Вељко Ђурић Мишина

СРПСКИ НАРОД У НДХ

Нестајање под крижом, мањом и петокраком

Издавачи
Вељко Ђурић Мишина
Удружење „Мост“, Скелани–Сребреница

За издаваче
др Радомир Павловић

Рецензенти
проф. др Горан Латиновић
др Бојан Димитријевић
др Александар Стојановић

Лектура и коректура
Драгана Јовановић

Графички прелом
Дејан В. Ђурић

Графичко решење
Здравко Мирчета

Штампа
Графопринт, Горњи Милановац

Тираж
200

ISBN-978-86-904586-4-6
Copyright © 2025 by author

Вељко Ђурић Мишина

СРПСКИ НАРОД У НДХ

Нестајање под крижом, мањом и петокраком

Друга књига

КОМУНИСТИ

Београд, 2025.

„Srpski komunisti su bili najdosledniji u sprovođenju dogmatske ideje o bratstvu i jedinstvu, o internacionalizmu, žrtvujući interese vlastitog naroda. Mi smo, u stvari, prevarili svoj narod!“
(Tanasije Mladenović u intervjuu „Kako je cvilela kruška“ – *Svet*, Beograd, 5. septembar, 1990, str. 37–40.)

ШЕСТО ПОГЛАВЉЕ
Комунисти и партизани

6.1. Комунистички покрет до 1941. године

Стварање прве јужнословенске државе одразило се и на уједињење више социјалдемократских партија и удружења у јединствену партију – на такозваном Конгресу уједињења, одржаном од 20. до 23. априла 1919. године у Београду, створена је Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста). Партија је на свом другом конгресу (Вуковар, 20–25. јун 1920) променила име у Комунистичка партија Југославије.[1]

Партијом је руководило Веће од 31 члана, требало их је бирати на сваком конгресу. Први секретар Већа био је Филип Филиповић.[2]

Формално, Комунистичка партија Југославије није имала ни свој оснивачки конгрес нити конгрес на коме је требало прогласити њен нестанак. За седам деценија колико је постојала није написана њена комплексна историја: нема одвећ критичких текстова, а оно што је објављено представља више збир идеолошких тумачења. Недостатак критичких научноистраживачких радова одразио се и на појаву великих такозваних тамних мрља, као и на бројна произвољна тумачења догађаја који су на посебан начин остали запамћени.

Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста) приступила је групи револуционарних комунистичких партија и организација названој Трећа Комунистичка интернационала (Коминтерна), формираној 2–6. марта 1919. године у Москви, престоници Руске Совјетске Републике (претече Савеза Совјетских Социјалистичких Република, илити Совјетског Савеза).

***

Тешко је сачинити кратак историјат и навести најважније чињенице из првих десетак година Комунистичке партије Југославије.

Социјалдемократски покрет у више држава у Европи прет-

1 Историја *Савеза комуниста Југославије*, Београд, 1985, стр. 55–79 (у даљем тексту: *Историја Савеза комуниста...*); Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 1, Beograd, 1988, str. 108–109 (у даљем тексту: Б. Петрановић, *Историја Југославије...*, 1).

2 Б. Петрановић, *Историја Југославије...*, 1, стр 106.

ходио је комунистичкој организацији, чије је полазиште утемељен у теорији Карла Маркса и Фридриха Енгелса о друштву која укључује и нацију као друштвено-историјску појаву.

За изборе за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године сачињени су бирачки спискови на којима су се нашла 2.480.623 становника с правом гласа. На изборима је гласало 1.607.255 становника. Комунистичка партија Југославија била је четврта партија односно странка по броју освојених гласова: добила је 198.736 гласова и 58 мандата (12,36%), а имала је око 65.000 чланова.[3] По броју добијених гласова испред ње су биле Демократска (319.448 – 92 мандата), Народна радикална (284.575 – 91 мандат) и Хрватска пучка сељачка странка (230.590 – 50 мандата).[4] Уставотворна скупштина је имала 419 посланика.

***

Комунистичка партија Југославије настала је на концепту демократске еволуције друштва, али се то променила после забране рада 1. августа 1921. године (Закон о заштити јавне безбедности и поретка у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца), па је започео њен нови и другачији политички живот.[5] Основа нове организације стварана је по идеолошком моделу Свесавезне комунистичке партије (бољшевика).

Еволуција Комунистичке партије Југославије у партију бољшевичког типа значила је усвајање тоталитарне идеологије, успостављање стриктне централизације са јасно израженом хијерархијом и усмерењем ка радничкој класи кроз стварање партијских

3 *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд, 1985, стр. 75. Бранко Петрановић наводи да је Комунистичка партија Југославије добила 58 односно 59 мандата" – *Историја Југославије*..., 1, стр 118; Иво Банац наводи такође два броја мандата које је добила Комунистичка партија Југославије: 58 и 59 мандата – *Национално питање у Југославији*..., стр. 367 и 308; Бранислав Глигоријевић наводи податак о 58 посланика – *Краљ Александар Карађорђевић*..., 2, стр. 75. Више података о изборима видети у: Љ. Димић, *Историја српске државности*..., стр. 71–72.

4 *Статистички преглед избора народних посланика за Уставотворну скупштину*, Београд, 1921; Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*, Beograd, 1979, str. 81–89; *Историја Савеза комуниста*..., стр. 75; Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., 1, стр. 118; И. Банац, *Национално питање у Југославији*..., стр. 361–368; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд, 2004, стр. 379–380.

5 *Историја Савеза комуниста*..., стр. 76–79.

ћелија. У партији је дошло до изражаја аутократско вођство које је финансирала Комунистичка интернационала (Коминтерна), што је довело до губљења независности Комунистичке партије Југославије и њеног претварање у једну од секција Коминтерне, а то је подразумевало прихватање њених директива које су одано и слепо спровођене. Партија је формирана као партија кадрова и отворено је порицала демократију као непотребну у револуционарним стремљењима друштва. Уведена је субординација и предузете су мере за доминацију мањине над партијском већином. Партија је постала олигархијска, користила је репресивне мере према сопственим члановима и захтевала апсолутну послушност. Изграђивана је као монолит где су сви имали да мисле на исти начин, систематски је спречаван сваки покушај изражавања за самосталног мишљења и сузбијана могућност избора.[6]

Последице такве оријентације најдуже су се осећале у националној политици у којој је испољаван антисрпски комплекс и исказивана наклоност према кадровима из такозваних угњетаваних народа (Словенци и Хрвати). Политика окривљивања за хегемонију једног народа (српског) утицала је на појаву сталног иако не тако мање приметног шовинизма у Комунистичкој партији Југославије.[7]

***

После забране рада 1921. године, Комунистичка партија Југославије је своју социјалну и националну стратегију обзнањивала посредством званичних докумената са земаљских конференција и конгреса (већину тих скупова одржала је изван јужнословенске краљевине). Промена рада уследила је после доласка партијског руководства у Краљевину Југославију 1937. што се појачало почетком рата 1. септембра 1939. године.

***

Коминтерна је била водећа снага светског комунистичког покрета са завидном дисциплином њених чланица. Она је одобравала избор руководства, одржавање партијских конференција и конгреса, потврђивала одлуке руководства својих чланица, давала

6 Коста Николић, *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1918–1929: историјске последице*, Београд, 1993, стр. 49–84 (у даљем тексту: К. Николић, *Бољшевизација*...).

7 К. Николић, *Бољшевизација*..., стр. 116–147.

инструкције о активностима и финансирала их.[8]

Још у времену развоја идеје о Трећој интернационали, у ратним годинама, није се прихватала могућност уједињења јужнословенских народа у једну државу. У том контексту, посебан значај имале су речи Владимира Иљича Уљанова Лењина с краја 1918. године – да нема оправдања за уједињење јужнословенских народа у једну државну заједницу. У том контексту треба посматрати и изјаву Георгија Васиљевича Чичерина[9], совјетског комесара за спољне послове, изречену маја 1922. године на ђеновској конференцији, да је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца неправедна према Хрватима, Македонцима и Црногорцима.[10] То је било у духу учења Владимира Иљича Уљанова да постоје нације угњетачи (против којих се треба борити) и угњетене нације (за које се треба борити). Тиме је оправдано и мешање у унутрашњи сукоб међу народима.

***

Нема превише радова о односу Коминтерне према Комунистичкој партији Југославије. Један од важнијих разлога треба потражити у чињеници да је национална политика Коминтерне међу југословенским комунистима беспоговорно прихватана. Мада је Коминтерна формално 1943. године расформирана, то се није одразило на промену гледишта. Кад је реч о српском националном питању оно се у сагледавању прошлости није променило ни три деценије после нестанка Југославије 1991. године.

Руководство Комунистичке интернационале обзнанило је да национално питање у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца није уставно питање нити се оно може решавати ревизијом Видовданског устава. Питање је требало разрешити кроз ослобођење угњетених народа и стварање услова за самоопредељење до отцепљења. Другачије речено, национално питање је послужило као средство за револуцију!

Коминтерна је јужнословенску државу сматрала наслед-

8 Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., 1, стр. 106–107.

9 Чичерин, Георгиј Васиљевич (1872–1936) био је совјетски дипломата – у периоду од 1918. до 1930. био је комесар за спољне послове. Потписао је мировни уговор у Брест-Литовску 1918; предводио је совјетску делегацију на конференцији у Женеви, у Рапалу је 1922. потписао споразуме са Немачком, а 1925. године и са Турском.

10 Милорад Екмечић, *Дуго кретање између орања и клања*, шесто издање, Београд, 2019, стр. 371 (у даљем тексту: М. Екмечић, *Дуго кретање*...).

ницом Аустроугарске и новом „тамницом народа“ и творевином политичких елита Велике Британије и Француске. У том контексту на њу је гледано као на својеврсну српску малу империју, јер су као целину држале српска полиција и оружане снаге победничке Краљевине Србије.

Коминтерна је сматрала да јужнословенска држава не треба да постоји пошто је у њој једна нација наводно угњетавала друге. У оквиру политике разбијања јужнословенске државе тражени су савезници у несрпским нацијама које су се осећале национално угњетеним па су подржавани терористичке групе и сепаратистички покрети. Хрватски национализам је, због своје масовне базе и сепаратистичког и револуционарног потенцијала, схватан као важан савезник. На истом послу, али на другој линији, били су: бугарски ревизионисти, окупљени у ВМРО (Внатрешна македонска револуционерна организација), у циљу стварања бугарско-македонске федерације; шиптарски терористи окупљени у Албанском комитету ради уједињења свих Албанаца, и црногорски сепаратисти којима је циљ био стварање независне Црне Горе, форма и обим подршке Коминтерне разликовало се од покрета до покрета.[11]

***

У односу Комунистичке партије Југославије према националном питању и унутрашњем уређењу јужнословенске државе у међуратном периоду могу се уочити три фазе: првих неколико година комунисти су заговарали унитарну државу; у периоду од 1923. до 1935. залагали су се за разбијање краљевине и формирање независних националних држава, и средином тридесетих година, у време успона фашизма у Италији и националсоцијализма у Немачкој, прихватили су, под утицајем руководства Коминтерне, очување југословенске државе.[12]

Током више од 20 година постојања јужнословенске државе, стратегија Комунистичке партије Југославије у националној политици почивала је на пропагандистичкој тврдњи о српској превла-

11 Веселин Ђуретић, *Употреба Русије и Запада – Обмане Савезника зарад великохрватске политике*, Београд, 1997 (у даљем тексту: В. Ђуретић, *Употреба Русије*...).

12 Драган Петровић, „Јосип Броз Тито, КПЈ и Коминтерна – Одређење према националном питању и Југославији у међуратном периоду“, *Како сахранити Броза – Тито и Срби*, Београд, 2013, стр. 65–90.

сти коју је требало уништити како би се остали народи ослободили од „великосрпске хегемоније“ и „великосрпског централизма“. Та стратешка поставка изродила се у својеврсну хипотеку која ће опстати деценијама. Истовремено, она је коришћена у мобилизацији хрватског национализма и свих других антисрпских снага.[13]

Српско национално питање није помињано.[14] Директива Коминтерне, у којој је наглашено да је српска нација та која угњетава друге нације, била је путоказ југословенским комунистима у њиховом односу према српском народу!

Историчар Бранко Петрановић, трагајући за пореклом поменутих стереотипа, пише: „Ako se ima u vidu austrougarsko poreklo teze o tzv. velikosrpskom hegemonizmu, kao vidu borbe protiv Srbije i širenja srpskog uticaja među jugoslovenskim stanovništvom monarhije pre i naročito posle balkanskih ratova, onda ne začuđuje da su nju prihvatile i posle 1918. godine sve antijugoslovenske i antisrpske snage kako u zemlji tako i u inostranstvu. Naročitu primenu našla je u političko-propagandnom istupanju revizionističkih država posle zaključenja mirovnih ugovora, revanšističkih snaga u Nemačkoj i Kominterne posle njenog osnivanja 1919. godine. Kominterna će tezu o velikosrpskom hegemonizmu razvijati preko svoje nacionalne sekcije KPJ koja je punu deceniju radila na razbijanju Jugoslavije (1925–1935) kao versajske tvorevine, tamnice naroda, države srpske buržoazije, u kojoj ugnjetačka srpska buržoazija tlači ostale nesrpske narode...“[15]

***

Однос комуниста према уједињењу и проглашењу јужнословенске државе Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, од Конгреса уједињења и стварања Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) до Другог конгреса, када је име странке промењено у Комунистичка партија Југославије, био је јасан – оправдавали су јужнословенско уједињење![16]

13 Ljubomir Tadić, „Komunistička partija Jugoslavije i srpsko nacionalno pitanje“, *Srpsko pitanje* (priredio Aleksa Đilas), Beograd, 2011, str. 67–77.

14 Mirjana Zorić, „Srbi u nacionalnoj politici između dva rata i u Drugom svetskom ratu“, *Svarog*, Banja Luka, 2010, str. 107–138 (у даљем тексту: М. Зорић, *Срби у националној политици*...).

15 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 36 (у даљем тексту: Б. Петрановић, *Србија у*...).

16 Главни секретар је Филип Филиповић. На вуковарском конгресу за председника Централног партијског већа изабран је Павле Павловић, а за

На првим партијским конгресима (1919. и 1920. године) комунисти нису расправљали о националном питању.[17] Хрватско национално питање наметала је Хрватска републиканска сељачка странка Стјепана Радића у разним формама. Тек тада комунисти почињу да уочавају значај националног питања. Полазећи од интернационализма, они су националном питању приступали знатно комплексније. Основно полазиште било је тврђење да национална слобода и равноправност представљају вредности исте за све нације и националне мањине.[18]

***

У дебати о уставу у Народној скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца југословенски комунисти били су против понуђених нацрта. Сима Марковић је, поменувши Лава Давидовича Бронштајна Троцког, једног од вођа Октобарске револуције, навео његове речи са мировне конференције у Брест-Литовску– да сваки народ има суверено право на самоопредељење.[19]

***

Оправдање за револуционарни терор и атентате на високе државне службенике југословенски комунисти су нашли у речима Владимира Иљича Уљанова Лењина, који је говорио да комунисти

секретаре Филип Филиповић и Сима Марковић – *Историја Савеза комуниста*...., стр. 73; Б. Петрановић, *Историја*..., 1, стр. 105–109. Марковић је два пута био биран за секретара: 1919 (Први конгрес) и 1936. године (Трећи конгрес).

17 У међуратном периоду Социјалистичка радничка партија Југославије касније Комунистичка партија Југославије одржала је и четири конгреса (Београд, 20–23. април 1919; Вуковар, 25–26. јун 1920; Беч, 17–22. мај 1926; Дрезден, 3–5. новембар 1928) и пет земаљских конференција (Беч, 13–17. јул 1922; Беч, 9–12. мај 1923; Београд, 11–14. јануар; Љубљана, 24–25. децембар 1934; Загреб, 19–23. октобар 1940).

18 Први комуниста који је јавно проговорио о националном питању био је Сима Марковић у опширном тексту „Национално питање у светлости марксизма“ који је објавио 1923. године у Бечу. Видети у: Sima Marković, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji“, *Tragizam malih naroda*, Beograd, 1985, str. 76–88 (у даљем тексту: С. Марковић, *Трагизам малих народа*).

19 „Дискусија др Симе Марковића – Стенографске белешке, V седнице Уставног одбора Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 8. фебруар 1921, стр. 47–41; Објављено у: С. Марковић, *Трагизам малих народа*, стр. 15–20; Видети и: Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање 1919–1935*, Београд, 1983, стр. 66 (у даљем тексту: Д. Пешић, *Југословенски комунисти*...)

нису против политичких убистава и терора у служби својих циљева.

Међу неколицином комуниста повратника из Совјетског Савеза у лето 1919. године у Новом Саду говорило се о атентату на престолонаследника и регента Александра Карађорђевића. Сматрали су да је време погодно за почетак револуције. И у Загребу је постојала група која је размишљала о убиству. у њој су били национални револуционари из времена Аустроугарске, устројили су се под именом „Црвена правда", и организовали у тројке. Нису само мислили о атентату на регента, већ и на друге истакнуте политичаре (Светозар Прибићевић, Никола Пашић, Милорад Драшковић и други). Једну групу предводио је Алија Алијагић, а у њој су били Рудолф Херцигоња и Родољуб Чолаковић. За њихове планове знали су загребачки истакнути комунисти и одобравали оно што су намеравали.

Некако у то време у Бечу је формирана такозвана војна ћелија којом је руководио Мустафа Голубић, искусни припадник четничких јединица како у годинама што су претходиле оружаним сукобима тако и у самим балканским ратовима 1912/13, иначе припадник организације Црна рука, личност од поверења у Москви и високи совјетски војни обавештајац.[20]

Постојала је и трећа група која је желела исто – били су то анархистички скојевци који су говорили да је Обзнана дело слободних стрелаца (комитски чин) на који се мора одговорити истим актом![21] (Обзнана је наредба владе проглашена 29. децембра 1920. године која је југословенским комунистима забранила све антидржавне делатности до доношења устава.)

***

Дан после усвајања првог устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 29. јуна 1921, регент је положио заклетву и у друштву Николе Пашића кренуо ка двору и Теразијама. Атентатор Спасоје Стејић, повратник из Русије, бацио је из једне зграде бомбу према аутомобилу у коме су се они возили али је она ударила у метални стуб и експлодирала.[22]

20 Александар Колпакиди, „Совјетска обавештајна служба у Југославији за време Другог светског рата", *Војноисторијски гласник*, посебно издање, Београд, 2021, стр. 262–264.

21 Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић: Српско-хрватски спор*, Београд, 2010, стр. 89–90 (у даљем тексту: Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*..., II).

22 Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*..., II, стр. 86–91. Спасоја Стејића

Док је још трајао судски процес против Спасоја Стејића, у Делницама је 21. јула 1921. године убијен бивши министар Милорад Драшковић (који је потписао Обзнану). Организатори и починиоци били су припадници групе „Црвена правда": Родољуб Чолаковић, Рудолф Херцигоња и Алија Алијагић (пуцао на Драшковића).

После покушаја атентата на регента Александра Карађорђевића и убиства бившег министра Милорада Драшковића и бројних штрајкова и сличних протеста, репресиван однос према комунистима појачан је 2. августа 1921. доношењем Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави којим је тој партији забрањено деловање, њеним посланицима у Народној скупштини и општинама нешто касније су одузети мандати а известан број их је био ухапшен.[23]

***

Заграничи комитет Комунистичке партије Југославије формиран је на иницијативу Симе Марковића септембра 1921. године у Бечу, мада је у земљи постојало легитимно руководство.

Прва земаљска конференција Комунистичке партије Југославије, одржана у Бечу 3-17. јула 1922. године, није прихватала становиште о националном јединству Срба, Хрвата и Словенаца, већ је инсистирала на принципу уважавања међусобних разлика. Међу закључцима посебно место припада тврдњи да у држави влада хегемонија великосрпске буржоазије здружене с монархијом и да се блок хрватских партија једини опире систему. На сличним позицијама наћи ће се и Друга земаљска конференција одржана маја 1923. године, такође у Бечу.[24]

С обзиром на то да је Комунистичка партија Југославије Законом о заштити државе 2. августа 1921. године била забрањена,

бранило је више адвоката а међу њима и Драгиша Васић, потоњи књижевник и политичар. На саслушању Стејић је казао да је налог за атентат добио од Владимира Ћопића, високог функционера Комунистичке партије Југославије. Владимир Ћопић је родом из Сења, отац му је био Србин, а мајка Хрватица. Као студент припадао је омладинској организацији франковачке оријентације. Био је близак и пријатељ студента Анте Павелића, потоњег усташког поглавника – *Исто*, стр. 92. Упоредити: Stanislava Koprivica Oštrić, „Vladimir Ćopić", *Senjski zbornik*, br. VI(1), Senj, 1979, str. 83–88. Ова ауторка не помиње Ћопићеву младост и године студија!

23 *Историја Савеза комуниста...*, стр. 76–77; Б. Петрановић, *Историја Југославије...*, I, стр. 113; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар...*, II, стр. 94.

24 Д. Пешић, *Југословенски комунисти...*, стр. 58–62.

комунисти су се индиректно легализовали 1923. године кроз формирање Независне радничке партије Југославије (НРПЈ).[25] Њени челници су у лето те године покренули расправу о националном питању у партијском гласилу *Радник*. Врхунац полемике представљала је брошура Симе Марковића *Национално питање у светлости марксизма* у којој је аутор доказивао да су Срби, Хрвати и Словенци три нације. Нагласио је и значај религије у процесу формирања нације поменувши муслимане као посебан случај.[26]

Анте Цилига навео је могућност стапања Хрвата и Срба у оквирима федерације.[27]

Расправе су окончане крајем септембра исте године текстом Ђуре Цвијића са тврдњом о посебним народима.[28]

Марковићева брошура скинула је са дневног реда национално питање за извесно време.[29] Пресудну улогу у томе имала су мишљења Јосифа Висарионовича Џугашвилија Стаљина, секретара Централног комитета Руске комунистичке партије (бољшевика), Григорија Јефсејевича Зиновјева, председника Извршног одбора Коминтерне, Георгија Димитрова, секретара Председништва Балканске комунистичке федерације, и Димитрија Захаровича Мануилског, члана Извршног одбора Коминтерне.[30]

---

25 Miroslav Nikolić, „Osnivanje Nezavisne radničke partije Jugoslavije", *Istorijski glasnik*, 3–4, Beograd, 1959, str. 833–895; Miroslav Nikolić, „Delatnost Nezavisne radničke partije Jugoslavije u Beogradu od osnivanja do kraja 1923. godine", *Godišnjak grada Beograda*, VII, Beograd, 1960, str. 395–421.

26 С. Марковић, *Трагизам малих народа*, стр. 76–88.

27 Текст Анте Цилиге „Za jasnoću i odličnost u nacionalnom pitanju" објављен је у: С. Марковић, *Трагизам малих народа*, стр. 147–151.

28 Текст Ђуре Цвијића „U čemu je suština spora?" објављен је у: С. Марковић, *Трагизам малих народа*, стр. 153–155.

29 „Rezultati diskusije o nacionalnom pitanju mogli bi se svesti na nekoliko zaključnih misli. Diskusija je svojom širinom i slobodom iznošenja sopstvenih stavova i mišljenja predstavljala prvi referendum u jednoj političkoj partiji u Jugoslaviji. Najznačajniji njeni rezultati jesu: definitivno napuštanje ideje integralnog jugoslavenstva, priznavanje nacionalnih osobenosti Srbima, Hrvatima i Slovencima, doprinos razradi pojedinih teoretskih aspekata nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa, na primjer uspjele analize oblika autonomije, federalističkih odnosa u višenacionalnoj državnoj zajednici, načini mogućnosti primjene prava o samoopredjeljenju i odvajanju u pojedinim zemljama Jugoslavije itd." – Dušan Lukač, „Učesnici iz Hrvatske u diskusiji o nacionalnom pitanju u NRPJ 1923. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, br, Zagreb, 1972, str. 31–42.

30 Говори поменутих личности објављени су у: С. Марковић, *Трагизам*

На Трећој земаљској конференцији Комунистичке партије Југославије, одржаној јануара 1924. у Београду, у време кад је партија бројала мање од 1.000 чланова, дискусија о националном питању била је основа за закључак да јужнословенска краљевина није национална држава већ су Срби, Хрвати и Словенци припадници три нације. Конференција је потврдила право на самоопредељење и ранију оцену о „великосрпској хегемонији и угњетавању осталих нација". Ти ставови прихваћени су на Трећем конгресу Комунистичке партије Југославије 1926. године.[31]

***

Припадници врха Коминтерне изразили су током 1924. године интересовање за сељачко питање у европским државама. У том контексту формирали су Међународни савез сељака познат под именом Сељачка („зелена") интернационала. Намера им је била окупљање незадовољних и прогоњених сељачких партија, нарочито оних у такозваним угњетеним нацијама. Од времена боравка Стјепана Радића у Москви у лето 1924. године и приступања његове Хрватске републиканске сељачке странке поменутој интернационали, Коминтерна је почела да подржава сепаратистичке покрете у јужнословенској држави.

На Петом конгресу Коминтерне одржаном јула 1924. године и кроз резолуцију Егзекутиве Коминтерне о југословенском питању објављену априла 1925. изнета су критичка мишљења о ставовима југословенских комуниста да је 1. децембар 1918. представљао прогресиван чин. Нова држава је окарактерисана као вештачка творевина, настала у империјалистичком рату, када су силе Антанте дозволиле Србији да „окупира" Хрватску, Словенију и друге јужнословенске земље и „пороби" све југословенске народе. Тиме је дотадашњи став да је Србија водила одбрамбени рат замењен тврдњом да је то био освајачки рат за туђе територије! Други закључак је наглашавао синтагму о „владајућој српској нацији", о српском народу који угњетава све друге. Трећи закључак одбацио је концепт федералне јужнословенске државе и захтевана је борба за издвајање Хрватске, Словеније, Македоније, чак и Црне Горе. Четврти закључак препоручивао је борбу искључиво против

малих народа, стр. 173–197.

31 „Резолуција о националном питању" је објављена у: С. Марковић, *Трагизам малих народа*, стр. 167–171; Видети и: Д. Пешић, *Југословенски комунисти...*, стр. 90–102.

српског национализма, али не и других. Пети закључак односио се на немогућност јединствене јужнословенске револуције: сматрало се да прва фаза обухвата решавање националног питања Словенаца, Хрвата, Македонаца, Црногораца, али не и стварање државе Срба пошто они нису били национално угњетавани![32] То је утицало да Комунистичка партија Југославије почне да истиче да је јужнословенска држава версајска творевина и да треба радити на њеном разбијању што је, на нивоу пропаганде, и чињено.[33]

***

На Трећем конгресу Комунистичке партије Југославије (17–22. мај 1926) поново је на чело дошао Сима Марковић. Фракцијска борба је настављена па се у Загребу 1927. окупила група комуниста који су тражили окончање сукоба (Андрија Хебранг, Јосип Броз и други). На такозваној Осмој конференцији (27. и 28. фебруар 1928) изабран је нови Загребачки комитет на челу са секретаром Јосипом Брозом.[34]

***

На Четвртом конгресу Комунистичке партије Југославије одржаном у Дрездену од 5. до 16. новембра 1928. године, у времену кад је она имала 2.122 члана, закључено је да се држава мора распасти на националне државе. Међу закључцима конгреса изричито су поменути Македонци и Црногорци као нације док је Албанцима и Мађарима признато право на отцепљење.[35]

---

32 Бранислав Глигоријевић, „Коминтерна према југословенској државној заједници", *Стварање југословенске државе 1918. године*, Београд, 1989, стр. 323–328 (у даљем тексту: Б. Глигоријевић, *Коминтерна према...*); Branislav Gligorijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992, str. 117–120.

33 Скраћени текст резолуције објављен је у: С. Марковић, *Трагизам малих народа*, стр. 191–193. Нема комплексних радова о односу Коминтерне према Комунистичкој партији Југославије. Један од важнијих разлога може бити и чињеница да је национална политика Коминтерне међу југословенским комунистима прихватана беспоговорно. Мада је Коминтерна 1943. године формално расформирана то се није одразило на другачије гледање код комуниста.

34 Загребачка партијска организација била је најбројнија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. *Историја Савеза...*, стр. 103–104; Б. Петрановић, *Историја...*, I, стр. 158–159. Јосип Броз је ухапшен и осуђен на „бомбашком процесу" новембра 1928. године на петогодишњу робију; казну је служио у Лепоглави, Марибору и Огулину.

35 Упоредити: Д. Пешић, *Југословенски комунисти... 230–236*; И. Банац,

Разматрајући будућу политику у Хрватској закључено је: „Budući da mase naroda teže ka otcepljenju, dobila je parola samoopredeljenja do otcepljenja u poslednje vreme naročito aktuelan značaj i konkretizovanje ove naše parole znači najpunije pomaganje sviju akcija koje vode ka obrazovanju nezavisne Hrvatske... Pri tom, Partija mora parolu nezavisne Hrvatske postaviti izravno nasuprot buržoaskom vođstvu HSS koje pokušava da iluzijama o postignuću nacionalnog oslobođenja u okviru države SHS svede nastojanje hrvatskog naroda u gradu i na selu za otcepljenjem na put svoje politike pripreme novog sporazuma.“[36]

***

Прихватајући нову политику коју је формулисао Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин, наследник Владимира Иљича Уљанова Лењина, југословенски комунисти су 1929. године подржали идеју о оружаном устанку. У том контексту чули су се и предлози да по избијању устанака у Хрватској треба направити привремени компромис са страним империјалистима (Италија и Мађарска) и по цену одрицања делова територија, а све у циљу да се униште „великосрпски хегемонизам и режим“.[37]

Тих година из врха Коминтерне чули су се и предлози да би комунисти у појединим европским државама требало да сарађују са националистичким организацијама ради развијања револуционарног покрета. Таква организација у Краљевини Југославији била је усташка организација са Антом Павелићем на челу. Остало је трагова који указују да је генерални секретар Комунистичке партије Југославије Јосип Чижински[38] (који је користио псеудоним Милан Горкић) остварио извесне контакте са усташама, па је тако

Национално питање..., стр. 307–317. Алекса Ђилас наводи да је Комунистичка партија Југославије у то време имала 2.034 члана – *Оспоравана земља...*, стр. 124. Ђилас греши када тврди да је конгрес одржан у октобру – *Исто*.

36 Rodoljub Čolaković, *Borba KPJ za rešenje nacionalnog pitanja*, Beograd, 1959, str. 35 (у даљем тексту: Р. Чолаковић, *Борба КПЈ...*); Jere Jareb, „Hrvatski narod u Drugom svjetskom ratu 1941–1945“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 1995, str. 405 (у даљем тексту: Ј. Јареб, *Хрватски народ у...*).

37 У овом контексту треба се подсетити да је поглавник Анте Павелић дао Италији знатан део Далмације као противуслугу за довођење на власт 10. априла 1941. године!

38 Nada Jovanović, „Milan Gorkić (prilog za biografiju)“, *Istorija 20. veka*, br. 4, Beograd, 1983, str. 26–58. Видети и: „Gorkić, Milan (pravo ime Josip Čižinsky)“, *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, mrežno izdanje.

партијска пропаганда величала усташку борбу, на пример такозвани Лички устанак, то јест напад на жандармеријску станицу у селу Брушани у Лици 1932. године.[39]

***

Италијански фашисти мислили су, као и у Коминтерни, да Југославија не треба да постоји, па су правили разне планове о акцијама против ње. У том контексту треба посматрати и контакте њихових дипломата и обавештајаца са људима из Москве. Италијани су имали свој центар за Балкан са седиштем у Барију. Контакти сарадника овог центра и совјетског у Бечу остваривани су и у току 1932. године. Једна од акција изведених те године била је у селу Брушане код Госпића, такозвани Лички устанак. Комунистичка партија Југославије поздравила је усташке антидржавне активности и тражила од својих чланова да их подрже. Та политика најбоље се видела кроз текстове у партијском гласилу и у прогласима које су упућивани из Беча (где се налазило руководство Партије). Прогласом је поручивано комплетном хрватском народу да пружи подршку усташама. Позивани су и сељаци из Србије да помогну усташку борбу у Лици и Хрватској.[40] У једном од текстова у *Пролетеру* краља Александра су ословили са Александар Последњи![41]

После пропасти Личког устанка контакти комуниста и усташа су се проредили.[42] Настављени су у затворима од Аде Циганлије у Београду па до Сремске Митровице и Лепоглаве!

До промена совјетске политике према балканским држа-

39 „Ustaški pokret u hrvatskim krajevima", *Proleter*, decembar 1932. У *Proleteru* је објављено десетак текстова о усташама; реч „усташа" помињана је у различитом контексту око 45 пута! Усташки поглавник Анте Павелић до априла 1941. године поменут је 33 пута! О наведеним збивањима нешто више података има у поглављу „Усташки покрет"! Видети и: Ј. Јареб, *Хрватски народ у*..., стр. 405

40 Д. Пешић, *Југословенски комунисти и*..., стр. 258.

41 „Težak položaj nezaposlenih", *Proleter*, br. 19, naj 1931, str. 4; „Radničko-seljački dopisi", *Proleter*, br. 4, april 1933, str. 8 i 9; Видети и: В. Ђуретић, *Употреба Русије*..., стр. 49; М. Зорић, *Срби у националној политици*..., стр. 111.

42 Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*..., III, стр. 278–279. У оквиру својих терористичких активности, комунисти су 1932. године уз помоћ нижих официра у касарнама у Марибору покушали да преузму власт у граду и у Бихаћу да се докопају оружја, али се то завршили пре него је и почело – хапшењем групе комуниста – *Исто*, стр. 279.

вама дошло је уласком Совјетског Савеза у Друштво народа 1934. године!

***

Непосредно по одласку у емиграцију Анте Павелић је био интересантан и за комунисте. Било је то време када је Јосип Чижински говорио да би комунисти требало да склопе споразуме са Мађарском и Италијом у циљу разбијања Југославије, чак и по цену присвајања одређених територија.[43]

Директива Коминтерне о сарадњи са усташама („националним револуционарима") била је очигледна по приспећу неколицине комуниста у усташки логор Јанка Пуста у Мађарској. Било је то после сазнања да Анте Павелић и Густав Перчец планирају да у пролеће 1933. године убаце више усташких група у Југославију. У међувремену, комунисти су контактирали Бранка Јелића, једног од хрватских емиграната.[44]

***

Међу комунистима што су се нашли на робији у Сремској Митровици био је Милован Ђилас, који тих година није био на високој дужности у Партији. У затвору на Ади Циганлији у Београду извесно време (до краја 1933. године) делио је собу са Јурајем Јуцом Рукавином, старим усташом и учесником такозваног Велебитског устанка 1932. године.[45] О том дружењу Ђилас је записао и ове речи: „Rukavina i ja smo postali pravi prijatelji, što nije bio jedini primer te vrste. I drugi komunisti su sklapali prijateljstva sa 'nacionalistima' i takva prijateljstva su umela da se produže i posle zatvora".[46] Сличних контаката комуниста било је и са припадницима Внатрешне македонске револуционерне организације (ВМРО) у намери да их добро упознају и искористе за своје планове.[47]

---

43 „Ustaški pokret u hrvatskim krajevima", *Proleter*, decembar 1932.

44 Вукашин Л. Перовић, *Енциклопедијски и политички коментар „геносида" – Прва четничка енциклопедија*, I/1, Минхен, 1964, стр. 183.

45 Milovan Đilas, *Ideal i profesija. Uspomene revolucionara*, Beograd, 2024, str. 202–212 (у даљем тексту: М. Ђилас, *Идеал и професија*...). Јурај Рукавина био је аустроугарски официр, кратко време је служио у војсци Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – био је избачен због недисциплине. У затвору на Ади Циганлији тада је био и др Сима Марковић, некадашњи секретар Комунистичке партије Југославије – *Исто*.

46 М. Ђилас, *Идеал и професија*..., стр. 207.

47 Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић – У европ-*

***

Политички систем створен 6. јануара 1929. године одразио се и на активности Комунистичке партије Југославије. Према извесним проценама партија је бројала око 3.500 чланова. Када је Коминтерна закључила да је на помолу велика криза, југословенски комунисти су започели припреме за устанак! У наредне три године било је похапшено око 400 комуниста и њихових симпатизера и осуђени су на вишегодишње казне затвора, а поједини су и убијени. Комунисти су казне издржавали у Сремској Митровици, Пожаревцу, Лепоглави и Марибору. На аустријско-југословенској граници убијени су Ђуро Ђаковић, секретар Партије, и Никола Хећимовић, секретар Црвене помоћи. Међу жртвама била су и седморица секретара Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ). Нема тачних података о броју убијених и осуђених.[48]

***

После атентата у Народној скупштини 1928, Јосип Броз је учествовао у антирежимским демонстрацијама у Загребу. Ухапшен је почетком августа исте године, а пресуђено му је у новембру: пет година робије. Казну је издржавао у Лепоглави и Марибору. Јула 1934. године отишао је у Беч и тамо се укључио у рад Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије. Учествовао је на Четвртој земаљској конференцији, одржаној 23. и 25. децембра 1934. у Љубљани и био кооптиран у нови Политбиро Централног комитета. Према извесним тврдњама, на поменутој конференцији није било Срба.[49] Било је то време када је Покрајински комитет за Хрватску прекинуо везе са Централним комитетом Комунистичке партије Југославије, а Покрајински комитет за Словенију изражавао је сепаратистичке ставове.[50]

Неслога у комунистичком врху била је видљива и пред скупштинске изборе 1935. године када је, после трагања за најбољим решењем, одлучено да се подржи Удружена опозиција у којој је главну реч водио Владимир Мачек. Проблем је разрешен у Комин-

скоj политици, III, Београд, 2010, стр. 276–279 (у даљем тексту: Б. Глигоријевић, *Краљ Александар*..., III).

48 Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., 1, стр. 188–189.

49 В. Ђуретић, *Употреба Русије*.., стр. 50. Упоредити: *Историја Савеза комуниста*..., стр. 125–126.

50 Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 127, 142–143.

терни у Москви оштром критиком на рачун највишег комунистичког руководства.[51]

Од фебруара 1935. године Броз је више пута боравио у Москви, где се ангажовао у Коминтерни, похађао разне курсева.[52] Препоруку за Брозов одлазак у Москву написао је Јосип Чижински (Милан Горкић).[53]

***

Однос комуниста према проглашењу прве јужнословенске државе 1. децембра 1918. године може се посматрати на различите начине. Један од њих представља анализа оно мало текстова објављених у званичном гласилу *Proleter*, који је излазио у периоду од 1929. до 1942. године.[54] Две теме је лако уочити: критика начина уједињења и однос Коминтерне према разбијању Југославије и вијење њеног новог уједињења.

Коминтерна је Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца сматрала версајском и империјалистичком творевином. Форсирање прича о потреби њеног уништења обично се завршавао пропагандним паролама о самосталној Словенији, Хрватској, Црној Гори, Босни, Македонији, Војводини и Србији.[55]

Највише простора у *Proleteru* било је посвећено такозваном хрватском питању. На пример, у чланку „Punktacije i borba za pravo samoodredjenja hrvatskog naroda" истиче се „pravo samoopredeljenja hrvatskog naroda do otcepljenja i osnivanje samostalne države". У том контексту треба посматрати и тврдње да било какво признавање Версајских мировних уговора пориче право на самоопредељење.[56]

Другом приликом је наглашено: „Jugoslavija nije stvorena na osnovu slobodne volje naroda koji danas žive unutar njenih granica već na osnovu grube sile, okupacije i prevare. Uz pomoć nekadanje antante

51 Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 128.

52 „Broz, Josip", *Hrvatski biografski leksikon* i *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. О боравку у Москви видети и у: Milovan Đilas, *Druženje s Titom*, Beograd, 1990, str. 45 (у даљем тексту: М. Ђилас, *Дружење с*...)

53 Н. Јовановић, *Милан Горкић*..., стр. 41. Броз не помиње препоруку коју је добио од Чижинског – *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 127.

54 Mile Konjević, „Gledišta u 'Proleteru' o ujedinjenju 1918. godine", *Стварање југословенске државе 1918. године*, Београд, 1989, стр. 355–358.

55 Р. Чолаковић, *Борба КПЈ*..., стр. 37–40.

56 „'Punktacije' i borba za pravo samoopredeljenja hrvatskog naroda", *Proleter*, januar 1933.

srpske čete su zaposjele takozvane prečanske krajeve, Makedoniju i Crnu Goru, pri čemu srpska vlada svečano obećala državotvornost svim ostalim narodima, što je kasnije naravno najgrublje pogazila... Neka hrvatski, slovenački, makedonski i crnogorski narod, neka Nijemci i Mađari u Vojvodini odluče sami, dali će ostati u zajednici sa srpskima narodom i na kojim osnovama da bude ta zajednica, ako se za nju odluče."[57]

Национални радикализам Комунистичке партије Југославије са антисрпском оријентацијом, коме су главни правац, захваљујући свом доминантном утицају, одређивали хрватски комунисти, испуњавао је тридесетих година прошлог века многе странице партијских гласила. Текстови у *Пролетеру* имали су антисрпски призвук, јер су коришћене синтагме „српска диктатура", „великосрпска хегемонија", „великосрпски централизам и шовинизам".[58] На тај начин су српски народ и српска владајућа елита поистовећени су и постављени у исту раван.[59]

***

Европски антифашистички конгрес одржан у Паризу почетком јуна 1933. године окупио је социјалисте, комунисте и представнике различитих група. На скупу је говорио и извесни Матијевић у име хрватских националних револуционараца (усташа). Он је тврдио да је режим спроводио бруталне акције против несрпских народа у којима је у разним формама страдало на десетине и стотине хиљада особа.[60]

***

Едвард Кардељ, словеначки комуниста, објавио је своје текстове по изласку са робије 1932. године. Најчешће се у њима бавио

57 „Zašto tražimo hrvatske i ostale Sabore?", *Proleter*, juli–avgust 1935.

58 Тако је, примера ради, синтагма „фашистичка диктатура" употребљена 154 пута, придеви „великосрпски" и „великосрпска" 516 пута и тако даље. Видети и: Mile Konjević, „Gledišta u 'Proleteru' o ujedinjenju 1918. godine", *Стварање југословенске државе 1918. године*, Београд 1989, стр. 355–358. Видети и: Milan Vesović, „Komunistička štampa o stvaranju Jugoslavije", *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd, 1994, str. 55–64 (у даљем тексту: М. Весовић, *Комунистичка штампа*...).

59 А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 127–128.

60 „Ovome nije potreban veliki komentar: dovoljno je reći da su u raskrinkavanju tzv. velikosrpskog hegemonizma išlo tako daleko da su saopštavani netačni, neprovereni i preuveličani podaci o njegovom teroru." – М. Весовић, *Комунистичка штампа*..., стр. 57.

словеначким националним питањем. У једном од тих текстова, које је 1939. године публиковао под псеудонимом Сперанс, нагласио је да Словенија треба да остане у Југославији само дотле док јој то подговара, то јест до одлуке о изласку из државе и проглашења независности![61]

***

Однос Коминтерне према националној политици, коју су југословенски комунисти следили нешто више од две деценије, непосредно је утицао на заоштравање коментара о српском националном питању. Њен приступ био је антисрпски, окренут против сваке владе и поретка у коме је већински српски народ могао да води било какву своју политичку и сваку другу, значи и културну, политику.[62] Разлози за такав став били су вишеструки: Совјетски Савез није благонаклоно гледао на Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, касније Југославију јер је била блиска Француској а одбијала је било каква званична политичка и друга условљавања (примила је десетине хиљада припадника руске емиграције). Зато је такву државу требало разорити, комунисти је требало да подржавају сваки сепаратистички покрет националиста који су се ангажовали на отцепљењу пошто би се то завршило разарањем државе. У таквим околностима део српске интелигенције приклонио се бољшевичкој идеологији супротстављајући се државним властима.[63] А онда је априла 1941. дошао рат!

***

Комунистички федералистички концепт у знатном делу је представљао копију замисли хрватских грађанских политичара: упутство Јосипа Броза, познато као „Писмо за Србију", од 2. новембра 1936. године са захтевом за федеративну реконструкцију државе у основи подсећа на Мачеков концепт из 1932. године којим је овај тражио да Хрватска, Србија, Црна Гора, Војводина, Македонија и Босна и Херцеговина сачине федерални уговор о животу у Југославији.[64]

---

61 М. Весовић, *Комунистичка штампа*..., стр. 59.

62 В. Ђуретић, *Употреба Русије*..., стр. 15–102.

63 Predrag Palavestra, „Moderna srpska kultura i srpsko pitanje", *Srpsko pitanje* (uredio Aleksa Đilas), Beograd, 2011, str. 141.

64 „Dakle, hrvatski, slovenački, srpski, makedonski i crnogorski narod treba

У оба случаја, као и у свим каснијим комунистичким и хрватским (грађанским) варијантама, федерализоване су и национално пројектоване само српске историјске или регионалне целине (територије) у границама такозване преткумановске Србије, док су присвајани етнички делови тог народа који су путем превераваања били делимично одвојени од Српства и њему на одређени начин били супротстављени.[65]

Почетак приближавања Комунистичке партије Југославије федералистичком концепту Хрватске сељачке странке, то јест његовој варијанти схватања хрватског националног питања, значио је и удварање национално компактном и политички јединственом хрватском покрету. На другој страни, српски национални покрет, мада распршен у бројним политичким странкама, био је жигосан од првих дана јужнословенске државе.

Концепт комунистичке федерације, теоријски уобличен кроз партијске документе, подразумевао је савез слободних народа у демократској федеративној држави (Југославији), изграђеној на основу слободног споразума равноправних народа, а сходно начелу неограниченог права на национално самоодређење. У питању је била федеративна форма државе без водећег народа у овом случају српског.

***

На Четвртој земаљској конференцији, одржаној 23. и 25. децембра 1934. у Љубљани, одлучено је да се у оквиру Комунистичке партије Југославије формирају националне партије Словеније и Хрватске, а чим буде довољно кадрова и Македоније, што је била само једна од директива из врха Коминтерне.[66] На крају конференције изабрано је ново руководство: у нови Политбиро Централног комитета ушао је и Јосип Броз![67]

---

da se na demokratski način izjasne kako žele da urede svoje međusobne odnose u državnoj zajednici. Isto tako, narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima pravo da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici. Stanovište ljevičara poklapa se sa stanovištem Seljačko-demokratske koalicije." – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, III, стр. 32–38.

65 Ivan Jelić, „Komunistička partija Hrvatske i nacionalnooslobodilački pokret makedonskog naroda 1937–1945", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 1980, str. 17–26.

66 Р. Чолаковић, *Борба КПЈ*..., стр. 38; Н. Јовановић, *Милан Горкић*..., стр. 47.

67 *Историја Савеза комуниста*..., стр. 125–126. *Пролетер* у двоброју 7-8

Нема поузданих доказа да ли је на Четвртој конференцији било говора о томе зашто се не планира стварање комунистичке партије Србије. Зна се само да је *Proleter* објавио кратак текст „Zašto ne stvaramo KP Srbije?“ Објашњење је понуђено у једној полуреченици: „... ne stvaramo zato što radne mase u Srbiji ne traže stvaranje KP Srbije“.[68]

На конференцији је било говора о промени тактике према грађанским партијама и приближавању Хрватској сељачкој странци уз прихватање њене концепције о очувању тадашње државне заједнице у постојећим границама уз пуну слободу хрватског народа.[69]

Према тврдњама историчара Веселина Ђуретића, на поменутој конференцији није било Срба, јер је су организатори хтели да прикрију зачетке стварања нове Хрватске.[70]

***

После Четврте земаљске конференције, Централни комитет Комунистичке партије Југославије упутио је писмо покрајинским комитетима за Хрватску и Далмацију о проширењу надлежности Комунистичке партије Хрватске на територију Босне и Херцеговине. У писму, између осталог, стоји: „Pitanje razgraničenja: U KP Hrvatske ući će sve organizacije u Hrvatskoj i Slavoniji, uključujući Vukovar i Vinkovce, zatim sve organizacije u Dalmaciji, uključivši Dubrovnik, i napokon Banjaluka, Livno, Duvno, desna obala Hercegovine, isključujući Mostar, tj. zapadne oblasti Bosne i Hercegovine, naseljene hrvatskim stanovništvom, koje graniči sa Dalmacijom. Ako eventualno naknadno iskrsne pitanje pripadnosti kojeg mjesta isključujući Mostar. Ako eventualno naknadno iskrsne pitanje pripadnosti kojeg mjesta odnosno organizacije u tim pograničnim oblastima CK KPJ će

(јул–август) 1935. доноси текст „Plenum Centralnog komiteta K.P.J.“ у коме се наводи да је састанак одржан у јуну и да је том приликом одлучено да се створе комунистичке партије Хрватске и Словеније! Шира биографија Јосипа Броза Тита налази се у поглављу „Комунистички покрет до 1941. године“.

68 „Zašto ne stvaramo KP Srbije?“, *Proleter*, 7–8, 1935. Амерички историчар хрватског порекла Јере Јареб је тврдио да су 1937. године формиране комунистичке партије Хрватске, Словеније и Србије – *Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945*, Buenos Aires 1960 (Zagreb, 1995), str. 120 (у даљем тексту: J. Јареб, *Пола стољећа*...)

69 Д. Пешић, *Југословенски комунисти*..., стр. 272.

70 В. Ђуретић, *Употреба Русије*..., стр. 50.

donijeti specijalno rješenje o tome."[71]

Одлука о стварању националних партија подстакла је код многих хрватских и словеначких комуниста помисао о скорој разградњи југословенске државе и саме Комунистичке партије Југославије. Тај сепаратизам исказан је током Априлског рата 1941. године, словеначки додуше прикривено а хрватски отворено![72]

Одлуке конференције могле су се и другачије схватити. Наиме, кад је реч о територији коју ће покривати Комунистичка партија Хрватске етнички принцип замењен је принципом државног и историјског права из феудалног доба, што наводи на закључак да су разлике између грађанских и комунистичких погледа могле свести на то што су се први позивали на „старе дипломе", а други на „резолуције и одлуке Коминтерне".[73]

Да је нешто ипак било спорно потврђује следеће разматрање. Међу хрватским комунистима истицано је право на самоопредељење до отцепљења ради стварања хрватске државе, али се у том контексту наметало питање српског становништва. Било је предлога да се оно чак и исели по турском „рецепту" примењеном на Грке у Малој Азији. Други предлог почивао је на тврђењу да прекодрински (пречански) Срби и нису део српског народа. То је изазвало Ђуру Цвијића, једног од комуниста из врха Партије, да 1932. године јавно осуди поменуте предлоге као шовинистичке захтевајући „да се српском подручју (од Глине до Гламоча и од Прњавора до Плашког), које се компактно налази у средини хрватског националног територија, призна право самоопредељења". Предлог о пресељењу Срба усвојили су припадници усташке организације.[74] (Биле су то пророчанске речи које је на Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу

71 Uglješa Danilović, *Sjećanja*, II, *Na partijskom radu u Bosni i Hercegovini* (priredio Zdravko Antonić), Beograd, 1987, str. 200–202. Тврдња о Хрватима као већинском становништву нема подлоге. Наиме, последњи попис становништва Краљевине Југославије 1931. године спроведен је не по националном одређењу већ по верском – Kosta Čavoški, „Jugoslavija i srpsko pitanje", *Srpsko pitanje* (uredio Aleksa Đilas), Beograd, 1991, str. 95–116, 103.

72 Душан Бојковић, „Национална политика Комунистичке партије Југославије 1935–1937: Формирање комунистичких партија Словеније и Хрватске", *Токови историје*, бр. 3, Београд, 2013, стр. 59–92 (у даљем тексту: Д. Бојковић, *Национална политика*...).

73 В. Ђуретић, *Употреба Русије*..., стр. 50–51.

74 Б. Глигоријевић, *Југословенство између*..., стр. 93. Видети и: В. Ђуретић, *Употреба Русије*..., стр. 51–52.

1943. године поновили Моша Пијаде и Владимир Дедијер предлажући Јосипу Брозу стварање посебне целине са српском већином.[75] У међувремену су усташе драстично смањиле већински удео Срба у укупном броју становника на тим просторима масовним злочинима, протеривањем српског народа и затирањем бројних насеља.)

***

Промена политике Коминтерне према италијанском фашизму и немачком националсоцијализму уследила је на Седмом конгресу одржаном од 25. јула до 21. августа 1935. године и утицала је и на југословенске комунисте. (У Президијуму тог конгреса био је Јосип Чижински то јест Милан Гркић а секретар је био Јосип Броз.[76])

На пленуму Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије одржаном у Москви непосредно после Седмог конгреса Коминтерне усвојено је више закључака. Међу њима је био и захтев да се укину бановине у корист националних јединица, да се протерају сви они који су у служби великосрпске хегемоније, уз истицање хрватских и других националних застава, амблема, натписа, уз забрану служења војног рока изван завичаја, слободу употребе националних језика у установама државне управе, равноправну заступљеност припадника свих народа у војсци и полицији и тако даље.[77]

У складу са директивама конгреса Коминтерне о повезивању са грађанским снагама на антифашистичкој платформи, хрватски комунисти су преко блока српских грађанских странака (српске Удружене опозиције и Сељачко-демократске коалиције Светозара Прибићевића која је окупљала Србе у Хрватској) и Хрватске сељачке странке успевали да своју „националноразбијачку стратегију" обавију општејугословенским, антифашистичким и демократским плаштом и на тај начин да обезбеде легитимитет својој (сепаратистичкој) националној политици.[78] То је навело једног историчара да закључи: „Хрватским сепаратистима на руку

75 М. Екмечић, *Дуго кретање...,* стр. 485–486.

76 Nada Jovanović, „Milan Gorkić", *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd, 1983, str. 46.

77 М. Зорић, *Срби у националној политици*..., стр. 120.

78 Саопштење Централног комитета Комунистичке партије Југославије о споразуму између Сељачко-демократске коалиције и Удружене опозиције – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, III, стр. 105–106.

су ишли српски, највише србијански, опозициони политичари с политикантством које је губило координате свог етноса и своје националне политике. Такви су хрватске уцене мерили грађанским демократским резонима...“[79]

***

На пленарној седници Централног комитета Комунистичке партије Југославије, одржаној 9. априла 1936. године у Бечу, закључено је да се „излаз и спас за раднике, сељаке и народе Југославије“ морају тражити „једино и само у ширењу и продубљивању народне борбе против великосрпских фашистичких угњетача“. То је значило да је, и после напуштања политике разбијања Југославије, синтагма о српској превласти представљала главну преокупацију Комунистичке партије на југословенским просторима. Комунистима у Србији упућиване су 1936. године критике на рачун „српске буржоазије“, која на „нов и рафиниран начин жели да осигура своју превласт и хегемонију над Македонцима и Црногорцима, над народом у Босни и Херцеговини и Војводини“.[80]

***

Сходно ставовима Коминтерне о фашизму и нацизму, Јосип Броз је у другој половини новембра 1936. понудио сарадњу римокатоличким организацијама тврдећи да из тих кругова долазе осуде нарастајућег фашизма и нацизма.[81]

***

Комунистичка партија Југославије од 1937. године је имала у свом саставу Комунистичку партију Словеније[82] и Комунистичку

79 В. Ђуретић, *Употреба Русије*..., стр. 45.

80 *Историја Савеза комуниста*..., стр. 145.

81 „Katoličke mase ustaju protiv fašizma i rata. Naša je dužnost da im pružimo ruku i pomognemo preći na put zajedničke borbe protiv zajedničkog neprijatelja čitavog čovječanstva. Ne gubeći iz vida šta nas razdvaja, mi moramo gledati i tražiti ono što nas približava njima. A približava nas prije svega zajednička borba za kruh svagdašnji. Zajednička borba za mir i slobodu, protiv rata i fašizma. Zajednička borba za ravnopravnost i slobodu hrvatskog i slovenskog naroda. Zajednička borba protiv šesto-januarskih fašističkih klika, koje su progonile i zatvarale ne samo komuniste nego i katoličke vođe i organizacije. Zajednička borba za život dostojan čovjeka.“ – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, III, стр. 45–48.

82 Оснивачки конгрес Комунистичке партије Словеније одржан је 17. и

партију Хрватске[83]. За остале области (Србија, Војводина, Косово и Метохија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Македонија) постојали су покрајински комитети.

Комунистичка партија Хрватске обухватала је територију покрајина Хрватске, Славоније, западног Срема, Далмације, Босанске Крајине која се граничила са Далмацијом и делом Херцеговине (укључујући Мостар).[84]

На Оснивачком конгресу Комунистичке партије Хрватске хрватски комунисти су отворено истицали своју припадност хрватском народу и наглашавали жртве које су поднели у служби свог народа.

Тада је Комунистичка партија Југославије хрватским комунистима признавала право на одбрану националних интереса сопственог народа, а од српских комуниста је непрестано захтевана подршка националној борби хрватског и других „угњетених" несрпских народа.

Борба за националну слободу хрватског народа, коју је Комунистичка партија Хрватске одмах по оснивању исписала на својој застави као „прву и најпречу задаћу", прихваћена је од хрватских комуниста као форма што ће омогућити доследно спровођење националне политике за коју се залагала Комунистичка партија Југославије: „Nova stranka, kao stranka nacionalno ugnjetenog naroda stavlja tu borbu na prvo mesto, kao svoju najpreču zadaću za koju će založiti sve svoje snage da se ona ostvari u duhu želja ogromne većine hrvatskog naroda..."[85]

---

18. априла 1937. године у Чебинама, Загорје на Сави, за секретара Централног комитета је изабран Франц Лесковшек – *Историја Савеза комуниста...*, стр. 152. Конгрес је организован непосредно после повратка Едварда Кардеља из Москве.

83 Оснивачки конгрес Комунистичке странке Хрватске одржан је 1. и 2. августа 1937. године у Аниндолу код Самобора. Уводни реферат поднео је Јосип Броз – Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања...*, 1, стр. 178.

Секретари Централног комитета Комунистичке партије Хрватске били су: Ђуро Шпољарић (1937–1939), Раде Кончар (1940–1941), Владимир Поповић (1941–1942), Андрија Хебранг (1942–1944) и Владимир Бакарић (1944–1969) – *Историја Савеза комуниста...*, стр. 153. Проглас Оснивачког конгреса Комунистичке странке Хрватске: Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, III, стр. 117–123. Видети и: Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1945*, Zagreb, 1981.

84 Б. Петрановић, *Историја...*, I, стр. 218.

85 „Komunistička Stranka Hrvatske i Hrvatski Narodni Pokret", *Proleter*, oktobar 1937, str. 3.

Како би остварили крајњи циљ, хрватски комунисти су прихватили стратегију да треба сарађивати са свима којима је Хрватска на првом месту: „U borbi za slobodu i ravnopravnost hrvatskog naroda komunisti su uvijek bili u prvim redovima. Oni su u toj borbi saradjivali sa svim hrvatskim borcima (мисли се на усташе – *примедба аутора*), oni su saradjivali sa Hrvatskom Seljačkom Strankom. Oni su u toj borbi nesebično učestvovali i onda kada su vodje te stranke tu saradnju iz svojih stranačkih interesa odbijali. Komunisti to čine i danas kada neki pravci Hrvatske Seljačke Stranke vode križarski rat protiv komunista.... Komunisti se bore za slobodu Hrvatske, ali samo za takvu slobodnu Hrvatsku u kojoj će biti slobodan narod. Za komuniste nije hrvatski narod jedna šaka bogataša i visoke gospode nego je narod: seljaštvo, radništvo i narodna inteligencija. Komunisti, sinovi hrvatskih seljaka, hrvatskih radnica i narodne i poštene inteligencije su Hrvati i dio hrvatskog naroda za čiju se slobodu i napredak i oni bore. Oni su bez sumnje bolji i čestitiji Hrvati nego što su razni veleposjednici, industrijalci, bankari i ostali bogataši, koji su, kako to i povijest dokazuje, u vijek gotovi da žrtvuju i izdaju interese h rvatskog naroda, samo da bi spasili svoje veleposjedničke, kapitalističke, bogataške i gospodske interese...“[86]

„Hrvatski komunisti, sinovi hrvatskog napaćenog ali nepobedivog naroda idu u prvim redovima te borbe, jer je sva njihova delatnost diktirana bezgraničnom ljubavi prema svom narodu. Tu svoju ljubav i odanost narodnoj stvari oni su dokazali u doba najveće i najcrnje reakcije. Oni će je dokazivati, ne plašeći se žrtava, ne žaleći ni svoje živote radi pobede svog naroda.“[87]

Тако је код хрватских комуниста национални интерес преовладао у односу на све остало: „Prema tome, prvi i najvažniji razlog bio je nacionalni, jer u protivnom komunisti nisu mogli da dobiju neki veći uticaj u masama“.[88]

Разлике између српских и хрватских комуниста, пре свега, огледале су се у томе што су први морали бити искључиво интернационалистички оријентисани, а други су се могли национално опредељивати. О томе је партијски орган *Proleter* 1. јануара 1937. године у тексту „Internacionalnost i narodnost“ писао: „Hrvatski komunista nije neki internacionalista koji visi u zraku, nego je on

86 „Komunisti i hrvatski narod“, *Proleter*, V, maj 1937, str. 7.

87 „Živjela Komunistička stranka Hrvatske“, *Proleter*, oktobar 1937, str. 1.

88 Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 175–178.

komunista – Hrvat, tj. komunista koji se svim snagama zalaže za pobjedu hrvatskog naroda. Za srpskog komunistu internacionalizam znači u prvom redu doslednu borbu protiv velikosrpske politike srbijanskih vladajućih klasa".[89]

***

Руководство Комунистичке партије Југославије објавило је своје коментаре о Конкордатској кризи у гласилу *Proleter* у више текстова, сматрајући да је реч о проблему који је битан по државу а изнад свега за хрватски народ: „Za slogu naroda srpskog i svih naroda Jugoslavije protiv fašizma"[90], „Povodom konkordata"[91], „Hrvatski narod i konkordat"[92] и „Krvavi dogadjaji u Mladenovcu 15 avgusta 1937 godine"[93]. Текстови су написани уобичајеним стилом и у суштини су представљали нападе на „великосрпску буржоазију", уз бројне сличне етикете.

***

Непосредно после формирања комунистичких партија за Хрватску и Словенију, Родољуб Чолаковић, Србин из Бијељине, члан Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије, нагласио је у чланку „Srpski seljak i oslobodilačka borba ugnjetenih naroda Jugoslavije" да је у Југославији – тамници народа – српски народ од слободарског народа постао угњетачки народ, јер је помогао „београдским дахијама" да набију јарам хрватском, словеначком и другим народима.[94]

Јосип Броз је тврдио да комунисти из Србије нису постављали питање формирања Комунистичке партије Србије. Комунистички врх је сматрао да је то разумљиво, с обзиром на то да, како су говорили, „српски народ није национално угњетен". Срби су владајућа нација и не осјећају националног угњетавања са стране друге народности".[95] У основи тумачења тога зашто је Србија

89 „Internacionalnost i narodnost", *Proleter*, januar 1937, str. 7.

90 *Proleter*, septembar 1937, str. 1–2.

91 *Proleter*, septembar 1937, str. 3–4.

92 *Proleter*, septembar 1937, str. 5.

93 *Proleter*, septembar 1937, str. 10.

94 „Srpski seljak i oslobodilačka borba ugnjetenih naroda Jugoslavije", *Proleter*, septembar 1937, str. 5.

95 „O stvaranju K.P. Hrvatske i K.P. Slovenije". *Proleter*, jul–avgust 1935, str. 6.

изостављена из концепта националних партија, југословенски комунисти су пронашли оправдање у организационој структури совјетске Свесавезне комунистичке партије (бољшевика), у којој није постојала руска национална партија. С друге стране, отварање проблема стварања Комунистичке партије Србије значило би истовремено отварање проблема територијалног простирања те партије, односно покретање питања граница Србије. То се напросто није уклапало у политику Коминтерне према српском народу![96]

***

Јосип Чижински (Милан Горкић) ухапшен је новембра 1937. године; нема поузданих доказа о томе како је завршио живот, а постоји неколико верзија.[97] Једна од замерки његовом политичком деловању односила се на његово истицање да сваки комунист мора бити интернационалиста, па потом Хрват, Србин или нешто треће.[98]

Јосип Броз допутовао је 25. августа 1938. у Москву и почео да пише различите извештаје о политичким приликама у Југославији и стању у Комунистичкој партији Југославије.[99] Желео је да убеди вође Коминтерне да није проблем у чланству, већ у руководству, и предлагао уклањање свих „нездравих и сумњивих елемената".[100] Тако је на састанку у Секретаријату Коминтерне 17. септембра 1938. године поднео опширан реферат „Политичка ситуација у Југославији" у којем је поновио своју стару оцену: Партија добро напредује али сметају кадрови. Предложио је формирање новог руководства које ће бити на висини задатка.[101]

Броз је 23. септембра 1938. написао још један опширан извештај насловљен „Мој однос са особама које су раскринкане као саботери и непријатељи наше Партије". У њему је изнео бројне негативне карактеристике за девет истакнутих функционера Комуни-

96 Д. Бојковић, *Национална политика*..., стр. 73.

97 Н. Јовановић, *Милан Гркић*..., стр. 55.

98 Nada Kisić-Kolanović, *Hebrang. Iluzije i otrežnjenja 1899–1949*, Zagreb, 1996, str. 38 (у даљем тексту: Н. Кисић-Колановић, *Хебранг*...).

99 Психополитички профил у контексту времена и деловања Јосипа Броза видети у: Владимир Адамовић, *Три диктатора – Стаљин, Хитлер, Тито – Психополитичка паралела*, Београд, 2020, стр. 443–608.

100 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, III, стр. 82.

101 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, III, стр. 117.

стичке партије Југославије, а седморица од њих већ су били стрељани. Окарактерисао их је као „саботере и непријатеље партије“: Камило Хорватин, браћа Јурај (Ђука) и Штефек (Стјепан) Цвијић, Иван Гржетић, Јосип Чижински (Милан Горкић), Сима Марковић, Филип Филиповић, Симо Миљуш и Антун Маврак.[102]

Јосип Броз је и у формалном и у преносном смислу речи газио преко лешева својих партијских другова доказујући своју оданост Јосифу Висарионовичу Џугашвилију и лењинизму!

***

Броз је проводио бољшевизацију партије што је подразумевало кадровско јачање, стварање нових партијских ћелија, успостављање идејне чистоте и монолитног јединства. После избора децембра 1938. године, на којима је Комунистичка партија Хрватске подржала Хрватску сељачку странку, смењио је руководство и поставио ново. На Петој земаљској конференцију октобра 1940. у Загребу предложио је ново партијско руководство.

Међу стотинак делегата сабраних на конференцији више од половине били су радници. У просеку су имали око 33 године, просечан партијски стаж им је био девет година, у затвору су провели просечно по две године, две трећине њих је претрпело полицијску тортуру, знатан део учествовао је у Шпанском грађанском рату.[103]

***

Кад је реч о односу усташа и комуниста у Краљевини Југославији, реалност је, међутим, била другачија! Третман комуниста у Бановини Хрватској није био исти као на територијама са источне стране Дрине. У Хрватској су сматрани за „националне револуционаре“, а на другој страни били су „државни непријатељи“.

---

102 К. Николић, *Мит о партизанском*..., стр. 115–116. Једино у Совјетском Савезу од генералних секретара Комунистичке партије Југославије није страдао Ђуро Ђаковић – он је убијен 25. априла 1929. године на југословенско-аустријској граници!

О избору Јосипа Броза на место генералног секретара Комунистичке партије Југославије, са посебним осврtом на судбину Петка Милетића, видети у: Јелена Ковачевић, „Фракцијске борбе међу члановима КПЈ у Сремскомитровачкој казниони 1937–1939“, *Архив*, 1–2, Београд, 2015, стр. 105–116; Јелена Ковачевић, „Петко Милетић (1897–1943) – од револуционара до ’фракционаша‘“, *Токови историје*, бр. 1, Београд, 2017, стр. 47–73.

103 А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 134.

***

Совјетски Савез и Немачка (Трећи рајх) склопили су 23. августа 1939. пакт о ненападању, познат као пакт Рибентроп (Јоаким фон)–Молотов (Вјачеслав Михаилович), двојице министара спољних послова. То је значило и промену дотадашње политике коју је форсирала Коминтерна, првенствено против нацизма.

Комунистичка партија Југославије одржала је Пету земаљску конференцију од 19. до 23. октобра 1940. године у Дубрави код Загреба – тада је Партија бројала нешто мање од 6.500 чланова (од тога половина их је била у Хрватској), а њен подмладак Савез комунистичке омладине (СКОЈ) око 18.000. На конференцији је закључено да је хрватско питање решено на буржоаски начин, али да то није коначно. У резолуцији је истакнута потреба за трајним решењем словеначког и хрватског националног питања, уз слободно опредељење народа Босне и Херцеговине и равноправност свих националних мањина.[104] У документима те конференције истакнута је потреба еманципације и равноправности Македонаца, Хрвата, Словенаца, Црногораца, Арнаута и националних мањина у Војводини, као и народа у Босни и Херцеговини. У документима, међутим, нема јасног одређења према Србима као националном колективитету и индивидуалности нити разграничења владајуће класе од народа. То наводи на закључак да су комунисти намерно оспоравали посебност Србије и Срба у свом поимању националног питања.[105]

На поменутој конференцији чуле су се оштре критике на рачун Комунистичке партије Хрватске и предлози да се уклоне стари кадрови блиски руководству смењеном 1939. године и доведу нови. Старим кадровима Броз је замерио да су каснили за политиком Хрватске сељачке странке и да су стално пружали отпор линији коју је одређивао Централни комитет Комунистичке партије Југославије. У резолуцији, коју је конференција усвојила, политика руководства Комунистичке партије Хрватске оквалификована је као „лебдење између крајњег секташтва и крајњег опортунизма и прирепаштва“ то јест „јаког утицаја хрватских ситнобуржоаских кругова и националне идеологије већине станов-

104 „V. zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije, *Proleter*, januar 1941, str. 6–10; *Историја Савеза*..., стр. 168–169; Р. Чолаковић, *Борба КПЈ*..., стр. 42–43; Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 223–230: М. Ђилас, *Идеал и професија*..., стр.537–540.

105 Б. Глигоријевић, *Коминтерна према*..., стр. 323–328.

ништва“ на хрватске комунисте.[106]

На Петој земаљској конференцији Комунистичке партије Југославије изабрани су чланови новог Централног комитета (22 члана) и Политбироа: Јосип Броз, генерални секретар, Едвард Кардељ, Франц Лесковшек, Милован Ђилас, Александар Ранковић, Иван Милутиновић, Светозар Вукмановић и Раде Кончар. Осим Броза није било Хрвата! Изузимајући Броза, који је имао 48 година, остали су имали по тридесетак![107]

Исходиште конференције према мишљењу Милована Ђиласа било је битно: „Sama konferencija nije imala, po onom što je rešila, velike važnosti. Ona je ozakonila već stvoreno stanje i odnose u Partiji, i potvrdila već utvrđenu liniju... Novo rukovodstvo je na V konferenciji, iako je i dotad imalo vlast u Partiji, dobilo potvrdu da je ima i ubuduće. Ta potvrda mu je, u praksi davala još veća – neograničena – prava. Svi smo osećali da ih je ono već bilo osvojilo i zaslužilo dotadašnjim radom. Sada su ta njegova prava bila i formalno potvrđena.“[108]

***

Почетком априла 1941. године секретар Комунистичке партије Хрватске био је Раде Кончар, Србин из Лике, а инструктор Централног комитета Комунистичке партије Југославије с посебним овлашћењима Владимир Поповић, Црногорац.

Секретар Покрајинског комитета за Србију од маја 1937. до

106 „Rezolucija V. Zemaljske konferencije Komunističke partije Jugoslavije“, *Proleter*, januar 1941, str. 13–27; Видети и: М. Зорић, *Срби у националној политици*..., стр. 123–126; Ivan Jelić, „Osnovni problemi razvoja Komunističke partije Hrvatske uoči Pete konferencije KPJ“, *Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije*, Zagreb, 1972, str. 197–212.

107 Током посете Краљевини Југославији 1938. године Хајнрих Милер, шеф Гестапоа, уз сазнање кнеза Павла Карађорђевића и Милана Стојадиновића, разговарао је са Миланом Аћимовићем, председником Општине Београда и Драгомиром Драгим Јовановићем,припадником Министарства унутрашњих послова. Тада је потписан уговор о сарадњи у борби против „комунистичке опасности“. Ускоро су размењени стручњаци: у Берлин је отишао Богдан Банковић а у Београд је дошао Ханс Хелм. Почетком 1941. године Хелм је дошао у Управу града Београда. У разговору са домаћинима поменуо је Пету земаљску конференцију Комунистичке партије Југославије. Домаћини су претпоставили да је о томе сазнао из комунистичке штампе! Хелм се интересовао за социјални положај, морално-карактерне особине, породично стање припадника комунистичких вођа. – Slavko Odić, *Neostvareni planovi*, Zagreb, 1961, стр. 23–24.

108 М. Ђилас, *Идеал и професија*..., стр. 540.

септембра 1941. био је Александар Ранковић, а наследио га је Благоје Нешковић.[109]

Комунисти и масони

Однос комуниста и припадника масонских организација у јужнословенској краљевини није био интересантна тема за историчаре тако да је остало неразјашњено питање њихових извесних контаката. Две организације биле су на различитим идеолошким и класним позицијама. Као што ни југословенски комунисти нису у одређеним питањима били јединствени, исто се може казати и за масонерију. Једно од разделних питања међу југословенским масонима било је и национално одређење: једни су изражавали интегрално југословенство и то исказали кроз подршку личној владавини краља Александра започетој 6. јануара 1929. године, и они су чинили већину, и мањи део који је изражавао припадност хрватству. У идеолошком погледу, масонерија је била антикомунистичка и противила се фашизму и нацизму пошто су те идеологије пропагирале социјалне револуције.

Комунистима је одлука Четвртог конгреса Комунистичке интернационале из 1922. године забрањивала улазак у масонске организације; масони нису примали у своје ложе припаднике превратних и илегалних организација које су тежиле рушењу постојећег друштвеног и државног поретка. Оно што је и комунистима и масонима било заједничко били су рад у тајности (у илегали) и хијерархијска вертикала.

Ипак, познато је неколико случајева сарадње комуниста и масона: један се тиче суђења у Загребу 1928. године – такозвана Бомбашка афера, где се међу оптуженим нашао и Јосип Броз, а бранио га је масон Иво Политео.[110]

Лекар Срећко Шиловић био је истовремено и масон и комуниста. Додуше, као масон припадао је такозваној Хрватској масонској ложи „Максимилијан Врховец“, која је била дисидентска то

109 Б. Петрановић, *Историја*..., 1, стр. 221.

110 Савремена загребачка штампа доносила је извештаје са суђења. Највише је о томе објављено чланака у *Novostima*, чији је власник био Антун Тони Шлегл, иначе прва жртва хрватских домобранско-усташких атентатора – у њега је 22. марта 1929. године пуцао Мијо Бабић, један од раних сабораца Анте Павелића, а 1941. године командант свих логора у Независној Држави Хрватској). Кратка биографија Мије Бабића у: *Tko je tko u*..., str. 16–17.

јест изван окриља Велике ложе „Југославија“. Свој хуманитарни рад започео је 1922. године у акцији прикупљања помоћи за гладне у Совјетском Савезу, у наредним годинама је упознао Мирослава Крлежу, Аугуста Цесареца, Маријана Стилиновића, Веселина Маслешу, Филипа Филиповића, Шиму Балена (до одласка на робију био је усташа, а после комуниста), Јосипа Броза, Мошу Пијаду и друге комунисте. Касније је помагао комунистичку организацију „Црвена помоћ“, обилазио неколико комуниста заточених у затворима. По изласку са робије броз се виђао са Шиловићем, а по свом постављењу за генералног секретара Комунистичке партије Југославије у Шиловићевом стану је увек имао сигурно склониште.[111]

Масони су били Сима Милошевић, професор Медицинског факултета, и Иван Рибар, политичар са вишедеценијским стажом стажом и један од ретких који је напустио масонску организацију (1937). Један од оснивача београдског Медицинског факултета био је Ђурица Ђорђевић. Његова удовица Кристина (Криста) била је особа задужена за преношење специјалних порука између појединих комуниста, на пример Јосипа Броза и Иве Лоле Рибара. Када је имао обавеза у Београду, Броз је боравио у стану породице Ђорђевић.[112]

Контакте комуниста из виших партијских структура и масона потврдио је и сам Јосип Броз у сећањима о нападу Немачке на Совјетски Савез: „Imao sam informacije iz Zagreba od nekih slobodnih zidara, koji su bili upoznati sa onim što se sprema“.[113]

Јосип Броз

Јосип Броз Тито је готово увек кад је био међу Хрватима истицао да је Хрват рођен у Хрватском загорју! Тако је било и 20. маја 1945. године у Вараждину када се окупљеним грађанима обратио речима „Braćo i sestre“ а потом додао: „Govoriću vam kao vaš Landsman, Zagorac“.[114]

На састанку у Опатији са највишим партијским и репу-

111 Šime Balen, „Sjećanja na dra Srećka Šilovića“, *Dometi*, br. 6, Zagreb, 1982, str. 103–110.

112 Zoran D. Nenezić, „Odnosi ilegalne KPJ i slobodnih zidara“, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, Beograd, 1987, str. 435–451.

113 Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 253.

114 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXVIII, стр. 62.

бличким руководством 2. маја 1970. године, Броз је поменуо да је Загорац. Ипак, у осврtима на поменути састанак која су објављена знатно касније, видљиве су разлике u сведочењима Мике Трипала и Савке Дабчевић-Кучар. Наиме, Трипало је забележио: „Vi znate da sam ja Zagorac, iz Zagorja, a to je kolijevka Hrvatske". Дабчевић-Кучар је другачије чула: „Vi znate, ja sam Hrvat iz Hrvatskog zagorja, iz srca Hrvatske..."[115]

Вјекослав Макс Лубурић је био изричит кад је реч о пореклу Јосипа Броза: био је Загорац![116]

***

Познато је неколико званичних биографија Јосипа Броза.[117] Пред крај живота казивао је своју биографију али је она непотпуна (избегао је да говори о бројним недоумицама из историје Комунистичке партије Југославије и партизанске револуције). Такође, његово казивање обилује нетачним тврдњама и бројним детаљима

115 Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991*, Zagreb, 2006, str. 11–12.

116 У разговору Мате Мештровића и новинара Пере Златара помињан је и сусрет са Лубурићем. На Мештровићево питање шта мисли о Јосипу Брозу добио је кратак одговор: „Saglasili smo se da je lukavi Zagorac Tito izvanredno sposoban političar." – Mate Meštrović, *U vrtlogu hrvatske politike – Kazivanje Peri Zlataru*, Zagreb, 2003, str. 158.

117 Josip Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, 1–2, Beograd–Cetinje–Ljubljana, 1982 (у даљем тексту: Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*...). Упоредити: Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito: Prilozi za biografiju*, Beograd, 1953; *Krleža o Titu* (priredio Anđelko Malinar), Sarajevo–Zagreb, 1980 (у даљем тексту: *Крлежа о*...); Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I (1980), II (Zagreb-Rijeka, 1981), III (Beograd, 1984) i IV (Beograd, 1984). Видети и: Вељко Ђурић Мишина, „Друг Тито и Чича Дражa", *Тито и Срби – Злочинац на челу колоне*, Београд, 2013, стр. 68–95.

Постоје биографије и на интернетским издањима у дигиталној форми: *Hrvatska enciklopedija*, *Hrvatski biografski rječnik*, *Krležijana*. Корисно је упоредити и биографију у: *Tko je tko u NDH 1941–1945*, Zagreb, 1997, str. 49–51. Поређењем садржаја поменутих биографија лако се уочавају наизглед ситне, али бројне разлике. Спорни су, на пример, одлазак у војску: 1912. или 1913. године, време боравка у Омску, година прве женидбе, време доласка у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, именовање за генералног секретара Комунистичке партије Југославије...

Психополитички профил у контексту времена и деловања Јосипа Броза видети у: Владимир Адамовић, *Три диктатора – Стаљин, Хитлер, Тито – Психополитичка паралела*, Београд, 2020, стр. 443–608 (у даљем тексту: В. Адамовић, *Три диктатора*...).

непотребним за животопис једне личности која је обележила своју епоху. Тако је у првој реченици изјавио да је рођен 1893. у Југославији (ваљда у Аустроугарској)![118]

Према званичним тумачењима, Јосипов отац Фрањо био је Хрват, а мајка Словенка, обоје римокатолици. Рођен је 7. маја 1892. године (мада има више различитих датума) у Кумровецу, селу на граници Штајерске (у оквиру аустријског дела царства) и Хрватске (у оквиру угарског дела царства). После основне школе завршио је браварски занат. Радно место је мењао неколико пута у неколико аустроугарских градова. У војску је отишао маја 1913. године и произведен је у чин водника. Бавио се соколским активностима и мачевањем. Убрзо после почетка аустроугарског напада на Србију, Брозова пуковнија (25. пешадијска домобранска пуковнија) била је међу првим постројбама које су прешле Дрину. Крајем 1914. године, након протеривања из Србије после Колубарске битке, делови поменуте пуковније пребачени су преко Новог Сада на Источни фронт да се боре против Руса. У бој са Черкезима почетком априла 1915. године био је рањен и заробљен. Наредну годину лечен је у импровизованој болници у Казањској губернији на Волги. Одбио је да као заробљеник приступи добровољачким јединицама које су започели да формирају официри војске Краљевине Србије у договору са Русима. Интерниран је у околину града Омска и био задужен за рад у млину. Ту је упознао Пелагију Д. Белоусову, девојчицу од 15 година (мада има и другачијих тврдњи о њеној старости – 14), с којом се нешто касније и оженио, а венчање је обављено у православној цркви. (Броз је тада имао 26 година). Почетком 1919. дошао је са супругом у Петроград и ту сазнао за проглашење Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Из Совјетског Савеза, преко Балтика је кренуо ка родном крају и тамо стигао крајем септембра 1920, после пет година заробљеништва. Крајем те године запослио се у Великом Тројству код Бјеловара и постао је члан легалне Комунистичке партије Југославије. Следећих година мењао је послове па је радио у више градова тадашње јужнословенске краљевине. Променивши неколико места боравка стигао је марта 1927. у Загреб. После четири месеца изабран је за организационог секретара Месног комитета за Загреб Комунистичке партије Југославије (који је бројао 134 члана сврстана у 22 ћелије).[119]

118 Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., стр. 9.

119 Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*, 1, стр. 67.

На Осмој седници Месног комитета Загреба 25–26. фебруара 1928. залагао се за јединство и био изабран за политичког секретара Месног комитета. Крајем исте године учествовао је у антирежимским демонстрацијама после атентата у Народној скупштини у Београду. Јосип Броз ухапшен је 4. августа 1928. године и на суђењу познатом као Бомбашки процес (6–14. новембра) осуђен на петогодишњу робију.[120] Казну је издржао у затворима Лепоглава и Марибор. Отпуштен је 13/14. новембра 1933. и депортован у Огулин ради одслужења раније казне! Изишао је из затвора марта 1934, а као место боравка одређен му је родни Кумровец. Наредних недеља већ почиње да разговара и са сељацима и припадницима локалних органа Хрватске сељачке странке!

Јула исте године отишао је у Беч, где је било привремено седиште Комунистичке партије Југославије. Ускоро је кооптиран у Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Југославије а крајем децембра изабран је за члана Централног комитета.[121] Почетком 1935. отишао је у Москву: радио је у Комунистичкој интернационали, похађао разне курсеве, држао предавања. Крајем 1936. године вратио се у Југославију да спроведе налоге што их је добио од Коминтерне. Један од најважнијих било је организовање комунистичких партија Словеније и Хрватске које су формално основане 25–26. децембра 1934. године у Љубљани.

Марта 1937. године отишао је у Париз (и у Шпанију) где је стицао нова искуства.[122] После хапшења Јосипа Чижинског (Милана Горкића) преузео је руковођење Партијом; Коминтерна га је почетком 1939. и формално потврдила као генералног секретара. Наредне две године спроводио је бољшевизацију Партије.

Броз је после избора за Народну скупштину, одржаних 11. новембра 1938. године, сменио руководство Комунистичке партије Хрватске што је подржало листу Владимира Мачека и Хрватске сељачке странке. Прозивао је за ревизионизам групу око часописа *„Pečat"* коју је предводио Мирослав Крлежа.[123] На Петој земаљској

120 Броз је тврдио да му је било пресуђено шест година – Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*, 2, стр. 157.

121 У партијској хијерархији постојао је процес напредовања: најпре члан Централног комитета, па избор у Политбиро. Код Јосипа Броза је то било обрнуто!

122 *Крлежа о...*, стр. 33–34 и 74. Крлежа је тврдио да је Броз по доласку из Москве свратио код њега у стан –*Исто*, стр. 57–78.

123 Мирослав Крлежа у својим текстовима о Брозу то не спомиње – *Крле-*

конференцији, одржаној новембра 1940. у Загребу Броз је формирао ново партијско руководство и изложио план даљег рада у којем је примарно било освајање власти по бољшевичком моделу и стварање федерације по совјетском моделу. Четири дана после напада Немачке и њених савезника на Југославију, то јест 10. априла на дан проглашења Независне Државе Хрватске, формирао је Војни комитет...

жа о..., стр. 57–78.

6.2-1. Ратни циљ Комунистичке партије Југославије 1941. године

Уочи Априлског рата 1941. године, Комунистичка партија Југославије имала је око 8.000, а Савез комунистичке омладине Југославије око 12.000 чланова. Три месеца касније, у данима првих борби са окупатором, број чланова партије је порастао на око 12.000: у Србији око 2.500, у Војводини око 1.200, на Косову и Метохији око 270, у Босни и Херцеговини око 830, у Хрватској око 4.000, у Словенији око 1.200, у Македонији око 740 и у Црној Гори 1.800 комуниста. Број скојеваца нарастао је на око 40.000.[1]

Загреб је био град са највише комуниста, више од Београда!

***

Комунистичка партија Југославије (касније Савез комуниста Југославије) владала је око 45 година (1945–1990). За то време њени апологети нису се бавили њеним својеврсним ратним циљевима већ је то увијано у неке друге теме, на пример, у анализу успеха револуције, додуше, без истраживања великих трагедија и губитака! Те крупне теме нису разјашњене што је неминовно оставило дубоког трага.

Међу историчарима савремене средње генерације посебно место заузима Коста Николић због тема које је обрађивао. Он је, осим осталог, објавио књигу *Бољшевизација КПЈ 1919–1929: Историјске последице* (Београд, 1994). На том трагу је и његов научни рад о ратним циљевима Комунистичке партије Југославије 1941. године.[2] Остаје нада да ће аутор у новом раду обухватити и период између 1929. и 1941. године јер би тада заокружио целину, и посебно обрадио теме као што су такозване стаљинистичке чистке комуниста српског порекла, однос према српском националном питању и тако даље.

Основна поставка Косте Николића може бити у тврдњи да

1 *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд, 1985, стр. 186; Б. Петрановић, *Историја*..., 2, стр. 77; Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, Zagreb, 2012, str. 102 (у даљем тексту: Ј. Пирјевец, *Тито и*...).

2 Коста Николић, „Ратни циљеви Комунистичке партије Југославије у Другом светском рату", *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Београд, 2013, стр. 479–502 (у даљем тексту: К. Николић, *Ратни циљеви*...).

је нарочита форма антисрпства била део пропагандног деловања југословенских комуниста, те да су национално питање несрпских народа добро инструментализовали у борби за власт.

***

Тешко је пронаћи одговор на питање зашто аутори југословенске и хрватске хисториографије нису разјаснили међусобне односе, права и обавезе Комунистичке партије Југославије и Комунистичке партије Хрватске. Ти односи су веома битни за разумевање политике у Независној Држави Хрватској односно Хрватској у контексту односа према жртвама и злочинцима.

У Хрватској су упоредо вођене две револуције: усташка и комунистичка. О усташким плановима уређења Независне Државе Хрватске и посебно односу према српском народу (и Циганима и Жидовима), што је обзнанио министар Миле Будак 15. маја 1941. године на збору у Госпићу, написано је безброј радова и ту нема много недоумица!

Комунистичка партија Хрватске водила је своју политику која је у бројним случајевима одударала од програма Комунистичке партије Југославије.

Руководству југословенске партије било је важно учешће припадника свих народа и народности у партизанској борби. Хрватским комунистима било је најважније да употребе српску борбу и одбрану од уништења и искористе је за своје планове до коначне ратне победе и освајања власти у држави коју ће они направити! А у међувремену ће полако мењати ствари кроз разне форме.

Хрватски комунисти су избегавали помињање Југославије и страдање српског народа.[3] Тако се десило да су две различите политике, усташка и комунистичка, спровођене у Хрватској, имале неколико битних додирних тачака!

***

Од почетка напада на Краљевину Југославију, 6. априла 1941. године, југословенски комунисти су поштовали инструкције Коминтерне – окупацију су прихватали пасивно, без икаквих борбених активности. Чак и у прогласу са састанка одржаног (наводно) средином априла у Загребу нема великих речи![4] Говорећи о

3 *Зборник НОР-а*, IV–1, стр. 27.

4 *Зборник НОР-а*, II–2, стр. 7–23. Мада су приређивачи зборника докуме-

разлозима војног слома Југославије, наглашено је да је главни кривац владајућа српска клика иако она покушава да оптужи Хрвате за издају: „Ona time hoće da skine sa sebe odgovornost za svoj izdajnički rad, ona time hoće da raspiri mržnju srpskog naroda prema hrvatskom narodu isto onako kao što to radi šačica frankovačke izdajničke gospode u Hrvatskoj, gdje svim silama nastoji da raspiri mržnju prema srpskom i slovenačkom narodu. Optužuje se hrvatski narod zbog izdajstva jedne neznatne frankovačke klike, koja je pomoću bajoneta imperijalističkih osvajača zajašila na grbaču hrvatskog naroda. Takva optužba duboko vrijeđa osjećanja potlačenog hrvatskog naroda koji nema ništa zajedničko sa izdajom frankovačke gospodske bande, kao što nema ništa zajedničko ni srpski narod sa izdajničkom klikom vladajuće srpske gospode.“[5]

Тада изречена оптужба против усташа а истовремено и инсистирање на томе да хрватски народ нема било шта заједничког са франковцима провлачили су се до средине 1944. године, то јест времена кад су Хрвати постали већина у партизанском покрету у Хрватској!

Независна Држава Хрватска названа је комедијом коју је „priredio Pavelić uz pomoć Musolinija i Hitlera, toliko je sramotna, da se čitav narod stidi i smatra to najvećom sramotom koju je ikad hrvatski narod doživio u svojoj povijesti“.[6] Та квалификација је коришћена до краја рата (а у малом делу хрватског народа и дан-данас)!

С обзиром на бројне вести о злочинима широм Независне Државе Хрватске, комунистички врх је морао да помене и српска страдања: „Nikada hrvatski narod nije vidio takvih zločina kao što ih je učinila u roku od nepuna dva mjeseca ova šaka hrvatskih izdajnika. Stotine i stotine postrijeljanih Srba po selima i gradovima, na hiljade uhapšenih pod izgovorom da su četnici nalaze se u zatvorima i koncentracionim logorima.“ И та оцена годинама се повлачила: злочинци су припадници шачице усташа; док су с друге стране стотине, хиљаде и стотине хиљада жртава били припадници српског народа. И ове речи навођене су до краја рата![7]

ната нагласили да је проглас настао у другој половини априла, поједини делови у прогласу указују да је ипак настао крајем маја 1941, непосредно после конференције а пре одласка Јосипа Броза из Загреба!

5 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, str. 26–40, 29; *Proleter*, 3–4–5, mart–april–maj 1941.

6 *Зборник НОР-а*, II–2, стр. 7–23.

7 *Зборник НОР-а*, II–2, стр. 14.

***

Према извесним тумачењима, период од 10. априла до 22. јуна 1941. представљао је „црну рупу“ комунистичке историје.[8]

Седница Централног комитета Комунистичке партије Југославије одржана је 8. априла. Два дана касније одржана је заједничка седница централних комитета југословенске и хрватске Партије и том приликом је формиран Војни комитет на челу са Јосипом Брозом.[9] У наредним недељама такви комитети формирани су и по великим градовима и покрајинама. (Комитет за Хрватску чинили су Иван Рукавина, Андрија Хебранг и Марко Сименић.)

У прогласу народима Југославије наглашена је осуда издаје државе, али и потенциран положај хрватског народа.[10] Закључено је да су услови за рад у Загребу, престоници Независне Државе Хрватске, постали немогући, договорено је да цео Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Југославије пресели у Београд!

Седиште Централног комитета Комунистичке партије Хрватске налазило се у Загребу све до фебруара 1942. године, док је Покрајински комитет за Далмацију (са Вицком Крстуловићем на челу) радио у Сплиту!

Без обзира на сложене околности, Јосип Броз је 4. маја одржао саветовање. На састанку је помињан међунационални сукоб, закључено је да ускоро долазе времена за преузимање власти.[11]

---

8 Nada Kisić Kolanović, *Hebrang Iluzije i otrežnjenja*, Zagreb, 1996, str. 51 (у даљем тексту: Н. Кисић Колановић, *Хебранг*...). Ауторка није у праву када тврди да је Броз са најближим сарадницима 10. априла напустио Загреб – *Исто*.

9 Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1945*, II, Zagreb, 1981, str. 23–24 (у даљем тексту: И. Јелић, *Комунистичка партија*..., II); Josip Broz Tito, „Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita“, *Autobiografska kazivanja*, 2, str. 259. Састанку су присуствовали: Јосип Броз, Раде Кончар, Едвард Кардељ, Александар Ранковић, Владимир Бакарић, Марко Орешковић, Јосип Краш, Павле Пап, Вјекослав Владо Јанић, Карло Мразовић, Лео Матес, Драгутин Саили и Стипе Угарковић – И. Јелић, *Комунистичка партија*..., II, стр. 23.

10 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., II, стр. 24; Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 2, стр. 260.

11 „Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije“, *Proleter*, mart–april–maj 1941 (Броз је текст писао по доласку у Београд а штампан је тек јула 1941); И. Јелић, *Комунистичка партија*..., II, стр. 42–44; Броз је о поменутој конференцији известио Коминтерну, али је одговор добио тек крајем јуна (јер је у међувремену, 22. јуна, Немачка напала Совјетски Савез); Упоредити: Сима Симић, *Туђинске комбинације око НДХ*, Београд, 1990, стр. 142–144.

У склопу припрема за одлазак из Загреба, Броз је најдуже разговарао са Радом Кончаром, секретаром Централног комитета Комунистичке партије Хрватске и Јосипом Копиничем, руководиоцем Коминтерниног пункта за Југославију.[12]

Броз је (са личним документима на име Славко Бабић) напустио Загреб неутврђеног датума маја[13]. Није сачекао ни порођај супруге Херте Хас[14]! Позната је и тврдња да је један од разлога брзог одласка био страх од комуниста Хрвата, који су (судећи по више извора) средином априла имали контакте са високим усташким званичницима о легализацији Комунистичке партије Хрватске. У том контексту треба поменути да је њено руководство тих дана ћутала и није реаговало на захтеве из Коминтерне који су упућивани Јосипу Копиничу, а он их је прослеђивао Брозу и Хебрангу.[15] У исто време међу хрватским комунистима чуло се и питање: чему остајање у Комунистичкој партији Југославије? Био је то повод Брозу да реагује текстом.[16]

***

Путовање из Загреба до Београда за Броза и није било тешко пошто је имао јаку партијску линију, неколико пасоша, много познаника и пријатеља, а понајвише због новца и злата које је добијао из Москве. Постоје претпоставке, додуше недоказане, да су пут за Београд припремили у самом усташком врху – онако као што су Немци 1917. године Владимира Иљича Уљанова Лењина послали у

12 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 262.

13 Познато је неколико тврдњи о датуму одласка из Загреба у Београд. Јосип Броз је казао да је то било почетком маја – *Аутобиографска казивања*..., 2, стр. 255; Владимир Дедијер наводи да је 8. маја видео Броза – *Dnevnik 1941–1944*, 1, Rijeka, 1981, str. 23; Бранко Петрановић наводи 8. мај – *Историја*..., друга књига, стр. 76; Вукашин Р. Перовић наводи 11. мај – *Енциклопедијски и политички коментар „геносида" – Прва четничка енциклопедија*, I–2, Минхен, 1964; стр. 116 (у даљем тексту: В. Р. Перовић, *Енциклопедијски и политички коментар „геносида"*...). Према извесним подацима, Херта Хас се породила 24. маја!

14 У писму Јосипу Копиничу с почетка јуна 1941, Броз помиње жељу да ускоро дође у Загреб да види „сина и стару" – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 41.

15 Ј. Пирјевец, *Тито и*..., стр. 100–105.

16 „Zašto smo još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije", *Srp i čekić*, br. 3 od 4–5. juna 1941; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 16–17; И. Јелић, *Комунистичка партија*..., II, стр. 56–57.

оклопном возу из Швајцарске у Петроград да подигне револуцију у царској Русији![17]

Броз је лако дошао до Београда захваљујући својим везама са немачким обавештајним официрима. Везе комуниста и Немаца датирају из ранијих година. По сазнањима Радована Атанасијевића, шефа Одељења за шпијунажу и контрашпијунажу полиције Краљевине Југославије у Загребу, од краја 1939. године, југословенски комунисти су били на располагању немачким обавештајцима као поуздани сарадници. То не треба да чуди када се зна какав су споразум склопили министри спољних послова Немачке Јоаким фон Рибентроп и Совјетског Савеза Влашеслав Михаилович Молотов, опуномоћени од својих вођа Адолфа Хитлера и Јосифа Висарионовича Џугашвилија Стаљина. По тим сазнањима, Партија је ухватила везу са немачким посланством у Београду. Са немачке стране преговарао је понемчени Словенац др Јосеф Хрибовшек Берге а са комунистичке Владислав Рибникар, власник београдских дневних новина *„Политика“* и Владимир Велебит, адвокат и тадашњи правни заступник немачке фирме за експлоатацију боксита у Херцеговини и Далмацији. Изгледа да је Велебит довео и Броза у везу са немачким конзулатом у Загребу. Немци су му, као знак добре воље, дали пасош Чешко-моравског протектората, на име Јосипа Томанека, фиктивно запосленог у представништву „Сименса“ у Југославији, ради лакшег путовања по Југославији и Европи.[18]

***

Није познато шта је све Јосип Броз радио у Београду од доласка из Загреба почетком маја до средине септембра.

Броз је у Београду сазнао за извесне оптужбе на свој рачун које су долазиле од Мустафе Голубића, једног од високих сарадника совјетске војнообавештајне службе. Нема података како су Немци ухапсили Голубића, саслушавали га и убили. Постоје само одређене назнаке да је то наместио Броз уз помоћ Александра Ранковића и Милована Ђиласа.[19]

17 Нема поузданих доказа да је поглавник Анте Павелић учествовао у одласку Јосипа Броза у Београд – Марко Марковић, *Пола века српске голготе (1941–1991)*, Београд, 1995, стр. 60–64.

18 В. Л. Перовић, *Енциклопедијски и политички коментар „геносида“...*, I–2, стр. 20.

19 Ј. Пирјевец, *Тито и...*, стр. 95–99. У Београду је Броз становао у згради у чијој је близини био стан немачког генерала Лудвига Шредера, војноуправног

***

Комунистичка партија Југославије имала је сасвим другачији приступ рату. Тек по добијању директива из Москве, комунисти су почели своју борбу са нескривеним револуционарним циљевима: насилно преузимање власти, успостављање другачијег друштвено-политичког система у земљи после рата, укидање монархије итд. Цена по коју је ово требало остварити није им била битна! Жртве су били Срби, њихова династија, њихова економска добра и остало што је битно за један народ. А с тим народом Броз није имао било шта заједничко! Испред партијског њему је био битан још и хрватски национални интерес и увек је на њега мислио!

Броз је исувише добро знао да се политика мора водити у складу с речима Николе Макијавелија да циљ оправдава средство. Такође је знао да у политици, нарочито у рату, нема места милости ни моралисања.

Обучаван је на курсевима на којима су се обликовали људи послушни вођама и идеологијама и формирању партијских фаланги, где се, на путу од човека јединке до државе, не треба обазирати на жртве оличене у мртвом материјалу или губитку људског живота, макар се они бројали на милионе.

Броз је пре, за време и после рата убијао све оне који су му стајали на путу револуције и преузимања апсолутне власти. Знао је да жртвује и своје најближе ратне сараднике, али и читаве јединице да би сачувао сопствени живот. Први пут је тако поступио жртвујући Раднички батаљон на Кадињачи код Ужица 1941. године.

***

Комунистичка партија Југославије првих дана окупације Краљевине Југославије није се одређивала према Немачкој. Прва конкретна реакција уследила је тек 22. јуна 1941. после напада Трећег рајха на Совјетски Савез. Тога дана обзнањен је проглас за борбу против непријатеља и одбрану „прве земље социјализма", како је називан Совјетски Савез. Проглас изражава оптимизам по питању дужине рата, али није покренута борба против Немачке и њених савезника у растурању Југославије. То је учињено тек 1. јула после добијања директиве из Москве, из седишта Комунистичке интернационале: Коминтерна је тада тражила одбрану од поробљавања,

команданта Србије – *Исто*, стр. 101.

а не револуционарни рат, како су то поједини југословенски комунисти схватили.[20]

Комунистичко поимање рата сводило се на одбрану Совјетског Савеза, а тек од децембра 1943. године инсистирало се на Југославији и југословенству и то у контексту стицања међународног легитимитета партизанске борбе.

Радикална промена политике уследила је 4. јула на састанку припадника комунистичког врха у Београду када је одлучено да се подигне устанак.[21] Прве акције уследиле су у Србији, као што се и могло очекивати с обзиром на веома трагично искуство српског народа из Великог рата 1914–1918. године.

Јосип Броз био је свестан да су само Словенци и Срби вољни да бране Југославију али да то неће бити довољно за револуцију и освајање власти. Освајање Србије, сматрали су комунисти, представља кључ ратног успеха.

***

Међу Хрватима комунистима постојале су две неформалне групе: пројугословенска и национална то јест хрватска! Још није разјашњено шта је претходило уништењу пројугословенске групе која је била заточена у затвору у Керестинецу па остаје дилема да ли је то, у ствари, био обрачун „Хрвата“ и „Југословена“. У ноћи с 13. на 14. јул заточеници су покушали (намештени?) пробој – око 90 их је побила усташка стража док је преживело свега десетак.[22]

---

20 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 43–47; Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 2, стр. 260; Б. Петрановић, *Историја*..., 2, стр. 78–79.

21 Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 2, стр. 256–257; Б. Петрановић, *Историја*..., 2, стр. 79; О том састанку је објављено мноштво текстова. Посебно место на губитничкој страни у српском грађанском рату (емиграцији) заузимају поједина тумачења Вукашина Р. Перовића –*Енциклопедијски и политички и коментар „геносида“...,* I–3. Владимир Рибникар био је пријатељ са Јозефом Хрибовшеком (који је своје презиме променио у Берге), предратним аташеом за штампу у немачком посланству у Београду. У Рибникаревој вили на Дедињу, у коју је повремено долазио и Хрибовшек–Берге, одржан је састанак комунистичких вођа – *Исто*, I–1, стр. 123; *Исто*, I–2, стр. 20 и 116.

Један руски историчар тврди да је Рибникар радио за совјетску обавештајну службу – Александар Колпакиди, „Совјетска обавештајна служба у Југославији за време Другог светског рата“, *Војноисторијски гласник*, посебно издање, Београд, 2021, стр. 254–255.

22 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 51; Momčilo Diklić, *Srpski narod u Avnojevskoj Hrvatskoj*, Beograd, 2019, str. 28. Јере Јареб сматра да су стра-

Познате су тврдње да су организатори устанка на Кордуну, Банији и у Лици добијали прекоре из Централног комитета Комунистичке партије Хрватске што крећу у акције, а заточеним комунистима у логору Керестинац поручивано је да се стрпе јер ће њихово заточење ускоро бити завршено.[23]

***

Тоталитарно устројство Комунистичке партије Југославије имало је своје преимућство: монолитна, дисциплинована и бољшевизирана партија, са чврстим и неприкосновеним руководством оличеном у једној личности (Јосип Броз), није пружала простора за сумњу у трасирани пут и средства које треба употребити да се постигне жељени циљ: револуција и власт!

Централизована Партија исказала је своје предности у првим ратним годинама: монолитност и оданост вођама предупредиле су могуће колебање или преиспитивање директива што су стизале из виших партијских структура. Такве прилике погодовале су милитаризацији чланства. После стварања Главног штаба Народноослободилачких одреда Југославије (27. јун 1941) Партија је прешла из цивилног у војно устројство а партијски руководиоци постали су војни челници.[24] Партизански одред водили су командант и политички комесар, у одредима су постојале партијске ћелије па је све било под тоталном контролом.[25] Тако је Партија изнедрила фанатизовану и идеолошку војску, која се сматрала способном да изведе револуцију и доведе до тоталне победе над окупаторима и бројним домаћим војним колаборационистичким и другим формацијама.[26]

С обзиром на то да је растурањем Краљевине Југославије

дале присталице хрватске струје: „Da su ti streljani komunisti ostali u životu, Tito bi i te kako morao voditi računa o njihovom mišljenjima i prijedlozima. Oni bi sigurno ojačali Hebrangovu struju, a umanjili Bakarićeve poziciju." – „Hrvatski narod u Drugom svjetskom ratu 1941–1945", *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 1995, str. 412.

23 Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, I, Београд, 2014, стр. 268.

24 Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 2, стр. 260–261.

25 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 68. Видети и: J. Ivan Jelić, „Politički rad u partizanskim jedinicama", *Komunistička partija Hrvatske 1941–1945*, Zagreb, 1981, str. 177–183.

26 К. Николић, *Ратни циљеви*..., стр. 483.

нестало и оне силе која је могла да контролише комунистичку организацију – реч је о Министарству за унутрашње послове и Суду за заштиту државе – они су се у лето 1941. године осећали поштеђени од једног опасног противника, пошто за 20 година легалне и илегалне борбе комуниста није постигнуто оно што им је приспело са спољне стране, то јест ударом на Југославију.

Тако организована Партија припремала је и своју војску – пролетерске народноослободилачке ударне бригаде! После формирања прве у низу бригада (21. децембра 1941. године у варошици Рудо, на рођендан Јосифа Висарионовича Џугашвилија Стаљина) и неколико дана уочи формирања друге, написан је статут.

Партијска дисциплина била је узор и дисциплини у бригадама: „Disciplina je u brigadama gvozdena... Ovo zahteva strogo i bezuslovno izvršavanje naređenja vojnih starešina i političkih rukovodilaca. Za kršenje discipline, za svesno sabotiranje naređenja kažnjavaće se najstrože.“[27]

***

Ако је у нижим структурама владала дисциплина, то се не би могло рећи и за оне на врху у хрватској и југословенској партији.

Тешко је утврдити зашто није било реакције Јосипа Броза на садржај прогласа Комунистичке партије Хрватске упућеног домобранима почетком августа 1941. године у коме се наглашава слободна и независна Хрватска: „Narodni ustanak bukti u mnogim krajevima. U Bosni, Dalmaciji, Lici i Kordunu bore se rame uz rame Hrvati, Srbi, komunisti i ostali pobornici slobode. U plamenu tog ustanka, koji se sve više širi, biti će satrveni i uništeni fašistički okupatori i njihove domaće sluge. Iz ruševina okupatorske i frankovačke tiranije uskrsnut će Slobodna, nezavisna i napredna Hrvatska, u kojoj neće biti ni traga od okupatorske i frankovačke tiranije, pljačke, zvjerskog šovinizma i rasnog ludila.“[28]

***

Броз је користио партијску пропаганду да својим подређеним даје упутства о активностима у преузимању контроле над

27 Ј. Б. Тито, „Statut proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada“, *Сабрана дјела*, IX, стр. 55–57.

28 Позив Централног комитета Комунистичке партије Хрватске с почетка августа 1941. године упућен домобранима – *Зборник НОР-а*, V-1, стр. 26–29, 27.

устаничким покретом и његовом усмеравању према комунистичким плановима. Тако је, на пример, у тексту „Narodni ustanci" стајало: „U vezi sa narodnim ustancima, koji sve više narastaju i bježanjem seljaka u šume u Bosni i Hercegovini, u Lici i na Kordunu, u Srbiji i u nekim drugim mjestima Jugoslavije, predlažemo Štabovima tih oblasti da odmah organizuju pobunjene mase i učvrste naše jedinice, i da izrade konkretne planove borbe i drugih akcija. Kod bježanja seljaka u šume pred terorom Talijana i ustaša treba nastojati da seljaci povedu sa sobom svu stoku, ponesu imovinu i razne namirnice; sve ono što se ne da spasiti, a postoji opasnost da ga uzmu okupatori i njihovi agenti, treba uništiti."[29]

***

Партијска вертикала је послужила Брозу да упућује својим подређеним директиве за даље активности. Тако је 17. августа 1941. писао Ради Кончару и Владимиру Поповићу на чему треба да се додатно ангажују: „Iz vašeg izvještaja vidi se da je ustanak tamo dobio dosta široki razmah, ali se ujedno vidi da je sve to još dosta neorganizovano vođeno od naše part[ijske] org[anizacije], odnosno Štaba. To je velika opasnost za dalji tok borbe. Nastojte svim silama da organizujete i centralizujete te borbe pod čvrstim rukovodstvom. Stvarajte jake partizanske formacije, koje moraju stalno biti u akcijama i borbi. Organizujte više štabova po raznim mjestima, ali ih čvrsto povežite međusobno. Ako nemate dovoljno vojnih stručnjaka, onda nam to odmah javite."[30]

***

Броз се 4. септембра 1941. обратио са инструкцијама Ради Кончару и Владимиру Поповићу и том приликом нагласио: „Što se tiče razgraničenja terena za vođenje borbe, ne smije biti nikakvog razmimoilaženja u tome pitanju. Krntija [Marko Orešković] nije pravilno postupio u Banjoj Luci i mogao je nastradati. Na to pitanje mi gledamo drukčije, naime: mi smo obrazovali Štab za čitavu Bosnu i Hercegovinu, na čelu sa Tempom [Svetozarom Vukmanovićem], koji vrlo dobro radi. On ima veze sa čitavom Bosnom i dužan je da rukovodi borbom partizana u cijeloj Bosni. Ukoliko pak ima nekih odreda koji još nemaju veze sa Glavnim štabom u Bosni (takvih svakako ima svugdje), vaša je dužnost da ih povežete sa Štabom u Bosni koji rukovodi borbom pod

29 *Билтен* Главног штаба НОПОЈ, бр. 1 од 10. август 1941, стр. 72.

30 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 80.

našom kontrolom. Nama se čini da se ovdje ide linijom manjeg otpora, tj. idemo da komandujemo tamo gdje ima vojske, umjesto da se stvaraju partizanski odredi u čitavoj Hrvatskoj. Tako radeći, uspjeli bismo razbiti, raštrkati i oslabiti snage neprijatelja. Osim toga, to proizlazi i iz nepravilnog shvatanja naše strategije i taktike na sadašnjoj etapi strategije, ne frontalne borbe, već mnogobrojnih, brzo pokretnih i istovremeno dejstvujućih partizanskih odreda, ali međusobno dobro povezanih, odnosno koji će se preko štabova čas spojiti u krupne udarne jedinice radi prihvatanja nametnute borbe, čas raštrkati i opet zadavati iznenadne udarce neprijatelju i objektima i opet brzo nestati dalje od mjesta napada. Frontalna borba ima smisla kod opšteg narodnog ustanka. A da li je do njega već došlo? Svakako da još nije. On treba da dođe baš putem ovakvih žilavih partizanskih borbi i dobre političke i vojničke pripreme. Partizani ne smiju da budu napadani i da se samo brane, već oni moraju sami napadati. Zauzimanje samo odbrambene taktike znači za partizane sigurnu smrt... Dotle neka čitavom Bosnom rukovodi Štab u Bosni, a vi održavajte veze i koordinirajte borbu. Ako je negdje potrebno da se neki bosanski odred stavi pod komandu Ličkog, odnosno Hrvatskog štaba, onda se to može učiniti u sporazumu sa drugovima u Sarajevu. Na Kordunu i drugdje, gdje ste vi stvorili odrede, razumije se da ćete vi i dalje rukovoditi njima. Mi ćemo u tome pravcu dati direktive drugovima u Bosni. Hrvatski štab se ne bi trebao sastati prije sastanka Glavnog štaba..."[31]

***

Комунисти су у себи носили идеолошки набој, крајњи циљ им је био рушење државе и освајање апсолутне власти у новој држави.

Почетак револуције ипак је зависио од оног шта је поручивала Коминтерна. Совјетски вођа Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин је сматрао да се спонтаност маса у дизању устанка мора осујетити и да треба све подвести под партијску контролу. Сигурна победа Совјетског Савеза била је главни мотив револуције у Југославији, а други је био свргавање домаће буржоазије то јест бившег режима.

Мада је Коминтерна јуна 1941. године упозорила руководство Комунистичке партије Југославије да је борба против фашизма први задатак, а не социјалистичка револуција, прилике су биле

31 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 110–111.

врло сложене због расположења народа, првенствено српског, у разним деловима распарчане Југославије да се бори против окупатора иако је класна борба већ почела. Комунисти нису били превише вољни за договоре са другим антиокупаторским формацијама, привремена сарадња је кратко трајала и убрзо је дошло и до грађанског рата у српском народу, између партизана и четника.[32]

***

Штаб Ужичког народноослободилачког партизанског одреда имао је своје гласило *Вести*. Први број објављен је у среду 1. октобра, а последњи у суботу 18. октобра 1941. године. (Потом је почела да се штампа *Борба*.)

Већ у првом броју објављен је напад на Милана Недића: „Петоколонашки ’војвода‘ председник Хитлерове владе у Београду". Недић је назван издајицом и стављен у ред са Квислингом, Антоанескуом и Антом Павелићем. „У тој борби против највећег непријатеља човечанства српски народ има великог удела. Веран традицијама славних предака Обилића, Карађорђа, Танаска Рајића и многих других српски народ није се помирио са ропском судбином коју су му доделили немачки крупни капиталисти и издајници петоколонаши Недићи, Љотићи, Аћимовићи и други."

До првог помињања четника као сабораца партизана у борби против немачког окупатора дошло је у броју 4 од 6. октобра 1941. године: „Ми се боримо против самозваних четника који су пошли да пљачкају и онако опљачкани народ... Али има и поштених четника, не таквих као Коста Пећанац, који се братимио са немачким полицајцем Краусом и у знак братства дао му четничку значку, а од њега добио револвер; има четника који се боре с нама раме уз раме, са којима ми мењамо људе и оружје."

У броју од 8. октобра први пут је објављено заједничко саопштење које су потписали Новак Животић за Главни штаб НООПО за Србију и Вучко Игњатовић, командант места Ужичке Пожеге, у име војно-четничког одреда.

На Сељачком збору у Ужицу организованом 3. октобра говорили су Вукола Дабић и Милинко Кушић. Кушић је помињао „непобедиви српски народ".[33]

32 Коста Николић, *Историја Равногорског покрета* 2, Београд, 2014, стр. 71–171.

33 „Сељачки збор у Ужицу", *Вести* Штаба Ужичког народноослободилачког партизанског одреда, 6. 10. 1941.

Зашто је партизанска застава црвене боје: „Застава слободе је, упамтите браћо, крваве боје, и свака друга застава је лажна!“[34]

Штаб Народноослободилачког партизанског одреда „Драгиша Мишовић“ штампао је своје гласило *Новости*, први број објављен је у среду 15. (октобра) 1941. године. Већ у првом броју у тексту „Српски народе“ четници су подељени на поштене и непоштене: „Да живи заједничка борба партизана и наше браће поштених четника“!

Устанак у Србији који су повели комунисти и четници доживео је слом уз велике људске губитке. Тај пораз није био предмет или тема комплексног научног истраживања, па је тешко набројати шта је све било лоше урађено, где су почињене велике грешке и како се све то одразило на будућност.[35] Чини се да је заборав био најбоље решење!

Србија је сурово платила устанак и сукоб са немачким јединицама: број погинулих устаника и страдалих у одмаздама достиже око 35.000 особа оба пола и разних животних доби.[36]

***

Припадници првих партизанских јединица потицали су из градског пролетеријата, били су симпатизери и чланови Партије. Друга, четничка страна окупљала је присталице из сеоских средина, политички конзервативне и пасивне. Партизани су се борили да заузму нешто политички и материјално, што у нормалним условима не би могли. Ту лежи и корен њихове идеолошке борбе али и борбе за власт. Партизани су се борили против државе, са жељом да праве нову по својим мерилима и новим принципима. То би спроводили готово истога дана по ослобођењу неког места у Србији – формирањем народноослободилачких одбора. Добар пример може да представља догађај од 7. јула 1941. године у Белој Цркви, када су побијени жандарми – по партизанској историографији био је то пуцањ у окупатора и његове слуге. Познато је, међутим, да је пре тог датума у Србији било већ формирано више

34 „Сељачки збор у Ужицу“ (наставак из претходног броја), *Вести* Штаба Ужичког народноослободилачког партизанског одреда, 7. 10. 1941.

35 Упоредити: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992; Немања Девић, *Партизани у Србији 1941. Ослободилачки или револуционарни рат?*, Београд, 2021; Бојан Димитријевић, *Србија 1941*, Београд, 2021.

36 *Зборник НОР-а*, XII–1, стр. 604–606.

партизанских одреда (Ваљевски, Посавски, Космајски, Чачански, Први шумадијски)![37]

***

После формирања првих партизанских јединица у Србији, њени припадници су полагали заклетве. Зна се за четири верзије заклетве.[38]

Заклетва у Хрватској била је знатно другачија. У тексту се експлицитно помињу фашистички окупатори, усташе и „домаћи плаћеници и издајице", али не и четници: „Zaklinjem se da ću u nemilosrdnoj borbi protiv ustaških razbojnika čuvati se i kaniti svakog samovoljnog ispada i osvećivanja nad mirnim stanovništvom, ženama i djecom ma kakve vjere i narodnosti bili, zaklinjem se da ću svagdje i uvijek zastupati misao bratstva i zajedničke borbe Srba, Hrvata i muslimana za čišćenje moje zemlje od zajedničkog neprijatelja, protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajica i plaćenika, bili oni iz srpskih, hrvatskih ili muslimanskih redova."[39]

Почетком августа 1941. године Јосип Броз је саставио текст и наложио свим штабовима и командирима партизанских одреда да се та верзија заклетве полаже на целокупној територији Југославије: „Mi, narodni partizani Jugoslavije, latili smo se oružja za nemilosrdnu borbu protiv krvoločnih neprijatelja koji porobiše našu zemlju i istrebljuju naše narode. U ime slobode i pravde našeg naroda, zaklinjemo se da ćemo disciplinovano, uporno i neustrašivo, ne štedjeći svoje krvi i živote, voditi borbu do potpunog uništenja fašističkog osvajača i svih narodnih izdajnika."[40]

Јосип Броз је у писму Ради Кончару[41] и Владимиру Попови-

37 Б. Петрановић, *Историја*..., 2, стр. 98.

38 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 227 (напомена приређивача).

39 *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 76. У поменутом документу пише да је текст заклетве написао Марко Орешковић! На другом месту стоји да је реч о Никици Равлићу из Босанског Грахова, и да је објављена у другом броју листа *Герилац* 7. августа 1941. године – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 235–236 (напомена приређивача).

40 *Билтен* Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, 19. август 1941, бр. 2; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 88!

41 Jovo Popović, *Rade Končar Brko*, Gornji Milanovac, 1983; Zvonko Štaubringer, *Rade Končar*, Beograd, 1964 ; Упоредити: „Končar, Rade", *Tko je tko u*..., str. 194. Раде Кончар (1911–1942), осуђен је 1936. године због комунистичког деловања на једногодишњу робију. У затвору је упознао, поред осталих, комунисту

њу[42] од 4. септембра 1941. године поменуо и заклетву: „Zakletvu treba polagati onakvu kakvu smo mi dali u Biltenu, ali nije pogrešno ni ono što su drugovi dali u Lici, jer ima specifičnih tačaka u njoj. Naša zakletva je obavezna za čitavu zemlju."[43]

После разбијања четничких јединица у источној Босни и формирања Добровољачке војске, Јосип Броз је обзнанио заклетву за њене припаднике.[44] Текст је уопштен и кратак: „Ja, narodni dobrovoljac, zaklinjem se u ime svoga naroda da ću se boriti protiv okupatora i njegovih slugu do posljednjeg daha, da neću ispustiti pušku iz ruke dok ne protjeramo i uništimo neprijatelje našega naroda; da ću disciplinovano izvršavati sva naređenja starješina kako na frontu tako i u pozadini, koja imaju za cilj uništenje okupatora i svih neprijatelja naših naroda. Za prekršenje ove zakletve spreman sam podnijeti sve posljedice predviđene po vojnom zakonu. Smrt fašizmu – sloboda narodu!"

***

Тешко је утврдити када је комунистичко-партизанско руководство одлучило да са четницима раскине заједничку борбу против окупатора у Србији. Зна се да је то било видљиво у операцијама око Краљева. Онда је започела пропагандистичка кампања о издаји четника.

Кампања о четничкој издаји настављена је после пропасти устанка у Србији и протеривања остатака партизанских јединица на територију Независне Државе Хрватске. Додуше не одмах већ нешто касније – почетком фебруара 1942. године у току заједничких напада партизана и усташа на јединице у источној Босни под командом Јездимира Дангића. Од тада па до краја рата кампања није престајала! Посебну пажњу завређује период када се главнина партизанских снага налазила у Босанској Крајини. Зна се да је управо у том крају почињено много масовних злочина чију мон-

Милована Ђиласа и усташу Јурја Јуцу Рукавину. Кончар је 1938. изабран за члана загребачког Месног комитета, следеће године за секретара Централног комитета Комунистичке партије Хрватске, а на Мајској конференцији 1940. за члана Централног комитета Комунистичке партије Југославије.

42 „Popović, Vladimir", *Tko je tko u*..., str. 328–329.

43 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 11; Раде Кончар је од првог дана (6. јула 1941) био прва личност Оперативног партијског руководства за Хрватску (уместо укинутог Војног комитета), а уз њега су били Андрија Хебранг и Владимир Поповић – И. Јелић, *Комунистичка партија*..., II, стр. 66 и 78.

44 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, IX, стр. 66–68.

струозност људски ум не може да појми! То, међутим, није био довољан разлог да комунистичко-партизанска пропаганда потенцира усташтво и њихове злочине, већ је четнике истурила на прво место међу својим непријатељима и против њих су водили највише операција. У тим нападима нису се либили ни да запале читава српска села под изговором да су четничка.[45]

У пропаганди је избегавано помињање речи усташа, већ је коришћен израз фашисти!

Комунистичко-партизанска пропаганда поистовећивала је четнике и усташе. Тако је, на пример, за убице доктора Младена Стојановића смишљена оптужба: „Ти најновији издајници наше борбе, четници – српски фашисти у том свом разбојничком и издајничком послу не презају ни од најгрознијих злочина. У том свом огавном послу везали су се не само са мрским окупаторима и хрватском војском већ чак и са усташама. Када су видјели да се не могу зауставити и скршити народну борбу, да је не могу скренути с њеног јединог и правог пута којим га је повела и води славна Комунистичка партија, када су их наше пролетерске чете, батаљони и бригаде разбили и скоро уништили – онда још поједине групице тих издајника по налогу фашистичких окупатора приступили су терористичким злочинима, нападају ноћу и из засједа убијају наше борце и другове. Од руке тих зликоваца – српских усташа пао је и наш друг Младен!“[46]

***

Југословенско комунистичко руководство у пропагандистичким материјалима посезало је за симетријом, углавном неутемељеном, која је обиловала неистинама. На пример, у упутству руководства Комунистичке партије Југославије упућеном 4. септембра Централном комитету Комунистичке партије Хрватске о пропаганди и припремама за саветовање на ослобођеној територији у Србији: „Najbolji dokaz za to jeste pisanje ’Novog vremena‘ u B.[eogradu] i ’Naroda‘ u Za.[grebu], onda pogromistički govori Pavelića

45 Текст Моше Пијаде, „За шта се боре партизани у Босни и Херцеговини“ објављен јануара 1942. године – *Зборник НОР-а*, IV–3, стр. 7–19. Видети и: *Зборник НОР-а*, IV–3, разне стране. У наведеном зборнику четници се помињу око 850, а усташе око 600 пута!

46 Проглас Окружног комитета Комунистичке партије Југославије и штаба Другог крајишког одреда од 16. априла 1942. године о погибији Младена Стојановића – *Зборник НОР-а*, IV–4, стр. 212–214.

i komp.[anije] u Hrvatskoj protiv Srba, a Ljotića i drugih u Srbiji [protiv Hrvata]. Kad se uzme u obzir da ne sme niko ni pisnuti, a kamoli pisati bez cenzure Nemaca, onda je jasno da bratoubilačku mržnju svom silom raspiruju okupatori."[47]

***

Адолф Хитлер наредио је 16. септембра 1941. године гушење устанка у Србији, без обзира на то да ли је реч о партизанима или четницима. Тога дана Јосип Броз, са легитимацијом једне четничке јединице, напустио је Београд и стигао на ослобођену територију у околини Ваљева.[48]

Први степеник ка освајању и организовању власти био је саветовање политичких и војних представника у Столицама код Крупња у западној Србији (26–27. септембра 1941) и преименовању Главног штаба у Врховни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, као и о формирању покрајинских главних штабова (у којима су висока места заузели партијски челници).[49] То је био први знак федерализације јер је свако могао да организује своју борбу за национално ослобођење!

Главни штаб за Србију је готово престао да постоји доласком Јосипа Броза на слободну територију пошто је тада преузео на себе бројне функције и обавезе. И формални нестанак Главног штаба за Србију уследио је после пропасти устанка и повлачења главнине партизанских снага на територију Независне Државе Хрватске!

47 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 110–113; *Зборник НОР-а*, II–2, стр. 53–58. Аутор прогласа је, ради симетрије, намерно поменуо Димитрија Љотића уствдивши да он погромашки говори против Хрвата. Зна се да је Љотић био Југословен а не Србин као и да није јавно говорио из простог разлога што није било прилике јер Немцима није одговарало било какво окупљање.

48 Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 259; Ј. Пирјевец, *Тито и*..., стр. 108; Занимљиво размишљање о Брозу 1941. године видети у: В. Адамовић, *Три диктатора*..., стр. 504–506: „Броз је отишао у рат онда када је био сигуран за своју личну безбедност. Он је желео да води покрет а не појединачне голоруке групице, које су деловале по тактици пуцај и бежи."

49 Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 259–260; Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 2, стр. 260; Б. Петрановић, *Историја*..., 2, стр. 103. Постоје тврдње да је говор Раде Кончара, Србина, члана Оперативног руководства Комунистичке партије Хрватске, прекинуо Јосип Броз због његових речи о позитивном расположењу хрватског народа према усташкој држави. Видети и: Jovo Popović, *Rade Končar Brko*, Gornji Milanovac, 1983.

Хрватски историчар Иван Јелић је тврдио да су Раде Кончар и Владимир Поповић предлагали Јосипу Брозу организацију саветовања на територији Независне Државе Хрватске – И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 105–106.

А тамо је од средине октобра функционисао Главни штаб Народноослободилачких и партизанских одреда Хрватске: Марко Орешковић (Хрват, политички комесар, погинуо у међувремену), Иван Рукавина (командант), Вељко Ковачевић (Црногорац), Станко Опачић (Србин), Владимир Ћетковић (Црногорац) и Фрањо Огулинац (Хрват).[50] Две недеље касније, из Загреба је стигла наредба да политички комесар треба да буде члан Централног комитета и „... dobro bi bilo da je Hrvat". На ту дужност ступио је Владимир Бакарић![51]

***

У време када је Совјетски Савез доживљавао поразе на готово свим фронтовима, Јосип Висарионович Џугашвили Стаљин окренуо се симболима царске Русије и сегментима њене традиције. Јосип Броз Тито окренуо се комунистичкој иконографији. Тако су, на пример, на саветовању у Столицама прихваћени црвена петокрака као основни симбол партизанске војске и стиснута песница као борбени поздрав. Касније су партизани осим петокраке на капама носили и своје националне заставе (у Хрватској су хрватски партизани носили хрватску а српски осим српске још и хрватску, у Босни и Херцеговини српску и хрватску у облику троугла)![52] Капе које су носили партизани под командом Главног штаба Хрватске биле су тророге!

Дисконтинуитет Југославије показао се и кроз систем главних штабова (који су у почетку имали атрибуте државне власти). Тако је кроз симболику зачета посебна форма федерализација државе.

Јосип Броз је, у херцеговачком градићу Рудо, 21. децембра 1941. године, поводом Стаљиновог рођендана, формирао Прву пролетерску народноослободилачку ударну бригаду, дао јој црвену заставу са петокраком са српом и чекићем у средини.[53] Према Брозовом речима, та јединица постала је ударна песница у борби против „реакције" и „пете колоне". Наглашавање те борбе поновио је Броз још неколико пута. Тако је, на пример, 5. фебруара 1942.

50 *Зборник НОР-а,* V-1, стр. 209.

51 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 109.

52 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 139.

53 Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 319–325; Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 2, стр. 265.

године први пут јавно казао да је борба против окупатора у другом плану! Рушење државног и политичког поретка Краљевине Југославије била је од првих дана борбе крајњи циљ.[54]

***

После повлачења из Србије, комплетно руководство Комунистичке партије Југославије (Јосип Броз Тито – Стари, Едвард Кардељ – Бевц, Александар Лека Ранковић – Марко, Милован Ђилас – Ђидо, Сретен Жујовић – Црни и Иво Рибар – Лола Фишер) нашли су се 7. децембра 1941. године у селу Дренови код Пријепоља, у италијанској окупационој зони. Том приликом веома оптимистички су коментарисали вести са совјетског фронта, испред Москве. Броз је понудио оставку на место генералног секретара Партије и предложио Кардеља, али су остали то одбили. У тим данима закључили су да треба потући унутрашње непријатеље и сачувати чистоту револуције: „Политичко раскринкавање и разбијање свих покушаја прибирања великосрпских реакционарних елемената; развијање војних акција партизанских одреда против Недићевих и четничких банди и диференцијација у масама".[55] Био је то отворени позив на ликвидацију супротстављене стране покривен теоријским објашњењима. Другачије исказано: грађански рат међу Србима у Шумадији требало је наставити на територији Независне Државе Хрватске!

Нешто касније, Јосип Броз је писао о великосрпским хегемонистима: тако је кризу партизанског покрета у Босни и Херцеговини објаснио тврдњама да су бројне и комплетне партизанске јединице прелазиле на четничку страну. Броз је 7. и 8. јануара 1942. иницирао састанак у селу Иванчићи код Сарајева, али без иједног Србијанца. И том приликом поновљени су ранији ставови о рату и револуцији.[56] Три дана касније је одлучено да се оснује добровољачка војска од припадника четничких јединица. Истом приликом промењен је и назив штаба у Врховни штаб Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије (ВШ НОП и ДВЈ).[57]

54 К. Николић, *Ратни циљеви*..., стр. 481–482; Ј. Пирјевец, *Тито и*..., стр. 120–121.

55 Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija*, Beograd, 1984, str. 433 (у даљем тексту: Б. Петрановић, *Револуција и*...); Ј. Пирјевец, *Тито и*..., стр. 118–119.

56 Б. Петрановић, *Револуција и*..., стр. 452.

57 Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 336–337; Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 2, стр. 265.

Броз је 20. јануара обзнанио почетак друге фазе борбе, „уништење разних петоколонашких елемената, нарочито четника у Србији и понеким крајевима у Црној Гори"! Другачије казано: Србима се нуди одбрана Југославије и рушење српске хегемоније коју предводи пуковник Драгољуб Дража Михаиловић.[58]

***

Комунисти су наставили стару пропагандну политику о такозваној српској опасности. Одлука о другој етапи ослободилачке борбе, то јест пролетерске револуције, значила је њено претварање у борбу против српске буржоазије и њених оружаних јединица (четника). У том циљу наступила је нова етапа ширења пропаганде о колаборацији и издаји четника.

Најважнија комунистичка парола „братство и јединство", уз обећање о пуној националној равноправности свих народа, представљала је основу одбране од некакве великосрпске опасности. Томе је обично додавано и право на самоопредељење у „борби против окупатора и њихових домаћих савезника". Одбрана од великосрпске опасности показала се као врло учинковита у Босни и Херцеговини и Хрватској, то јест у Независној Држави Хрватској.

Парола о борби против окупатора и домаћих савезника и колаборатера представљала је, у суштини, изједначавање статуса Независне Државе Хрватске и Војноокупационе територије Србије. Квалификовање српског националног покрета отпора нацизму као издајничког користило се у нападу и на владу и краља Петра Другог Карађорђевића у Лондону.[59]

Противљење српског националног покрета акцијама комуниста што су неминовно доводиле до немачких одмазди над локалним недужним становништвом оквалификовано је као издајничко.

Комунисти нису уважавали ратни фактор одмазде, јер су сматрали да су у револуцији жртве неизбежне. У Србији су одмазде било готово стално спровођене. У Независној Држави Хрватској немачка политика није примењивала систем одмазде, а италијанска је била знатно мање борбена.

***

Партизанско повлачење из Србије доживљено је и као суд-

58 К. Николић, *Ратни циљеви*..., стр. 489.

59 К. Николић, *Ратни циљеви*..., стр. 490.

боносни догађај за Југославију. Ствари су постале компликованије када је Југословенска краљевска влада (под председништвом генерала Душана Симовића) унапредила пуковника Драгољуба Михаиловића у чин генерала (7. децембра 1941), а влада под председништвом Слободана Јовановића 11. јануара 1942. именовала га за министра војске и 19. јануара унапредила у чин дивизијског генерала.[60] Тако је Југословенска војска у отаџбини добила међународни легитимитет у антифашистичко-антинацистичкој коалицији.

***

Као користан извор за комунистичко-партизанску историју може да послужи и *Дневник* Владимира Дедијера, који је знатан део рата провео у близини Јосипа Броза, као човек од нарочитог поверења и заслуга. Добар пример може бити Дедијеров запис од 2. марта 1942. године: „Stari se vratio iz Čajniča. Tamo je juče svečano stvorena Druga proleterska brigada.... Posle pozdrava borcima istakao je značaj naše borbe. Naši partizani odigrali su istorisku ulogu. Kad je Hitler nadirao u Sovjetski Savez, mi smo vodili žestoke bitke. Ceo svet se divi našoj borbi. Sada ćemo nastaviti ovu borbu... Stari je zatim govorio o značaju formiranja Druge proleterske brigade, o uspesima Prve brigade, o izginulim drugovima. Na kraju je rekao: 'Mi ćemo pucati i na rođenog oca – ako ide protiv naroda'."[61]

Брозове речи о убијању најближих датирају, према неким тврђењима, из ранијих времена. Тако је после састанка Централног комитета Комунистичке партије Југославије у Београду 4. јула 1941. године, на растанку са Милованом Ђиласом, пред његов пут у Црну Гору, у саветима шта и како да ради нагласио: „Streljaj svakoga, makar bio i član pokrajinskog rukovodstva, ako ispolji kolebanje ili nedisciplinu"![62]

Брозова порука партизанима Друге пролетерске бригаде о убијању и рођених очева представљала је својеврстан путоказ кога треба убијати ако стоји на супротној страни. Та наредба примењи-

60 Упоредити: Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb–Beograd, 1979, str. 217; Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Ђенерал Михаиловић – Биографија*, Београд, 2000. стр. 225.

61 Vladimir Dedijer, *Dnevnik 1941–1944,* I (peto nepromijenjeno izdanje), Rijeka, 1981, str. 106 (у даљем тексту: В. Дедијер, *Дневник*...). То не спомиње Милован Ђилас – *Revolucionarni ra*t, Beograd, 1990, str. 163 (у даљем тексту: М. Ђилас, *Револуционарни рат*...).

62 М. Ђилас, *Револуционарни*..., стр. 38.

вана је у наредним ратним годинама када су осим очева, убијани и други чланови породица што се нису приклонили њиховој, партизанској страни.

6.2-2. Југословенски комунисти учесници грађанског рата у Шпанији

У историографији, у којој су доминирали радови из прошлости Комунистичке партије Југославије, посебно место припада грађанском рату у Шпанији (17. јул 1936–1. април 1939) због учешћа југословенских комуниста на једној од зараћених страна.[63] У знатном броју текстова уздизани су доприноси појединаца или групе у борбама. Није објављен, међутим, ниједан рад о сукобима и убиствима сабораца по наредби виших партијских и командних инстанци. Тај тамни део комунистичке историје није довољно расветљен што се одразило на одређена збивања у грађанском рату у Југославији 1941–1945. године пошто би она далеко лакше била разјашњена.[64]

У Шпанији је спроведена диференцијација међу добровољцима који су по положају били нешто упућенији у партијску структуру: поделили су се на присталице новог генералног секретара Јосипа Броза Валтера и његове противнике. Прве је овај фаворизовао у сваком погледу, друге је уништавао политички, а било је и физичких ликвидација. Прва група показала је своју привржености у рату у Југославији 1941–1945. године.[65]

63 Vjeran Pavlaković, *Jugoslaveni u španjolskom građanskom ratu*, Beograd, 2017 (у даљем тексту: В. Павлаковић, *Југославени у*...); Владан Вуклиш, *Југословени и шпански грађански рат*, Бањалука–Београд, 2024 У даљем тексту: В. Вуклиш, *Југословени и*...).

64 На пример, судбина Благоја Паровића: до јануара 1936. године био члан Политбироа Комунистичке партије Југославије али је смењен по наредби из Коминтерне, од јула 1937. у Шпанији је био политички комесар XIII интернационалне бригаде републиканске армије. О разлозима Паровићевог убиства постоји мноштво претпоставки. Владимир Дедијер, Бранко Петрановић и Момчило Зечевић сматрају да је налог за ликвидацију дао Јосип Броз (који је тих година проводио извесно време у Паризу). Кратку и корисну расправу „Smrt Blagoja Parovića" написао је Стефан Гужвица, и она се може лако пронаћи на интернет-порталу „Novi plamen".

65 Владимир Адамовић, *Три диктатора – Хитлер, Стаљин, Тито – Психополитичка паралела*, Београд, 2020, стр. 542.

Брозово искуство из Шпаније нагласио је и Мирослав Крлежа: „Kao iskusan organizator partijskih karova, Tito je u predvečerje Druge svjetske konflagracije, poslije bogatog iskustva u španjolskom revolucionarnom ratu, raspolagao solidnim grupama u revolucionarnom ratu školovanih drugova, tako da je poslije sloma Jugoslavije sa svojim revolucionarnim kadrovima ostao jedina politička i moralno organizirana snaga čitave zemlje.“[66]

***

Нема поузданих података о броју Југословена који су ратовали као припадници такозваних интернационалних бригада у Шпанији – познате су процене о 1.664 до 1.912 учесника.[67] Нема поузданих података ни о националном саставу – процене казују да су око 48% чинили Хрвати, 23% Словенци, око 18% Срби, око 3% Црногорци итд.

У Југославију се вратило око 350 интербригадиста, а њих око 250 прикључило се партизанима. У рату их је погинуло око 130. Међу преживелима у чин генерала произведено је 30, а именовано народним херојима 59 учесника шпанског грађанског рата.[68]

***

После окончања грађанског рата у Шпанији 1. априла 1939. године, готово сви Југословени, припадници јединица које су се бориле на страни Републиканске војске, пребегли су у Француску и тамо били размештени по логорима. Јосип Број није препоручивао појединачна бекства већ је сматрао да ће доћи много боља времена. После слома Француске у јуну 1940. године известан број „Шпанаца“ отишао је у Немачку јер их је Партија упућивала у радне логоре, други су изабрали разне маршруте. Из партијског врха препоручено је да се сви изјашњавају као Хрвати. „Шпанци“ су у Немачкој имали знатно боље услове него у Француској. Били су у повољнијем положају после капитулације војске Краљевине Југославије. Ускоро је Партија организовала повратак до Љубљане и

66 *Krleža o Titu* (priredio Zdravko Malinar), Sarajevo–Zagreb, 1980, str. 33–34.

67 В. Вуклиш, *Југословени и*..., стр. 17.

68 В. Павлаковић, *Југославени у*..., стр. 86; В. Вуклиш, *Југословени и*..., стр. 540. Видети и: Avgust Lešnik, „Uloga KPJ u regrutovanju jugoslovenskih interbrigadista za republikansku Španiju“, у: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije* (priredio Milo Petrović), Beograd, 2014, str. 231–249.

Загреба где су их сачекивали њихови другови или симпатизери. Одатле су на разне начине одлазили у различитим правцима, никада у градове.[69]

До почетка априла 1941. године у Југославију се вратило око 180 „Шпанаца". Нема података колико их је било ухапшено – постоје само процене: око 30 комуниста.[70]

Неколико „Шпанаца" учествовало је у Априлском рату, на пример Константин Поповић, јер је био резервни артиљеријски официр Југословенске краљевске војске, и Милан Благојевић, као резервиста.[71]

Нема поузданих података колико је „Шпанаца" остало у Немачкој. Зна се да је Иван Гошњак новембра 1941. побегао из логора у Тулузу и стигао у Немачку. Пасош је добио у амбасади Независне Државе Хрватске у Берлину што му је омогућило да се врати у родно село код Сиска – стигао је у лето 1942. године.[72]

Десетак „Шпанаца" било је ухапшено од власти Независне Државе Хрватске – неколико их је убијено до краја 1941. године у концентрационим логорима Јасеновац и Стара Градишка.[73]

***

Војни комитет Комунистичке партије Југославије прогласио је 22. јуна 1941. године Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије. Нешто касније, 4. јула, партијски Централни комитет донео је одлуку о дизању општег народног устанка против окупатора. У наредним месецима, кључну улогу у каналисању догађаја имали су „Шпанци": били су искусни и, изнад свега, бескомпромисни и одани Партији и Брозу. Тада су, на пример, прихватили поздрављање стиснутом песницом. Нема, међутим, објашњења зашто није прихваћена капа коју су носили први устаници у Србији већ је у Хрватској одређено да то буде тророга! Најзначајнији моменат у организовању партизанских јединица

69 В. Вуклиш, *Југословени и*..., стр. 513–514. Има индиција да су поједини комунисти добијали папире Црногорског националног комитета, који је водио Савић Марковић Штедимлија. Марковићеве кратка биографија објављена је и у лексикону: *Tko je tko u*..., стр. 100. Упоредити: *Hrvatska enciklopedija* і *Hrvatski biografski rječnik*, mrežno izdanje.

70 В. Вуклиш, *Југословени и*..., стр.17.

71 В. Вуклиш, *Југословени и*..., стр. 513–514.

72 В. Вуклиш, *Југословени и*..., стр. 517.

73 В. Вуклиш, *Југословени и*..., стр. 518–519.

било је именовање команданата и комесара, по узору на рат у Шпанији. То је била идеја Константина Коче Поповића!

***

Главни штаб Народноослободилачке војске у Хрватској, успостављен 26. октобра 1941. године, чинили су Иван Рукавина, Марко Орешковић, Фрањо Огулинац, Вељко Ковачевић и Влада Ћетковић, сва петорица „Шпанци", и Станко Опачић.[74] Командант Прве пролетерске бригаде а касније дивизије био је Константин Коча Поповић, такође „Шпанац". На крају рата у Југославији, сва четворица команданата армија били су „Шпанци": Константин Поповић, Пеко Дапчевић, Коста Нађ и Петар Драпшин.[75]

Посебну улогу „Шпанци" су имали на територији Независне Државе Хрватске: они су знали како да трансформишу (српски) народни устанак у покрет и ставе га под контролу комуниста.[76] Тако се догодило да су крајем 1941. године већину команданата чинили Хрвати, а око 95% бораца били су Срби!

Броз је распоређивао „Шпанце": наредио је Ради Кончару (Србин) и Владимиру Поповићу (Црногорац) да их шаљу у разна места у Хрватској и Босни, то јест у крајеве где су се увелико почео устанак и отпор српског народа. Броз је Србе „Шпанце" слао око Сарајева, али не и по Хрватској у крајеве српских устаника. То је правдао речима да би тако потврдио усташку пропаганду да су партизани и четници антихрватски настројени.

Марко Орешковић је упућен у средиште усташких злочина у Лици. На том путу је страдао, „наводно од четничке руке".[77]

Гојко Половина, истакнути комуниста, сматрао је да је убиство било епилог међусобних обрачуна „Шпанаца" Владимира Поповића и Владе Ћетковића (обојица Црногорци). Броз је замерао Орешковићу на непослушности.[78] Половина је писао: „Mi lički komunisti smo sreli (Marka Oreškovića) Krntiju kratko nakon što se vratio iz Španjolske, bili smo zadovoljni time kako je jasno razumio i

74 В. Вуклиш, *Југословени и*..., стр. 528; Станко Опачић Ћаница, *Србин у Хрватској*, Београд, 1989, стр. 46-50.

75 В. Вуклиш, *Југословени и*..., стр. 537–538.

76 С. Опачић Ћаница, *Србин у*..., стр. 41–42.

77 Проглас Окружног комитета за Лику обзнањен крајем октобра 1941. о убиству Марка Орешковића – Зборник НОР-а, В-1, стр. 233–235.

78 Gojko Polovina, *Svedočenje: sećanja na događaje iz prve godine ustanka u Lici*, Beograd, 1988, str. 84 (у даљем тексту: Г. Половина, *Сведочење*...).

objašnjavao razlike između uvjeta, uzroka i razvoja građanskog rata u Španjolskoj i našeg NOP-a. Naspram njega, drugi Španci koje smo sreli iznenadili su nas svojom nemogućnošću da shvate razlike, a posebno što se tiče specifičnih odnosa u Hrvatskoj. Ponekad su nasilno nametali svoja iskustva iz Španjolske čak i kad to nije bilo primenjivo na našu situaciju."[79]

Да ли је судбина др Младена Стојановића налик на судбину Орешковића? Донекле! Стојановић није био „Шпанац" већ само организовани комуниста али је својим угледом у народу сметао „онима горе" у врху Партије и Врховног штаба![80]

***

Тешко је утврдити ко је први употребио реч герилац уместо устаник, ко је прогласио Штаб герилских одреда и ко је дао име новинама које су устаници издавали на тромеђи Далмације, Лике и Босанске Крајине.

Зна се да је Јосип Броз 12. септембра 1941. године одговорио Ради Кончару на његово писмо и том приликом затражио: „Saopštite odmah da se ukida naziv 'gerilac' itd. To je valjda izmišljotina Krntije (Марко Орешковић – *примедба аутора*). Kad za čitavu zemlju važi popularni naziv partizani, koji je odredio Glavni štab, onda ne može biti različitih naziva naših narodnih partizana niti kod vas, u jednoj pokrajini, zato što se to nekome sviđa, iako je partizan i gerilac jedno te isto, samo na raznim jezicima."[81]

И Марко Орешковић је био шпански борац, па је своје искуство применио на тромеђи Босанске Крајине, Далмације и Лике. У том контексту треба тражити и разлоге именовање устаника речју герилци а не партизани (што су касније морали да прихвате).

79 Г. Половина, *Сведочење...*, стр. 77.

80 Милорад Екмечић, *Дуго кретање од орања до клања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд, 2019, str. 451.

81 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 129–130.

6.3-1. Срби у партизанским јединицама

А. Национална припадност вођа партизанских јединица

После протеривања из Србије, комунистичко руководство са остацима партизанских јединица прешло је на територију која је била део италијанске окупационе зоне, а делимично и на простор Независне Државе Хрватске. Било је то време када је на Банији, Кордуну, у Лици, Северној Далмацији и Босанској Крајини увелико растао српски оружани отпор хрватском затирању. Тога су били свесни Јосип Броз и његови сарадници па је започета нова политика што се темељила на ослонцу на жртву, то јест на српски народ. Управо та политика за њих се показала исправном јер је довела до остварења комунистичког ратног циља.

Партизански продор ка Босанској Крајини за тамошње Србе значио је ублажавање хрватских злочина. У том контексту партизани су лако мобилисали мушкарце у своје јединице истовремено проповедајући националну и верску толеранцију. Тако је Босна временом постала главна територија партизанског покрета.[1] Истовремено, то је била и територија где су и даље чињени масовни злочини! Комунистичко-партизанско руководство није се бавило тим проблемима, чак ни проблемом система концентрационог логора Јасеновац.

У међувремену, комунисти су, у контексту борбе „народа и народности", настојали да привуку припаднике хрватског народа у партизански покрет. Национални састав био је битан, а више од две године био је готово нерешив проблем за Јосипа Броза и његове сараднике. Проблем је толико био сложенији пошто је руководство Комунистичке партије Хрватске спроводило своје, хрватске планове!

***

Политика Независне Државе Хрватске према српском народу, реализована кроз затирање, довела је до самоорганизовања и отпора. Прогнаници и избеглице су сведочили о самоодбрани од

1 К. Николић, *Ратни циљеви*..., стр. 492; Нељко Плећаш, *Ратне године*, Београд, 2004, стр. 269.

надолазећег страдања. Један случај који то потврђује десио се на Банији: „Усташки повереник за општину вељунску наведени учитељ Шајфар (Иван – *примедба аутора*) из Вељуна имао је љубавне односе са једном учитељицом Хрватицом у Цвијановић Брду, па је чешће тамо одилазио, иако је био ожењен и имао деце. Тако је једнога дана у првој половици месеца августа дошао у Цвијановић Брдо, да посети своју љубавницу. Срби су га тада запазили и ухватили, те га испитали о покољима и зверствима, која су над Србима извршена у општини вељунској. Учитељ Шајфар је Србима све ово признао. Испричао је како су Срби, који су о Св.[етом] Ђурђу били доведени у школу у Хрватски Благај на зверски начин мучени, а затим убијени и покопани у једној долини одмах крај школе у Хрватском Благају. Учитељ Шајфар је тада Србима у Цвијановић Брду описао како су усташе мучили свештеника Добросављевића (Бранко – *примедба аутора*). Убили су најпре његовог сина, а онда њега нагонили да своме мртвом сину чита опело. Свештеник је морао читати и за то време је два пут пао у несвест, а усташе су га ударали и напослетку убили. Срби су после тога признања, учитеља Шајфара одвели у шуму и тамо га убили.“[2]

***

Проблем националног састава припадника устаничких односно партизанских јединица формираних на просторима Хрватске од локалног (српског) становништва појавио се већ у лето 1941. године, а провлачиће се кроз политику још најмање десетак година. Мит о посебном „хрватском антифашизму“ ширен је у ратним и у поратним годинама. Требало је да прикрије пасиван однос већине Хрвата према партизанској борби и подржи идеје државне самосталности без обзира на носиоце тог програма и средства што су примењивана у ратним условима. При свему томе пређуткивана је чињеница да су ударну снагу партизанске војске у Хрватској представљали крајишки Срби.[3]

***

Простор Лике, Кордуна и Баније до 1881. године припадао је Војној крајини, граничној области аустријског царства пре-

2 Сведочење Михајла Новаковића налази се у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем* I, стр. 74–78.

3 Више о томе: К. Николић, *Мит о...*, стр. 265–286.

ма Босни и Херцеговини (коју је на Берлинском конгресу 1878. Аустроугарска добила на управу, мада је та територија и даље формално била део турске царевине). Већину становништва чинили су Срби чији се положај донекле разликовао у односу на остале. Вишевековна историја Војне крајине одразила се и на менталитет и културу тамошњег народа. Развојачење и интегрисање у Хрватску, која је била у границама угарског дела аустроугарског царства, довело је до велике промене у статусу народа.

Посебан проблем у разумевању историје и културе тог народа представља његово видљиво несналажење у променама у аустроугарском царству. Тешко је утврдити у којој мери су они осећали и изражавали националну припадност Српству и православном хришћанству. Стицајем бројних околности Крајишници су носили у себи наслеђе дубоког историјског дисконтинуитета у односу на целину српског народа. Ратници нису одвећ марили за националну идеју свог народа која се на тим просторима одржавала само код елите. Крајишко друштво није лако прихватало промене. Подржавало је извесне старе паганске митове пошто његови припадници нису христијанизовани као остали делови Српства. Можда је најбољи показатељ тога недостатак верских објеката на том простору где царска власт није дозвољавала градњу манастира као на пример у Далмацији. Трагови њиховог националног осећања били су у неговању појединих јуначких песама и родољубиве поезије што су нудиле основна сазнања из историје, културе и књижевности. Припадност Српству грађена је на митовима о косовским јунацима, величању средњовековне државе. Паралелно с тим форсиран је и мит о бранитељима Хабзбуршког царства и европских народа од турских османских провала. Дуготрајност и снага којом су те представе одржаване у народу били су основа за стапање националног осећања и рода војске којем су се прикључивали. Тако је настало и опстојало тврдо осећање и убеђење о посебности њиховог српства које је у најширој свести народа било везано за монархију као „милу домовину“.[4]

Промене које су уследиле после Великог рата (1914–1918) осетиле су се у на просторима некадашње Војне крајине. Менталитет Крајишника, који је вековима био готово непроменљив, сукобио се са великим искушењима: народни конзервативизам и примитивна

4 Бошко Спасојевић, „‘Привредник’ и српско друштво у Хрватској и Славонији 1898–1914“, *Историјски гласник*, 1–2, Београд, 1993, стр. 36–37.

структура друштва нису се лако уклапали у Српство уједињено у јужнословенској држави. Интегративна улога заједничког језика, као једне од главних спона српског народа, била је недовољна због високог процента неписменог становништва. У измењеним друштвеним околностима и поремећеним историјским стањима, у условима јаког сиромаштва и без присуства интелигенције на селу, дошло је до дезинтеграције српске националне свести. А то ће се показати као погубно 1939. после стварања Бановине Хрватске, односно 1941. године формирањем Независне Државе Хрватске у којој за Србе и православље, у усташким плановима, није било места!

***

Нема тачних података колико је почетком 1941. године у Комунистичкој партији Хрватске било чланова, постоје само процене од 3.000 до 3.600 комуниста. Нема тачних података о броју чланова Савеза комунистичке омладине, постоје само процене – 11.000 до 12.000. Нема ни конкретнијих података о националном саставу чланова Партије и њеног подмлатка, то јест о уделима Хрвата и Срба.[5]

До краја 1941. године већина комуниста и скојеваца била је пасивна, мали део је страдао, а остали су били у партизанима. Тек после пада Италије септембра 1943. године број комуниста и скојеваца у партизанима знатно се повећао.

***

Злочини над српским народом који су започели готово одмах по проглашењу Независне Државе Хрватске натерали су Србе да се самоорганизују ради заштите голих живота и скромне имовине. Уосталом, и сам Јосип Броз је то признао 8. јануара 1942. године у писму Главном штабу Народноослободилачких партизанских одреда Србије: „Bosanski partizani bitno se razlikuju od naših srpskih partizana jer su to mahom neupućeni seljaci koji su pošli u borbu spontano da brane svoja ognjišta od strahovitog terora".[6]

Комунисти су успели у намери да се наметну устаничким формацијама јер су знали шта хоће и како то да постигну. У том контексту треба схватати и именовање руководилаца у Штабу герилских

5 *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд, 1985, стр. 186; Б. Петрановић, *Историја*..., 2, стр. 77; Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, 1, Zagreb, 2012, str. 102 (у даљем тексту: Ј. Пирјевец, *Тито и*...).

6 Зборник НОР-а, II–2, стр. 187.

одреда за Лику: Владимир Ћетковић, специјални делегат у Хрватској, потписао је 23. августа 1941. наредбу којом је поставио Стојана Матића, потпоручника Југословенске краљевске војске, за команданта свих оружаних снага у Лици, и Гојка Половину, адвокатског приправника и угледног комунисту, за политичког комесара.[7]

Матић је прилично успешно предводио устанике, али није био, по мишљењу комуниста, политички образован. Он је, наиме, знао све о разговорима локалних српских вођа са представницима италијанске војска у селима Отрић и Пађене 11. и 12. августа.[8] Комунисти су разговоре схватили као издају.[9] Потом је уследила кампања која се завршила Матићевим убиством (уз оптужбу да су то учинили четници).

***

На основу одлука са саветовања у Столицама Централни комитет Комунистичке партије Хрватске 19. октобра 1941. године на састанку код Коренице у Лици образовао је Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Хрватске (НОПОХ).[10]

Главни штаб Хрватске није покривао територију Независне Државе Хрватске већ територије које је покривала Комунистичка партија Хрватске. Водећу улогу у Главном штабу Хрватске имала је Комунистичка партија Хрватске. Изузетак је била Далмација где је Комунистичка партија Југославије донекле имала утицаја на партизанску борбу.

Чланови поменутог штаба били су: командант Иван Рукавина („Иво Владић“, Хрват, шпански борац), Марко Орешковић („Крнтија“, Хрват, шпански борац), Фрањо Огулинац Сељо („Милан Снагић“, Хрват, шпански борац) оперативни официр, Владимир Поповић (Црногорац, шпански борац, специјални изасланик) и Владимир Ћетковић (Црногорац, шпански борац)[11]. Како је Орешковић сутрадан убијен, наследио га је привремено Огули-

7 *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 41–42.

8 *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 48–49. Упоредити текст објављен у новинама *Герилац* од 19. августа: *Зборник НОР-а*, IV–1, стр. 50-52.

9 Наредба Штаба Дрварске бригаде од 9. септембра 1941. године због преговора са Италијанима – *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 65–67.

10 Састанку у Столицама из Хрватске су присуствовали Раде Кончар (Србин) и Владимир Поповић (Црногорац).

11 *Зборник НОР*-а, том V–1, стр. 209.

нац, а потом је ту функцију преузео Владимир Бакарић.[12] Остатак штаба чинили су Станко Опачић Ћаница (Србин), Вељко Ковачевић (Црногорац, шпански борац) и Владимир Цветковић (Србин, шпански борац).[13] Команданта и комесара именовао је Врховни штаб, то јест Јосип Броз на предлог Владимира Поповића.

Списак чланова Главног штаба Хрватске показује да је у њему био само један Србин са тих простора, иако су апсолутну већину бораца у јединицама Баније, Кордуна и Лике чинили управо локални Срби!

Та политика односа према Србима одразила се и на командни кадар у јединицама и партијским организацијама: под Главним штабом Хрватске крајем децембра 1941. било је 15 партизанских одреда и батаљона (са српском већином у девет одреда и једном батаљону) чији су команданти и политички комесари били искључиво Хрвати – значи, ниједан Србин! Друга чињеница вредна помена јесте да је већина тих кадрова стекла револуционарно искуство у грађанском рату у Шпанији 1936–1938. године.[14]

Б. Националност бораца партизанских јединица

Није потребно објашњавати зашто вође у устаничким јединицама нису оставили одвећ докумената из тих времена – најважније је било спречити велике злочине над српским становништвом.

У позиву привременог Главног штаба герилских одреда за Лику, с почетка августа 1941, писало је и следеће: „Zločini Pavelićevih ustaša prešli su sve granice. Svi mi pravoslavni Srbi osuđeni smo na

12 Владимир Поповић, специјални делегат Врховног штаба за Хрватску, после убиства Марка Орешковића обратио се 29. новембра 1941. године Јосипу Брозу да подржи његов предлог о постављењу Владимира Бакарића за политичког комесара Главног штаба Хрватске. Предлог је образложио речима да је „Мртвак“ политички исправан и Хрват по националности – *Зборник НОР-а*, II-2, стр. 84–86.

13 Vjeran Pavlaković, *Jugoslaveni u španjolskom građanskom ratu*, Beograd, 2017 (у даљем тексту: В. Павлаковић, *Југославени у*...).

14 Међу Југословенима (било их је око 1.910, међу њима 14 припадница женског пола) који су ратовали у Шпанији највише је било Хрвата (нешто испод половине), потом Словенаца па Срба – В. Павлаковић, *Југословени у*..., стр. 51. Крајем фебруара 1938. године Божидар Масларић је предлагао да се Хрвати издвоје у засебну јединицу која би била названа по Владимиру Мачеку. Ускоро му је сугерисано да се назове по Стјепану Радићу – В. Павлаковић, *Југославени у*..., стр. 54–55!

smrt i potpuno uništenje bez razlike pola i godina. Sve provalije i špilje po našim klisurama već su napunjene lješevima naše nevine braće i sestara. Dugo smo ćutali i trpjeli, ali se više nije moglo. Mi smo pripremili oružje da se borimo na život i smrt i naš je jedini poklik: pobjediti ili svi izginuti. Mi ćemo pobjediti, jer je na našoj strani pravda i poštenje, na našoj strani je veliki ruski narod s ostalim narodima Sovjetskog Saveza, čija moćna Crvena armija snažno uništava neprijatelje čovječanstva."[15]

***

Идеолошке поделе међу Србима на територијама у Независној Држави Хрватској одразиле су се и на поделе међу устаницима. О томе су говорили они што су успели да се домогну Србије. Тако је, на пример, Даринка Ајдуковић, супруга свештеника Илије из Удбине, казивала: „У тим данима постојала је међу Србима у срезу удбинском ретка слога, јер се радило о спасавању голих живота. Тек касније Срби су се почели раздвајати и формирати разне групе тако да су се почели издвајати четници и партизан. Ове групе имале су и своје вође између домаћих људи и дошљака са стране. Тако национални устанак у одбрану Срба против усташких злодела није никада дошао до правог изражаја."[16]

Нећељко Плећаш, официр Југословенске краљевске војске, описао је крајем децембра 1942. године поделу становника чисто српског села Плавна код Книна: „Плавно је мало далматинско село на Тромеђи, под Динаром. Куће овог села су биле распоређене у виду потковице, која је опкољавала велику ледину. На источној страни села, око цркве и школе, је део који је изгледао имућније од онога на западној стани. Можда је због тога источни део био потпуно четнички, док се за други део села причало да је из њега приличан број младића отишао у партизане."[17]

***

Бројно стање партизанских јединица у Босанској Крајини, Далмацији и Лици мењало се из више разлога.

Владимир Поповић, специјални изасланик Централног комитета Комунистичке партије Југославије у Хрватској, саставио је 16.

15 *Зборник НОР-а,* V-1, стр. 29–31.

16 Сведочење Даринке Ајдуковић објављено је у зборнику *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем*, II, стр. 20–26.

17 Нећељко Плећаш, *Ратне године*, Београд, 2004, стр. 255.

јуна 1942. године опширан извештај Јосипу Брозу. У њему је поменуо и разговор са Костом Нађем и Лепосавом Лепом Перовић који су му говорили о приликама у Босанској Крајини: „Prvi, Drugi i Peti odred su dobro organizirani, dok se Treći i Četvrti odred sada raspadaju. Partizani prilaze četnicima ili se vraćaju kućama. Malen je broj iz ta dva odreda ostao vjeran narodno-oslobodilačkoj borbi.“[18] Поповић није навео разлоге због чега се то дешавало!

***

У историографији мало је радова о националној припадности бораца партизанских јединица. Значајно место има истраживачки рад Велимира Иветића „Srbi u antifašističkoj borbi na područjima Nezavisne države Hrvatske 1941–1945. godine“. Рад је објављен у два дела у *Vojnoistorijskom glasniku:* „Brojčani odnos Srba i Hrvata u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u Hrvatskoj 1941–1945. godine“ (1/1995, str. 149–175); „Formiranje i dejstva jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije sa srpskim sastavom ili srpskom većinom iz Hrvatske 1941–1945“ (2–3/1995, str. 29–50).[19]

Иветић је нагласио да се тачан број Срба партизана у Независној Држави Хрватској из више разлога није могуће утврдити. У свом раду је објавио податке до којих је дошао прегледом сачуване аутентичне и оригиналне грађе па је закључио: под командом Главног штаба Народноослободилачког покрета Хрватске, средином децембра 1941. било је најмање 5.400 Срба (85%) и око 800 Хрвата (12,5%).

Средином децембра те године у оружаним снагама Независне Државе Хрватске било је око 106.000 припадника, око две трећине потицало је из Хрватске а остали из Босне и Херцеговине.[20]

***

Према сачуваној архивској грађи насталој крајем 1942. године, у партизанским јединицама под командом Главног штаба Народноослободилачке војске Хрватске било је око 21.000 бораца:

18 *Зборник НОР-а*, II-4, стр. 368–383, 382.

19 Наведени радови биће цитирани на следећи начин: В. Иветић, *Срби у антифашистичкој...,* I; В. Иветић, *Срби у антифашистичкој...*, II. Податке Велимира Иветића цитира Мирјана Зорић у тексту „Битке на Неретви и Сутјесци 1943. године – контроверзе и отворена питања“, *Војно дело*, 3, Београд, 2013, стр. 189–251.

20 В. Иветић, *Срби у антифашистичкој....*, I, стр. 152–154.

15.100 Срба и 5.280 Хрвата. Главнина тих снага, око 12.000 бораца, налазила се у крајевима у којима су Срби чинили апсолутну већину становништва (Лика, Банија, Кордун) што се одразило и на национални састав: било је око 11.440 Срба и око 710 Хрвата.[21]

Крајем 1942. године оружане снаге Независне Државе Хрватске бројале су око 162.000 припадника од тога је око 70% било родом из Хрватске.[22]

***

Уочи капитулације италијанских снага, а према подацима од августа и септембра 1943. године, у партизанским јединицама под командом Главног штаба Хрватске било је око 30.500 бораца: око 19.500 Срба и око 10.500 Хрвата.

После капитулације Италије појачао се прилив углавном припадника хрватског народа (највише су се Далматинци прикључивали партизанским јединицама): под командом Главног штаба Хрватске било је око 74.500 бораца: око 39.000 Хрвата и око 31.000 Срба. У складу с тим је и чињеница да су и њихови губици били сразмерни за разлику од прве две ратне године када је знатно више Срба партизана страдало.

Главнина партизанских снага налазила се, као и у протеклим годинама, на територији са већинским српским становништвом.

Крајем 1943. године, војница Независне Државе Хрватске бројала је око 200.000 припадника док се у немачким (легионарским) јединицама налазило још око 30.000 Хрвата.[23]

У то време, на истој територији, било је и око 7.000 четника у саставу Динарске четничке дивизије односно Југословенске војске у отаџбини.[24]

---

21 Јосип Броз је у тексту „Национално питање у Југославији у свјетлу народноослободилачке борбе", објављеном у *Пролетеру* 16. децембра 1942. године napisao следеће: „Moram ovdje podvući činjenicu da se u redovima naše Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije od samog početka pa do danas nalaze u ogromnoj većini Srbi, umesto da to bude obratno. Baš srpski, crnogorski, bosanski i lički partizani i brigade koje su bile sastavljene gotovo isključivo od Srba, vodili su i danas vode nemilosrdnu borbu ne samo protiv okupatora već i protiv četnika Draže Mihailovića i ostalih neprijatelja ugnjetenih naroda..." – *Proleter*, decembar 1942; М. Зорић, *Битке на...*, стр. 197.

22 В. Иветић, *Срби у антифашистичкој...*, I, стр. 154–157.

23 В. Иветић, *Бројчани однос...*, стр. 157–163.

24 В. Иветић, *Срби у антифашистичкој...*, I, стр. 157–163.

***

До велике промене националног састава партизанских јединица под командом Главног штаба Хрватске долази у лето 1944. године у новом политичком контексту који је проистекло из односа зараћених страна. Наиме, преговори са Југословенском краљевском владом и споразуми који су постигнути, пробој главнине партизанских снага у Србију, одразили су се и на јачање хрватских идеја о стварању нове хрватске државе у Југославији. То је резултирало повећањем броја Хрвата у тамошњим партизанским јединицама.[25]

Под командом Главног штаба Хрватске 1. децембра 1944. године било је 138.118 партизана: 85.953 Хрвата, 36.635 Срба. [26]

Крајем 1944. године усташка војница је бројала око 160.000 војника. Том броју треба додати и око 30.000 Хрвата у немачким јединицама односно око 15.000 колико их је било крајем рата. У наредним месецима бројно стање је смањено на око 130.000 наоружаних.[27]

У то време у Хрватској је било око 5.000 четника, од тога око 4.000 бораца у Динарској четничкој дивизији.[28]

***

Тешко је утврдити тачан број припадника партизанских јединица са територије Хрватске маја 1945. године па се наводе процене: било је око 230.000 бораца, од тога око 140.000 Хрвата и око 64.000 Срба и тако даље.[29]

***

Велимир Иветић је сумирао резултате својих истраживања износећи следеће чињенице: Срби су од устанка у лето 1941. до септембра 1943. године чинили већину међу партизанима; више од половине Хрвата партизана и њихових јединица (са партијским и војним руководством) до краја 1943. имало је уточиште на територијама са српском већином; Хрвати партизани, осим Далматинаца, нису ангажовани до краја 1943. у већим партизанским опе-

25 З. Диздар, *Бројитбени показатељи..*, стр. 194.

26 В. Иветић, *Срби у антифашистичкој...*, I, стр. 165.

27 *Исто*.

28 В. Иветић, *Срби у антифашистичкој...*, I, стр. 165.

29 В. Иветић, *Бројчани однос...*, стр. 165.

рацијама; Хрвати су постављани на руководеће партијске и војне функције и у јединицама са српском већином; Срби су у своје партизанске редове примали дојучерашње непријатеље домобране и усташе: од почетка 1944. године приметан је процес промене ратне стране: проценат умањивања бројног стања домобрана и усташа је готово идентичан проценту повећања броја партизана![30]

Комунистичке вође сматрали су да ће број Хрвата у партизанским јединицама порасти после пораза покрета генерала Драгољуба Михаиловића.[31]

***

Мада је била позната национална припадност партизанских јединица на Кордуну, Банији и Лици, остало је донекле неразјашњено зашто се у преписци појединих штабова они непрестано називају хрватским партизанима.

Јосип Броз је у извештајима Извршном комитету Коминтерне поједине јединице називао другачијим именима у односу на она која су добила приликом оснивања. Тако је Седму банијску дивизију непрестано називао Седмом хрватском дивизијом[32] а Шесту личку дивизију називао је Шестом хрватском дивизијом.[33] Није разјашњено зашто су партизанске јединице (дивизије) 6. Личка, 7. Банијска и 8. Кордунашка груписане под команду Првог хрватског корпуса.

***

Однос Хрвата према Србима партизанима био је комплексан о чему сведоче речи једног партизана који је због таквог односа побегао међу четнике: „Док сам био у партизанима мене је највише болело што партијци нису испитивали прошлост ниједног Хрвата, док су за сваког Србина истраживали све детаље из ранијег живота, поред осталог: шта је радио пре рата, за кога је гласао, где је живео, с ким се дружио итд.“[34]

30 В. Иветић, *Срби у антифашистичкој...*, 1, стр. 166–169.

31 Писмо Иве Рибара Централном комитету Комунистичке партије Југославије, од 12. јануара 1942, о ситуацији у Хрватској – *Зборник НОР-а*, II-2, стр. 208–214.

32 Писмо Извршном комитету Коминтерне од 20. децембра 1942. године – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XIII, стр. 114.

33 Писмо Извршном комитету Коминтерне од 26. децембра 1942. године – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XIII, стр. 122.

34 Никола Плећаш Нитоња, *Пожар у Крајини*, Чикаго, 1975, стр. 173–174.

В. Ко су устаници у Босанској Крајини?

Тешко је детаљно истражити националну структуру припадника партизанских јединица на простору Босанске Крајине. Користан прилог објавио је Борис Радаковић под насловом „Национална структура погинулих партизана са подручја Приједора уписаних на меморијалном зиду на Мраковици".

Становништво Приједора је према подацима Врбаске бановине 1939. године бројало 40.310 православних, 20.400 муслимана, 7.123 римокатолика, 18 протестаната, 58 Јевреја и 965 гркокатолика.

Радаковићева истраживања о страдалим партизанима су конкретна: међу 2.272 погинула борца било је 2.060 Срба, 153 муслимана, 25 Хрвата, 19 Украјинаца, шест Чеха, четири Јевреја, два Словенца и троје непознате националности.

„Апсолутну већину (око 91%) погинулих партизана из Приједора чине припадници српског народа. Штавише, када упоредимо број погинулих током прве године са изворним подацима насталим у крилу партизанског покрета у КПЈ о почетку и развоју устанка, долазимо до закључка да је то био устанак српског народа који се дигао у борбу за слободу и голи опстанак. Овим се руши теорија, бар кад је ријеч о простору Приједора, о устанку народа Босанске Крајине у лето 1941. године. На устанак су се дигли искључиво Срби, уз неколико припадника других народа, који су се по партијској функцији нашли на Козари."[35]

***

И даље су присутне тврдње да устанак против усташких злочина у Независној Држави Хрватској није био српски устанак, као и да Срби нису чинили већински део партизанских јединица до краја 1941. године.[36]

Накнадна тумачења прве ратне године у Босанској Крајини ишла су само у једном правцу, а то је величање комунистичко-партизанске борбе уз избегавање навођења општепознатих чињени-

После расцепа устаничких јединица Плећаш се априла 1942. прикључио партизанима, али је у јесен 1943. године прешао у четнике и међу њима завршио рат.

35 Борис Радаковић, „Национална структура погинулих партизана са подручја Приједора уписних на меморијалном зиду на Мраковици", *Геноцид над Србима у НДХ и устанак – Козара 1942–2022*, Бања Лука, 2023, стр. 11–24.

36 Видети предговор у: *Banjalučki ilegalac Sjećanja Žarka Lastrića* (priredili Vladan Vukliš i Marijana Todorović Bilić), Banjaluka, 2020, str. 9–38.

ца о националном саставу партизанских јединица. То је најлакше видети у избегавању помињања првих организатора устаничких група из простог разлога што су они касније, у пролеће 1942. године били у четничким јединицама а касније, из егзистенцијалних разлога, склапали споразуме са властима Независне Државе Хрватске. Пример за ову тврдњу може бити случај Уроша Дреновића, предратног учитеља у селу Барађи код Мркоњић Града, који је био политички комесар!

Прогнаници и избеглице из Босанске Крајине сведочили су о хапшењима угледних Срба и злочинима у тим крајевима што су их од краја јуна 1941. године чинили локални Хрвати и муслимани. После покоља тридесетак становника села Подрашнице и паљевине њихових домова, Урош Дреновић је организовао прву групу за одбрану. Мада су имали мало ватреног оружја, ипак су постигли извесне успехе, на пример, у борби вођеној крајем августа са усташким постројбама придошлим из Бањалуке. Победа је крунисана заузимањем вароши Мркоњић Града.

Усташки главари у Бањој Луци покренули су нову акцију против устаника и успели да их потисну. Усташки командант пуковник Фрањо Лукац обзнанио је 2. септембра проглас у коме је од Срба тражио да у року од 12 сати предају све оружје под претњом потпуног уништења народа, укључујући и децу, и све што је српско. Потом је уследио општи покољ у коме је страдало више од 5.000 припадника српског народа без обзира на пол и животну доб. „Овај покољ Срба у Мркоњић Граду вршили су усташе који су дошли из Мостара и Херцеговине, међу којима има највише муслимана. Сви су имали осим пушака и друге ножеве за клање.“[37]

***

Успостављање комунистичке контроле над устаничким јединицама у Босанској Крајини није ишло глатко. Избегнута су искуства из Херцеговине када су комунисти Хрвати и муслимани страдали од устаника у времену хрватско-муслиманских злочина. У том контексту треба посматрати и чињеницу да су Босанској Крајини комунисти Хрвати и муслимани користили српске или руске надимке и имена да би сакрили своју националност.

37 Сведочење Саве Караулца и Јове Ђукића из Мркоњић Града у Комесаријату за пресељенике и избеглице у Београду 1 октобра 1941. године – *Акција Римокатоличке цркве...*, стр. 111–114.

***

Јосип Броз известио је Извршни комитет Коминтерне 2. априла 1942. године да у Босанској Крајини дејствује 16 партизанских батаљона али није навео њихов национални састав (и иначе је то избегавао). Истакао је да партизани имају великог успеха: „Prije nekoliko dana vodile su se velike bitke kod grada Prijedora, gdje je ubijeno više od 200 njemačkih vojnika i oficira. Njemačka komanda u Prijedoru zvanično se obratila našem Operativnom štabu s molbom da se propusti njemačka vojska da izađe iz grada. Štab je to odbio i počela je bitka."[38]

6.3-2. Хрвати у партизанским јединицама

Поједини хрватски историчари тумаче почетак борби у Хрватској следећим речима: „Komunisti se se 1941. suočili s dva modela oružane pobune. Prvi je model bio reprezentativno antifašistički, a njegov nezaobilazni primjer Sisački partizanski odred formiran u lipnju 1941. Njihov primjer slijedili su domoljubi dalmatinskih gradova Splita i Šibenika... Drugi je model oružane pobune nikao u središnjem dijelu Hrvatske među srpskim pučanstvom. Srpske pobunjeničke skupine bile su pod ideološkim i političkim utjecajem četnika, a komunisti im kao antifašistički čimbenik pristupaju naknadno. Primjerice, prvi napad na oružničku postaju NDH u Lici 1941. godine (Srb) bio je četničko-komunističkog karaktera."[39]

После напада на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године, окружни комитет Сиска Комунистичке партије Хрватске организовао је окупљање прве групе бораца (77) у околини тог града. У наредним месецима Сисачки одред је реализовао мање диверзије и извео неколико напада на поједине објекте у околним селима и сукобио се у једној борби са усташама. После веће акције усташа одред се пребацио на Кордун где се утопио међу тамошње партизане (скоро стопроцентно српске националности).

Прва партизанска јединица састављена искључиво од Хрвата била је батаљон „Матија Губец" формиран крајем октобра 1941. године.[40]

38 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, IX, стр. 185.

39 Nada Kisić Kolanović, *Hebrang Iluzije i otrežnjenja*, Zagreb, 1996, str. 123–124 (у даљем тексту: Н. Кисић Колановић, *Хебранг*...).

40 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 158.

***

Хрватски комунисти ишчекивали су добру прилику да српски устанички покрет ставе под своју контролу. Остварење те замисли, међутим, није било могуће јер међу устаницима готово да и није било припадника хрватског народа у којем су владали изражени антикомунизам и антијугословенство, а истовремено и страх од могуће српске освете у случају да Совјетски Савез буде међу победницима светског сукоба.

Локални комунисти на Кордуну били су важни посредници у процесу настајања хрватске партизанске војске јер су без икакве резерве прихватили и оно мало Хрвата комуниста у устаничким јединицама. Хрвати су, готово одмах по доласку заузимали руководеће дужности – политички комесари. То је створило занимљиву комбинацију у готово свим устаничким јединицама: командант је био домаћи Србин, комесар дошљак Хрват. У таквим комбинацијама није било пожељно да Србин буде школован и образован![41]

***

Партизани су се суочили са више проблема у првим данима организовања. Тако је, на пример, Окружни комитет за Карловац 18. августа 1941. године известио надлежне да су око 12. августа заузели насеље Бовић и још двадесетак села и стекли добар ратни плен. Простор су задржали само два дана јер је уследио контранапад усташа због чега су се морали повући: „Bili su razbijeni jer su frontalno nastupali, nisu imali podršku Hrvata".[42]

***

О приликама у Хрватској писао је Едвард Кардељ 2. августа 1941. године Јосипу Брозу наглашавајући да међу Хрватима нема воље за комунистички покрет: „Na kraju još jedna činjenica – za koju se ne može reći da su oni potpuno za nju odgovorni. Postoji razlika u borbenoj spremnosti hrv.[atskih] i srp.[skih] sela. Ako bi mi tu išli po liniji najmanjeg otpora, doveli bi u sukob ta dva sela. Pošto-poto mi

41 „По архивима и литератури остало је мало трагова о незадовољству и гунђању српских партизана због таквог развоја догађаја, углавном из каснијих година рата, кад им је порасла ратничка самосвијест." – Ч. Вишњић, *Кордунашки процес...,* стр. 70.

42 Извештај Окружног комитета Комунистичке партије Хрватске за Карловац – *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 38–41, 39.

moramo dići u borbu i hrv.[vatska] sela, ili će potpuno uništiti srpska naselja. A to se bezuslovno može. Kod nekih drugova postoji bojazan od represalija. od uništavanja sela i ljudi. Baš taj strah koči odlučnije pristupanje mobilizaciji hrvatskih sela. A ja držim da će baš represalije prebaciti hrvatsko selo na stranu srpskog sela. U ratu se ne smijemo plašiti uništavanja čitavih sela. Teror će bezuslovno dovesti do oružane akcije. Treba izazvati njihovu reakciju. Teror protiv mačekovaca podići će tek čitavu Hrvatsku u otpor. Da se to prije učinilo, danas bi stajali bolje."[43]

***

Проблем прикључивања Хрвата партизанским формацијама био је прве три године рата готово нерешив. Нема поузданих података када је то први пут констатовано. Зна се да је то била једна од тема конференције кордунашких и банијских комуниста, одржане 19–20. септембра 1941. године. Судећи према записнику са конференције, помињано је и кажњавање хрватских села због подршке усташама у њиховим походима на српска насеља: „Mnogi seljaci kažu da treba paliti hrvatska sela koja su ustaški orijentirana. Drug Ćane (Станко Опачић – *примедба аутора*) misli da to ne treba uraditi, jer će se uplašiti hrvatska sela. Potrebno je što češće izdavati letke, isto tako obavještenja sa fronta."[44]

У дискусији је посебна пажња била посвећена пропаганди и терору над оним сељанима што су се сврстали на противничку (усташку) страну: „Pitanje odnosa sa hrvatskim selima: Treba se, redom, najprije politički vezati, kod toga nisu važne jedna do dvije puške. Treba što prije razbiti narodnu mržnju između Hrvata i Srba. Treba po selima popularizirati Hrvate koji su u odredu. Prema selima koja su izdala itd.: treba uništiti krvnike i da zaplijenimo i zapalimo sve ono što imaju. žene i djecu ne. Ostale kuće isto tako ne. Tako da hrvatska sela vide da se pravi razlika. Pitanje kulaka, srednjaka itd – ne treba danas postavljati. Treba vezati čitavo selo, a prema pojedincima koji izdavaju

43 *Зборник НОР-а*, II-2, стр. 28–34, 31. Видети и: К. Николић, *Мит о...*, стр. 273.

44 Записник са конференције делегата Народноослободилачког покрета Кордуна и Баније, одржане 19. и 20. септембра 1941. године – *Зборник НОР-а*, V-1, стр. 104–116, 112. На конференцији је било 14 Срба и шест Хрвата (Иво Рукавина, Срећко Манола, Роберт Домани, Стјепан Милашинчић, Вјеченслав Хољевац и Саво Златић – прва четворица били су шпански борци, а тада 1941. на командним функцијама).

postupati kao s narodnim izdajicama.“[45]

На крају је усвојено неколико закључака међу којима и следећи: „Vrlo slaba povezanost sa hrvatskim selima i nedovoljno uvlačenje Hrvata u partizanske odrede, premda su za to postojali uslovi.... Konferencija osobito ističe potrebu da se što prije likvidira slaba povezanost koja postoji u hrvatskim selima. Treba što prije stvoriti, odnosno proširiti, veze sa hrvatskim domobranima i talijanskim vojnicima“[46]

Јосип Броз је у пропаганди користио неистине, нарочито кад је реч о Хрватима у партизанима: „Ustanak naroda se sve više širi i zahvaća i hrvatska sela, jer Pavelić ne štedi nikoga ko se protivi njegovim zulumima. Pokušaj toga zlikovca da na prijevaru, putem raznih obećanja, izmami iz brda i šuma narod koji se digao na ustanak, neće uspjeti. Srpsko stanovništvo u Hrvatskoj već je do sada odviše skupo platilo svoju neopreznost, što je nasijedalo raznim izdajicama i počelo se vraćati kućama.“[47]

***

Јосип Броз и његови сарадници покушавали су на разне начине да привуку Хрвате али је одзив био прилично слаб. Промена се збила тек после капитулације Италије 9. септембра 1943. године.

Тешко је утврдити када је Броз први пут проговорио о проблему доласка Хрвата у партизанске јединице. Зна се да је почетком августа 1941. године у *Билтену Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије* објавио опширан текст („Борбе и акције“) о приликама у Југославији. Текст је делимично пренео Централни комитет Комунистичке партије Хрватске тек крајем септембра. У поменутом чланку Броз је разматрао, између осталог, прилике у Хрватској: „Osnovna slabost narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj jeste u sljedećem: naprednim narodnim borcima u Hrvatskoj još nije uspjelo uvući u tu borbu hrvatsko stanovništvo sela i grada koje mrzi omraženog agenta Pavelića i njegove gospodare. Jaz između hrvatskog i srpskog stanovništva, koji je bandit Pavelić sa svojom ustaškom hordom stvorio svojim zločinima nad srpskim stanov-

45 *Исто*, стр. 115.

46 Резолуција конференције делегата Народноослободилачког покрета Кордуна и Баније од 20. септембра 1941. године – *Зборник НОР-а*, V-1, стр. 117–120.

47 *Билтен* ГШ НОПОЈ, бр. 2 од19. августа 1941, стр. 91–92.

ništvom, još uvijek postoji. Ta jaz može i mora biti savladan samo na taj način što će u toj oslobodilačkoj borbi učestvovati i hrvatski seljaci i inteligencija. Pristalice HSS-e moraju biti uvučene u tu borbu protiv okupatora i njihovog agenta Pavelića radi oslobođenja hrvatskog naroda od tiranije zulumćara, kao i radi oslobođenja Dalmacije i ostalih krajeva ispod talijanskog jarma. Pitanje zajedničkog Narodnooslobođilačkog fronta svih demokratskih i rodoljubivih elemenata u Hrvatskoj, bez obzira na političku i vjersku pripadnost jeste najvažniji zadatak koji danas stoji pred naprednim borcima Hrvatske."[48]

***

Проблем укључивање Хрвата у партизански покрет поменут је и на саветовању комунистичког и партизанског руководства у Столицама 26–27. септембра 1941. године – о приликама у Хрватској говорио је Раде Кончар. „U Radinom izvještaju na savjetovanju u Stolicama, slabost partizanskog pokreta u Hrvatskoj je u tome što obuhvaća srpsko stanovništvo na Kordunu u Lici itd a međutim vrlo mali broj Hrvata seljaka".[49]

***

Крајем 1941. године под командом Главног штаба Хрватске било је око 7.000 бораца.[50] Нема података о националном саставу партизана.

Насупрот малобројности Хрвата у партизанима, у командном кадру они су били апсолутна већина.

Командант групе одреда за Лику био је Црногорац Владо Ћетковић а политички комесар Шиме Бален (Хрват, некада хаесесовац, потом усташа, на крају комуниста).

Командант групе одреда за Банију и Кордун био је Срећко Манола (Хрват) а комесар Вјећеслав Хољевац (Хрват).

Командант Приморско-горанског одреда био је Вељко Ковачевић (Црногорац) а комесар Иво Вејвода (Хрват).

Славонија је била под командом Ћирила Дропулића и Павла Грегорића (обојица Хрвати), Далмација под командом Вицка

48 *Билтен Врховног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије*, бр. 1, 10. августа 1941, стр. 16; Окружница број 3 Централног комитета Комунистичке партије Хрватске од 30. септембра 1941. године – *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 149–150; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 74–77.

49 Jovo Popović, *Rade Končar Brko*, Gornji Milanovac, 1983, str. 59.

50 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 158.

Крстуловића, Максимилијана Бађеа (обојица Хрвати) и комесара Војина Зиројевића (Србин из Ливна, Босна и Херцеговина).[51]

Пракса да командне положаје у партизанским већим јединицама (корпусима и оперативним зонама) заузимају искључиво Хрвати настављена је и у 1943. години.

Постављање Срба за команданте корпуса уследило је тек 1944. године.

***

Јосип Броз је 16. новембра 1941. године, у директиви Главном штабу Хрватске предложио тактику за привлачење Хрвата у партизанске редове: „Iz vaših nekoliko akcija se vidi da je oslobodilačka borba kod vas još uvijek u uskim okvirima nekoliko partizanskih odreda. Još se ne pokazuju ni simptomi narodnog ustanka kod vas, još se ne pokazuje da hrvatske mase prihvaćaju u širem opsegu našu liniju po pitanju oslobodilačke borbe. Ovo je jedan od najkrupnijih nedostataka kod vas, koji vi morate hitno likvidirati. Treba objasniti hrvatskim masama da je došao krajnji čas da se dignu na ustanak protiv Pavelićeve i okupatorske tiranije, ako hoće da uklone od sebe krivnju pred svijetom za strahovita zločinstva koje je zlikovac Pavelić učinio u odnosu prema Srbima i drugim narodima. Razni petokolonaši u Srbiji i reakcionarni banditi već trpaju sve Hrvate u ustaški koš i bruse svoj nož za pokolj Hrvata. Treba objasniti hrvatskim masama da u Jugoslaviji postoji jedina sila koja je kadra da zaštiti nedužne hrvatske mase, kao i druge narodnosti, od slične sudbine kao što su je doživjele srpske mase od zlikovaca Pavelića. Treba objasniti hrvatskim masama da baš zbog toga trebaju odmah da stupe u partizanske odrede, koji vode nepomirljivu oslobodilačku borbu kako protiv okupatora tako i protiv unutrašnjeg neprijatelja. Nemojte štediti ni truda ni vremena da to hrvatskim masama objasnite.“[52]

Броз је, у суштини, разрадио идеју Едварда Кардеља с почетка августа 1941. године да треба провоцирати усташе да нападну хрватска села и почине злочине, јер ће то навести сељане да се прикључују партизанима.[53]

---

51 В. Иветић, *Срби у антифашистичкој*.., 2, стр. 29–50.

52 *Зборник НОР-а*, V–2, стр. 21–23. Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 193–194.

53 *Зборник НОР-а*, II–2, стр. 28–34, 31.

***

Прикривено хрватство (и благо антисрпство) код Владимира Бакарића може се видети и у следећем примеру. Наиме, Бакарић је, недуго после убиства Марка Орешковића постављен за политичког комесара Главног штаба Хрватске. У писму Јосипу Брозу од 27. децембра 1941. године он извештава да Хрвати и даље слабо долазе у партизане нагласивши да Срби партизани неће Хрвате у својим јединицама: „Najveća je poteškoća u radu s hrvatskim selima. Tu se nailazi na ogromno nerazumijevanje kod drugova. U razgovoru s doktorom (лекар Саво Златић – *примедба аутора*) kazao mi je ovaj da misli kako bi u slučaju naglog poboljšanja Istočnog fronta vjerojatno došlo do klanja hrvatskih sela i da ne bi ostao živ niti jedan Hrvat. Meni se čini da je to malo pretjerano, ali da ima u tome mnogo istine. Usprkos rada polit.[ičkog] komesara (koji su baš dobrim dijelom Hrvati) ide teško s razumijevanjem politike pridobijanja Hrvata. Partizani često iskorištavaju priliku kad nema komesara u četi da napišu po pisamce u kojem poprijete paležem hrvatskog sela u slučaju represalija prema srpskim selima. Kad se komesar vrati, ne javlja se pisac, nego se stvar pokušava prebaciti na civilno pučanstvo. Tamo gdje je rad komesara nešto bolji, tamo se partizani odnose pravilnije prema hrvatskim selima, ali ih nikako ne možeš pridobiti da pristupaju vrbovanju Hrvat a u partizane. Sve Hrvate su morale vrbovati više komande. Usprkos tih teškoća broj Hrvata ipak raste, a sada se u priličnom broju javljaju muslimani. Glavno će biti da se kod partizana odlučno prekine s otporom proti primanju Hrvata u sve čete. To neće biti baš bog zna kako teško, ali treba na to naročito upozoriti komesare. Inače se ovdje situacija kod Hrvata prilično brzo mijenja. Mi smo ovdje ipak nekakva vlast, pa se moraju prema tome ravnati. Imali smo ovih dana jednu diskusijicu. Selo Hrv.[atski] Blagaj je pretežno ustaško selo. Stanovnici redovno doznavaju kad se naši iz vodova nalaze na akciji, pa iskorišćavaju priliku da pale srpska sela. Partizani traže da se to selo zapali. Mi smo se složili na tome da će se izdati letak u okolna hrvatska sela, kojim će se objasniti uloga toga sela, a onda da će se pristupiti paljenju ustaških kuća u tom selu.“[54]

***

После бројних масовних злочина у српским насељима на Банији и Кордуну и у Лици, комунистичко вођство је истицало

54 *Зборник НОР-а*, V–2, стр. 279–284.

потребу политичких акција у народу како би га убедили да је заједничка борба Хрвата и Срба једини спас.[55]

Окружни комитет Карловца обавестио је 20. јануара 1942. године Централни комитет Комунистичке партије Хрватске о неприликама после усташке операције око Вргинмоста и том приликом навео ко чини злочине, нагласивши да то омета њихове напоре на успостављању сарадње Срба и Хрвата: „Upadom ustaša situacija se znatno pogoršala. Ustaše su palili sistematski čitava sela. Mnogo stotina kuća (1500–2000) je spaljeno, hrana opljačkana, stoka odagnata a stanovništvo koje je palo u ruke ustašama poklano. Najgore od svega je to što su u pljački i paležu učestvovali i seljaci i seljanke, pače i djeca, iz susjednih hrvatskih sela (Kablar, Kovačevac, Lasinja, Crna Draga, Desni Stefanki i Golinje). To je osobito pogoršalo odnos između Srba i Hrvata, pače je i uticalo na jednu nepravilnu naredbu Štaba IV bataljona, da se pale ustaške kuće u dvama hrvatskim selima – Kablaru i Golinji (Išeci) ne bi li se tamo privukla pažnja ustaša i oslabio njihov pritisak na drugoj strani.“[56]

***

Паљење хрватских кућа у усташким селима на Кордуну било је повод за политичку кризу која је марта 1942. године довела до наредбе Срећка Маноле, команданта групе кордунашких партизанских одреда, да је паљење најстроже забрањено и да ће против починилаца бити примењене драстичне мере. Од партизана је захтевано да приликом пролаза кроз хрватска села воде рачуна о понашању и да пазе да не изазову неки инцидент, док је пожељно било „раскринкавање четника Драже Михаиловића“.[57]

***

Јосип Броз је првих дана 1942. године писао партијском и војном руководству Хрватске о њиховим плановима и обавезама и том приликом, по ко зна који пут заредом, поменуо великосрпство и четнике као најважнији проблем партизанске борбе: „U Hrvatskoj nam se stvaraju sjajni uslovi za rad. Mi smatramo da ćemo, zbog

55 Историчар Иван Јелић посветио је шест страница борби за братство и јединство хрватског и српског народа – „KP Hrvatske i borba za bratstvo i jedinstvo naroda“, *Комунистичка партија*..., стр. 131–137.

56 *Зборник НОР-а*, V–3, стр. 95. Документ је цитиран у: Ч. Вишњић, *Кордунашки процес*..., стр. 70.

57 Ч. Вишњић, *Кордунашки процес*..., стр. 70.

unutarnje situacije koja se u poslednje vreme stvara, jer se koncentrišu sve srpske šovinističke reakcionarne velikosrpske snage, pod okriljem okupatora a za obračun sa hrvatskim narodom, moći pridobiti veliki deo hrvatske vojske na svoju stranu, kako u borbi protiv raznih četničkih bandi i nedićevaca, tako i u borbi protiv zločinačkih ustaških bandi, koje hrvatski narod sve više mrzi i koje već i sam okupator napušta kao svoje uporište jer su odigrale svoju izdajničku ulogu. Vi treba da napišete specijalni letak za hrvatske vojnike u kome ćete im ukazati na potrebu njihovog učešća u borbi za oslobođenje hrvatskoga naroda kako protiv okupatora, tako i protiv krvožednih pljačkaških četničkih bandi koje već u Srbiji i Bosni bruse svoje noževe za pokolj nevinog hrvatskog stanovništva. U tim lecima treba podvlačiti uvek da su ustaške bande neprijatelj broj 1 za hrvatski narod i da one moraju biti uništene ako hrvatski narod hoće da spasi svoja sela i živote svojih porodica od neprijatelja koji mu preti."[58]

***

Непрестаним инсистирањем на „великосрпској хегемонији" комунистичко-партизанске вође служиле су се као начином за застрашивање Словенаца, Хрвата, муслимана и националних мањина да са стрепњом гледају на могућност победе других снага српске оријентације, упозоравајући их да четници већ бруше ножеве. Тај страх је унеколико био и основан, јер су четници имали антихрватске и антимуслиманске програме, претили одмаздом, спремали се да крену на запад Југославије и униште Независну Државу Хрватску и „партизанску републику". То је понављао и Броз у намери да упозори Хрвате и муслимане да се у том случају једино могу спасти приклањањем партизанима, као што је и учешће Срба у њиховим јединицама требало да обезбеди да не дође до новог клања. Броз је могао у том контексту да помене да Срби чине већину у партизанским јединицама указујући да четници под својим окриљем немају све Србе већ само део, чак мањину.[59]

***

О односу припадника хрватског народа према партизанима казује извештај Окружног комитета за Банију од 20. марта

58 *Зборник НОР-а*, V–3, стр. 7–13, 11. Броз је истицао да су четници главни непријатељи хрватског народа и то је и овај пут потенцирао!

59 Б. Петрановић, *Србија у*..., стр. 524.

1942. године упућен Централном комитету Комунистичке партије Хрватске о тамошњим политичким приликама: „Politička situacija izgleda da se naglo popravlja u našem okrugu, baš po onom osnovnom pitanju borbenog jedinstva Srba i Hrvata. Dvije činjenice govore tome u prilog. 2 četa III bataljona upala je 18. III u zoru u pomiješano selo Donju Velešnju (Kostajnički kotar) u kom je svaka hrvatska kuća imala karabin, a Srbi svi pokršteni. Naši su glasno javili da su partizani, a ne četnici i da se nikome ništa neće dogoditi. Iz nekih kuća otvorena je vatra. Nato je istrčao jedan naš simpatizer Hrvat Kuliša s kojim je četa bila u vezi i predao našima svoj karabin. To isto učinila su i druga dva susjedna Hrvata. Zatim je nastalo razoružavanje po kućama.“[60]

***

Комунистичка политика гледала је на домобране као на некакву резерву што би је могла активирати у погодном часу. Стога је потоња историографија тек невољно помињала домобранске злочине и здружене акције са усташким постројбама и војницима Вермахта, оправдавајући домобране да су то чинили под притиском.

Тешко је утврдити када су устаници после борбе са усташама и домобранима ослободили заробљене непријатеље. Зна се да је тога било и у Босанској Крајини крајем 1941. године у борбама са сатнијама из пешадијских пукова (Првог, Трећег, Једанаестог и Шеснаестог): „Током наших акција на Драксенић, Сводну, Подградце, Србавце, Турјак, Доњу Драготињу, Јелићку, Уметаљку и др. заробљено је укупно 430 војника и подофицира, 6 официра, 23 жандарма и један љекар. Осим три официра и једног подофицира који су задржани за размјену са нашим ухапшеним друговима и таоцима по градовима, сви остали су пуштени кућама са претходним упознавањем са циљевима наше Народно-ослободилачке борбе.“[61]

***

Тешко је утврдити ко је и када позвао домобране да се придруже партизанима. Окружни комитет Карловца обавестио је 20. јануара 1942. године Централни комитет Комунистичке партије

60 *Зборник НОР-а*, V–3, стр. 327–330.

61 Текст је штампан у првом броју билтена *Партизан из Козаре* Другог крајишког народноослободилачког одреда, од 1. јануара 1942. године – *Зборник НОР-а*, IV–3, стр. 23.

Хрватске о неприликама после усташке операције око Вргинмоста и том приликом истакао грешку команданата: „Prilikom oslobođenja Vojnića počinili su naši drugovi iz partizanskih odreda jedan krupan propust. Propustili su naime da pozovu domobrance da se pridruže narodno-oslobodilačkoj borbi i da pristupe u partizanske odrede. Po naknadnim obavještenjima postojalo je kod izvjesnog broja domobranaca raspoloženje u tom pravcu, koje naši drugovi nisu iskoristili. Mi smo drugove oštro upozorili da ubuduće slične propuste ne čine.“[62]

***

Пример комунистичког односа према домобранима може бити закључак састанка активиста Баније и Кордуна да са домобранима треба поступати братски. У сличном контексту говорило се и на Првом заседању партизанске скупштине, то јест Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) крајем новембра 1942. у Бихаћу.[63] Како очекивања комунистичког врха кад је реч о масовном преласку домобрана у партизане нису испуњена, Јосип Броз је на Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу, 30. новембра 1943. године нагласио да се према домобранима треба односити као према отвореним издајницима и сарадницима окупатора и усташа. Броз је крајем маја 1945. још једном променио свој однос према домобранима: после Тршћанске операције је наредио да се сви заробљени припадници тих постројби ослободе.[64]

***

Колаборација комуниста и усташа није остваривана само на бојном пољу већ и на политичком. Један летак, уз бројне друге, то недвосмислено потврђује. Његов аутор био је Јозо Пишта, заменик Вељка Ковачевића, команданта групе приморско-горанских одреда. Летак је писан фебруара 1942, а растуран је по хрватским насељима Горског Котара: Језерани, Бриње, Врбовско итд. Летак гласи: „Hrvati! Koljačka kama velikosrpskih četnika zarila se u naše zdravo tijelo. Pod ovom kamom izdiše cvijet Hrvatstva, koji je tako potrijeban za budućnost naše mile i drage nam Domovine. Nikada se Hrvatska u svojoj dugoj povijesti nije nalazila u takvoj opasnosti kao danas. Ljubav prema istoj nam nalaže da se ujedinimo bez obzira na politička i

62 *Зборник НОР-а*, V–3, стр. 95.

63 *Прво и друго заседање АВНОЈ-а*, Београд, 1983.

64 Pavle Jakšić, *Nad uspomenata 1*, Beograd, 1990, str. 584.

ideološka ubjeđenja i neslaganja. Svi domobrani i ustaše imaju pristup i otvorena vrata u Narodnooslobodilački pokret Hrvatske. Budite ubjeđeni da smo mi najprije Hrvati, pa tek onda komunisti a što se najbolje vidi po našem djelovanju. Borimo se svi zajedno za onakvu Hrvatsku koja najviše odgovara našim interesima. – Drug Jozo".[65]

***

Средином марта 1942. године Главни штаб Хрватске сачинио је проглас позивајући војне обвезнике и домобране да избегну мобилизацију и пређу партизанима.[66] У обраћању Хрватима и домобранима стоје и следеће речи: „Čujte, naša hrvatska braćo". Израз „српска браћо" никада није употребљен!

Прогласи су најчешће завршавани на овај начин:

„Hrvatska braćo!

„Budite dostojni sinovi domovine! Budite vjerni NAŠOJ Hrvatskoj, ne Hrvatskoj pokvarene gospode koja izdaju već hiljadu godina i služe tuđinu, već Hrvatskoj Matije Gubca, Hrvatskoj znoja i krvi, Hrvatskoj radničkih i seljačkih boraca za slobodu! Ustanite, kao jedan čovjek, na ustanak, na oružje!

„Živjela oslobodilačka borba hrvatskog naroda!

„Živjelo borbeno bratstvo hrvatskog, srpskog i svih južnoslavenskih naroda!

„Živjelo prijateljstvo i bratstvo hrvatskog i ruskog naroda! Živjela hrvatska narodno-oslobodilačka i partizanska vojska!"[67]

Тешко је закључити колико је поменути проглас утицао на неколико домобранских официра и војника да крајем маја 1942. године пређу партизанима и из Коренице у Лици обрате се својим бившим друговима.[68]

***

Јосип Броз није често помињао национални састав партизанских јединица на територији Независне Државе Хрватске, нарочито у Лици, Банији и Кордуну, мада је добро знао да већину чине Срби. Он је свесно скривао националну припадност Срба,

65 Мане Пешут, *Револуција у Лици 1941–1945*, стр. 108.

66 *Зборник НОР-а*, V–3, стр. 282–285.

67 *Зборник НОР-а*, V–3, стр. 285.

68 *Зборник НОР-а*, V–30, стр. 173–175. Међу пребеглим домобранима били су и пилоти Фрањо Клуз и Руди Чајавец!

истовремено их приказујући као Југословене све до краја 1943. године, до времена када су по броју превагнули Хрвати. Проблем учешћа Хрвата у партизанском покрету био је једна од тема у његовој комуникацији са Главним штабом Хрватске. Тешко је утврдити када је то први пут поменуто мада се зна да је 7. априла 1942. године нагласио: „Nastojte da u partizanske jedinice uvlačite što više Hrvata. Pazite na odnos Srba i Hrvata. Trebate činiti sve da se taj odnos pravilno razvija. Sve dok u vašim redovima ne prerastu Hrvati ne možete računati na potpuni upliv na hrvatske mase. Partizanske jedinice treba da zavoli hrvatski narod a to će biti kada u njima preovladaju Hrvati.“[69]

Комунистички план о прикључивању Хрвата партизанским јединицама на Банији, Кордуну, у Лици и Славонији није имао значајнијег успеха до јесени 1943. године. Зато су из Штаба кордунашких одреда 19. марта 1942. године послали упутства политичким комесарима подређених јединица како да се понашају према становницима хрватских села да би их привукли. На почетку дописа је наглашено: „Kod ulaza u hrvatska sela treba najstrože obratiti pažnju svim partizanima da se kod samog upada ne desi kakav nemio slučaj (palež, pljačka, ubijanje seljaka i zlostavljanje).“ Потом је следила препорука уз оптужбу: „Odlaskom iz tih sela mora kod tih seljaka ostati najljepši utisak i mišljenje o partizanima. Naročito raskrinkavati četnike Draže Mihailovića i naglašavati da smo mi partizani borci za slobodu hrvatskog i srpskog naroda, a ne četnici i da se mi jednako nemilosrdno borimo protiv četnika kao i protiv ustaša.“[70]

***

Партизанско-комунистичка пропаганда није превише узимала у обзир чињеницу да хрватски народ не прихвата њихову борбу већ је наставила са пласирањем лажних тврдњи. Тако је, на пример, у билтену Врховног штаба штампаног крајем лета 1942. године наведено: „Plamen partizanskog rata danas bukti po čitavoj Hrvatskoj. Ogorčen zvjerstvima krvoločnog okupatora nad hrvatskim stanovništvom, razočaran u Pavelićevu strahovladu i ustaške izdajice, polako ali sigurno, hrvatski narod se sprema na opšti narodni ustanak za svoju pravu slobodu. Osim toga što je neprijatelju nanijeto mnogo

69 Проглас припадницима Хрватске војнице, почетак априла 1942. године – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, IX, стр. 203–205.

70 Упутство штаба кордунашких НОП одреда, од 19. марта 1942, комесарима одреда о припремама акција у хрватским селима – *Зборник НОР-а*, V/30, стр. 120–121.

gubitaka, osim toga što je od njega oduzeto mnogo oružja i municije, i uprkos mnogih ofanziva, protjeran je okupator i ustaške izdajice sa više hiljada kvadratnih kilometara. U Hrvatskoj se desilo ono što je u toku borbe od jedne godine dana nedostajalo u partizanskom pokretu – a to je da se žar partizanskog rata prenosi sa srpskog i na hrvatski narod. Danas hrvatski narod jasno uviđa da je put Narodnooslobodilačke borbe jedini put koji će ga dovesti ka pravoj slobodi. Danas su i čisto hrvatski krajevi – Gorski Kotar, Primorje, Dalmacija, obuhvaćeni plamenom Narodnooslobodilačke borbe."[71]

***

Уверивши се да већину партизанских бораца чине Срби и да Хрвати и даље нерадо прилазе покрету, хрватски комунисти покренули су нову политику. Прекретница је уследила крајем септембра 1942. године после изласка Андрије Хебранга из концлогора Стара Градишка у Слуњ, на слободну партизанску територију: тада је Хебранг склопио споразум са представницима Хрватске сељачке странке. У споразуму је наглашено да ће водити заједничку борбу за независну Хрватску састављену од историјских земаља која ће по завршетку рата гарантовати хрватском народу право на национално самоопредељење. Истовремено су осуђени Југословенска краљевска влада у емиграцији и четнички покрет генерала Драгољуба Михаиловића. Споразум је упућен Јосипу Брозу на знање и одобрење да се прошири на Босну и Херцеговину и Војводину![72]

***

Злочине над припадницима српског народа чинили су Хрвати и муслимани из истог или суседног насеља. О томе је Владимир Поповић, специјални изасланик Централног комитета Комунистичке партије Југославије, 16. јуна 1942. године писао Јосипу Брозу. Садржај писма указује на бројне контрадикторности. На пример, када анализира опште прилике, пише: „Većina hrvatskog naroda danomice postaje svijesnija neizbježnog sloma fašističkih osvajača i njegovih slugu. Ustaše su sve omrznutiji, mržnja prema njima i okupatorima počinje se pretvarati u aktivnu oružanu borbu." Пишући

71 „Marš Narodnooslobodilačkih proleterskih i udarnih brigada od Crne Gore i Hercegovine do Krajine", *Bilten Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije*, br. 17–18–19, juni–juli–avgust 1942, str. 184.

72 *Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR-a i revolucije 1941–1945*, knjiga 8, Beograd, 1988, str. 494–495.

о односу Хрвата у Славонији према партизанској борби нагласио је: „Skoro ni u jednom hrvatskom selu nije formiran NOO (Народноослободилачки одбор – *примедба аутора*)“.[73]

***

Почетком новембра 1942. године на територију под партизанском контролом, са центром у Бихаћу, дошао је познати песник Владимир Назор. Разговарао је и са Брозом. Од тада је Назор непрестано био у партизанском врху.[74]

***

Тешко је утврдити ко су били први домобрани и њихови официри који су прешли на партизанску страну. Познат је случај Велимира Шкорпика, некадашњег официра Југославенске краљевске морнарице и домобранског пуковника, који је почетком децембра 1942. године дошао из Макарске у Босански Петровац и ту срео Јосипа Броза. Истога дана (18. децембра) Броз је обавестио Штаб Четврте оперативне зоне о промени на врху: уместо прекаљеног борца Љубише Урошевића постављен је Шкорпик![75]

Долазак домобранских официра међу партизане био је повод Брозу да 15. јануара 1943. године о томе извести Коминтерну у Москви. Броз је у том извештају нагласио и разлоге преласка: „Ono što je saopštila londonska radio-stanica na srpskom jeziku – da je tobože jedan puk domobrana otišao u planine i sad želi da se stavi pod Mihailovićevu komandu obična je laž. Domobrani i većina Hrvata boje se povratka jugoslovenske vlade i vide spas samo u partizanima.“[76]

***

Милован Ђилас добио је крајем августа 1943. од Јосипа Броза задужење да оде у Славонију и сагледа тамошње прилике и активности тамошњег партизанског корпуса који је оперисао око планине Папука. Он је то и учинио почетком септембра. Командант корпуса био је Петар Драпшин а политички комесар Душан Бркић. Трећи

73 *Зборник НОР-а*, II-4, стр. 368–385, 378.

74 М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 229, 237, 273, 311, 316–318 и 322. Ђилас (ни)је знао за Назорове песме посвећене Павелићу и усташкој Хрватској!

75 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XIII, стр. 92.

76 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XIII, стр. 186.

по значају био је Јефтимије Јефта Шашић, шеф обавештајне групе. Ђилас је још забележио и ове речи: „Boračkі sastav je još uvek u znatnoj većini od Srba. Kad sam upitao: Ima li barem trećina Hrvata? – Drapšin je odgovorio, kao da se stidi zbog 'svog' neuspeha: Pa, ide se ka tome!"[77]

***

Предлог Едварда Кардеља о провоцирању усташа да нападну хрватска села и почине злочине како би се становници прикључивали партизанима, желели су да остваре и челници штаба Туропољско-посавског одреда: они су 8. септембра 1943. године писали штабу 13. пролетерске бригаде „Раде Кончар" и објаснили прилике на свом терену: „Razlog, da narod Posavine u masi ne prelazi u N.[arodno] O.[slobodilačku] Borbu je u tome što ga neprijatelj još uvjek dovoljno ne juri i ne pljačka. Da se ovaj narod povuče u masi u borbu potrebno je otići tamo većim snagama i zadržati se tamo tako dugo dok se ne navuče neprijatelja, pa da se sa njime vodi tamo borba, (...) Posljedica ovih borbi bila bi da bi neprijatelj počeo masovno pljačkati i odvoditi ljude iz ovih sela, a možda bi kojega i ubili i koju kuću zapalili. (...) Budite uvjereni da ako sa našim Odredom krene u Posavinu jedan Vaš bataljon i Kazališna grupa i ako se neprijatelja uspije tamo navući i zadati mu veće gubitke zašto imade mogućnosti da će reakcija neprijatelja biti kao obično paljenje kuća, pljačkanje, ubijanje itd., što će sav tamošnji narod bez daljnjega natjerati u redove N.[arodno] O.[slobodilačke] borbe."[78]

Поједини партизански команданти планирали су разне провокације како би изазвали усташе да реагују паљењем кућа, пљачкањем и убијањем. Командантима је био важан крајњи циљ борбе при чему нису бирали средства, као што су радили и њихови противници. То је конкретно објаснио римокатолички свештеник Божо Милановић, иначе близак партизанима, у октобру 1944. године у разговору са припадницом Одељења за заштиту народа (ОЗН): „Ali oni to sve rade po planu, a plan je taj: narod treba sav da padne u bijedu i nevolju, da mu se popale kuće i uništi sve, da postane jedna bedna masa, i kad je sav tako uniformiran, onda će komunisti vladati nožem i revolverom."[79]

77 Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 329 (у даљем тексту: М. Ђилас, *Револуционарни рат*...).

78 Наведено према: Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006, str. 33.

79 Наведено према: Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991*, str. 33.

***

Капитулација Италије утицала је на одлазак Хрвата у партизанске јединице. То је потврдио и Владимир Бакарић: „Na Prvom zasjedanju (мисли на прво заседање ЗАВНОХ-а – *примедба аутора*) mi smo predstavljali organizirani oružani pokret otpora čitavog srpskog stanovništva Hrvatske i hrvatskog naroda Dalmacije, Primorja, Gorskog kotara, Zagreba i dr. Danas se ta situacija promijenila. Danas hrvatske mase u čitavoj Hrvatskoj sudjeluju u narodnooslobodilačkom pokretu. Danas možemo kazati da hrvatski narod dolazi u red onih naroda koji su svojom borbom u ovom ratu postigli pravo da sami odlučuju o svojoj sudbini.“[80] Бакарић је избегао да помене права српског народа!

Да Хрвата у појединим областима није било у партизанским јединицама потврдио је и Станко Опачић на Трећем заседању ЗАВНОХ-а када је истакао да у Мославини, Подравини, Загорју, деловима Славоније, Баније и Кордуна страдају припадници локалних партизанских органа. Опачић није навео ко убија одборнике: усташе или локални Хрвати.[81]

На истом састанку Иван Барбалић, представник из Далмације, говорио је о партизанским успесима и тамошњим приликама, истовремено критикујући поједине регије. Хебранг га је прекинуо.[82]

***

Нема поузданих извора који би потврдили ко је у комунистичко-партизанском вођству иницирао разговоре са римокатоличким бискупима у контексту питања како привући Хрвате у партизанске редове.

Постоје тврдње да је Јосип Броз, будући свестан утицаја Римокатоличке цркве на хрватски народ, а у жељи да Хрвате привуче партизанском покрету, понудио надбискупу загребачком да постане генерални војни викар. Броз је то, наводно, учинио 1943. године посредством Светозара Ритига[83], свештеника жупе Свето-

80 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 270.

81 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 178.

82 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 178, 390–391.

83 Светозар Ритиг (Svetozar Rittig), иако свештеник, ушао је у политику 1908. године као заступник Хрватске странке права у хрватском Сабору; 1918. био је члан Народног вијећа Државе Словенаца, Хрвата и Срба; 1919–1920. члан Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, потом се окренуо хрватству. Познавао је Милу Будака и Анту Павели-

га Марка у Загребу, иначе једног од ретких римокатоличких свештеника који се придружио партизанима. Надбискуп је одговорио да ће о понуди известити папу Пија XII, јер је за такве одлуке он надлежан.[84]

Има основа за тврдњу да су Иван Рибар и Владимир Зечевић, православни свештеник и верски референт у Врховном штабу, крајем септембра 1943. године посетили бискупа крчког Јосипа Сребрнића. Повод је био да од бискупа затраже допуштење да се неколицина римокатоличких свештеника прикључи партизанима како би међу њима обављали верску службу. Бискуп је то одбио. Да би осујетио одлазак у партизане подређених свештеника он је то 17. октобра 1944. године расписом забранио.

Бискуп је на самом почетку истакао: „Neka bude svima, koji su dobre volje i nepomućena uma, jasnije od sunca, da pokret partizanski odnosno tako zvani pokret narodnog oslobođenja, kako se taj pokret faktički vodi i provodi, zavisi od Komunističke stranke Jugoslavije, te služi istoj stranci za ustanovljenje komunističkog poretka medju Južnim Slavenima. Iz toga slijedi, da ni jednom katoliku i nijednom vjerniku nije dopušteno, da bilo na koji način sudjeluje ili pomaže ove organizacije". Потом је додао: „'Komunizam je u suštini zao (pokvaren)' – Pije XI. u svojoj enciklici 'Divini Redemptoris' od 19. marta 1937., te njemu nikakvu pomoć ne smije pružiti onaj koji je pozvan da brani kršćanstvo i gradjanski poredak od propast."

Бискуп је наговестио суспензије свештеницима који би се прикључили партизанима: „Svaki svećenik podloži suspenziji od dužnosti ili ako nije na dužnosti suspenziji od obreda, koji bi izdao svoje ime ili bi dopustio da se upiše u neku od gore spomenutih organizacija".[85]

***

Доласком Хрвата у партизанске јединице у другој половини 1944. године нису се поправили односи обичних припадника

ћа. Због своје прошлости, 1941. повукао се из свештеничког реда; 1943. отишао на територију коју су контролисали партизани; био је члан ЗАВНОХ-а, после рата министар без портфеља у југословенској влади – *Tko je tko u*..., str. 347. О Ритигу видати и у: Ј. Кришто, *Борба симбола*..., стр. 109–110.

84 Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 87.

85 Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945. Dokumenti*, Zagreb, 1998, str. 362–363; У другој књизи Кришто само помиње догађај – Jure Krišto, *Sukob simbola*, Zagreb, 2001, str. 385.

хрватског народа према партизанској борби о чему има довољно релевантних сведочења. Дешавало се да су партизански борци после уласка у хрватска села дочекивани непријатељски. Проблеми су се умножавали уколико би неки борац уништио књиге у библиотекама и продавницама штампане под усташким или нацистичким знаком. Локални сељани су се жалили партизанским вођама на те поступке а они би починиоце кажњавали. чак и најтежим казнама.[86]

Промене на европским фронтовима и офанзива совјетске Црвене армије одразиле су се и на Балкан. Тако у лето 1944. године постало приметно повећавање броја Хрвата у партизанским јединицама које су деловале под командом Главног штаба Хрватске.[87] То је време почетка новог политичког контекста у коме се истичу преговори са Југословенском краљевском владом и споразуми који су постигнути, пробој главнине партизанских снага ка Србији. Све то се одразило и на јачање идеја о стварању нове хрватске државе у Југославији.[88]

***

Совјетско признање партизанског Националног комитета ослобођења Југославије било је једна од тема разговора Јосифа Висарионовича Џугашвилија и Милована Ђиласа (и Велимира Терзића) у Москви априла 1944. године.[89]

---

86 М. Диклић, *Српско питање у*..., стр. 214.

87 „Tijekom 1944. značajan je priljev Hrvata u partizane, ali i obratno, jer se je priličan broj Hrvata partizana predavao hrvatskim vlastima" – Jere Jareb, „Hrvatski narod u Drugom svjetskom ratu 1941–1945", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1995, str. 415. Аутор за тврдњу о преласку Хрвата из партизана у Усташку војницу не наводи никакав доказ!

88 У том контексту треба поменути и следећи случај: једна од партизанских јединица носила је име Милоша Обилића, српског јунака из Косовске битка 1389. године, а била је у саставу 10. загребачког корпуса. Главни штаб Хрватске одлучио је да се да ново име јединици – „Никола Демоња": „Brigada X korpusa 'Miloš Obilić' promijenit će naziv u 'Nikola Demonja', jer je naziv bio nepopularan za Hrvate, koji treba da popune broj do 2.500. Demonja je popularan i kod X korpusa i Srbi će lakše primiti promjenu naziva." – *Зборник НОР-а*, V-34, стр. 534; В. Иветић, *Срби у антифашистичкој*..., 1, стр. 149–175.

89 М. Ђилас, *Револуционарни рат*..., стр. 375–384. Ђилас и Терзић вратили су се из Совјетског Савеза око 12. јула 1944. године преко Техерана, Каира, Туниса и Барија, и доспели на Вис, где су се налазили Броз и његови сарадници – *Исто*, стр. 384.

После Ђиласовог повратка из Москве и доласка на Вис, ускоро је стигао и Иван Шубашић (16. јун 1944). У разговорима се поред Броза истакао и Јосип Смодлака, стари борац за Југославију 1918. године. Кад је Шубашић читао свој предлог споразума са Брозом, поменуо је да осим партизана рачуна и на хрватске домобране! Предлог је значио и престанак рада АВНОЈ-а и Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ). Потом је Кардељ прочитао Брозов предлог: сарадња са Југословенском краљевском владом, решавање судбине монархије би уследило после рата, остаје НКОЈ. Споразум је постигнут после сат-два разговора![90]

***

Партизански Врховни штаб обзнанио је амнестију припадницима домобранских и четничких јединица у случају да пређу на партизанску страну, понудивши 15. септембар 1944. као крајњи рок. После два дана Броз је обавестио главне штабове, штабове корпуса и дивизија како да се понашају:

„1. Sve one jedinice ili pojedinci koji se nalaze na strani neprijatelja poslije 15. septembra, a nisu mogli iz bilo kojih razloga da pređu na vrijeme na stranu Narodnooslobodilačke vojske prihvaćati i ubuduće ukoliko dobrovoljno pređu na našu stranu i uvrštavati ih u naše jedinice.

„2. Sve one koji će se od sada dobrovoljno predavati u masama ili pojedinačno treba najprije ispitati, i to svakog pojedinačno, pa ukoliko se nađe među njima neprijatelja narodnooslobodilačke borbe ili organizatora ili podstrekača protiv prelaska na stranu NOV, imaju se staviti pred vojni sud. One koji hoće dobrovoljno da stupe u Narodnooslobodilačku vojsku raspodijeliti po jedinicama. One koji ne žele stupiti dobrovoljno u NOV staviti u zarobljeničke logore.

„3. Sve one koji će se uhvatiti da se na strani neprijatelja s oružjem u ruci bore protiv NOV i POJ staviti pred vojni sud i po hitnom postupku suditi im i najstrože kazniti.

„4. Svi oficiri i podoficiri koji su prešli dobrovoljno na stranu NOV zadržavaju svoje činove.

„5. Ova naredba važi do opoziva odnosno do izdavanja nove naredbe. 15. septembar 1944.“[91]

---

90 М. Ђилас, *Револуционарни рат*..., стр. 387–389.

91 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXIII, стр. 144. Видети и: И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 295.

Јосип Броз понудио је новембра 1944. године нову амнестију четницима и домобранима. Објашњавајући околности поделе у народу која се огледала у сарадњи са окупаторима, он је на првом месту истакао да узроци леже у угњетавању народа од великосрпских хегемониста, у распиривању мржње међу народима и националшовинизму који се појавио код појединих народа као што је случај са усташама у Хрватској.[92]

***

Ангажовање Хрвата у партизанском покрету било је за комунисте један од најкрупнијих ратних политичких проблема. Мада је проблем донекле решен у Хрватској, у Босни и Херцеговини је остао до краја рата. То је потврдио и Ђуро Пуцар Стари, секретар Покрајинског комитета за Босну и Херцеговину у извештају који је 22. марта 1945. године доставио Централном комитету Комунистичке партије Југославије. Пуцар је, наиме, нагласио да босанскохерцеговачки Хрвати „и данас, највећим дијелом стоје ван покрета", да се они, нарочито у западној Херцеговини, „активно боре против покрета". Закључио је да Партија има мали утицај на тамошње становништво јер је већина крвљу повезана са усташама.[93]

6.3-3. Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске (ЗАВНОХ)

Решавање хрватског националног (и територијалног) питања код југословенских комуниста темељило се на ставовима Коминтерне да су Хрвати једна од угњетених нација у јужнословенској краљевини па стога имају право на самоопредељење и независну државу.

Јосип Броз је на Четвртој земаљској конференцији Комунистичке партије Југославије (децембар 1934) иницирао стварање комунистичких партија Хрватске и Словеније и најавио ускоро исти концепт и за Македонију. Поједини хрватски историчари су

92 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 295.

93 *Život i djelo Đura Pucara Starog: govori, referati i intervjui (1945–1965)*, II–2, Banjaluka, 1989, str. 904–906. Наведено према: Драженко Ж. Ђуровић, Политички односи у Босни и Херцеговини 1945–1958 (рукопис докторске дисертације), Београд, 2022, стр. 35.

нагласили да је то био корак даље у изградњи марксистичког става према националном питању.[94]

***

Први чин у процесу решавања хрватског питања направљен је стварањем Комунистичке странке Хрватске у ноћи са 1. на 2. август 1937. године и избором чланова Централног комитета (секретар је био Ђуро Ђука Шпољарић).[95]

Нема поузданих података колико је на оснивачком конгресу Комунистичке партије Хрватске било учесника (помиње се 16 од планираних 19 делегата), нити колико је међу њима било Срба.[96]

Други чин представљало је формирање Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Хрватске (НОПОХ), а трећи оснивање Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Хрватске (ЗАВНОХ).[97]

Последњи, четврти чин имао је три дела: први се односи на 24–25. април 1945. године када је у Сплиту проглашена Народна влада Хрватске, а други на 24–25. јула и последње заседање ЗАВНОХ-а када је он преименован у Народни сабор Хрватске. Трећи део реализован је 26. фебруара 1946. проглашењем Закона о имену Народне Републике Хрватске. Процес је окончан 18. јануара 1947. године доношењем устава!

У поменутом процесу остала је неразјашњена једна непознаница. Реч је о територији коју су покривали Комунистичка партија Хрватске и Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Хрватске! Може се наслутити да је реч о територији нешто широј од некадашње Бановине Хрватске (а ужој од послератне Народне Републике Хрватске)!

***

Првом заседању АВНОЈ-а у Бихаћу 26–27. новембра 1942.

94 И. Јелић, *Комунистичка партија*... I, стр. 59–60.

95 То је био изворни назив усвојен на оснивачком конгресу! У историографији је уврежено другачије име: Комунистичка партија Југославије. Нема доказа ко је и када преиначио назив. Видети: *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд, 1985, стр. 152; И. Јелић, *Комунистичка партија*... I, стр. 71–77.

96 И. Јелић, *Комунистичка партија*... I, стр. 74. Том догађају није присуствовао Раде Кончар.

97 Nada Kisić-Kolanović, „ZAVNOH u našoj povijesnoj literaturi", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 1974, str. 115–124.

године присуствовало је 54 представника партизанског покрета, од тога 16 из Хрватске (четворо Срба).[98] Том приликом донета је, осим осталог, и Директива о оснивању покрајинских скупштина. Недељу дана касније (5. децембра) у Слуњу већници из Хрватске иницирали су конститутивну скупштину, али им ратне прилике нису дозволиле да је сазову до првих дана јуна наредне године. У међувремену, 1. марта 1943. године у селу Понор код Коренице у Лици, конституисан је Иницијативни одбор од осам чланова. Тројица су били Срби: Станко Опачић, командант кордунашке групе одреда, Ђоко Јованић, командант 6. дивизије и Никола Груловић, представник Срема.

***

Земаљско антифашистичко вијеће народа Хрватске основано је 13–14. јуна 1943. године у Оточцу и на Плитвичким језерима.[99] Том догађају присуствовало је 55 већника од 112 планираних – због неприлика на путу ка Лици нису дошли делегати из Далмације и Славоније.

Нема података о националном саставу присутних.[100] Зна се да је међу члановима била и неколицина римокатоличких свештеника, противника нацизма али изнад свега одвећ заинтересованих за хрватску ствар!

Тешко је утврдити о чему су говорили Срби већници јер њихове речи нису стенографисане.[101]

На оснивачкој скупштини ЗАВНОХ-а формиран је Извршни одбор: председник је био књижевник Владимир Назор, потпредседници Павле Грегорић, Станко Опачић и Филип Лакуш, а

98 Zorica Stipetić-Benčić, „Sastav ZAVNOH-a, vijećnici ZAVNOH-a i vijećnici AVNOJ-a iz Hrvatske", *Putovi revolucije*, br. 1–2, Zagreb, 1963, str. 193 (у даљем тексту: З. Стипетић-Бенчић, *Састав ЗАВНОХ-а*...). Један од делегата Хрвата дошао је из Ливна јер је та област била под политичким руководством Комунистичке партије Хрватске.

99 И. Јелић, *Комунистичка партија*... II, стр. 261. Проглас Иницијативног одбора ЗАВНОХ-а и већника АВНОЈ-а из Хрватске „hrvatskom i srpskom narodu" обзнањен је 17. марта 1943. године – *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1943*, Zagreb, 1964, str. 73–76.

100 З. Стипетић-Бенчић, *Састав ЗАВНОХ-а*..., стр. 175–214; Momčilo Diklić, *Srpsko pitanje u Hrvatskoj 1941–1950*, Beograd, 2004, str. 153–154 (у даљем тексту: М. Диклић, *Српско питање*...).

101 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 154.

чланови Влатка Бабић, Шиме Бален, Јаков Блажевић, Душан Бркић, Душан Груловић, Ђоко Јованић и Бранко Златарић.[102]

По замисли организатора ЗАВНОХ је требало да постане највише политичко тело у Хрватској.[103]

На крају заседања прихваћена је резолуција („Плитвичка резолуција“) која је почињала речима: „Hrvatski se je narod, usprkos svog dugog robovanja pod Nijemcima, Mađarima i Talijanima, usprkos svog 22-godišnjeg potlačenog položaja pod veliko-srpskom beogradskom klikom, uvijek borio za svoju slobodu i samostalnost. Ta borba našla je svoj snažni izraz u neprekidnom nizu ustanaka i žilavih političkih borbi. Svijetli likovi Matije Gubca, Matije Ivanića, senjskih uskoka, Pavla Vitezovića, Iliraca, Eugena Kvaternika, Ante Starčevića, Frana Supila, braće Radića i mnogih drugih hrvatskih rodoljuba povjesni su izraz neprekidne borbe hrvatskog naroda za slobodu.“[104]

Потом је било наглашено „borbeno jedinstvo hrvatskog i srpskog naroda da se ostvare vjekovne težnje za slobodnom i nezavisnom državom“ до које ће се доћи победом над „fašističkim okupatorima, njihovim slugama Pavelićevim ustašama i četnicima Draže Mihailovića, te okupatorovim pomagačima: agentima izbjegličke vlade i izdajničkog rukovodstva H.S.S.“[105]

У документима ЗАВНОХ-а било је наглашено неколико смерница. Једна од њих је гласила: „Obračun s politikom izdaje što ga sprovodi četnički pokret, koji s ustašama i okupacijskim silama čini zajednički savez radi uništenja NOP-a“.[106]

ЗАВНОХ је спроводио власт на више начина то јест кроз успостављање политичких, судских и административних органа. У оквиру ширења територија будуће Хрватске била је и одлука о поништењу споразума Италије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о суверенитету над Истром, Задром и неким острвима, и проглашењу њиховог прикључења Хрватској и Југославији. У том

102 З. Стипетић-Бенчић, *Састав ЗАВНОХ-а*..., стр. 177.

103 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 264.

104 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1943*, Zagreb, 1964, str. 215–223; *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga VII, Slavonski Brod, 1968, str. 152–160.

105 *Исто*. Резолуцију су потписали председник Владимир Назор и потпредседници Павле Грегорић, Станко Опачић Ћаница и Филип Лакуш.

106 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 263; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija*..., str. 644–645. Видети и: Ц. Ирвин, *Тито, Хебранг и*..., стр. 23–26.

контексту одбацили су сва акта Независне Државе Хрватске која су се тицала територија.[107]

Ради ширења утицаја Комунистичке партије Хрватске и ЗАВНОХ-а формирано је пропагандно одељење, а Младен Ивековић је постављен за председника. Временом је оно проширено локалним групама које су чинили Хрвати и понеки Србин. То је била политика комуниста: „Dešavalo se da gde je većinsko srpsko stanovništvo, da ih predstavlja Hrvat, samo ako je to bilo u interesu hrvatske politike".[108]

***

Решења хрватског националног питања која су понудили АВНОЈ и ЗАВНОХ показивала су обичним Хрватима да су комунисти спремни да задовоље њихове националне циљеве. У таквим околностима мењао се њихов однос према партизанском покрету.

Било је то време када је Комунистичка партија Хрватске преузела друштвени и економски програм Хрватске сељачке странке, обећавајући да после рата неће укинути приватно власништво нити спроводити велике реформе. Поједини чланови врха ЗАВНОХ-а су наглашавали да ће следити политику којом су се руководили Матија Губец и Анте Старчевић.[109]

***

Иван Рибар је 14. септембра 1943. године известио Јосипа Броза о приликама у комунистичком и партизанском врху у Хрватској, истичући политику ЗАВНОХ-а. После неколико похвала за конкретне добро обављене послове, Рибар је истакао: „Imaju u Hrvatskoj dva kardinalna pitanja uz to osetljiva i treba vrlo dobro paziti, kako će se ona da rješavaju. Prvo je pitanje 'hrvatsko-srpsko', a drugo 'hrvatska seljačka stranka'. Po prvom mom mišljenju trebali bi da rade. I.[zvršnog] O.[dbora] Zavnoh-a zajedno s nama od AVNOJ-a, jer to pitanje ne spada samo u sferu Hrvatske, već i cele Jugoslavije. Srba ima sem u Sloveniji svuda u Jugoslaviji i ono treba politički da se rješava jedinstveno. Jer Srbin u Hrvatskoj ne sme da osjeti da je Srbijancu,

107 Проблем Истре био је једна од тема у разговорима Јосипа Броза и генерала Александера и Винстона Черчила почетком августа 1944. године – Д. Р. Живојиновић, *Ватикан*..., стр. 113.

108 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 170.

109 Ц. Ирвин, *Тито, Хебранг и*..., стр. 23. Декларација са састанка ЗАВНОХ-а објављена је и у – М. Пешут, *Из наше*..., стр. 61–67.

dakle Srbinu u Srbiji bolje nego njemu...“[110]

***

Друго заседање ЗАВНОХ-а одржано је између 11. и 14. октобра 1943. године у Плашком. Било је то време највећег преображаја на политичком и војном плану који је уследио после италијанске капитулације. Значај заседања видео се и по личностима које су му присуствовале поред домаћих из Хрватске. Међу домаћинима били су Владимир Назор, Владимир Бакарић, Иван Гошњак, Павле Грегорић, Андрија Хебранг, Иво Рукавина и други. Из других крајева дошли су Владимир Дедијер, Владо Зечевић, Иван Рибар, Митра Митровић и други. Планирано је да присуствују Милован Ђилас, Сретен Жујовић и Едвард Кардељ, али су они два дана пред заседање били позвани да се хитно врате у Врховни штаб.

Заседањем је руководио Извршни одбор чији је састав био знатно промењен у односу на прво заседање.[111]

Неколицина Срба говорила је против југословенске краљевске владе и четника не поменувши злочине почињене над српским народом – „Može se reći da, pored iznošenja relevantnih stvari u Hrvatskoj, govori su im bili usklađeni političkim potrebama KP“.[112]

На заседању је прихваћена одлука од 22. септембра 1943. о прикључењу Хрватској територија које су Римским споразумима (18. мај 1941) између Италије и Независне Државе Хрватске припале Италији.

У резолуцији је поменут и злочин усташа: „U ime hrvatskog naroda, u ime Srba u Hrvatskoj i nacionalnih manjina Hrvatske, ponovno ističemo, da izbjeglička vlada, ma kakva ona bila, ili činovnička ili privremena ili ma kakva druga, nema nikakva prava da govori u ime našeg naroda... Isto tako ponovno podvlačimo, da izdajnik Pavelić nema nikakvog prava da govori u ime hrvatskog naroda. On je izvršio najprljaviju izdaju i najogavnije zločine nad srpskim i hrvatskim narodom. Pobivši stotine hiljada Srba i Hrvata i stavivši se u službu tuđinca, ovaj

110 Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија*..., стр. 627–630.

111 Председник је остао исти то јест – Владимир Назор; потпредседници Андрија Хебранг, Филип Лакуш, Раде Прибићевић, а чланови Владимир Бакарић, Душан Чалић, Павле Грегорић, Ђоко Јованић, Вицко Крстуловић, Мате Кршуљ, Божидар Маговац, Станко Опачић, Јосип Посавец, Златан Сремец и Станко Шкаре. Секретар је био Павле Грегорић. На заседању је било 35 већника – З. Стипетић-Бенчић, *Састав ЗАВНОХ-а*..., стр. 180–181.

112 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 156–157.

zlikovac je pokušao od Hrvatske stvoriti instrument fašističke politike na Balkanu...“[113]

Мане Пешут, прво партизан а потом четник, тврдио је да је тих дана стрељано неколико група Срба и Српкиња. Оптужени су били због помагања четника Плашке долине.[114]

„Непосредно после заседања ЗАВНОХ-а (средином октобра 1943. године – *примедба аутора*), партизани су заробили старог четника Милоша Боцу, Кунић, Плашки. Он је још пре 30 година четовао у одредима војводе Вука, а сад као старији човек, четовао је у свом родном месту Плашком. Нису партизани хтели убити чика Милоша. Затворили су га и препустили да умире лаганом смрћу, глађу. Чика Милош био је заробљен у борби са партизанима код Коренице и дотеран у своје место да му по партизанској пракси «народ суди». Мучио се чика Милош као највећи сужањ. Од силне изнурености једва се држао на ногама. Милошеви пријатељи, који су силом прилика били у партизанима, замолили су претседника ЗАВНОХ-а, Владимира Назора, политкомесара Хрватске Бакарића и остале чланове ЗАВНОХ-а, који су се још налазили у Плашком, да се чика Милош пусти на слободу или пак убије, јер је нехумано мучити старог човека оваквим мукама. ’Другови! Штета је прљати своје руке о тог четничког скота да би се ликвидирао, а о пуштању на слободу не може за таквог крвника бити ни говора‘, одговорио је Владо Бакарић, док се је на тај одговор претседник ЗАВНОХ-а, Владимир Назор, само смешио. Ипак је сам чика Милош нашао решење. Једног поднева, док су партизани-стражари ручали, иско-

113 Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија*..., стр. 648–649.

114 „Прва група осуђеника била је оптужена да је носила храну четницима у Капелу, а друга, да је спроводила четничку пропаганду и организацију. Грешке за једну и другу групу биле су измишљене. Њихова кривица била је, што су се звали Србима и Српкињама. Да би трагедија била још већа, обе групе стрељане су поред гроба Богдана Стјепановића, на Јапаги крај Плашкога, кога су пре две године стрељали хрватски домобрани по денунцијацији политкомесара Драге Домјанића. За време ове трагедије, ЗАВНОХ је мирно заседао у Плашком, а поред истога су у затвору лежали осуђеници. Синови, кћери, браћа и очеви осуђених, молили су и преклињали претседника ЗАВНОХ-а, песника Владимира Назора, и политкомесара Хрватске Владу Бакарића, као и Ивана Гошњака, ондашњег команданта 1 корпуса Хрватске, да помилују осуђенике. Није помогло. Једино је из друге групе осуђених био спашен Стево Златар. Спасао га је, на молбу брата Душана, њихов кум Гајо Буњевац, тадашњи командант партизанског одреда. Спашен је Стево пред само стрељање.“ – М. Пешут, *Рат и револуција*..., стр. 259.

ристио је прилику да изиђе из затвора. Једва се држећи на ногама лутао је улицама Плашкога кличући: 'Живела Србија, живео краљ Петар II'! Ово је чика Милош урадио пред очима Владимира Назора и Владе Бакарића, тих великих 'пријатеља Срба' и 'поштених Хрвата'. Наишла је једна група непознатих партизана и убила чика Милоша. Тако су скраћене муке овог старог српског ратника и хероја."[115]

***

Између другог и трећег заседања ЗАВНОХ-а, Извршни одбор су својевољно напустила или била избачена због прохаесесовских или проусташких ставова петорица чланова. „Kako je ulazak u tela ZAVNOH-a bio krajnje tolerantan, tako se dešavalo da u ZAVNOH ulaze ustaše i bivši pripadnici Pavelićevog sabora."[116]

***

На Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу хрватску делегацију је сачињавало 78 чланова (шесторо их је ушло у састав Председништва АВНОЈ-а). Петину делегата чинили су припадници Хрватске сељачке странке.[117] Нема конкретних података о националном саставу делегације! Зна се да је било и неколицина Срба, као и да они нису имали прилике да говоре. Образовање Срба било је испод нивоа Хрвата што се одразило и на њихов општи учинак у Јајцу. „Prema tome, više su učestvovali u odlukama oni Hrvati koji su prišli NOR 1943. godine, nego Srbi prvoborci", закључио је историчар Момчило Диклић.[118]

Познато је да је хрватска делегација знатно утицала на закључке и резолуцију. Уосталом, то и не треба да чуди кад се зна да од смрти Раде Кончара у Централном комитету Комунистичке партије Хрватске није било Србина.

***

На трећем заседању ЗАВНОХ-а, одржаном у Топуском 8–9. маја 1944. године то тело је проглашено за врховно законодавно

115 М. Пешут, *Револуција у Лици*..., стр. 259–260.

116 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 175.

117 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 272; З. Стипетић-Бенчић наводи 81 име и презиме – *Састав ЗАВНОХ-а*..., стр. 194–195.

118 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 187.

тело и извршни представнички орган.[119] Потом је усвојена Декларација о основним правима народа и грађана Демократске Хрватске, што је представљало увод у проглашење Хрватске као једне од суверених јединица у реорганизираној федералној Југославији.[120]

То је био повод хрватском историчару Ивану Јелићу да закључи: „Odluke Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a bile su izraz demokratskog rješenja hrvatskog nacionalnog pitanja u okviru revolucionarne smjene vlasti što ju je omogućilo razvoj jugoslavenske revolucije. Time se u osnovi dovršavao proces konstituiranja državnosti Hrvatske kao federalne jedinice Demokratske Federalne Jugoslavije. Bio je to i odlučujući proces konačne nacionalne integracije hrvatskog naroda i njegova ujedinjavanja. Narodnooslobodilačka borba je ishodila ujedinjenje hrvatskih zemalja prvi put u njihovoj povijesti.“[121]

Учесници заседања различито су говорили о једној важној теми то јест о српском страдању. Хрвати су прибегли уобичајеној симетрији усташа и четника, док су неколицина Срба били конкретни али су чињенице саопштене у контексту свеприсутне реторике о братству и јединству.

Вујо Косовац је истакао: „Ulaskom fašista u našu zemlju najviše je stradao srpski narod, koji je bio ostavljen i prepušten na milost i nemilost ustaškim krvnicima, koji su uništavali naš narod, klali i ubijali i stari i mlado, punili jame na Kordunu, Baniji, kao i jasenovački logor, gdje je na stotine hiljada Srba i Hrvata zvjerski poklano“.

Никола Видовић је казао: „Ja ću da kažem nekoliko riječi u ime srpskih boraca. Kada je došao Pavelić i njegove ustaše na vlast, srpski narod u Hrvatskoj bio je osuđen na smrt. Da bi sačuvao sebe i svoju čast, srpski narod se digao goloruk na ustanak u borbu protiv ustaša i njihovih gospodara Nijemaca. Srpski narod nije imao ni od koga pomoć. On je golim rukama otimao oružje i tako se naoružavao i borio herojski pune dve godine, a da nikada ni od koga nije dobio nikakva pomoći.“[122]

---

119 Председник и секретар су остали исти – Владимир Назор и Павле Грегорић; потпредседници Фрањо Гажи, Андрија Хебранг и Раде Прибићевић. На заседању је било 68 већника – З. Стипетић-Бенчић, *Састав ЗАВНОХ-а*..., стр. 184–185.

120 „Deklaracija Trećeg zasijedanja ZAVNOH-a o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske“ – *Narodne novine. Službeni list Federalne Hrvatske*, br. 2, Zagreb, 7. avgust 1945, str. 1.

121 И. Јелић, *Комунистичка партија*... II, стр. 285.

122 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 176.

***

На конференцији Јединственог народноослободилачког фронта (ЈНОФ) за Хрватску одржаној 18. маја 1944. године у Топуском изабрано је руководство: председник Владимир Назор, секретар Андрија Хебранг и потпредседници Фране Фрол и Раде Прибићевић.[123]

***

Команданти четничких јединица што су се налазиле на ширем простору Баније, Кордуна и Лике имали су своје виђење партизанске скупштине и политике.[124]

***

У окружници коју је јуна 1944. године Централни комитет Комунистичке партије Хрватске упутио подређеним локалним комитетима било је наглашено: „U srpskim krajevima, gdje još uvijek ima uticaj velikosrpska klika, Draža Mihailović i kralj Petar, objašnjavati da odluke Trećeg zasjedanja (ZAVNOH-a – *примедба аутора*), koje ozakonjuje ravnopravnost Srba i Hrvata, postavljaju temelje sretnoj budućnosti Srba u Hrvatskoj".[125]

***

У оквиру прокламоване политике једнакости, ЗАВНОХ је 18. јуна 1944. године донео одлуку о равноправности ћирилице и латинице на територији Хрватске: „e) da se objavi obavezno uvađanje latinice i ćirilice na svim školama u Hrvatskoj, i to tako da se tamo, gdje se nalazi većina hrvatske djece počinje sa učenjem latinice, a gdje se nalazi većina srpske djece počne sa učenjem ćirilice".[126]

Одјељење народне просвјете ЗАВНОХ-а организовало је 3. августа 1944. конференцију на којој су учествовали, поред домаћина, по један члан редакција *Vjesnika*, *Slobodnog doma* и *Српске ријечи*. Расправљало се о томе да ли је књижевни језик Хрвата и Срба један и каквим правописом се треба служити. Закључено је да је

123 И. Јелић, *Комунистичка партија*... II, стр. 289.

124 О политичким приликама тога времена видети и из угла четника: Мане Пешут, „Из наше недавне прошлости", *Гласник* СИКД Његош, бр. 50, Чикаго, 1983, стр. 60–74 (у даљем тексту: М. Пешут, *Из наше*...).

125 И. Јелић, *Комунистичка партија*... II, стр. 275.

126 *Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске*..., стр. 100–102.

то један језик који треба називати „народни језик“. Наглашена је равноправност латинице и ћирилице, уз истицање обавезе да се будући уџбеници штампају на оба писма![127]

***

Ради тоталне контроле свих најважнијих органа, ЗАВНОХ је 25. августа 1944. одлучио да председника (Владимир Назор) у одсуству замењује Андрија Хебранг. Том одлуком Хебрангу су дата велика звања, овлашћења и, изнад свега, глобална контрола.[128] Било је то време непосредно после такозваног Кордунашког процеса!

***

Четврто заседање ЗАВНОХ-а одржано је у Сплиту 14. априла 1945. године.

Заседању су присуствовали бискупи хварски Михо Пушић, шибенски Јеролим Милета и викарни Вицко Фулгоси! Иако је бискуп Милета био лојалан Италијанима, усташама, Немцима, поздравио је партизанску власт.[129]

ЗАВНОХ се прогласио јединoм скупштином – највишим органом државне власти и највишим законодавним телом Хрватске. Уследило је формирање владе Хрватске као једне од суверених јединица у реорганизираној федералној Југославији, под председништвом Владимира Бакарића.[130]

На крају пута последња седница ЗАВНОХ-а одржана је 24–25. јула 1945. године.[131] Тих дана промењено је и име: ЗАВНОХ је постао Народни сабор Хрватске!

6.3-4. Српски клуб вијећника ЗАВНОХ-а

Процес стварања новог државног поретка у Југославији, започет у Столицама септембра 1941. године, карактерисао је посе-

127 *Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске*..., стр. 237.

128 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 213–214.

129 Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945*, 2, Beograd, 1992, str. 853–854.

130 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 324.

131 З. Стипетић-Бенчић, *Састав ЗАВНОХ-а*..., стр. 188–190.

бан сегмент на којем је инсистирало руководство Комунистичке партије Хрватске захваљујући здушној подршци Јосипа Броза и Централног комитета Комунистичке партије Југославије. У том процесу није био од већег значаја национални састав партизанских јединица све до почетка 1944. године – важнија је била национална припадност политичких комесара него бораца!

***

Пропагандно одељење ЗАВНОХ-а известило је Извршни одбор АВНОЈ-а 27. августа 1943. године да покрећу часопис под називом *Српска ријеч*. Први број припремљен је у Оточцу а штампан је ћирилицом у Горском котару у тиражу од 1.200 примерака. Први уредник био је Богољуб Рапајић, некадашњи новинар београдске агенције Авала.[132] Часопис је од средине 1944. до јануара 1945. године штампан као гласило Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а.[133]

***

Нема поузданих података ко је први поменуо потребу стварања аутономне области у Хрватској у којој су Срби били већинско становништво – некадашња Војна крајина што је обухватала Лику, Банију и Кордун – десетак полуповезаних срезова. Зна се да је међу зачетницима идеје био Моша Пијаде, члан Централног комитета Комунистичке партије Југославије, и неколико Срба партизанских команданата. Предлог је предат Јосипу Брозу који га је енергично одбацио. Срби су до краја 1944. године били већина у партизанским јединицама које су биле под командом Главног штаба Хрватске. Комунистичко-партизанско настојање да привуче хрватско становништво у своје формације била је основа за одбацивање било какве идеје о српској аутономијии Хрватској.[134]

Предлог Моше Пијадеа о српској територијалној аутономији у Хрватској био је одбачен од Милована Ђиласа и Александра Ранковића. У тим околностима, 16–18. октобра 1943, у Јајцу чуо се предлог о формирању Српског ослободилачког клуба ЗАВНОХ-а. Станко Опачић обзнанио је у *Српској ријечи* значај будућег клу-

132 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 155.

133 Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 124.

134 А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 244. Видети и: Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, Beograd, 1984, str. 172 i dalje.

ба наводећи да ће то бити одговор бившим посланицима „српских странака и странчица које данас под великосрпском четничком фирмом тобоже спасавају српство“.[135]

Српски клуб вијећника ЗАВНОХ-а формиран је 12. јануара 1944. године у Оточцу, у присуству 26 од укупно 41 већника.[136] Скупштину је отворио Владимир Назор. За председника је изабран Раде Прибићевић, а за секретара Душан Бркић. На скупштини је прихваћен проглас где су у истој равни били поменути Косовска битка и комунисти. По садржају овај проглас је само један у низу сличних у корист пропаганде партизанске борбе: без помињања страдања српског народа, уз наглашено истицање братства и јединства Хрвата и Срба.[137]

За формирање Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а постојали су и други разлози. Андрија Хебранг је после споразума са делом челника Хрватске сељачке странке, укључујући и поједине њене чланове у ЗАВНОХ, дозволио им да формирају свој клуб! У истом контексту треба посматрати покретање листа *Српски глас*, као својеврсну симетрију за *Hrvatski dom*. Формирање клуба Срба вијећника послужило је и у друге сврхе, рецимо у спровођењу Хебрангове политике према Србима о чему сведоче речи што их је говорио Станку Опачићу: „Од сада више не наступаш као члан КП, него као члан Српског клуба и Србин јер је сад то потребно“![138]

***

Нема корисних (опширних) радова о активностима клуба. Зна се да је 12. августа 1944. године потпредседник Богољуб Рапајић обавестио Душана Чалића о задацима клуба. Инсистирало се на реализацији активности међу припадницима српског народа у Хрватској. На првом месту истакнута је потреба организовања већника (Срба) по покрајинама како би масовније ширили свој утицај. Међу приоритетним задацима наведено је следеће: „Raskrinkavati sve otvorene i prikrivene neprijatelje naših naroda i svim sredstvima boriti se protiv njih i uništavati ih. Iznositi konkretne primjere izdajstva i saradnje četničkih banda sa okupatorom. Raditi na učvršćenju bratstva

135 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 186–187.

136 Списак чланова Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а – М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 193–194.

137 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 191–195.

138 С. Опачић, *Србин у*..., стр. 74.

između Srba i Hrvata ukazujući da je ono uslov našeg životnog opstanka, naše nezavisnosti i srećne budu[ć]nosti.“[139]

***

Српски клуб вијећника ЗАВНОХ-а суочавао се са бројним проблемима у свом раду због опструкције Хрвата. Већници нису о томе јавно говорили, на пример у Извршном одбору.[140]

***

Бригу за српски народ клуб је исказао 25. августа 1944. године иницијативом да ЗАВНОХ прогласи одлуку о поништењу прекрштавања православних на римокатоличку веру.[141]

У жељи да шире утицај кроз културне манифестације у народу, Клуб је октобра 1944. године у Глини формирао певачко друштво „Обилић“. У истом контексту, 18. новембра основано је Српско културно друштво „Просвјета“.[142]

6.3-5. Хрватски комунисти и Хрватска сељачка странка

Немачки политички обавештајни посленици мислили су да ће Владимир Мачек и Хрватска сељачка странка пристати на сарадњу и формирати власт у држави коју ће прогласити после окончања рата против Југославије. Када је Мачек одбио понуду, Немци су морали да се окрену другима који су били заинтересованији – ка Анти Павелићу и усташама.

Познато је да је Павелић давно престао да гаји симпатије према Мачековој политици, посебно оној коју је водио према званичним властима Краљевине Југославије.[143] Павелић није подржавао ни проглашење Бановине Хрватске!

Деловање Хрватске сељачке странке, као и свих сличних политичких организација у Независној Држави Хрватској, било је

139 *Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске*..., стр. 241–243. Видети и: М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 209–211.

140 Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 125–126.

141 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 211–212.

142 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 212.

143 Ante Pavelić, „Fiktivna autonomija Hrvatskoj“, *Doživljaji*, Zagreb, 2015, str. 561–563; Ante Pavelić, „Fiktivna autonomija Hrvatskoj“, *Doživljaji – Kako sam osnovao Nezavisnu Državu Hrvatsku*, Zagreb, 2015, str. 94–97.

забрањено, што се одразило на одлазак њених чланова у илегалу. Одређени број припадника виших страначких структура одранније је био у иностранству, неколицина је отишла са Југословенском краљевском владом (Јурај Крњевић, Јурај Шутеј и Иван Шубашић). Политике поменуте тројице представљала је само наставак предратне која се старала да се очувају тековине Бановине Хрватске и створе могућности њиховог проширења у послератној федералној Југославији. У том контексту треба посматрати и америчке и британске планове који су имали за циљ да Хрватска сељачка странка задобије место у покрету отпора.[144]

Знатан део нижих структура и обичног чланства Хрватске сељачке странке пришао је усташама јер су сматрали да они стварају хрватску државу на територијама ширим од Бановине Хрватске. Бројне локалне организације и страначке паравојне формације (Хрватска заштита) утопиле су се у усташки систем и војницу.[145]

Павелић је из предострожности наложио хапшење Мачека и он је ускоро депортован у Јасеновац односно у Стару Градишку (15. октобар 1941) где је провео наредних пет месеци (до 16. марта 1942). По ослобођењу из логора, Мачек се скрасио на свом имању које су будно надгледали припадници усташких служби. После новог хапшења био је спроведен у Загреб, у свој стан. Ту је и боравио све до 6. маја 1945. године, када је, заједно са секретаром Бранком Пешељем и усташама, напустио град и Независну Државу Хрватску.[146]

***

Тешко је казати ко је и када од комуниста први упутио позив присталицама Хрватске сељачке странке и члановима њене паравојне формације (Хрватска заштита) да приђу партизанском (народноослободилачком) покрету. Зна се да је 5. септембра 1941.

144 Amy Schmidt, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka stranka: prizori iz izbjeglištva“, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2005, str. 407–422.

145 Изјава Јанка Тортића у име дела заступника Хрватске сељачке странке од 15. августа 1941. године – Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb, 1983, str. 296–297 (у даљем тексту: Ф. Јелић-Бутић, *Хрватска сељачка*...).

146 Vladko Maček, *Memoari* (priredio ing. Boris Urbić), Zagreb, 1992, str. 164–178 (у даљем тексту: В. Мачек, *Мемоари*). Хапшење у селу Купинец спровео је Вјекослав Макс Лубурић. У концлогору је за Мачека био задужен Љубо Милош, чак су делили исту собу. Пред спавање Милош би увек изговарао Оченаш. Једном приликом Мачек га је запитао зашто то чини и да ли се боји Божје казне. Милош му је одговорио: „Znam da ću za sve ono što sam počinio i što ću počiniti u paklu gorjeti. Ali ću gorjeti za Hrvatsku!“ – *Исто*, стр. 168.

године Централни комитет Комунистичке партије Хрватске упутио проглас који је почео речју „Braćo!“. Потом је наведено неколико речи о страдању али без националног одређења жртава: „Na hiljade nevinih ljudi je izgubilo život. Zvjerski mučeni, bacani su ljudi, starci, žene i djeca živi u provalije po našem Velebitu, u naše rijeke!“[147]

Затим је уследио позив у борбу: „Komunistička Vas partija poziva da zajedno istjeramo iz naše zemlje strane okupatore, da svrgnemo njihovu marionetsku vladu. Komunistička Vam partija u toj borbi bratski pruža ruku i traži od Vas da se sjetite svojih svijetlih tradicija Hrvata, sjene velikog Matije Gubca, Radićeve borbe, borbe mnogih drugih boraca i mučenika za slobodu hrvatskog naroda i da hrabro pođete u boj, u boj za oslobođenje hrvatskog naroda i svih naroda Jugoslavije.“[148]

Припадници Хрватске сељачке странке нису реаговали на комунистичке прогласе и позиве. То је комунисте уверило да ту странку треба сматрати за непријатељску, мада су и даље настојали да утичу на обичне чланове. Покушали су и са изазивањем усташке одмазде. Запажених резултата у том послу, међутим, није било.

***

Од почетка до краја рата Хрватска сељачка странка није успела да створи своје војне формације. Нема поузданих трагова да ли је страначки врх можда помишљао да ће у погодном моменту преузети вођство над домобранима или макар међу официрима!

***

Схватајући време, а у контексту околности да Хрвати не улазе у партизанске јединице, Јосип Броз је 6. марта 1942. године од својих сарадника затражио да се окрену ка Хрватској сељачкој странци и придобијању њихових чланова: „Iz vašeg pisma se vidi da u Hrvatskoj, a naročito u Z[agrebu], stoji dosta rđavo u organizacionom pogledu. Mi smo već javili da ćemo vam poslati Mit[ra Bakica] i Mar[jana Stilinovića], ali nam je za to potrebno izvjesnih papira za njih, za koje se morate vi postarati da nam budu što prije poslani. Prava je sramota za naše drugove u Hrvatskoj da u vojsci tako slabo stoje, a postoje tako sjajni uslovi. Pritisnite na njih da svu pažnju posvete vojsci, odnosno glavnu pažnju. Sada je situacija takva da Nedić i srpski četnici prave sporazume s ustašama u borbi protiv nas, a naša je dužnost da

147 *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 62–65.

148 *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 63.

hrvatskoj vojsci objasnimo opasnost koja prijeti hrvatskom narodu u Bosni i drugim krajevima od strane srpskih četničkih bandi, od strane velikosrpske hegemonističke klike zbog ove najnovije Pavelićeve izdaje nad hrvatskim narodom. Na tome pitanju mi moramo dobiti hrvatske vojnike, pa i oficire, jer su sada njemački okupatorski banditi zamislili da će biti najbolje osloniti se na velikosrpsku hegemoniju u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji. Na tome pitanju treba da se sporazumijete s naprednim dijelovima HSS-a da oni preko svojih veza utiču u hrvatskoj vojsci da ona prilazi nama i da nam daje oružje i municiju. Mi moramo tu vojsku ili pridobiti ili barem neutralizirati u sadašnjoj borbi, jer četničke bande i Nedić, uz pomoć okupatora, predstavljaju u ovim krajevima za nas glavnu opasnost."[149]

Осим савета својим сарадницима о потреби придобијања припадника хрватске војске (домобрана), Броз им је сачинио и проглас који би требало да шире међу официрима и војницима. У прогласу је истакао основне разлоге борбе: „Mi partizani se borimo za bratstvo svih naroda naše zemlje, mi ne damo ni srpskim ni hrvatskim ustašama da progone stanovništvo drugih vjera i narodnosti".[150] Не треба да чуди што је Броз почео да користи синтагму „српске усташе" – радио је то из посве прагматичких разлога!

***

После упозорења Иве Рибара Јосипу Брозу с почетка августа 1942. године и Едварда Кардеља Владимиру Поповићу средином истог месеца о извесним застрањивањима у Хрватској и превирању међу члановима Хрватске сељачке странке, врх Комунистичке партије Хрватске је иницирао контакте са блиским сарадницима Владимира Мачека.

Тешко је утврдити ко је и када предложио директне разговоре комуниста и Владимира Мачека. Зна се да су лекари Никола Николић и Златан Сремец, Мачекови познаници из ранијих година, успоставили контакт и разговарали. Мачек је одбио сваки договор са комунистима![151]

И Јосип Броз је још једном поновио да би требало радити

149 Писмо Јосипа Броза Едварду Кардељу и Иви Рибару од 6. марта 1942. године – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, IX, стр. 83–85.

150 Проглас припадницима Хрватске војнице, почетак априла 1942. године – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, IX, стр. 189–190.

151 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., II, стр. 122. Нејасно је зашто Јелић није навео време разговора!

са високим представницима Хрватске сељачке странке. Хрватски комунисти обратили су се припадницима Хрватске сељачке и Хрватске грађанске заштите позивајући их да се придруже партизанима.[152]

Октобра 1942. године успостављени су нови контакти комуниста (Иван Маринковић Славко) и хаесесоваца (Марко Жужић). Наводно је повод био текст Иве Рибара у *Glasu Hrvatskog zagorja*, број 2/1941. Како преговори о прикључењу Хрватске сељачке странке партизанској борби и комунистичкој политици нису успели, покренута је негативна пропагандна кампања против „издајничког и саботерског руководства ХСС".[153]

У нападе на руководство Хрватске сељачке странке укључио се средином јануара 1943. и Едвард Кардељ у форми писма Централном комитету Комунистичке партије Хрватске нагласивши „da će se u buduće hrvatska reakcija (HSS) biti jedna od osnovnih snaga reakcije i kontrarevolucije u Jugoslaviji. Treba danas svim snagama raditi na diferencijaciji hrvatskih masa". Био је то повод политичком комесару Владимиру Бакарићу да састави окружницу за команданте и комесаре јединица под Главним штабом Хрватске са смерницама шта и како да раде против хаесаесоваца. Истовремено, Бакарић је сачинио и план рада пропагандне борбе против четника истичући: „Mi moramo neumorno dokazivati kako četnici ne služe srpskom narodu, kako ga ne spasavaju time što su stupili u službu okupatoru. Treba neumorno objašnjavati kako bi položaj okupatora u našoj zemlji bez četničke podrške bio mnogo jadniji, da oni ne bi mogli bez četnika držati niti one položaje koje imaju"![154]

(Припадници покрета генерала Драгољуба Михаиловића нису уважавали Хрватску сељачку странку ни у којој форми. Познато је да су први индиректни додири успостављени у лето 1944. године: Михаиловић је нудио словеначким и хрватским домобранима савез против партизана. Мачек је ту понуду одбио изговарајући се да су Американци и Британци стали уз Јосипа Броза.[155] Први директни контакти збили су се тек априла крајем 1945. годи-

152 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 81–82; Нешто више о контактима комуниста и хаесесоваца видети у: И. Јелић, *Комунистичка партија*..., II, стр. 118–131 и 237–245.

153 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., II, стр. 237–238.

154 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., II, стр. 240–243.

155 В. Мачек, *Мемоари*, стр. 173.

не у Загребу: адвокат Јанко Брашић, изасланик генерала Михаиловића, састао се са Владимиром Мачеком, надбискупом загребачким Алојзијем Степинцем и поглавником Антом Павелићем.[156])

***

Тешко је утврдити ко је почетком 1943. године од челника Хрватске сељачке странке иницирао писање и штампања летка „Hrvatska i Hrvati". Летак је нудио анализу савремених (ратних) догађаја и могуће варијанте разрешења рата и подела интересних сфера. У анализи се наглашава значај Хрвата и будуће Хрватске за Американце, Британце и Совјете. „Ustaška vlast u Hrvatskoj nemajući naroda za sobom, jer je došla bez pitanja narodne volje, morala je tražiti oslonac u nekom izvan hrvatskog naroda, kako bi se mogla dalje održati na položaju, koji je pukim slučajem dokučila. Ali to joj neće nikako uspjeti. Međutim i u slučaju pobjede Njemačke ne bi mogla Hrvatska ostati trajno na vlasti šačice ljudi, koja ima za sobom samo sebe i koju drže na vlasti samo sile Osovine tako dugo dok im je potrebna. U fazi normalnog života i rada morala bi se i Njemačka odlučiti hoće li u Hrvatskoj surađivati sa hrvatskim narodom te vlade povjeriti pravim predstavnicima naroda ili će surađivati sa grupom nasilnika, koji osim sile nemaju nikoga za sobom. To isto vrijedi ako Hrvatska dođe u interesnu sferu Rusije."

У наставку је наглашена политика која ће тежити стварању хрватске државе без обзира на то где се политичари налазе. Похваљено је држање свих оних који су у Југословенској краљевској влади и њеним органима.

У летку су Срби само једном поменути: „Hrvatski je narod jednodušno osudio i sve one zločine ustaša, počinjenim nad srpskim pučanstvom, kao i drugim građanima Hrvatske, s kojima narod kao cjelina nema ništa zajedničkog, pa je HSS još prošle godine to službeno odsudila".

Потом је уследила оптужба против четника у склопу симетрије са оптужбом против усташа: „Ali tako je HSS najoštrije osudila i sve zločine onih srpskih četnika, bez obzira pod čijom se komandom nalaze, koji plaćeni i naoružani od talijanskih okupatora i udruženi s njima pale hrvatska sela, muče i ubijaju Hrvate i tako istrebljuju hrvat-

156 Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979, str. 399; Упоредити: Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisne Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1978, str. 305; Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb, 1986, str. 246–247.

ski narod svugde gdje stignu, a naročito u hrvatskoj Hercegovini i Dalmaciji. Njihov je jedini cilj uspostava Velike Srbije. Njihova zlodjela ne razlikuju se po težini i grozovitosti ništa od onih ustaških."

На крају је наглашена потреба очувања хрватског народа и одбране хрватских земаља према програму и циљевима Хрватске сељачке странке и њеног вође Владимира Мачека.[157]

Поређењем садржаја наведеног летка са комунистичким прогласима из тог времена лако се уочава више заједничких ставова међу којима је изједначавање усташа и четника најизразитије!

***

Мишљења Иве Рибара и Едварда Кардеља и директиве Јосипа Броза отупили су политику Андрије Хебранга према Хрватској сељачкој странци. То се одразило на прилажење партизанском покрету појединих њених првака из више крајева Хрватске, готово истовремено када су то очинили прваци Самосталне демократске странке. „Bio je to presudan prilog jačanju jedinstvene Narodnooslobodilačke fronte, koja se stvarala na programu NOP-a".[158]

***

Комунисти су желели да хрватским сељачким масама понуде мешавину своје и идеологије Хрватске сељачке странке. Била је то политика увијена у идеје, симболе и речник поменуте странке: кроз демагошке приче провлачено су реформе, опште добро и напредак. у свему томе није било помена породице, сељаштва, вере и традиције.

У склопу своје политике, комунистичко вођство помогло је штампање новина: у Хрватској је то био *Hrvatski dom* а у Босни и Херцеговини *Hrvatski glas*.

У саставу Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Хрватске (ЗАВНОХ), створеном јуна 1943, постојао је приличан број утицајних чланова Хрватске сељачке странке. Руководству странке, међутим, није било дозвољено да обнови своју структуру и сви покушаји да самостално политички делују били су онемогућавани. Странци није било допуштено да одржава састан-

157 Летак „Hrvatska i Hrvati" доспео је у Генерални конзулат Краљевине Југославије у Цариграду и потом прослеђен у Лондон, то јест Министарству иностраних послова Југословенске краљевске владе. Садржај летка видети у: Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, 2, Zagreb, 1983, str, 395–399.

158 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., II, стр. 245–248.

ке, ни да учлањује нове људе, а ни да реорганизује своје партијске ћелије и локалне јединице, нити да онима које су још постојале самостално даје директиве.

Део чланства који се приклонио комунистичко-партизанском покрету формирао је нови извршни комитет.

Нова Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС) основана је од ратних пропартизанских фракција Хрватске сељачке странке (ХСС), априла 1944. године у селу Табориште, на Кордуну, у средишту велике територије под партизанском контролом. Њено руководство је схватало да не може бити самостално у деловању. Старо руководство су критиковали због пасивности. Сматрали су да уколико се мора бирати између усташа и партизана треба се приклонити другима.[159]

***

Божидар Маговац, један од припадника руководства Хрватске сељачке странке који су се нашли на територијама под партизанском контролом, био је склон компромису, и састајао се са појединцима из врха ЗАВНОХ-а. После једног од неколико разговора доставио је 19. јуна 1943. године предлоге о евентуалној сарадњи до коначног ослобођења.[160] Његова потоња активност засметала је не само вођству Хрватске сељачке странке него и партизанском: пошто је једном приликом у новинама „Slobodni dom" у чланку под насловом „Ja i Tito" себе ставио у исту раван са партизанским вођом![161]

***

После расцепа у врху Хрватске сељачке странке и стварања Извршног одбора на територији под партизанском контролом (12. октобра 1943), који су чинили локални страначки функционери, 8. марта 1944. године објављен је проглас члановима и присталицама с позивом да се прикључе партизанском покрету. У прогласу нема помена српског народа. За Јосипа Броза су нагласили да је „народни јунак": „Naša je jedina zaštita narodno-oslobodilačka vojska. Naši su saveznici Rusija, Engleska i Amerika. Naš je vođa neustrašivi Tito. Svi u borbene redove za republiku Hrvatsku u novoj federativnoj, saveznoj

159 А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 222–224.

160 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1943*, Zagreb, 1964, str. 235–236.

161 Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија*..., стр. 740.

zajednici ravnopravnih naroda Jugoslavije!“[162]

***

Независна Држава Хрватска није се уклапала у англоамеричке планове јер је припадала непријатељском савезу који је, са своје стране, спроводио замисао о новом европском поретку. Англоамериканци се нису, међутим, одрекли планова о употреби појединаца и група међу Хрватима.

С обзиром на то да је у Југословенској краљевској влади у Лондону било и неколико припадника Хрватске сељачке странке, то је Владимиру Мачеку придавало одређену важност код Британаца, нарочито после окончавања ратне среће за Немце и њихове савезника у јесен 1943. године.

Поједини Мачекови сарадници размењивали су идеје о могућем побољшању прилика у Независној Држави Хрватској, чак и о уклањању усташа. То је време познате ратне епизода запамћене као „Завера Анте Вокића и Младена Лорковића“ о преласку Независне Државе Хрватске на страну Англоамериканаца. Мада је о томе писано, и даље нису разјашњени извесни суштински детаљи. Рецимо, да ли је Анте Павелић водио ту политичку игру и довео је до краја остајући веран Адолфу Хитлеру.[163]

***

Мада је било свесно своје снаге и значаја, комунистичко руководство Хрватске ипак је организовало нове разговоре са представницима Хрватске сељачке странке. Има индиција да су разговоре на одређен начин подржали генерал Едмунд Глез фон Хорстенау и специјални изасланик за Балкан Министарства иностраних послова Херман Нојбахер.

У том контексту ваља посматрати и преговоре комунистичких вођа Хрватске и представника Хрватске сељачке странке 5. септембра 1944. године у Топуском. У име Хрватске сељачке странке наступио је Аугуст Кошутић, близак Мачеков сарадник. Пре тога припреман је „терен“!

Почело је списком услова и начела за сарадњу које је Кошу-

162 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1944*, Zagreb, 1970, str. 240–242; Видети и: Ф. Јелић–Бутић, *Хрватска сељачка...*, стр. 369–370; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија...*, стр. 740–741.

163 В. Мачек, *Мемоари*, стр. 176–178. Упоредити биографске одреднице Вокића и Лорковића у мрежном издању *Hrvatskog biografskog leksikona*.

тић обзнанио априла 1944. године: „Za provedbu ovoga HSS je pripravna na saradnju sa svim strankama i političkim grupama koje imaju korjena u narodu i nisu protivne temeljnim načelima HSS, kako su po formulaciji Stjepana Radića odobrena i usvojena od hrvatskog naroda".[164]

Хрватски комунисти, у складу са својом визијом, планирали су будуће активности које би водиле ка новој Хрватској. У том контексту, ради стварања Јединственог народноослободилачког фронта Хрватске, организовали су 18. маја 1944. године конференцију представника Комунистичке партије Хрватске, Хрватске сељачке странке, Српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а и Уједињеног савеза антифашистичке омладине Хрватске, Антифашистичког фронта жена и неколико нестраначких јавних личности.[165]

***

Аугуст Кошутић отишао је јула 1944. године међу партизане на разговор. Мада је био добро примљен – како тврди Владимир Мачек – после недељу дана је ухапшен и наредне две године провео у затвору, до септембра 1946. године.[166] У сећањима, међутим, Мачек не помиње боравак својих сарадника из врха странке међу партизанима у Топуском и договоре које су склопили!

После разговора са Андријом Хебрангом, Кошутић се састао и са Рандолфом Черчилом, сином председника британске владе Винстона Черчила.

Када је Кошутић стигао у Топуско, понудио је нове услове у односу на оне из априла. Тако је, на пример, предлагао уједињење Хрватског домобранства и Народноослободилачке војске Хрватске и формирање заједничког уставотворне скупштине, коју би чинили 79 заступника Хрватске сељачке странке изабраних на изборима 11. децембра 1938. године и 72 члана ЗАВНОХ-а. И ови предлози били су одбачени и сви даље преговори су заустављени.[167] (Није

164 Ф. Јелић–Бутић, *Хрватска сељачка*..., стр. 376–377; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија*..., стр. 742.

165 Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија*..., стр. 743–744.

166 „Košutić, August", *Hrvatski biografski leksikon*, mrežno izdanje; В. Мачек, *Мемоари*, стр. 175. Кошутић је ухапшен октобра 1944. године а не јула како тврди Мачек! Упоредити: З. Раделић, *Хрватска у Југославији*..., стр. 39–40.

167 Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945 – Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010, str. 503–506. Видети и: Bogdan Krizman, „Osnova inž. A. Košutića, potpredsjednika HSS, za pregovore s predstavnicima NOP-a", *Ustaše i Treći Reich*, 2, Zagreb, 1983, str. 403–404.

неважно истаћи да у разговору представника две политичке опције међу Хрватима око будућности није било помена српског народа!)

Кошутић се у свом излагању бавио будућношћу коју је требало градити без усташа и изнео неколико закључака:

„a. Hrvati su pretežno seljački narod koji ima pravo na nacionalno samoodređenje.

„b. Hrvatska vlada mora biti formirana na temelju slobodnih demokratskih izbora.

„c. HSS se protivi svim oblicima diktature. On odobrava principe 'slavenske solidarnosti' i socijalne pravde.

„d. Socijalna pravda znači da se najprije uzimaju u obzir potrebe seljaštva; glavni saveznici seljaštva su radnici.

„e. Osobna sloboda, jednakost pred zakonom i privatno vlasništvo moraju biti zajamčeni.

„f. Hrvatska mora imati vlastitu vojsku unutar oružanih snaga jugoslavenske federacije.

„g. Hrvatska bi trebala imati vlastita diplomatska predstavništva.

„h. Kad jednom budu imali svoju nacionalnu, ekonomsku i kulturnu jedinicu, Hrvati će biti spremni surađivati sa svim drugim razumnim strankama i političkim grupama."

Хрватски комунисти су захтевали од Кошутића да „1. da prizna ciljeve i sva postignuća Narodnooslobodilačkog rata i (2) da uputi poziv svim Hrvatima da se pridruže Narodnooslobodilačkoj vojsci".

Овакав одговор био је заснован на чињеници да комунисти представљају значајан фактор – имају своју војску, привремену скупштину и владу. Истовремено, утицај Хрватске сељачке странке на ондашње прилике био је на веома ниском нивоу, нарочито после провале плана Анте Вокића и Младена Лорковића о преласку на страну западних савезника, што се директно одразило на одјек у Хрватском домобранству.

6.3-6. Хрватски комунисти о Хрватима

Нема довољно архивске грађе из историје Комунистичке партије Хрватске 1937–1941. године о хрватском националном питању што се одразило и на број радова у историографији. Кад је реч о ратном периоду, проблем је знатно мањи. У том контексту, међутим, треба имати у виду да је идеолошка пропаганда једно а

стварно стање нешто сасвим друго.[168]

У комунистичкој пропаганди увек су истицани немачки нацисти и италијански фашисти испред усташа који су били у истој равни са четницима.

***

Централни комитет Комунистичке партије Југославије саставио је 15. априла 1941. године проглас у коме је највише речи било посвећено новој Хрватској. На пример: „Hrvatska je okupirana po njemačkim i talijanskim četama, a nije slobodna i nezavisna narodna država, kako je hoće prikazati današnji vlastodršci u Hrvatskoj. To je država šačice hrvatske gospode, koji neprekidno preko radija i štampe viču o pokolju i strijeljanju, o prijekim sudovima itd. Groze se smrću za svaku sitnicu, tako da svakog pametnog čovjeka crveni lice kad čuje te bjesomučne grožnje. Ali neka ta gospoda upamte da ništa nije trajno što je upereno protiv naroda, a najmanje vlast današnjih vlastodržaca. Neka se ta gospoda malo zamisle o tome što očekuje njih za prolijevanje nedužne narodne krvi.“[169]

***

Комунистички прваци организовали су маја 1941. године у Загребу саветовање на коме су највише времена посветили новим околностима и својим будућим активностима. У анализи узрока пропасти Краљевине Југославије наглашено је: „Preko dvadeset godina vodila se zločinačka nacionalna politika, politika strahovitog ugnjetavanja i izrabljivanja Makedonaca, Hrvata, Crnogoraca, Slovenaca i drugih nacionalnih manjina od strane velikosrpske vladajuće klike, koja je pod firmom jugoslovenstva htjela da zadrži svoju pljačkašku hegemoniju. I kad joj [to] nije uspijevalo, onda je pravila aranžmane i sporazume sa hrvatskom, slovenačkom i drugim buržoazijama, ali uvijek na štetu naroda. Preko dvadeset godina sijale su srpska, hrvatska i druge buržoazije mržnju i razdor među narodima Jugoslavije, iskorišćavajući to za svoje kapitalističke interese pri diobi pljačke nad narodom.“[170]

168 Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1945*, I–II, Globus, Zagreb, 1981.

169 Проглас Централног комитета Комунистичке партије Југославије од 15. априла 1941. године – *Зборник НОР-а*, V-1, стр. 5–7.

170 „Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije“, *Proleter*, br. 3–4–5, mart–april–maj 1941, str. 1–8; Објављено и у: Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 26–40.

У прогласу је, коришћењем симетрије, поменут и разлог војног пораза и његове последице: „Dalje, za ovu brzu kapitulaciju jugoslovenske vojske srpska vladajuća klika krivi Hrvate. Oni time hoće da skine sa sebe odgovornost za svoj izdajnički rad, ona time hoće da raspiri mržnju srpskog naroda prema hrvatskom narodu isto onako kao šio to radi šačica frankovačke izdajničke gospode u Hrvatskoj gdje svim silama nastoji da raspiri mržnju prema srpskom i slovenačkom narodu. Optužuje se hrvatski narod zbog izdajstva jedne neznatne frankovačke klike koja je pomoću bajoneta imperijalističkih osvajača zajašila na grbaču hrvatskog naroda. Takva optužba duboko vrijeđa osjećanja potlačenog hrvatskog naroda koji nema ništa zajedničko sa izdajom frankovačke gospodske bande kao što nema ništa zajedničko ni srpski narod sa izdajničkom klisom vladajuće srpske gospode. Ali srpski narod predobro zna da je glavni krivac sadašnje njegove tragedije kao i tragedije svih naroda Jugoslavije baš srpska reakcionarna vladajuća buržoazija i nju će u prvom redu pozvati narod na odgovornost kada za to kucne čas. Ona je glavni krivac svega zla koje je zadesilo kako srpski tako i ostale narode Jugoslavije.“[171]

Међу закључцима издваја се следећи: „Pred Komunističkom partijom Hrvatske stoji velika i časna zadaća da organizuje i vodi na još odlučniju borbu protiv raspirivanja nacionalne mržnje između Srba i Hrvata i Slovenaca, da radi neumorno na bratstvu i slozi hrvatskog i srpskog naroda, da ujedinjuje te narode u borbi protiv okupatora i šake uzurpatora, koji danas krvavo terorišu i ugnjetavaju ne samo srpski, nego i hrvatski narod. Pred Komunističkom partijom Hrvatske stoji velika i neodložna zadaća da organizuje široke mase radnika i seljaka u borbu za istinsku nezavisnost hrvatskog naroda, protiv svih uzurpatora i okupatora, za bratstvo naroda.“[172]

***

Комунистичка партија Југославије је у свом саставу имала Комунистичку партију Хрватске и Комунистичку партију Словеније. Никада, међутим, није разјашњено до детаља које су територије те партије покривале. Ни проблем територијалне надлежности Комунистичке партије Хрватске није расправљан ни разјашњен у југословенској историографији, а нарочито њен однос према српском националном питању. У том контексту требало би имати у

171 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 29.

172 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 33.

виду и тврдње о разговорима о легализацији Комунистичке партије Хрватске под новим именом Комунистичка странка Независне Државе Хрватске. Наводно су о томе 16. априла разговарали комунисти Андрија Хебранг[173] и Владимир Бакарић[174] и усташе Миле Будак и Младен Лорковић. Има тврђења да су разговарали и о легализацији Комунистичке партије Хрватске, а она новим именом Комунистичка партија Независне Државе Хрватске која не би предузимала никакве акције против усташке државе! Ако се то прихвати као могућност, онда потоњи контакти усташких и хрватских комунистичких главара бивају донекле схватљивији. Ако се свему томе дода и неразјашњеност односа Комунистичке партије Југославије и Комунистичке партије Хрватске, следи закључак да су Хрвати водили своју националну политику.[175]

О поменутим разговорима нема трагова у доступној архивској грађи.[176] Време је, међутим, показало да поменуте тврдње имају основа!

Тврдње о новој хрватској комунистичкој партији која би покривала Независну Државу Хрватску не треба одмах одбацити поготову када се има у виду да је Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин дозволио да се 1939. године формира Комунистичка партија Словачке, после немачког растурања Чехословачке уз знатну подршку Велике Британије и Француске. Постоји довољно доказа да су многи комунисти Хрвати одбијали да деле пропагандни материјал са потписом Комунистичке партије Југославије правдајући

173 Андрија Хебранг Фати провео је у затвору нешто више од 12 година – до средине фебруара 1941. године. Следећег месеца именован је за члана Централног комитета Комунистичке партије Хрватске, а у мају за члана Оперативног руководства за Хрватску (уз Раду Кончара и Владимира Поповића) и Војног комитета (где су већ били Иван Рукавина и Марко Сименић) – Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 54.

174 „Bakarić, Vladimir", *Tko je tko u...,* str. 18–19. Владимир Бакарић ((алиас Антун Роб) изабран је 1940. године за члана Централног комитета Комунистичке партије Хрватске, децембра 1941. постављен за политичког комесара Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Хрватске и ту остао до новембра 1943. године када је кооптиран у партизанску владу (Национални комитет народног ослобођења Југославије).

175 Pavle Jakšić, *Nad uspomenama*, 1, Beograd 1990, str. 62 i 285! Видети и: В. Дедијер, *Ватикан и*..., стр. 750–751.

176 Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, I, Брауншвајг, 1987, стр. 28; Živorad Mihajlović, *Hebrang. Izdajnik ili žrtva političke igre*, Beograd, 1989; Pavle Jakšić, *Nad uspomenama*, I, Beograd, 1990, str. 62 i 285.

се ставом да је партијски врх против слободе хрватског народа и захтевајући одговор на питање зашто је њихова партија и даље у оквиру Комунистичке партије Југославије.[177]

***

Комунистичка партија Хрватске следила је паролу о братству и јединству Хрвата и Срба и осуђивала усташки режим. Истовремено, покретање устанка по директиви Централног комитета Комунистичке партије Југославије ишло је споро и за то има више објашњења. По једнима, Андрија Хебранг је Независну Државу Хрватске сматрао остварењем хрватског хиљадугодишњег сна. По другима, Јосип Копинич, специјални повереник совјетских обавештајних служби у Загребу, помињао је потребу смењивања хрватског партијског руководства али га је у томе спречио Јосип Броз! По трећима, увелико је заговарана идеја да се хрватска партија одвоји од југословенске. У том контексту помињало се да није прихватљиво да на челу хрватских комуниста буде Србин Раде Кончар![178] Околности су довеле до тога да су се у унутарпартијске размирице умешали и припадници совјетских обавештајних служби и спречили расколе.[179]

***

Централни комитет Комунистичке партије Хрватске обратио се Хрватима прогласом поводом напада Немачке на Совјетски Савез и том приликом поменуо злочине али без националног одређења жртава: „Hrvatski narode! Došao je čas da razviješ dalje ovu borbu, da ujedinjen oružjem u ruci tjeraš okupatore iz naše domovine, da tamaniš njihove sluge, frankovačku bandu, da spriječavaš izgladnjavanje naroda, iseljavanja sa svojih domova i ubistva nedužnih ljudi. Naša je domovina postala tamnicom naroda. Velebit i sve rijeke smrde od lješina poubijanih nedužnih ljudi. Vlada teror kakvog ne pamtimo ni za najcrnjih godina velikosrpske šestojanuarske diktature. Ostvarimo poruku koju nam daje Generalni (Централни – *примедба аутора*)

177 Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 51–52.

178 Раде Кончар је под чудним околностима средином новембра 1941. ухапшен од Италијана у Сплиту и стрељан маја 1942. године у Шибенику. Постоје индиције које указују да је помињана понуда за размену Кончара за италијанске официре и војнике – Jovo Popović, *Rade Končar Brko*, Gornji Milanovac, 1983.

179 К. Николић, *Мит о*..., стр. 271.

komitet Komunističke partije Jugoslavije u proglasu od 12. VII. o.[ve] g.[odine].“[180]

***

Поводом 24 године од почетка Октобарске револуције (7. новембар 1941) ради њеног обележавања у Ужицу, Јосип Броз је саставио проглас, уобичајен по садржају у таквим приликама. У делу намењеном Хрватима писало је: „Ti si ne samo porobljen već i osramoćen pred čitavim svijetom zbog krvavog izroda Pavelića, zbog njegove ustaško-terorističke vladavine, zbog bratske krvi koji su potocima prolili ovi izrodi...“[181]

***

Почетком јануара 1942. године објављен је заједнички проглас Централног комитета Комунистичке партије Југославије, Покрајинског комитета за Босну и Херцеговину, Врховног штаба и Главног штаба за Босну и Херцеговину у коме је, насловљено Хрватима и муслиманима, писало и ово: „Fašistički zlikovci uspjeli su do sada mnoge od vas zatrovati protiv srpske braće u Bosni i Hercegovini. Potekla je nevina krv vaše srpske braće. Ubijeno je na najstrašnije načine hiljade i hiljade nevine djece, žena i staraca. Popaljeno je na stotine i stotine mirnih srpskih sela... Hrvati i Muslimani, dignite se na ustanak ako hoćete a spasite svoje domove, svoje porodice, svoj nacionalni opstanak. Ustajte protiv ustaških krvavih bandita i njihovih gospodara, njemačkih i italijanskih okupatora.“[182]

***

После разговора Јосифа Висарионовича Џугашвилија Стаљина и Јосипа Броза Тита 30. септембра 1944, крајем те године због бројних проблема смењен је Андрија Хебранг са функције секретара Централног комитета Комунистичке партије Хрватске и у новембру премештен у Београд, а Иван Крајачић Стево је добио опомену. Као својеврсни одговор на то, Владимир Бакарић и Иван Крајачић одлучили су 12. јануара 1945. године, у име руководства хрватске Партије, да смене Србина Душана Чалића са функције

180 *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 24. Проглас Централног комитета Комунистичке партије Југославије објављен је у: *Зборник НОР-а*, I–1, стр. 18.

181 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 175–181.

182 *Зборник НОР-а*, IV–3, стр. 136–139.

секретара Обласног комитета за Славонију.[183]

***

Језичка политика у Независној Држави Хрватској имала је свој крајњи циљ: створити чисти хрватски језик! Истицање посебности Комунистичке партије Хрватске у сваком погледу видело се и у језичкој политици, додуше не одмах 1941. већ у временима када је број Хрвата у партизанским јединицама надмашио број Срба – значи крајем 1943. и почетком 1944. године! Истицање националне одреднице оправдавало се разним тврдњама. Једна од њих тицала се објашњења да се партизански рат не води за обнову старе Југославије („која је била проширена српска држава"), већ за стварање нове, федералне састављене од равноправних република-држава.

Код хрватских партизанма мешало се југословенство и хрватство. У идеолошком сукобу усташтва и партизанства обе стране су тврдиле да једино оне решавају хрватско национално питање. У партизанском поимању стварања хрватске државе коришћена је парола о братство и јединству али је она оцртавала крупне идеолошке и политичке разлике. Партизански покрет није заборавио националну свест. То се видело већ почетком 1944. године, то јест после заседања АВНОЈ-а у Јајцу и прогласа ЗАВНОХ-а. Национализам је одавно форсиран у Словенији, а до изражаја је дошао и међу хрватским комунистима. Мада је наглашавање државности Хрватске критиковано у комунистичком и партизанском врху, оно није осуђивано нити заустављено па се може закључити да је уживало подршку партијског врха!

Случај Андрије Хебранга представља очит пример хрватског национализма. Докле се ишло у инсистирању на Хрватској говори реакција Владимира Назора, председника ЗАВНОХ-а, који се 27. септембра 1944. оштро протестовао код Првослава Васиљевића, сарадника Александра Ранковића, због употребе српског језика у (југословенским) институцијама на Вису, нагласивши: „Ja sam te pozvao da razgovaramo o jednom veoma važnom pitanju preko kojega ja kao Hrvat i predsjednik hrvatske države ne mogu prijeći šutke. Vi ste u Biltenu zaveli jezik beogradske čaršije, Vi ga namećete i pored toga što se nalazite na teritoriju Hrvatske države. Nas Hrvate to vrijeđa i mi nećemo jezik beogradske čaršije. Dok ste ovdje na našoj teritoriji imate pisati hrvatski, a kada odete u Srbiju pišite i govorite kako god

183 В. Иветић, *Срби у*..., II, стр. 42.

hoćete, mene se to ništa ne tiče... Ne može tako više biti. Dok ste ovdje na teritoriji Hrvatske imate pisati hrvatski. Sve što iz Hrvatske izlazi i u nju ulazi mora biti na hrvatskom jeziku. Tko ne zna hrvatski ne može ni raditi kod Vas..."[184]

6.3-7. Комунисти о судбини српског народа у Независној Држави Хрватској

Комунистичка одбрана (и обнова) Југославије имала је и своје тамне стране. Једна се односила на намерно ћутање о страдању српског народа у Независној Држави Хрватској и то питање није било отворено до краја те исте Југославије. Наиме, страх вођства Комунистичке партије Југославије од већинског народа био је присутан пре рата, у току рата, одржао се и после 1945. године, а настао је на ставовима Коминтерне према Србима. Довољно је погледати колико је стереотипа коришћено у вези са стварањем Југославије, међуратне позиције српског грађанства, па и држања српских грађанских снага у рату: „версајски мир" је имао за народе Југославије катастрофалне последице; „великосрпска хегемонија"; „версајска Југославија" је рођена на Крфу, у Лондону и Паризу; Краљевина Југославија постала је најтипичнија земља националног угњетавања у Европи; Хрвати, Словенци и Црногорци су били неравноправни држављани Југославије; великосрпска хегемонистичка клика је корумпирала најреакционарније елементе Хрвата, Словенаца, Муслимана; Југославија је представљала маску за србизацију Хрвата и Словенаца и тако даље, у недоглед. Тиме је успостављана и настављала да живи хипотека „великосрпске владавине", која практично и није скидана, јер је на њој заснивана национална политика Комунистичке партије Југославије која је од Срба захтевала да не покрећу своје национално питање.[185]

Сам врх Комунистичке партије Југославије гледао је на затирање Срба, Јевреја и Рома у Независној Држави Хрватској на други, посебан начин: страдања су део рата! Сматрали су да ниједна

184 „Poverljiva dostava Prvoslava Vasiljevića Milovanu Đilasu protiv Vladimira Nazora i njegovog jezika i Đilasova poruka Aleksandru Rankoviću" у: Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II, Rijeka–Zagreb, 1981, str. 842–843. Васиљевићева достава цитирана је у: Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb, 1990, str. 473; Џ. Ирвине, *Тито, Хебранг и*..., стр. 41.

185 Б. Петрановић, *Србија у*..., стр. 524.

цена није превисока да би се остварио крајњи циљ – победа и освајање власти.[186]

***

Проглашење Независне Државе Хрватске било је веома добро примљено у хрватском народу.[187] Сматрало се да ће везивање за немачку политику стварања Нове Европе донети велике користи Хрватској. Такво расположење било је основа за активности Комунистичке партије Хрватске, која је од почетка 1941. године била оптерећена трагањем за политичким правцем двоумећи се између Југославије и Хрватске. Једно није било спорно: „великосрпска хегемонија" била је главни кривац за све!

***

Централни комитет Комунистичке партије Југославије саставио је 15. априла 1941. године проглас хрватском народу. У њему су Срби поменути само једном: „Tuđinske sluge, hrvatska gospoda, siju u tebi mržnju prema tvojoj krvnoj braći Srbima, Slovencima, u vrijeme kada oni svojom krvlju s nova pišu slavnu, i ako tragičnu stranicu svoje historije. Znaj, hrvatski narode, da je borba tvoje braće i tvoja borba."[188]

***

Саветовање комунистичких челника, одржано маја 1941. у Загребу, закључено је прогласом. Поменута је пропаст Краљевине Југославије што је, како је наглашено, била последица погубне националне политике великосрпске буржоазије.[189]

На саветовању су први пут поменути усташки злочини: „U Bosni harače takozvane hrvatske ustaše. U toj pokrajini oni su zaveli pravu strahovladu. Možda nigdje nije tako razularena hajka protiv Srba kao u Bosni. Frankovci huškaju muslimane i Hrvate na Srbe, raspiruje

186 С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*..., стр. 406.

187 „Iako se nije slagala s politikom ustaškog režima, ogromna većina hrvatskog naroda instinktivno je osjećala, da joj je mjesto na strani njezine države, a ne na strani partizana i četnika" – Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945*, Zagreb, 1995, str. 123–124.

188 Проглас Централног комитета Комунистичке партије Југославије од 15. априла 1941. године – *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 5–7.

189 „Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije", *Proleter*, br. 3–4–5, mart–april–maj 1941, str. 1–8; Објављено и у: Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 26–40.

se nacionalna mržnja, koja će imati teških posljedica za narode u Bosni ako se tome ne stane na put. Suzbijanje sijanja te mržnje, raskrinkavanje frankovačkih izdajnika pred narodima Bosne, borba protiv uzurpatora i okupatora u Bosni, borba za bratstvo naroda – to je sada najpreči zadatak komunista u Bosni."[190]

***

Нема комплексних научноистраживачких радова о политици хрватских комуниста према српском народу, нарочито у годинама Независне Државе Хрватске. О истој теми могуће је пронаћи само узгредне податке у ширем контексту, на пример у радовима о Андрији Хебрангу.[191]

Хрватски комунисти су у одређеним сегментима дугорочне политике стварања независне националне државе релативизовали и минимизирали српске жртве страдале од припадника хрватског народа тумачењима да је то био усташки злочин који су инспирисали фашисти и нацисти!

Комунистичка партија Хрватске позвала је на оружану борбу тек после српског масовног устанка против бројних злочина широм Независне Државе Хрватске, али без помињања југословенских одредница. Српски устанак усташе су квалификовале као четнички устанак. У исто време хрватски комунисти су спречавали да се устаничке јединице Лике, Баније и Кордуна оперативно повежу са јединицама у Босанској Крајини.

***

Централни комитет Комунистичке партије Хрватске огласио се други пут тек средином јуна 1941. године. Део прогласа био је посвећен Србима: „Komunistička partija u Hrvatskoj obraća se i vama, koji od svog doseljenja u Hrvatsku nikada niste uživali potpunu nacionalnu slobodu. Ali danas, kada je Hrvatska porobljena od imperijal.[ističkog] osvajača, vi ste bačeni u najteži položaj otkako se nalazite u Hrvatskoj. Kao što su ranije u Beča i Pešte, tako i danas u službi Rima i Berlina frankovačka gospoda raspiruju šovinističku mržnju i bratoubilačku borbu između vas i hrvatskog naroda. Ranije su to činili da vas zajedno sa hrvatskim narodom održe u ropstvu mađarskih tlačite-

190 Из закључака са такозваног Мајског саветовања Комунистичке партије Југославије – *Proleter*, бр. 3–4–5, mart–aprila–maj 1941, str. 6.

191 Nada Kisić Kolanović, *Hebrang – Iluzije i otrežnjenja*, Zagreb, 1996, str. 123–127 (у даљем тексту: Н. Кисић Колановић, *Хебранг*...)

lja, a danas to čine da bi vas [držali u] ropstvu. Razularena frankovačka gospoda vrše nad vama krvavi teror i progone, ona pod izgovorom borbe protiv četnika zatvaraju, zvjerski muče i potajno ubijaju na stotine čestitih boraca, koji su zajedno sa hrvatskim radnim narodom vodili borbu protiv srpske hegemonije i ugnjetavanja hrvatskog naroda. Ne dajte se zastrašiti krvavim progonima, ne nasjedajte šovinističkoj hajci! Zbijte svoje redove, udružite se u bratsku slogu sa hrvatskim narodom, koji pati kao i vi, priključite se borbenim redovima radnika radi zajedničke borbe protiv okupatora i njihovih plaćenika – frankovačke gospode. Mi se nalazimo pred teškom i odlučnom borbom, ali zajedničkim snagama Srba i Hrvata u Hrvatskoj, zajedničkom borbom svih porobljenih naroda Jugoslavije, pod vodstvom Komunističke partije, srušiti ćemo neprijatelja i izvojevati ne samo nacionalno oslobođenje Hrvata nego ćemo osigurati i nacionalnu ravnopravnost Srbima u Hrvatskoj..."[192]

Тих дана објављено је и саопштење о приликама у новој (хрватској) држави, али без помињања Срба.[193]

Срби нису поменути ни у прогласу поводом напада Немачке на Совјетски Савез.[194]

***

У прогласу Централног комитета Комунистичке партије Хрватске из средине јула 1941. године стајало је, и следеће: „U Hrvatskoj su mnoga sela bila prisiljena pobjeći u šumu pred terorom ustaških bandi. Neka su od njih prihvatila borbu i oružjem u ruci odbila napad i protjerala ustaše. Nisu to četničke akcije koje su organizirala srpska gospoda, kako to lažno prikazuju frankovački plaćenici, nego se tu radi o opravdanoj borbi svih naroda Jugoslavije, pa i hrvatskog naroda, protiv okupatora i svih plaćenika... Srbi u Hrvatskoj! Ne dajte se terorizirati i ubijati. Ne dajte da vam oduzmu vaše domove, krvavo stečeno imanje, pa i same živote. Oduprite se nasilju i znajte da su simpatije hrvatskog naroda na vašoj strani, te će vam on u toj borbi pomoći... Hrvati! Ne dajte da odgovornost i ljaga za zločine okupatora i njihovih frankovačkih slugu padne na nas, za njihove je zločine odgovoran i svaki onaj koji im povlađuje ili bez protesta gleda njihovo haračenje, krvavom će fašizmu

192 Проглас Централног комитета Комунистичке партије Хрватске, средина јуна 1941. године – *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 8–15.

193 Саопштење Централног комитета Комунистичке партије Хрватске, средина јуна 1941. године – *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 15–18.

194 Проглас Централног комитета Комунистичке партије Хрватске, крај јуна 1941. године – *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 19–23.

skoro odzvoniti. Obračunat će se s njim herojska Crvena armija i svi potlačeni narodi, a ogorčeni će narod pravedno suditi svima onima koji su odgovorni za sve učinjene zločine i nasilja."[195]

***

Тешко је утврдити како су комунисти реаговали на говоре усташких главара у којима су претили српском народу. У трагању за одговором требало би имати у виду и речи Станка Опачића из Тушиловића на Кордуну: „За све оно што се послије дознало, да је, на примјер, усташки министар Миле Будак у априлу на једном скупу усташких активиста у Карловцу како Србе у Хрватској треба, не само уништити до дјетета у колијевци, него и трагове да су овђе постојали. Иво (Маринковић, секретар Окружног комитета Комунистичке партије Хрватске – примедба аутора) није знао, нити је у то вјеровао, па и ми тај оптимизам прихватисмо. Зато смо се, кад се почело говорити о исељавању у Србију (народ би то прихватио као мање зло него смрт), ми комунисти томе противили, јер нијесмо вјеровали у геноцид. А је ли неко у ЦК КПХ знао да је истребљење Срба у Хрватској основ усташке политике према Србима, Јеврејима и Циганима, то још ни данас није познато".[196]

***

Нема трагова који би указали на реакције комуниста на вести о масовним злочинима над припадницима српског народа. Злочин у Хрватском Благају на Кордуну у коме су побијени становници Вељуна поменуо је и Станко Опачић: „То је био први масовни злочин над Србима на Кордуну извршен од 6. до 8. маја 1941. године у школи у Хрватском Благају. Ту су убијени и Никола, и 17 чланова Партије и преко 500 других Срба сељака. Од 600 ухапшених, на интервенцију Талијана је пуштено око 80 млађих од 16 и старијих од 70 година, што су усташе врло спретно искористиле подметнувши пуштенима да распричају како су остали отпремљени на рад у Њемачку. Сви смо у ту причу вјеровали. Чак је и секретар ОК (Окружног комитета – *примедба аутора*) Иво Маринковић, кад нас је у јуну посјетио у Тушиловићу, побијао

195 Проглас Централног комитета Комунистичке партије Хрватске, средина јула 1941. године – *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 23–26. Видети и: И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 119–120.

196 Станко Опачић Ћаница, *Србин у Хрватској*, Београд, 1989, стр. 35.

сумње да су Вељунчани побијени.“[197]

***

Прво национално именовање жртава налази се у прогласу Привременог Главног штаба герилских одреда за Лику с почетка августа 1941. године у којем се позивају српски и хрватски народ у борбу против окупатора и усташа: „Zločini Pavelićevih ustaša prešli su sve granice. Svi mi pravoslavni Srbi osuđeni smo na smrt i potpuno uništenje bez razlike pola i godina. Sve provalije i špilje po našim klisurama već su napunjene lješevima naše nevine braće i sestara. Dugo smo ćutali i trpjeli, ali se više nije moglo. Mi smo pripremili oružje da se borimo na život i smrt i naš je jedini poklik: pobijediti ili svi izginuti. Mi ćemo pobijediti, jer je na našoj strani pravda i poštenje, na našoj strani je veliki ruski narod s ostalim narodima Sovjetskog Saveza, čija moćna Crvena armija snažno uništava neprijatelja čovječanstva. Srpski narode, našim patnjama i našom započetom borbom dobili smo prijateljstvo cijelog svijeta. Mi moramo pokazati cijelom svijetu da smo dostojni slobode za koju se borimo i pomoći koju očekujemo. Zato, braćo Srbi, mi ne smijemo ni u čemu da budemo sličili ustašama.“[198]

***

Први помен масовних злочина почињеним над Србима налази се у саопштењу „Borbe na području Hrvatske u prvoj polovini kolovoza 1941. godine“ објављеном 29. августа 1941. у партизанском гласилу *Vjesnik*. У саопштењу, осим осталог, стоји: „Livno[199] je jedan od kotareva koji najteže osjeća zvjerski teror narodnih izdajica. U tom je kotaru pobijeno do sada oko 1500 ljudi. U samom je mjestu Livno pobijeno u jednu jedinu noć oko 400 Srba. U dva su sela ove zvijeri pobile sve živo bez razlike. Bacali su žive ljudi (ponajčešće po čitave obitelji zagrljene) u jedan ponor. Ova su zvjerstva sasvim dostojna 'kulturnih' djela njihovih učitelja i nalogodavaca – njemačkih fašističkih bandita.“[200]

197 Станко Опачић Ћаница, „Уништити и трагове да су овђе постојали“, *Србин у Хрватској – Казивања кордунашког сељака, ратника, министра, осуђеника...*, Београд, 1989, стр. 34–35.

198 Проглас Привременог Главног штаба герилских подреда за Лику, почетак августа 1941. године – *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 29–31.

199 Ливно није географски припадало Хрватској већ Босни и Херцеговини, али је било део територије коју је покривала Комунистичка партија Хрватске!

200 *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 49–52.

У истом тексту помиње се и злочин у Далмацији: „Oko Opuzena je pobijeno oko 500 seljaka (Srba i Hrvata). Bacani su živi i napol živi u rijeku. Kod toga se zvjerskog ubijanja osobito istakao mjesni pop[201]. Nije nam poznato kako se taj postupak slaže s njegovim toboţnjim pozivom.“[202]

***

У прогласу Централног комитета Комунистичке партије Хрватске 5. септембра 1941. упућеном члановима и присталицама Хрватске сељачке странке помињано је и страдање народа, без националног одређења жртава: „Na hiljade je nevinih ljudi izgubilo život. Zvijerski mučeni, bacani su ljudi, starci, žene i djeca živi u provalije po našem Velebitu, u naše rijeke.“[203]

У комунистичким и партизанским званичним документима насталим већ у лето 1941. године постоји довољно чињеница о ратним злочинима који су чињени у Независној Држави Хрватској. Тако је Владимир Поповић, специјални делегат Централног комитета Комунистичке партије Југославије и Главног штаба, у августу известио Јосипа Броза о масовним злочинима над српским народом. На крају извештаја је нагласио да се међу преживелим мушкарцима појавила жеља за борбом што је окарактерисао као корисно за партизански покрет.[204]

Поповић је у другом извештају, такође из августа, известио Броза о усташком терору и партизанским акцијама на Кордуну и Лици и том приликом навео: „Glina: Pojavilo se kolebanje kod jednog dijela partijaca, naročito prilikom žešćeg napada na okolna sela. 24-og VII postradala su najviše sela Vlahović, Grabovac, Ravno Rašće i Drenovac. Pohvatano oko 600 ljudi, većinom staraca, žena i djece. 100 je pušteno a 500 otpremljeno za Gospić. Ostali dio seljaka se povukao u šumu Šamaricu i dao otpor. Kod povlačenja seljaci su na inicijativu part. [ije] ostavili straže po selima. Pravoslavni popovi[205] i trgovčići su im se smijali. Naši su nasjeli, povukli straže, a tada su popovi i trgovci pozvali

201 Реч је о дону Мартину Гудељу – *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946, str. 145–148.

202 *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 52.

203 ВА, НДХ, 67-31/3.

204 *Зборник НОР-а*, II–2. стр. 40–41.

205 Тврдња о православним свештеницима није тачна – реч је о римокатоличким свештеницима.

ustaše koji su poklali 16 žena i 10 staraca."[206]

***

Јосип Броз боравио је у Београду у време када су чланови Светог архијерејског синода Српске православне цркве са сарадницима састављали меморандуме за немачке војноуправне команданте Србије о злочинима у Независној Држави Хрватској. Тешко је разјаснити на који начин је Броз добијао информације о злочинима када је 8. септембра 1941. у обраћању својим сарадницима написао следеће: „Стотине хиљада Срба: жена, дјеце и стараца погинуло је под ножем Павелићеве усташке банде".[207]

***

Италијанска политика према Независној Држави Хрватској била је вишеслојна: посебно место заузимао је позитиван однос према српском народу после првих великих злочина.[208] Хрватски комунисти су то окарактерисали тешким квалификацијама: сви они који су потражили помоћ од италијанске војске жигосани су као издајници, српске усташе, фашистички сарадници и крволоци.[209] Сличне ставове имали су и Срби комунисти на Кордуну и Банији. Они су на конференцији одржаној 19. и 20. септембра 1941. године закључили да италијанску војску треба непрестано нападати без обзира на репресалије које би у таквим приликама уследиле: „Na Talijane treba nastupati bez obzira na to što će iz nevolje protiv toga srpsko selo". Када је обичан народ поново морао у избеглиштво, поједини комунисти су говорили да не треба нападати италијанску војску.[210] Тада је, међутим, било прекасно!

***

Тврдња хрватских комуниста да су за страдање српског народа криви Немци и Италијани а не усташка држава није имала основа јер су свакодневни злочини то демантовали. Истовреме-

206 *Зборник НОР-а*, II–2, стр. 46–49.

207 „Терор фашистичких џелата", *Билтен Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије*, бр. 5 од 8. септембра 1941, стр. 1.

208 Mila Mihajlović, *Jugoslavija april 1941 – septembar 1943*, Beograd, 2020.

209 Преговоре угледних Срба са Италијанима на Отрићу комунисти су оквалификовали као издају: Обавештење Штаба батаљона Герилских одреда за Лику од 27. августа 1941. године – *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 48-49.

210 *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 104–116.

но, српски народ је видео какво је расположење хрватског народа одушевљеног својом државом, а нарочито је осетио њихово учешће у злочинима и пљачки. Један од комуниста, Марко Орешковић (Хрват), командант Штаба герилских одреда за Лику, јасно је видео однос већине хрватског народа према Независној Држави Хрватској. Он то и није крио на састанку 19. октобра на Петровој гори када је формиран Главни штаб за Хрватску, а он изабран за политичког комесара. Орешковић је сутрадан убијен![211] Постоји неколико верзија о убиству, већини је заједничко да се као налогодавац помиње Андрија Хебранг, а као разлог то што је Орешковић подигао устанак без одобрења Партије.[212] Комунисти су оптужили део устаника за то убиство па је уследио разлаз међу борцима и почетак међусобних борби партизана и четника – српски грађански рат.

Почетком 1942. године на те просторе пристигла је и наредба из Врховног штаба о бескомпромисној борби против четника. Тако је револуционарни талас, зачет у Црној Гори, који се проширио Херцеговином, Босанском Крајином, стигао и у Лику, на Банију и Кордун! Уз то је ишло и убијање непослушних и колебљивих бораца и свих оних који су означавани као потенцијални непријатељи комунистичке револуције – била су то такозвана лева скретања односно револуционарни терор! Страдали су Стојан Матић, Марко Орешковић, др Младен Стојановић...

***

Међу српским устаницима дешавала су се престројавања, а била су мотивисана спровођењем намере комуниста Хрвата да се наметну као вође и усмере борбу ка својим циљевима.[213]

Са одстрањивањем непослушних партизанских вођа почело је већ средином августа 1941. године. Станко Опачић, један од устаничких вођа на Кордуну, описао је случај у коме је лично учествовао: Жарко Ћујић био је угледни Србин из околине Војнића,

211 Gojko Polovina, истакнути комуниста из Лике, сматрао је да је убиство било епилог међусобних обрачуна „Шпанаца" Владимира Поповића и Владимира Ћетковића (обојица Црногорци). Броз је замерао Орешковићу на непослушности. – Gojko Polovina, *Svedočenja o ustanku u Lici*, Beograd, 1988, str. 175.

212 Živorad Mihajlović, *Hebrang*, Beograd, 1989, str. 134.

213 О тим временима које су обележили бројни злочинима над Србима видети у: Мирко Рапајић, *Личка трагедија – Хрватски злочин геноцида над српским народом 1941. до 1945. године*, Београд, 1999.

партијски секретар и један од партизанских вођа. После искључења из партије, смењен је и по казни упућен у другу јединицу. у разговору Опачића и Вјећеслава Хољевца, дотадашњег политичког комесара групе одреда Баније и Кордуна, поменут је и Ћујићев случај. Хољевац је нагласио да је Ћујић погрешио 30. јула што је на народном збору пристао да буде изабран за команданта, а да пре тога није затражио сагласност од партијског Окружног комитета.[214]

***

Први хрватски корпус формиран је по наредби Јосипа Броза 22. новембра 1942. године. У његов састав ушле су Шеста личка, Седма банијска и Осма кордунашка дивизија, јединице у којима су Срби чинили око 95% бораца – за команданта је постављен Иван Гошњак а за политичког комесара Вјећеслав Хољевац, обојица Хрвати.[215]

Други пример односа према Србима у врховима партијског и партизанског покрета у Хрватске може да буде случај Душана Бркића: после образовања Славонског корпуса Народноослободилачке војске Хрватске 17. маја 1943, Владимир Поповић, као члан Врховног штаба и специјални Брозов делегат у Хрватској, поставио је Петра Драпшина за команданта (Србин из Војводине, шпански борац), а Душана Бркића (Србин из Славоније) за политичког комесара. Месец дана касније Иван Рукавина је просто изнудио самокритику од поменуте двојице и променио име формације у Други хрватски корпус односно Други корпус Народноослободилачке војске Хрватске.[216]

Када је Јосип Броз сазнао за националистичко деловање Ивана Рукавине, сменио га је са положаја команданта Главног штаба Хрватске, али га је по предлогу Андрије Хебранга поставио за

214 С. Опачић, *Србин у...*, стр. 43–44.

215 Dušan Baić, *Četvrti korpus NOV Jugoslavije, odnosno Prvi korpus NOV Hrvatske*, Beograd, 1990, str. 4.

216 Једна од самокритика то јест самооптужби Бркића и Драпшина гласила је: „Razvijeno je sektašenje u Slavoniji. Usled slabih veza sa Glavnim štabom, Slavonija se pretvorila u neku vrstu 'republike'. Pokret i borbe u Slavoniji nisu dovoljno vezivane za opštenarodnim pokretom u Hrvatskoj. Ovo se naročito očitavalo u slaboj popularizaciji Glavnog štaba Hrvatske i Zemaljskog antifašističkog vijeća Narodnog oslobodjenja Hrvatske. U našoj propagandi više se isticala Jugoslavija, i borba u Jugoslaviji, dok se sama Hrvatska prilično zanemarila." – В. Иветић, *Срби у антифашистичкој...*, II, стр. 38–39.

команданта Првог хрватског корпуса уместо Ивана Гошњака.[217]

Да је Јосип Броз толерисао хрватски сепаратизам и национализам потврђује и његов телеграм Главном штабу Хрватске од 19. октобра 1943. године: „Riješili smo da pošaljemo glavne snage u Srbiju kako bi predupredili londonsku vladu da preko Draže Mihailovića nasilno mobiliše i pobere plodove naše borbe u Srbiji. Taj naš pokret prema Srbiji ima historijski i rješavajući značaj za sve naše narode i u Hrvatskoj i u Sloveniji. Među jedinicama koje kreću tamo treba da bude jedna hrvatska divizija i to jedna lička...“[218] Броз је превидео чињеницу да је свака јединица из Лике била састављена од локалних Срба уз понеког Хрвата!

***

Крајем августа 1943, Броз је наложио Ђиласу да оде у Хрватску и упозна се са тамошњим приликама, нарочито кроз разговоре са представницима Хрватске сељачке странке. У једном селу недалеко од Топуског, Ђилас је разговарао са групом локалних становника. Да би их убедио у исправност отпора непријатељима (Немцима и усташама), обратио им се краћим говором у коме је поменуо Косовску битку, Милоша Обилића, косовски завет, албанску голготу, Кајмакчалан...[219]

***

Национално питање у Југославији помињано је и у ратним годинама на разне начине и у различитим формама. Тако је Јосип Броз Тито у чланку „Национално питање у Југославији у свјетлости народно-ослободилачке борбе“ објављеном децембра 1942. године наглашавао братство, равноправност и јединство. Брозове тезе биле су проста репродукција текста Јосифа Висарионовича Џугашвилија Стаљина.[220] У поменутом чланку Броз је настојао

217 О националистичком и сепаратистичком раду Ивана Рукавине говорили су Сретен Жујовић Црни и Иво Лола Рибар, док су Едвард Кардељ и Андрија Хебранг у почетку бранили Рукавину. Два месеца после те расправе, тачније 27. новембра 1943, Рибар је погинуо под нејасним околностима (Вјенцеслав Ценчић је тврдио да је информацију о Рибаревом путу на Блиски исток усташама у Загребу дојавио један њихов обавештајац који је био у вези са Хебрангом) – В. Иветић, *Срби у антифашистичкој...*, II, стр. 39.

218 В. Иветић, *Срби у антифашистичкој...*, II, стр. 43.

219 М. Ђилас, *Револуционарни...*, стр. 323–325.

220 Горан Милорадовић, „Хегемонисти и револуционари: КПЈ/СКЈ и културна елита у Југославији средином 20. века“, *Историја 20. века*, бр. 2, Бео-

да за хрватске злочине и злочинце нађе сличност на српској страни: „Šta predstavlja danas Pavelić i njegova ustaška banda u Hrvatskoj? Ništa drugo do obične agente u okupiranoj i porobljenoj Hrvatskoj. Šta predstavlja danas Nedić i kompanija u Srbiji? Ništa drugo do agente okupatora u okupiranoj i porobljenoj Srbiji. Šta predstavlja danas Draža Mihajlović i njegovi četnici u Jugoslaviji? Ništa drugo do agente i saveznike okupatora u borbi protiv naroda. Ali sva ta banda ne predstavlja samo agente već i svirepe krvnike u službi okupatora pomoću kojih on nemilosrdno istrebljuje naše narode, pomoću kojih nastoji da održi u ropskoj potčinjenosti narode Jugoslavije.“[221]

Заклањање комунистичке политике ослободилачком борбом није значило и одбацивање ранијих ставова о српском народу. Кад се томе дода и поистовећивање тог народа са покретом и војском генерала Драгољуба Михаиловића, онда слика о српском страдању постаје знатно комплекснија. Уосталом, на територији Независне Државе Хрватске више су од партизана страдала насеља са српским становништвом него она која су подржавала усташки покрет а свој однос према суседима показивали од првих ратних дана чинећи велике злочине.[222]

***

Комунистичка идеологија коју је заступао партизански покрет имала је у себи и одређену дозу осветољубивости према онима што би могли постати потенцијални противници. О томе сведочи и револуционарна доктрина коју је поставио Едвард Кардељ. Он је 1. октобра 1942. године наредио Ивану Мачеку Матији, новом команданту Главног штаба Словеније: „Svećenike u jedinicama sve postrijeljajte. Isto tako oficire, intelektualce itd, a napose kulake i kulačke sinove.“[223]

Познати су подаци о броју свештеника Римокатоличке (355) и Српске православне цркве (153) убијених од партизана. Најчешће су страдали у појединачним смакнућима, мање у војним опе-

---

град, 2008, стр. 371–389.

221 J. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XIII, стр. 95–101; Tito, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe“, *Proleter*, decembar 1942, str. 2–4. Текст је објављен као књижица 1945. године у Загребу.

222 Вукашин Перовић, „О оном што је претходило грађанском рату“, *Гласник* СИКД Његош, бр. 1/1958, стр. 66–76.

223 Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991., Od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006, str. 99–100 (у даљем тексту: З. Раделић, *Хрватска у...*).

рацијама, а врло ретко им је суђено.[224]

И поред поменутог наређења дозвољена је прослава Божића међу партизанима, а 23. јуна 1942. године одлуком Врховног штаба Народноослободилачке партизанске и Добровољачке војске постављени су верски референти у појединим јединицама.

Б. Комунисти о протеривању Срба

Тешко је утврдити шта су све комунисти казали поводом великих злочина у Независној Држави Хрватској и протеривању Срба. У историографији готово да и нема помена о том виду страдања Срба. Нема превише ни података о броју прогнаних што се одразило и на (неутемељене) процене. Тако, на пример, Слободан Д. Милошевић наводи да је у Србији око 500.000 лица нашло спас.[225]

Међу историчарима који су се у комунистичкој Југославији бавили Независном Државом Хрватском било је свакојаких тумачења масовних злочина над Србима али далеко од сурове стварности. На пример, следеће: „Progon srpskog stanovništva porazno su delovali na hrvatski narod koji je počeo da otkazuje poslušnost ustaškoj vlasti...“[226]

***

Нема ниједног доказа да су комунисти било где покушали да се успротиве протеривању и пресељењу. Зна се да се Централни комитет Комунистичке партије Хрватске у јуну 1941. обратио и српском народу: „Komunistička partija u Hrvatskoj obraća se i vama koji od svog doseljenja u Hrvatsku nikada niste uživali potpunu nacionalnu slobodu. Ali danas kada je Hrvatska porobljena od imperijalističkih osvajača vi ste bačeni u najteži položaj od kako se nalazite u Hrvatskoj. Kao što je ranije u Beča i Pešte, tako i danas u službi Rima i Berlina, frankovačka gospoda raspiruju šovinističku mržnju i bratoubilačku borbu između vas i hrvatskog naroda.“[227]

Такође нема доказа да се Централни комитет Комунистичке партије Југославије огласио против протеривања у Србију и пресе-

224 З. Раделић, *Хрватска у*..., стр. 101.

225 Slobodan D. Milošević, „Migracija Srba iz NDH u Srbiju 1941. Stav KPJ o tome pitanju“, *Istorija XX veka*, 1–2, Beograd, 1991, 150–153, 152 (у даљем тексту: С. Д. Милошевић, *Миграције Срба из НДХ*...).

226 С. Д. Милошевић, *Миграције Срба из НДХ*..., стр. 151.

227 *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 11.

љења становништва из једног краја у други. Тачно је само да је на састанку у Столицама 26. септембра 1941. године помињано и пресељавање.[228]

В. Комунисти о прекрштавању православних Срба

Прекрштавање православних Срба на римокатоличку веру било је праћено великим злочинима.

Када су становници насеља око Благаја на Кордуну првих дана маја 1941. године добили наређење од хрватских власти да се 5. маја (уочи Ђурђевдана) окупе ради прекрштавања на римокатоличку веру, неколицина Срба се тражећи савет обратила свом комшији Николи Кукићу, члану Окружног комитета Комунистичке партије Хрватске за Карловац, а он им је одговорио да то Партију не интересује![229]

Злочин је поновљен и у Глини: „Još uvijek je mnogima ostalo nerazjašnjeno kako se moglo dogoditi da su toliki ljudi vjerovali ustašama i tako naivno ušli u njihovu klopku. Neki za njih čak kažu da su izdali svoju vjeru i NOB, pa da su prema tome i podignuti im spomenici – spomenici srama. Takvo rezonovanje, svakako, svjedoči o ljudskoj isključivosti, kao što ima isključivih gledanja na ovaj tragičan događaj i u posve drugom smjeru. A pitanje je veoma složeno da bi se na njega mogao dati jednostavan odgovor.“[230]

***

Прва комунистичка организација која је реаговала на прекрштавање Срба био је Окружни комитет Комунистичке партије Југославије за Срем – децембра 1942. штампан је летак „Доле са покрштавањем“ којим се од Срба захтевало да се не прекрштавају, него да се боре са „браћом Хрватима“ против окупатора.[231]

Чланови Централног комитета Комунистичке партије Југославије су се, и реално, сусрели са прекрштавањем у јесен 1942, приликом доласка јединица са Врховним штабом у Босанску Кра-

228 Записник са саветовања у Столицама није сачуван – Pero Morača, „Savjetovanje u Stolicama“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2–3, Zagreb, 1976, str. 5–17, 7.

229 Bogoljub Kočović, *Nauka, nacionalizam i propaganda*, Pariz, 1999, str. 150–151. Аутор се позвао на: *Feral tribune*, br. 696 od 18. januara 1999)

230 Д. Баић, *Котар Вргинмост у*..., стр. 57–60.

231 Б. Петрановић, *Србија*..., стр. 359.

јину. Већ тада су имали јасан и недвосмислен став о томе и то на основу извештаја из јединица са Баније и Кордуна.[232] Када је децембра 1942 године. Владимир Влада Зечевић, верски референт у Врховном штабу, разговарао са једним римокатоличким фратром у околини Цазина, и питао га што су прекрштавали Србе, фратар му је одговорио да су то радили јер су тада држали власт. Одмах затим, предложио је Зечевићу да све прекрштенике они, партизани, врате у православље, пошто тог момента имају власт.[233]

***

Председништво Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Хрватске (ЗАВНОХ) прогласило је ништавим прекрштавање Срба користећи се пропагандистичким флоскулама: „Ustanovljuje se, da je nasiljima okupatora i njihovih pomagača izazvano nedobrovoljno i iznuđeno prevođenje izvjesnog broja Srba u Hrvatskoj s pravoslavlja na katoličanstvo ili bilo koju drugu vjeru, u svojoj osnovi lišeno svake moralnosti i opravdanja, da je u suprotnosti sa zajemčenom slobodom vjeroispovjesti, izraženom u t. 5 Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske, te da je prema tome takvo prisilno prevođenje sa pravoslavlja na katoličanstvo ili na drugu vjeru ništavno i bez svake vrijednosti".[234]

Поменута одлука објављивана је и у партијским и партизанским новинама, на пример, у тексту у новинама *Српска ријеч*, гласилу Српског клуба вијећника (ЗАВНОХ).[235] Нешто слично објавила је и *Борба*, у форми одговора на питање у рубрици „Питања и одговори": „То је питање решено одлуком Председништва ЗАВНОХ-а од 25. 8. 1944 године".[236]

Комунисти су неколико пута објављивали своје ставове о прекрштавању Срба. То су први урадили локални комитети, писали у прогласима и лецима, потом је објављено кратко у новинама итд.

232 ВА, НДХ, 28-13/1; Локалне усташке власти на Банији жалиле су се надређеним органима да комунисти ометају прекрштавање Срба тиме што су их терали да се враћају у православље. Међутим, стварност је била сасвим другачија. Наиме, Хрвати су после прекрштавања убијали многе Србе и за те злочине оптуживали комунисте односно партизане.

233 Станко Младеновић, *Поп Влада Зечевић*, Београд, 1975, стр. 230.

234 *Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске...*, стр. 268.

235 *Српска ријеч*, 4. 9. 1944.

236 *Борба*, 20. 3. 1945.

Комунистичко гласило *Борба* је, марта 1945. године, опет у рубрици „Питања и одговори“ објавило (њихово службено) стајалиште о прекрштавању: поновљено је све оно што су о томе казали у ЗАВНОХ-у 25. августа 1944. уз обавезно скривање истине тако што кривци нису именовани, наглашеном реториком инсистирало се на симетрији, на окупаторима и његовим помагачима итд.[237]

Г. Комунисти о Хрватској православној цркви

Комунисти су о усташкој православној псеудоцрквеној организацији, званој Хрватска православна црква, писали у прогласима, лецима и новинама.[238] Осуђивали су њено стварање, постојање и деловање.

237 „О насилном превођењу Срба у католичку веру“, *Борба*, 20. 3. 1945.

238 *Српска ријеч*, 51/1945; *Исто*, 57/1945.

6.4-1. Јосип Броз Тито према Србима

Освајањем Бихаћа у јесен 1942. године, партизани су знатно проширили територију под својом контролом. У граду су имали малу штампарију у којој су припремали пропагандни материјал и партијске новине *Борбу*. У *Борби* од 6. децембра 1942. године објављена је и Брозова фотографија са легендом да је то врховни командант! Неколико дана касније, један примерак новина доспео је у руке припадника немачке обавештајне службе па је фотографија прослеђена централама у Загребу и Београду. Познате су тврдње да прави идентитет партизанског врховног команданта нису знали ни у Специјалној полицији у Београду, која је иначе имала богату документацију о предратним комунистима.[1]

Немци су за Јосипом Брозом расписали потерницу и понудили награду 100.000 златних марака за њега – живог или мртвог. Партизани су узвратили тако што су тих дана штампали потерницу за Антом Павелићем и понудили 50 хрватских куна као награду за испоруку живог или мртвог поглавника.[2]

***

Надимак Тито[3] Јосипа Броза постао је познат у Европи крајем децембра 1942. године, неколико дана после рођендана Јосифа Висарионовича Џугашвилија Стаљина, када је у службеним билтенима Коминтерне и амбасаде Совјетског Савеза у Лондону објављена Брозова честитка потписана тим псеудонимом![4]

***

Јосип Броз имао је само неколико искрених пријатеља, а то су били Мирослав Крлежа, Стево Крајачић и Иван Мачек. Око себе је имао уски круг оданих сарадника: Александар Ранковић, Милован Ђилас, Едвард Кардељ, Иво Рибар. Група је формирана после Брозовог именовања за генералног секретара Партије: дово-

1 Ј. Пирјевец, *Тито и*..., стр. 135.

2 Х. Нојбахер, *Специјални задатак*..., стр. 284.

3 О псеудомима које је Броз користио видети у: В. Адамовић, *Три диктатора*..., стр. 488–489.

4 Ј. Пирјевец, *Тито и*..., стр. 122.

дио их је на места старијих кадрова који су нестали у чисткама спровођеним у Коминтерни, у Москви. Броз је умео добро да процени њихове способности па их је задуживао само за конкретне послове. Проблеме је најчешће разрешавао само са једним од њих. Од најближих сарадника био је старији око 15–20 година па отуда потиче његов надимак Стари. Попут других вођа у то време никоме није допуштао да му се интимније приближи: Адолф Хитлер није дозвољавао да му се сарадници обраћају са „ти", а Стаљину се само неколицина блиских сарадника смела тако обратити![5]

Броз је своје двогодишње искуство у аустроугарској војсци знао да искористи у грађанском рату у Југославији 1941–1945. године: захтевао је германску беспоговорну послушност. За оне који не би извршили командантове наредбе уследила би наређења о стрељању (Жикица Јовановић Шпанац) или су убијани метком у леђа (Ратко Павловић Ћићко, Марко Орешковић Крнтија, Сава Ковачевић).[6]

***

Јосип Броз био је и врховни командант партизанске војске. Он је тако стекао велику моћ – контролисао је и Партију и војску!

За разумевање његовог лика и дела требало би имати у виду барем делић онога шта су о њему говорили сарадници и противници.

Тако је, на пример, високи немачки дипломата Херман Нојбахер записао: „Tito je postao pobednik i gospodar zemlje, u kojoj je tokom rata bilo velikih krvavih događaja. Za ovu pobedu on se borio ogorčeno i beskompromisno od 1941. godine. Niko mu je nije poklonio. Njegovi partizani borili su se fanatično i u borbama su pokazali spremnost da se žrtvuju i ginu. U brojnim borbama imali su velike i krvave gubitke, te su podneli nečuvene napore. Najveći deo boraca, koji su 1941. godine započeli s Titom borbu, nije bio među živima, jer su izginuli u borbama... Teze o običnim balkanskim bandama dugo je prevladavala i u Glavnom štabu, i to, izdan svega, u redovima Vrhovne komande Vermahta, kada je bila reč o Titu. Himler, koji je bio informisan iz policijskih izvora, shvatio je da Tito prevashodno predstavlja politički problem. On je bio prvi koji je Hitlera upozorio na Tita. Himler mi je jednom kazao: 'To je neumoran borac. Bio bih srećan kad bismo mi imali tuce ljudi takvog kova'."[7]

5 В. Адамовић, *Три диктатора...,* стр. 539–557.

6 В. Адамовић, *Три диктатора...,* стр. 553.

7 Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2018, str. 279–281

Супротно од Хајнриха Химлера писао је Павле Јакшић, ратни командант Седме банијске дивизије Првог хрватског корпуса: „Suština problema svodi se na to da Vrhovni štab nije – u duhu partizanske taktike slobodnog i blagovremenog manevra – uspešno izbegavao operativno-taktička okruženja svojih borbenih grupacija, niti je pokazao, ni na Neretvi, ni na Sutjesci, poznavanje vojne tematike: 'Proboj u okruženju'."[8]

Јакшић је био критичан и према преговорима са Немцима марта 1943. године. Наиме, он је тврдио да ти преговори нису допринели партизанима у тактичко-оперативном смислу. Јакшић је превидео суштину тог Брозовог потеза – њему су главни непријатељи тада били четници: „U vezi s tim, naročitu važnost imaju direktive upućene preko Vlatka Velebita partizanskim snagama u Slavoniji da obustave diverzantske napade na prugu Beograd-Zagreb, i partizanskim snagama u zapadnoj i istočnoj Bosni da izbegavaju borbe s Nemcima i domobranima, da glavni udar usmere na četnike, i da deo svojih snaga upute u Sandžak, tada objekat posebne nemačke pažnje."[9]

Мирослав Крлежа је написао хвалоспев о Брозовој величини и ратном умећу: „Tito je, kao vojni rukovodilac, pokazao izvanredan vojnički talenat, rješavajući najkomplikovanije zadatke partizanskog ratovanja protiv neuporedivo nadmoćnijeg i najmodernije naoružanog neprijatelja, odbijajući njegovih sedam velikih ofenziva i nanoseći mu, u završnim borbama za oslobođenje zemlje, uništavajuće udarce."[10]

Партизански и комунистички руководиоци величали су Брозов ратни допринос. Фабијан Трго је записао: „Polazeći od jugoslavenske stvarnosti, prvenstveno od stanja u zemlji poslije aprilskog sloma 1941. godine, i od općih uvjeta koji su se stekli širenjem drugog svjetskog rata i od procjene da se on pretvara u progresivni, antifašistički rat, KPJ, s Titom na čelu, opredjelila se za oružanu borbu protiv okupatora. Ciljevi su bili jasni: oslobođenje zemlje i osiguranje njenog društvenog preobražaja."[11]

Партизански публициста Јово Поповић је нагласио: „Vjekovima zapretana energija graničara probuđena je u revoluciji. Partija je

(у даљем тексту: Х. Нојбахер, *Специјални задатак*...).

8 П. Јакшић, *Над успоменама*..., 1, стр. 361–362 и 474.

9 П. Јакшић, *Над успоменама*, I, стр. 361–362.

10 *Крлежа о*..., стр. 28–29.

11 Fabijan Trgo, „Tito – strateg oslobodilačkog rata", *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd, 1972, str. 7.

blistavo kanalizirala tu energiju i otud ona brojna herojstva ravna antičkim legendama. Upravo to nas izvodi na svjetsku pozornicu. Titova strategija u koju je ukalkulirana mogućnost našeg čovjeka..."[12]

А. Опседнутост „великосрпском хегемонијом"

Партизански покрајински главни штабови руководили су борбом на територији што ју је покривао њихов партијски Централни комитет и имали су одређене државне овласти. Међу њима није било јаче сарадње. То је представљало још један вид федерализације! Ти покрајински штабови носили су у себи заметак будућих република!

У међувремену, у позадини комунистичког деловања разгоревала се невидљива револуција што се односила на будуће организовање Југославије. Србима су понуђени класни рат и одбрана Југославије, а свим другима рушење такозване српске хегемоније и њеног центра окупљеног око пуковника а касније генерала Драгољуба Драже Михаиловића, команданта Југословенске бојске у отаџбини и вође Равногорског покрета. Тешко је утврдити ко је први означио Михаиловића као значајног противника. Зна се да је оштре речи користио Иво Рибар у својим извештајима о приликама у Словенији и Хрватској.[13]

Другу фазу комунистичке револуције означила је борба против буржоазије и њених оружаних снага – Михаиловићевих четника. Посебан вид те борбе чинила је дискредитација Равногорског покрета али и националне борбе српског народа. Четници су оптуживани за колаборацију и издају. Потом је уследила оцена из Коминтерне да су Срби носиоци фашизма и криви за националну издају.[14]

Комунистичка парола о братству и јединству и националној равноправности подупирана је наводима о великосрпским претњама и била је прихваћена понајвише у Хрватској и Босни и Херцеговини. То је значило да у име југословенства треба жртвовати део српских националних интереса како би други народи, првенствено

12 Предговор Јове Поповића у: Milan Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, 3. izdanje, Zagreb, Novi Sad, Priština, Mostar, Opatija, Ljubljana, 1980, str. 11.

13 Извештај делегата Централног комитета Комунистичке партије Југославије и Врховног штаба Иве Лоле Рибара од 12. јануара 1942. године о ситуацији у Словенији и Хрватској – *Зборник НОР-а*, II–2, стр. 208–214.

14 В. Ђуретић, *Употреба Русије и Запада*..., стр. 243–268.

Хрвати, прихватили обнову југословенске државе.[15]

***

Јосип Броз је у својим текстовима чешће користио израз „великосрпска хегемонија" него „хегемонија великосрпске буржоазије". Први израз потенцирао је да је реч о хегемонији народа. Међутим, заостајање српске буржоазије у сваком погледу – нарочито економско-финансијском – у односу на словеначку и хрватску, оповргава уврежено мишљење о њеној хегемонији.

Броз се служио речником Коминтерне! Став да Срби нису угњетавани као народ произилази из појма насталог управо у Коминтерни: великосрпска хегемонија! У току рата почиње да користи реч Србија уместо Срби![16]

Броз је често жестоко нападао великосрпство: већ 14. децембра 1941. казао је да ће оно бити „главни непријатељ ослободилачке борбе", док је у данима ратне победе тврдио да је „реакционарни великосрпски центар опасан за све народе Југославије".[17]

Та „борба" трајала је од првог до последњег дана рата, у разним формама, тајно и јавно, неретко сурово и крваво!

***

Није спорна тврдња да је нова Југославија резултат ратне победе комуниста. Због догматског мишљења да победа мора бити чиста, жртвовано је много других истина, на пример, о страдању српског народа! Политички прагматизам је налагао да зарад мирне будућности треба прибећи понављању раније изречених бројних идеолошких тумачења појединих догађаја као, рецимо: Версајски мир је имао катастрофалне последице по југословенске народе; српско грађанство је било ослонац „великосрпској хегемонији"; Југославија као држава је пример угњетавања; „великосрпска клика" је корумпирала поједине представнике хрватског и словеначког народа; србизација Словенаца и Хрвата и тако даље. Све то је понављано с времена на време јер се сматрало да ће се таквим инсистирањем осујетити буђење српског национализма!

15 Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993, стр. 79–92.

16 Slobodan Inić, „Tito i Srbi", *Srpsko pitanje* (urednik Aleksa Đilas), Beograd, 2011, str. 197–205 (у даљем тексту: С. Инић, *Тито и*...).

17 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VIII, стр. 12–15, 12.

То је био повод историчару и правнику Бранку Петрановићу да упозори на посебну врста релативизације: „Time se uspostavljala i nastavljala da živi hipoteka velikosrpske buržoaske vladavine, koja praktično nije ni prekidana, jer je na njoj zasnivana nacionalna politika KPJ koja je od Srba zahtevala da ne pokreću svoje pitanje. U suštini, taktički je trebalo zaplašiti narode u Hrvatskoj, Sloveniji i Muslimane, kao i manjine, da sa strepnjom iščekuju pobedu drugih snaga srpske orijentacije, upozorenjem da četnici već bruse noževe. Ovaj strah je u izvesnom smislu realan, jer su četnici imali antihrvatske i antimuslimanske programe, pretili odmazdom, spremali da krenu na zapad Jugoslavije i unište NDH i 'partizansku republiku', nasuprot narodnooslobodilačkom pokretu koji je planirao da na proleće 1943. krene na istok Jugoslavije. Izneti Titov stav imao je za cilj da stavi Hrvatima i Muslimanima da se jedino mogu spasiti priklanjanjem narodnooslobodilačkom pokretu, kao što je i učešće Srba u narodnooslobodilačkom pokretu obezbeđivalo da ne do reprize novog klanja, ali sada Hrvata. Međutim, ako se ova politika ne sagleda u vertikalnoj liniji sa antisrpskim posledicama, sa svojom trajnošću, onda se ne može uočiti štetnost iznetih jednostranih ocena o nacionalnim odnosima u Jugoslaviji i dubljeg političkog smisla Titovih inspirativnih odrednica. Tito je mogao, kao što ističu neki istoričari, navoditi srpsku većinu NOVJ i zbog toga da svim faktorima u zemlji i inostranstvu stavi do znanja da četnici nemaju sve Srbe već samo deo, čak manjinu, iako nam se ta činjenica činila manje važna u času taktičkog objavljivanja Titovog programskog priloga u odnosu na iznete ciljeve suštinskog značaja."[18]

***

Траг (коминтерновске) антисрпске политике уочљив је и у Брозовом говору на заседању АВНОЈ-а у Бихаћу крајем новембра 1942. године[19] као и у тексту „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe", објављеном две недеље касније.[20]

18 Б. Петрановић, *Србија у*..., стр. 523–524.

19 Ivo Goldstein, „Josip Broz Tito, KPJ i Bosna i Hercegovina 1937–1943. godine", *Međunarodna naučna konferencija: 75 godišnjica Prvog zasijedanja ZAVNOBIH-a – povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovina u 20. i 21. stoljeću*, Sarajevo, 2019, str. 93–113.

20 *Proleter*, decembar 1942, str. 1–4; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XIII, стр. 95–101; Видети и: П. Јакшић, *Над успоменама*, I, стр. 62 и 285! Јакшић тврди да Броз у наведеном тексту није поменуо Србе и српски народ, што није тачно. Нешто друго је крајње симптоматично: Броз је Драгољуба Михаиловића поме-

„Uporno i glupo brbljanje hegemonističke klike da su Srbi, Hrvati i Slovenci samo plemena jednog te istog naroda, imalo je za cilj srbizaciju Hrvata i Slovenaca. Jugoslavija je bila samo maska za tu srbizaciju, koja se potpuno razotkrila u vrijeme šestojanuarske vojne diktature kralja Aleksandra i Pere Živkovića. Hrvati, kao najsnažnija nacionalna individualnost medu ostalim ugnjetenim narodima Jugoslavije, davali su i najžešći otpor protiv takve velikosrpske nacionalne politike.“[21]

У поменутом (програмском) тексту, Броз је потврдио да су Срби најбројнији у партизанима чиме је донекле ублажио оптужбу о српској кривици за сва зла у Краљевини Југославији. Кључна ствар тицала се победе над окупаторима и њиховим домаћим сарадницима. „Баш српски, црногорски, босански и лички партизани и бригаде које су биле састављене готово искључиво од Срба водили су и данас воде немилосрдну борбу не само против окупатора, већ и против четника Драже Михаиловића и осталих непријатеља угњетених народа. Шта то доказује? То доказује да сви народи Југославије који су у прошлости били угњетавани од великосрпских хегемониста имају свог најбољег и најдоследнијег савезника у српском народу. Српски је народ дао и још увек даје највећи допринос у крви и борби против окупатора и његових издајничких слугу.“[22] Потом је додао да су у партизанским јединицама од самог почетка у „огромној већини баш Срби“. Броз је с таквих речи ускоро прешао на ново симетријско формулисање ратног доприноса изјавама о „проливању крви свих наших народа“ и „равноправности, братству и јединству“.

Брозове речи могу се схватити и као својеврсне тезе: партизанска борба гарантује равноправност, осуђен је злочин над српским народом, упућена је порука Хрватима и муслиманима да истиче време за прелазак на партизанску страну. Брозов текст понудио је двоструки спас Хрватима – од казне за злочине почињене над српским народом до превођења Хрватске на антифашистичку страну![23] Текст је дао до знања да злочине треба предати забораву па је еманципација Хрвата заснивана на ћутању о масов-

нуо пет а Анту Павелића три пута, четнике такође пет а усташе три пута!

21 *Proleter*, decembar 1942, str. 1–4; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XIII, стр. 95–101.

22 *Proleter*, бр. 16 за децембар 1942, str. 1–4; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XIII, стр. 95–101.

23 Б. Петрановић, *Србија у*..., стр. 523; К. Николић, *Ратни циљеви*..., стр. 494.

ном страдању Срба. Истовремено, наговештене су извесне форме претње Хрватима, Словенцима, муслиманима и припадницима других мањина од могуће освете српских четника.[24] Идеју о пропагандном ширењу приче о четничком клању муслимана понудио је и Александар Ранковић октобра 1942. године тврдећи да „вести о томе стижу са свих страна".[25]

Годину дана касније, Брозова (коминтерновска) реторика није се променила. У време заседања АВНОЈ-а у Јајцу 1943. године он се састао са Хрватима већницима и том приликом, осим осталог, казао: „U narodnooslobodilačkoj borbi Hrvatska igra važnu ulogu, jer su Hrvati i Hrvatska bili nosioci borbe protiv velikosrpske reakcije. Ali, Hrvati i Hrvatska mogu odigrati još značajniju ulogu ukoliko se jedinstveni Hrvati ujedine u jedinstvenoj borbi svih Hrvata i Srba na teritoriju Hrvatske, u borbi za slobodnu, demokratsku, federalnu Hrvatsku u sklopu slobodne, demokratske federativne Jugoslavije."[26]

***

На једном од неколико састанака у Врховном штабу одржаних новембра 1943. године у Јајцу, Моша Пијаде је предложио територијалну аутономију Срба у Хрватској. Пијаде се био недавно вратио из Хрватске и носио је мноштво утисака и нових сазнања о тамошњим приликама. Говорећи о распрострањености Срба у Лици, на Банији и Кордуну, предложио је да та територија добије статус аутономије показавши пригодне карте које је припремио. Идеја је била сасвим нова. Броз, као Хрват, чекао је да се неко од присутних изјасни. Први противник идеје био је Милован Ђилас а подржао га је Едвард Кардељ. Противљење Александра Ранковића, навело је Броза да неодређеним говором оконча разговор о томе![27]

24 *Proleter*, бр. 16 за децембар 1942, str. 1–4; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XIII, стр. 95–101.

25 М. Зорић, *Срби у националној политици*..., стр. 132–133.

26 *Зборник НОР-а*, II–11, стр. 453.

27 Историографија није до краја разјаснила чија је била идеја о српским регионима. Незванично, то су Брозу предлагали Моша Пијаде и Владимир Дедијер! М. Ђилас, *Револуционарни рат*..., стр. 354–355. „Истовремено је Тито веома рано одбацио предлоге да се у новој хрватској републици направи једна област или, можда, више аутономних српских региона. И сама не превише популарна у хрватском народу, КПЈ није смела ни да размишља о стварању посебних српских целина." – Коста Николић, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, друго допуњено издање, Београд, 2017, стр. 125. Видети и: Б. Петрановић, *Србија у*...,

Уосталом, Броз је знао колико је Комунистичка партија Југославије непопуларна у Хрватској, па је тај предлог већ у старту одбацио.

Готово исти партијски персонални састав подржао је формирање Клуба српских вијећника ЗАВНОХ-а пошто је то тело искључивало било какву аутономију.[28]

***

Проблем будућег положаја Босне и Херцеговине био је тема више састанака партијског и партизанског руководства. Предлагана је аутономија са ослонцем на Србију или Хрватску. Превладало је мишљење босанскохерцеговачких руководиоца. Одлука је донета после заседања АВНОЈ-а, почетком јануара 1944. године. Наравно, и у овом случају Брозова реч била је последња, а уследила је после Ранковићевог говора![29]

Б. Срби у партизанима

Броз је у својим наредбама свесно прећуткивао чињеницу о српском карактеру устанка у Србији и Независној Држави Хрватској. Устанак је доживљавао искључиво као део слободарске традиције а не као отпор затирању једног народа. Српске жртве је помињао и ценио само у временима када је могао поменути и допринос Хрвата партизанској борби.[30]

***

Броз је неколико пута (све до благе превласти Хрвата у редовима партизана, почетком 1944) понављао неутемељене оптужбе против одређених делова српског народа у Србији тврдећи да спремају казну хрватском народу због почињених злочина. То је учинио и у писму Главном штабу Хрватске 16. новембра 1941. године: „Razni petokolonaši u Srbiji i reakcionarni banditi već trpaju sve Hrvate u ustaški koš i bruse svoj nož za pokolj Hrvata. Treba objasniti hrvatskim masama da u Jugoslaviji postoji jedna sila koja je kadra da zaštiti nedužne hrvatske mase, kao i druge narodnosti od slične sudbine

стр. 531. Посве другачију тврдњу изнео је Момчило Диклић: идеја је потекла од кордунашких комуниста и партизана – *Српско питање*..., стр. 201.

28 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 186.

29 М. Ђилас, *Револуционарни рат*..., стр. 355.

30 С. Инић, *Тито и*..., стр. 202–203.

koju su doživjele srpske mase od od zlikovca Pavelića. Treba objasniti hrvatskim masama da baš zbog toga trebaju odmah da stupe u partizanske redove, koji vode nepomirljivu oslobodilačku borbu kako protiv okupatora tako i protiv unutrašnjeg neprijatelja... Dignite i vi svoj glas u Hrvatskoj, objasnite ovu borbu na život i smrt hrvatskom narodu, organizujte hrvatski narod na ustanak da spase svoju čast pred ostalim narodima Jugoslavije koji se herojski bore za svoju slobodu.“[31]

***

Однос Јосипа Броза према српском народу и Србији као будућој федералној јединици може се разматрати и кроз његове ратне одлуке. Тако је, на пример, 9. јануара 1942. године, одговарајући Штабу Фрушкогорског народноослободилачког партизанског одреда нагласио: „1. Od sada vi neposredno pripadate pod Glavni štab narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda za Hrvatsku. Od njega ćete dobijati sva naređenja za rad. Sa tim štabom imaćete bolju i neposredniju vezu. Već je naređeno Hrvatskom štabu da s vama stupi u vezu.“

При крају одговора Броз од њих тражи да „sa drugovima iz Vojvodine uhvatite vezu“!

Броз се ни једном једином речју није осврнуо на усташе нити на злочине над српским народом који не престају. Поменуо је четнике: „Teren očistiti od četničkih i pljačkaških bandi“.[32]

Истога дана писао је Главном штабу Хрватске и том приликом затражио формирање нове оперативне зоне: „Na prostoru Slavonije, uključujući tu i Srem sve do Beograda, formirati jedno operativno rukovodstvo sa 4 partizanska odreda.... Dakle, Treća hrvatska operativna zona obuhvata i oblast Srema. U ovom pogledu stupiti u vezu sa partizanskim odredima koji se već nalaze u Fruškoj Gori. Njima je već saopšteno da se imaju u vojničkom i političkom pogledu priključiti vama.“[33]

***

Пажљивим читањем Брозових казивања о ратним годинама да се уочити да није вођена било каква велика битка против усташа (не помиње чак ни борбе око Бихаћа новембра 1942. године).

31 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 193–194.

32 *Зборник НОР-а*, том II–2, стр. 199–201.

33 *Зборник НОР-а*, том V–3, стр. 14–18.

Истовремено, ишло му је од руке описивање сукоба са четницима (на пример око Неретве 1943. године).[34]

***

Јосип Броз је почетком јануара 1942. године у писму Централном комитету Комунистичке партије Хрватске и Главном штабу Хрватске говорио о бројним новостима из протеклих недеља. Пишући о стварању Прве пролетерске бригаде 21. децембра у варошици Рудо, уз захтев да се пошаљу и борци из Хрватске, навео је и следеће: „Mi smatramo da ćemo, zbog unutarnje situacije koja se u poslednje vreme stvara, jer se koncentrišu sve srpske šovinističke reakcionarne velikosrpske snage, pod okriljem okupatora a za obračun sa hrvatskim narodom, moći pridobiti veliki dio hrvatske vojske na svoju stranu, kako bi u borbi protiv raznih četničkih bandi i nedićevaca, tako i u borbi protiv ustaških bandi, koje hrvatski narod sve više mrzi i koje već sam okupator napušta kao svoje uporište jer su odigrale svoju izdajničku ulogu". У наставку Броз предлаже писање једног прогласа намењеног Хрватима и домобранима с позивом да пређу на партизанску страну како би избегли предстојеће злочине „nad nevinim hrvatskim stanovništvom" које спремају припадници „krvožednih pljačkaških četničkih bandi".[35]

Добивши писмо, Владимир Бакарић је 2. фебруара 1942. године саставио распис политичким комесарима свих јединица под контролом Главног штаба Хрватске о потреби да борцима говоре о издајничком раду Југословенске краљевске владе, да агитују против четника а у корист партизана уз наглашавање потребе мобилизације хрватског народа за борбу: „U tim će krajevima biti dužnost partizana da povedu široko povezivanje srpskih masa s hrvatskim masama i sa domobranima, u kojem će im ukazivati na potrebu njihovog učešća u borbi za oslobođenje hrvatskog naroda kako protiv okupatora, tako i protiv krvožednih pljačkaških četničkih bandi, koje već u Srbiji i Bosni bruse svoje noževe za pokolj nevinog hrvatskog stanovništva' i objašnjavati im 'da su ustaške bande neprijatelj broj 1 za hrvatski narod i da one moraju biti uništene ako hrvatski narod hoće da spasi svoja sela i živote svojih porodica od neprijatelja, koji im prijeti' (iz pisma V.[rhovnog] Š.[tab]-a).... Treba objasniti hrvatskom narodu da je položaj hrvatskog naroda najteži od svih naroda na Balkanu, jer je

34 Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 345–355.

35 *Зборник НОР-а*, V–3, стр. 7–13; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VIII, стр. 60–65.

uspjelo – zahvaljujući takovoj pasivnoj politici vođa HSS-a – da jedna šaka bandita s Pavelićem na čelu stvori od jednog velikog dijela hrvatskog naroda oružje u borbi protiv oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije i u borbi protiv SSSR-a. Ljaga je zbog toga pala na čitav hrvatski narod, a krivnju za to nose i vođe HSS-a sa Mačekom zbog svog pasivnog stava i svjesne sabotaže i kočenja borbe hrvatskog naroda protiv okupatora' (iz pisma V. Š)."[36]

Бакарићево писмо стигло је и Првом кордунашком одреду, па је ту сачињена директива политичким комесарима батаљона: „I srpski i hrvatski neprijatelji – fašistički okupatori – htjeli su pošto poto međusobno klanje Srba i Hrvata. Zbog toga su dali neograničene ovlasti šaci Pavelićevih bandita da na najzvjerskiji način uništavaju srpski narod u Hrvatskoj, a u isto vrijeme dozvolili su da se slike tih zločina raznose po Srbiji i da tamo raspiruju mržnju protiv Hrvata. I sada, pošto su ustaše u mnogim krajevima svoju ulogu odigrali, neprijatelj se veže sa sličnom drugom bandom – velikosrbima i četnicima, iste naoružava da ih upotrijebi protiv Hrvata (slučaj u Lici i sjevernoj Dalmaciji). U Srbiji slične bande javno bruse noževe i čekaju na čas da polete u Hrvatsku, kao da je čitav hrvatski narod kriv za Pavelićeva zlodjela. Sa druge strane, Pavelićevi banditi strijeljaju dobroćudne hrvatske seljake koji neće da sa njima idu klati, ubijati i pljačkati srpski narod u Hrvatskoj. Sve ovo naređuje i odobrava krvavi okupator, njemački i talijanski fašizam, neprijatelj slavenskih naroda, koji želi da se Srbi i Hrvati u međusobnoj bratoubilačkoj borbi istrijebe."[37]

***

Почетком фебруара 1942. Јосип Броз је написао текст „Jedinstvo narodnih izroda" у коме је прилике у Хрватској описао следећим речима: „Po nalogu njemačkih fašističkih zlikovaca, potekli su u Hrvatskoj potoci nedužne krvi Srba i najnaprednijih sinova hrvatskog naroda. Krvožedne Pavelićeve ustaške bande bacile su parolu: uništiti Srbe u Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini. Treba uništiti Cigane (tako ti novopečeni Goti još i danas nazivaju Srbe) i stvoriti veliku hrvatsku državu – autoritarnu koloniju njemačkih i talijanskih fašističkih imperijalista, na čelu s psihopatološkim zlikovcem Pavelićem. Okupatori su u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini uspjeli zavaditi Srbe, Hrvate i Muslimane. Uspjeli su nahuškati jedan dio Muslimana i Hrvata pro-

36 *Зборник НОР-а*, V–3, стр. 117–123.

37 *Зборник НОР-а*, V–3, стр. 142–144.

tiv Srba. Uspjeli su raspiriti nacionalnu mržnju, koja je prouzrokovala pravu pustoš na Kordunu i u Lici, u Bosni i Hercegovini. Rezultati te bratoubilačke mržnje i borbe jesu hiljade popaljenih sela i gradova, stotine hiljada poubijanih nedužnih stanovnika tih oblasti. A njemački i talijanski fašistički okupator trlja od radosti svoje krvave šape što je konačno uspio da se ta 'niža, ropska slavenska rasa' međusobno istrebljuje. Nikada srpski narod nije bio strahovitije progonjen u ovini krajevima nego danas. Nikada nije hrvatski narod bio strašnije ponižen i osramoćen nego ovoga puta, zahvaljujući tome što je na vlast došla zvijer u ljudskom obliku – Pavelić. Pred strašnom opasnošću da bude potpuno istrijebljen, sprski se živalj u spomenutim oblastima digao na oružani ustanak da zaštiti svoj opstanak. Pod vodstvom Komunističke partije organizovan je oružani otpor na Kordunu, u Lici, u Bosni i Hercegovini, i na taj način je osujećen pakleni plan fašističkih bandita iz Rima i Berlina."[38]

***

Мада је и даље боравио у Фочи, Брозу су стизале информације у збивањима у другим крајевима Независне Државе Хрватске и поједине од њих прослеђивао је Извршном комитету Коминтерне у Москву. Тако је учинио и 4. априла 1942. године: „Najstrašniji koncentracioni logor u Hrvatskoj nalazi se u Jasenovcu. U taj koncentracioni logor Hitlerov dželat Pavelić bacio je više od 10.000 (deset hiljada) najboljih sinova Hrvatske. Sada je ostalo svega hiljadu i po živih ljudi, a svi ostali su bili podvrgnuti užasnim mučenjima i ubijeni. Same ustaše priznaju da je od početka njihovog dolaska na vlast u Hrvatskoj ubijeno pet stotina hiljada ljudi (500.000), većinom Srba."[39]

Броз и наредних месеци од својих блиских сарадника дознаје бројне чињенице о страдању српског народа у Независној Држави Хрватској, нарочито у Јасеновцу. О томе му је, примера ради, крајем јула 1942. године писао Иво Рибар поменувши да је до тада страдало око 500.000 Срба.[40]

***

Брозова уобичајена симетрија Павелић–Недић исказана је

38 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VIII, стр. 165–168.

39 Писмо Јосипа Броза Коминтерни, од 4. априла 1942. године – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, IX, стр. 187.

40 *Зборник НОР-а*, II-5, стр. 169.

и у писму Извршном комитету Коминтерне од 25. фебруара 1942. године у којем су изнете чак и лажне тврдње. Наиме, он је истакао: „Imamo podataka da je izdajnik Nedić obećao Hitleru da na proleće pošalje 50.000 srpskih vojnika na istočni front. Bojeći se toga Nedićevi vojnici dezertiraju. Pavelić je takođe obećao 300.000 vojnika Hitleru. Mobilizacija nije uspjela."[41]

У неколико прогласа Броз је изједначио Србе и Хрвате уводећи један нови појам: „Srpske ustaše treba da kolju hrvatski i muslimanski živalj, a hrvatske ustaše treba da ubijaju srpski živalj i pale srpska sela."[42]

***

У оквирима процеса стављања под контролу устаничких формације, сачињених готово искључиво од Срба и понеког Хрвата, и дисциплиновања свих оних што би се на било који начин успротивили посебно место имала су јавна стрељања. Тако је, на пример, Централни комитет Комунистичке партије Хрватске 1. јануара 1942. године у писму Окружном комитету за Лику наложио: „U prošlom nam izvještaju javljate da formirate nekakav vojni sud i da će na čelu njega biti Jakov (Блажевић – *примедба аутора*). Nikakvu direktivu u tom pogledu niste do sada dobili. Nikakav stalni sud ne formirajte. Kaznu nad partizanima izriče sud koji se formira po pojedinom konkretnom slučaju, a ne zadržava stalno tu funkciju. Kazne nad onima koji nisu u odredu izriču članovi narodno-oslobodil.[ačkog] odbora. Tamo gdje se u te odbore ne može pouzdati, nek sudi vojni sud obrazovan za konkretni slučaj. Narodne mase se prethodno moraju pripremiti, tj. svaka likvidacija narod.[nih] izdajica mora naići na odobravanje mase."[43]

***

Од краја лета 1943. године, партизанска гласила у Хрватској писала су против Југославије. Броз је најпре упутио критике а потом 30. јануара 1944. послао директивно писмо вођама хрватских комуниста наводећи бројне грешке и захтевајући радикалну промену садржаја текстова. У тим данима свој долазак у парти-

41 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, IX, стр. 42.

42 Проглас припадницима Хрватске војнице, почетак априла 1942. године – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, IX, стр. 189–190.

43 *Зборник НОР-а*, V–3, стр. 19–21.

зански Врховни штаб најавила је совјетска војна мисија предвођена генералом Николајем Корњејевим.[44] Тако су се у партизанском Врховном штабу нашле совјетска и британска војна мисија.[45]

Средином јануара 1944, после повлачења партизана из Јајца и марша ка Дрвару, у Врховни штаб доспео је Рандолф Черчил, син председника британске владе. Он, међутим, није био водећа личност у британској мисији: волео је алкохолна пића и дуге разговоре. У мисији је био и држављанин Југославије, у функцији преводиоца.[46]

Мада је знатно раније добио поруку од Винстона Черчила, Броз је с њеним садржајем упознао Ђиласа и Ранковића тек у Дрвару, четири месеца касније! Черчил је, наиме, питао шта би Брозу значило да краљ Петар Други Карађорђевић уклони генерала Драгољуба Михаиловића.[47]

***

Јосип Броз је септембра 1944. године критиковао Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије за Србију, замерајући што је у једној окружници стајало да ће српски народ бити водећи у „решавању будућности осталих народа Југославије". Тражио је да њихов најважнији задатак буде „најодлучнија борба против реакционарног великосрпског центра".[48]

***

Јосип Броз је на Оснивачком конгресу Комунистичке партије Србије, 12. маја 1945. године, изнео смернице будућег рада: главни задатак комуниста у Србији треба да буде „неуморна борба против великосрпског шовинизма и хегемонизма" и „против остатака дражиновштине и фашизма у свим видовима". Тиме је хипотека такозване великосрпске владавине успостављена пре рата продужена и по његовом завршетку; на њој се заснивала национална политика Комунистичке партије Југославије која је од Срба захтевала да не покрећу своје национално питање, а осталим народима и мањинама омогућавала да у пуној мери институционално

44 М. Ђилас, *Револуционарни рат*..., стр. 368–370.

45 М. Ђилас, *Револуционарни рат*..., стр. 370.

46 М. Ђилас, *Револуционарни рат*..., стр. 365 и 369.

47 М. Ђилас, *Револуционарни рат*..., стр. 370–371.

48 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXIII, стр. 164–168, 165.

изразе свој национални идентитет у оквиру будуће југословенске федерације.[49]

6.4-2. Однос Андрије Хебранга према Србима

Страдање српског народа у Независној Држави Хрватској било је вишеслојно. Усташку политику спроводила је Независна Држава Хрватска кроз разне форме, од законодавства до масовних злочина. У исто време руководство Комунистичке партије Хрватске спроводило је своју политику чији је крајњи циљ била Хрватска, држава у којој ће Хрвати бити носиоци суверенитета а остали би имали мањинска права. Те планове донекле је успорио српски народни устанак и борба за голи опстанак а потом и њихова бројност у партизанским редовима. Од почетка 1944. године, када је та већина постала мањина, хрватски комунисти су своје планове и намере започели да остварују кроз систем зачет у Бихаћу новембра 1942. године на седници Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) која је била први степеник у развоју југословенске федерације.

Једну од најважнијих улога у тим годинама имао је Андрија Хебранг Фати који је на политичку сцену ступио 1941. и с ње сишао 1948. године, оба пута вољом Јосипа Броза Тита!

***

Андрија Хебранг[50] (1899, Бањевац код Вировитице – 1949, Београд), отац Хрват а мајка Јеврејка, похађао је школу за трговачке помоћнике у Печују, као аустроугарски војник био је на ратишту у Италији. Служење војске наставио је у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца, најпре у Осијеку а потом у Нишу. У Осијеку је 1919. године постао члан Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста).

---

49 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXVIII, стр. 29–36.

50 Политичка биографија: Nada Kisić Kolanović, *Hebrang – Iluzije i otrežnjenja*, Zagreb, 1996 (у даљем тексту: Н. Кисић Колановић, *Хебранг*...); Pavle Kalinić, „Andrija Hebrang i hrvatsko pitanje", *Politička misao*, br. 2–3, Zagreb, 1996, str. 284 (у даљем тексту: П. Калинић, *Андрија Хебранг и*...); Видети и: „Hebrang, Andrija", *Tko je tko u NDH*..., str. 151–153; *Hrvatska enciklopedija* и *Hrvatski biografski leksikon*, mrežna izdanja. Кратке биографије Андрије Хебранга објављене су у *Зборницима НОР-а*, (II–2, str. 84–86) као и у више томова *Сабраних дјела* Јосипа Броза Тита (том XV, стр. 334; том XXIII, стр. 337).

Хебранг је учествовао на Осмој конференцији загребачких комуниста 25–26. фебруара 1928. године и био изабран за члана Месног комитета (за секретара је изабран Јосип Броз). Приликом повратка из Аустрије средином априла исте године ухапшен је у Марибору и одлежао је шест недеља у затвору.[51] Спроведен је у Београд ради суочења са Симом Марковићем у истрази о комунистичком конгресу у Дрездену: враћен је 9. маја у Загреб. Поново је ухапшен 7. септембра исте године. Суђено му је тек у септембру 1929. у Београду пред Судом за заштиту државе и 13. новембра бива осуђен на 12 година и два месеца робије.[52] Казну је служио у Лепоглави а потом у Сремској Митровици, где је упознао и Божидара Церовског[53], Вјекослава Павера[54] и Јураја Јуцу Рукавину[55], потоње високе усташке главаре, као и комунисте Павла Папа, Милована Ђиласа и Раду Кончара.

После убиства краља Александра Карађорђевића 9. октобра 1934. године, дошло је до зближавања усташа и комуниста заточених у затвору у Сремској Митровици.[56]

***

Јосип Броз и Андрија Хебранг знали су се из партијске организације у Загребу 1928. године. Били су на робији у Лепоглави. Броз је 1934. године, после изласка из затвора, покушао да помогне Хебранговом сину: тражио је помоћ од Андријиних сестара.[57] Броз је октобра 1937. писао Хебрангу, који је тада робијао у Сремској Митровици. Известио га је да му је у међувремену син (такође

51 У затвору га је посетио Јосип Броз – Ivan Jelić, „Sudski proces Andriji Hebrangu 1929. god. (Prilog biografiji)", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1990, str. 1–20, 6 (у даљем тексту: И. Јелић, *Судски процес*...).

52 И. Јелић, *Судски процес*..., str. 14.

53 *Tko je tko u*..., str. 67–68.

54 О Вјекославу Паверу, једном од челника Усташке надзорне службе, нема готово ниједног поузданог биографског податка у радовима хрватских историчара. Нешто података има у: Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd, 2001, str. 506. Видети: Никола Плећаш Нитоња, *Пожар у Крајини*, Чикаго, 1975, стр. 174 (у даљем тексту: Н. Плећаш Нитоња, *Пожар у*...).

55 *Tko je tko u*..., str. 351.

56 Nikola Rubčić, *Robija – Zapisci hrvatskih narodnih boraca*, Zagreb, 1936. Павле Калинић пише Rupčić уместо Rubčić – *Андрија Хебранг и*..., стр. 284.

57 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, II, стр. 27–28; Ј. Б. Т., *Аутобиографска казивања*, 1, стр. 94.

Андрија) умро. Најважнији део писма представља критика упућена Хебрангу због тога што се зближио са непартијцима (вероватно и усташама): „Ja ti savjetujem kao nekadašnji tvoj drug i prijatelj, trgni se dok nije kasno. Istupi pred kolektivom sa oštrom samokritikom. Vrati se kolektivu i utiči na one slabiće koji se još ispraviti dadu. Govorim ti to zbog toga jer mi je želja da sačuvam takvog partijca kao što si bio ti za našu Partiju. Mi nemamo suviše sposobnih kadrova, ali kod takvih slučajeva naša je partija prisiljena nemilosrdno postupiti. Ovo su ti moji prijateljski savjeti, dok nije kasno, i ja sam uvjeren da ćeš se ti zamisliti nad svima posljedicama i poslušati ovaj moj savjet.“[58]

Судећи по поменутом писму, Хебранг је створио проблем међу комунистима у робијашници. Према тврдњама једне историчарке, додуше без навођења одговарајућих доказа, он је критиковао Петка Милетића[59], најозбиљнијег кандидата за генералног секретара Комунистичке партије Југославије уместо Јосипа Чижинског (који је користио име Милан Горкић). Све се, наводно, завршило физичким нападом двојице робијаша на Хебранга.[60] Броз је најпре критиковао Хебранга али је ускоро променио мишљење о збивањима међу комунистима у затвору у Сремској Митровици.[61]

***

Андрија Хебранг одслужио је робију 15. фебруара 1941. године и потом стражарно спроведен у родни крај. Илегално је дошао у Загреб како би се укључио у партијски рад. Учествовао је на Мајском саветовању и био кооптиран у Централни комитет Комунистичке партије Хрватске, добивши задужење у оквирима војне линије.[62] Тада су у комитету били Раде Кончар, Јосип Краш, Владимир Бакарић, Павле Грегорић, Марко Орешковић, Драго Чафек и Владимир Поповић.

58 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, II, стр. 115–116.

59 Јелена Ковачевић, „Петко Милетић (1897–1943) – од револуционара до ’фракционаша“, *Токови историја*, бр. 1, Београд, 2017, стр. 47–73 (у даљем тексту: Ј. Ковачевић, *Петко Милетић*...).

60 П. Калинић, *Андрија Хебранг и*..., стр. 284. Калинић је пристрастан у одбрани Хебранга, па се његове поједине тврдње морају узимати са извесном резервом! Упоредити: Ј. Пирјевец, *Тито и*..., стр. 129. Видети и: Јелена Ковачевић, „Фракцијске борбе међу члановима КПЈ у Сремскомитровачкој казниони 1937–1939“, *Архив*, 1–2, Београд, 2015, стр. 105–116.

61 Ј. Ковачевић, *Петко Милетић*..., стр. 58.

62 Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 227.

Нема трагова ко је одредио да Хебранг остане у Загребу. Зна се да су тих месеци у граду боравили Владимир Поповић, Владимир Бакарић, Павле Пап, Раде Кончар и још неколико комунистичких активиста. У исто време, у Загребу су као усташки дужносници радили Вјекослав Павер и Јурај Јуцо Рукавина.

***

Када су у Загребу започеле такозване провале партијских ћелија и хашења комунистичких активиста, Иво Рибар је, у намери да заустави слабљење Партије, предложио да се Андрија Хебранг склони на слободну територију.[63] Броз је у одговору поручио да Хебранг мора отићи из Загреба.[64] Хебранг је, међутим, остао у граду. О могућим разлозима останка постоји неколико тврдњи. Према једној, Хебранг је био у контакту са неколицином усташких главара које је упознао док је робијао у Сремској Митровици и веровао је да је заштићен.[65] Виђао се са Владимиром Владом Сингером[66], шефом Обавештајне службе Усташке надзорне службе, и Виктором Томићем[67], шефом обезбеђења поглавника Анте Павелића. За поменуте сусрете знали су Павле Пап и Раде Кончар, секретар Комунистичке партије Хрватске.[68] (Кончар је годину дана био у затвору у време када су у Сремској Митровици робијали и Хебранг и Рукавина.)

Почетком новембра 1941. године Кончар је упућен у Далмацију. Ухапшен је 17. новембра у Сплиту и после шест месеци проведених у затвору стрељан 24. маја 1942. године у Шибенику.[69] Још

63 Писмо Иве Рибара од 21. фебруара 1942. Јосипу Брозу – *Зборник НОР-а*, II–2, стр. 409–410.

64 Писмо Јосипа Броза од 23. фебруара 1942. Иви Лоли Рибару – *Зборник НОР-а*, II–2, стр. 429–436.

65 Н. Плећаш Нитоња, *Пожар у...*; Плећаш је био партизан до 1944. године када се прикључио четницима.

66 Биографија Владе Сингера објављена је у: *Tko je tko u NDH*..., str. 359; Видети и: Davor Kovačić, „Vlado Singer i Stjepan Rubinić – od visokih policijskih dužnosnika do zatočenika koncentracijskih logora", *Logori, zatvori i prisilan rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945., 1945.–1951.*, Zagreb, 2010, str. 75–91.

67 Биографија Виктора Томића објављена је у: *Tko je tko u NDH*..., str. 401.

68 Н. Плећаш Нитоња, *Пожар у...*, стр. 174.

69 Раде Кончар није ликвидиран 17. новембра, већ је само заробљен. Није тада Хебранг именован за секретара Комунистичке партије Хрватске – П. Калинић, *Андрија Хебранг и...*, стр. 285.

није разјашњено зашто преговори са Италијанима о размени заробљеника нису били успешно окончани.[70]

Андрија Хебранг је ухапшен (26. фебруара или 5. марта 1942. године) у стану Ивана Сребрењака Антонова, припадника совјетске обавештајне службе. Покушао је да изврши самоубиство али није успео. Потом је пребачен у болницу. Познате су тврдње да су га посетили Еуген Дидо Кватерник и Јурај Рукавина.[71] Има индиција да је у једном од саслушања открио идентитет Јосипа Броза.[72] Посетио га је, наводно, и сам поглавник Павелић.[73] Нема доступних аутентичних докумената о држању пред усташким иследницима. Постоје само претпоставке, додуше непоткрепљене уверљивим доказима, о пристанку на сарадњу то јест о издаји![74]

Према казивању историчара Јере Јареба, који је од 20. маја до 26. августа 1945. године био заточен у англоамеричком логору Ваидмансдорф у Клагенфурту, упознао је заточеника Љубу Милоша (који је у логорској картотеци вођен под именом Милош Марковић). Од Милоша је чуо да је Хебранг на једном од саслушања казао усташама: „Vi ste fašisti, a ja sam komunista. Nisam ništa manje hrvatski rodoljub od vas. Razlika je medju nama ta, da vi želite fašističku, a ja se borim za komunističku hrvatsku državu.“[75]

Хебранг је 13. јуна 1942. пребачен из Загреба у логор у Старој Градишци. Постоји и тврдња да је извесно време провео у логору Јасеновац, када је пристао на сарадњу са усташама.[76]

70 Писмо Владимира Поповића, од 29. новембра 1941, Врховном штабу – *Зборник НОР-а*, II–2, стр. 84–86.

71 Н. Плећаш Нитоња, *Пожар у*..., стр. 176.

72 Ј. Пирјевец, *Tumo и*..., стр. 127.

73 Vladimir Dedijer, *Dnevnik 1941–1944*, Rijeka, 1981, str. 323–324; Н. Плећаш Нитоња, *Пожар у*..., стр. 176.

74 Mile Milatović, *Slučaj Andrije Hebranga*, Beograd, 1952 (у даљем тексту: М. Милатовић, *Случај*...).

75 Ј. Јареб, *Пола стољећа*..., стр. 116 и 121. Суштина прилога Џил Ирвин јесте одбрана Андрије Хебранга од напада да је крив због „protusrpskog šovinizma ili njegovog opredjeljenja za politički pluralizam“ – Jill Irvine, „Tito, Hebrang i hrvatsko pitanje, 1943.–1944.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 24, Zagreb, 1992, str. 21–48 (у даљем тексту: Џ. Ирвин, *Tumo, Хебранг и*...).

76 М. Милатовић, *Случај*.... стр. 223–233. Мада не доноси ништа вредно у рашчишћавању Хебрангових обећања сарадње са усташама, видети и: Nikola Milovančev, „Milan Žugelj i Andrija Hebrang u dokumentima beogradskog Gestapoa i Udbe“, *Zbornik Janković*, br. 4, Daruvar, 2019, str. 307–354. Милован Ђилас је после рата провео извесно време у затвору у којем је годинама био заточен

***

После тројног договора Немаца, Хрвата и партизана, на Брозово инсистирање, Хебранг је размењен 23. септембра 1942. године у близини Окучана (у групи су биле Херта Хас, Брозова супруга и Олга Кон, будућа Хебрангова супруга, Младен Ивековић и други).[77]

Хебранг је ускоро стигао на територију коју су контролисали партизани. Код комуниста је било уобичајено да се у сличним случајевима формира комисија за испитивање дојучерашњих заточеника. То са Хебрангом није учињено из више разлога: знало се за његове односе са Брозом и заслуге за изолацију Петка Милетића у Сремској Митровици, који је тада словио као озбиљан кандидат за генералног секретара Комунистичке партије Југославије![78]

Нешто касније, крајем новембра, Броз је Хебранга именовао за секретара Централног комитета Комунистичке партије Хрватске и по тој функцији је овај био кооптиран у Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Југославије.[79] Није наодмет казати да је он постављен за председника специјалне комисије за разговоре са комунистима и партизанима који су ослобођени у некој од размена са Хрватима и Немцима![80]

***

О везама Андрије Хебранга са усташким главарима нема проверљивих чињеница – постоје неколико тврдњи о конкретним договорима за борбу против четника. С обзиром на то да је

Тибор Вашко, усташки иследник. Према писању Ђиласа, он није потврдио Хебрангов пристанак на сарадњу – Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991, str. 307–309.

77 Извештај Владимира Поповића, од 28. септембра 1942, Едварду Карделју – *Зборник НОР-а*, II–6, стр. Видети и: Nada Kisić Kolanović, „Andrija Hebrang i hrvatsko lijevo iskustvo", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 1994, str. 45; Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 62–72; Ј. Пирјевец, *Тито и*..., стр. 128–129: П. Калинић је тврдио да је размена било 23. септембра – *Андрија Хебранг и*..., стр. 286; В. Дедијер, *Дневник*..., стр. 319.

78 Ј. Пирјевец, *Тито и*..., стр. 129; Упоредити: М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 227.

79 Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 72; Ј. Пирјевец тврди да је Хебранг постављен на ту функцију средином априла 1943. године – *Тито и*..., стр. 129. Џил Ирвин тврди да је Хебранг већ по доласку у партизане наступао као партијски секретар – *Тито, Хебранг и*..., стр. 23.

80 М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 227.

Хебранг био на робији са неколицином усташа који ће после 10. априла 1941. заузимати високе положаје у систему Независне Државе Хрватске, поједине тврдње не би требало олако одбацити. На пример, објављено је да су се једном приликом 1943. године сусрела наводно полубраћа Рукавина – један усташа (Јурај Јуцо) а други партизан (Иван); састанку су присуствовали и Томо Никшић и Јуре Наглић. По истом извору, усташа Рукавина се распитивао за Милована Ђиласа, сапатника са робије у Лепоглави.[81]

***

Нема поузданих доказа да је Милован Ђилас, који је извесно време (1933 – април 1936) био заточен у Сремској Митровици када и Хебранг, роварио против Хебранга код Броза и Ранковића оптужујући га за разне проблеме, нарочито кад је реч о односу према Србима.[82]

***

После доласка Андрије Хебранга на партизанску територију, међу комунистима је појачана реторика која је увелико наглашавала хрватски национални дух.[83] Процес се даље распламсавао по именовању Хебранга за политичког секретара Комунистичке партије Хрватске. То је постало веома јасно после изјаве Иницијативног одбора Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Хрватске и Главног штаба Хрватске од 26. маја 1943. у којој је наглашено ослобађање и уједињење свих хрватских територија, као и да ће се о односима са другим народима и земљама одлучивати после рата.[84] То је значило форсирање слободне

81 Мане М. Пешут тврди да су били полубраћа – *Револуција у...*, стр. 180–181; Исту тврдњу навео је и Н. Плећаш Нитоња – *Пожар у...*, стр. 173–174. Аутори нису у праву о блиском роду Рукавина – нису чак потицали ни из истог насеља у Лици!

82 Бројне тврдње Павла Калинића, па и ова о освети Милована Ђиласа Андрији Хебрангу, немају готово никакве основе – *Андрија Хебранг и...*, стр. 287–288. Ђилас је био извесно време на робији у соби са старим усташом Јурајем Јуцом Рукавином, учесником такозваног Велебитског устанка – Александар В. Милетић, *Политичка делатност Милована Ђиласа (1944–1*954), докторска дисертација, Београд, 2017, стр. 15.

83 Н. Кисић Колановић, *Хебранг...*, стр. 72–81.

84 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946*, knjiga III, Zagreb, 2008, str. 67.

Хрватске и хрватског народа док Југославија готово да и није спомињана.

***

Јосип Броз је у жељи да држи под контролом партизански покрет у Словенији упутио тамо Арсу Јовановића и неколицину партизана као помоћ. Словенци нису одобравали Јовановићеве потезе (самим тим и његово присуство – нису желели контролу), па је он, после неколико месеци, морао да се априла 1943. врати у Врховни штаб.[85]

После доласка Владимира Поповића у партизански Врховни штаб, Броз је 15. јула 1943. године продужио мандат Хебрангу на месту политичког секретара Централног комитета Комунистичке партије Хрватске и именовао га за команданта Главног штаба Хрватске, а за организационог секретара поставио Ивана Стеву Крајачића, вишегодишњег сарадника совјетских обавештајних служби.[86]

Позиција секретара Комунистичке партије Хрватске пружала је Андрији Хебрангу могућности да у знатној мери води самосталну политику у односу на Јосипа Броза, генералног секретара Комунистичке партије Југославије. Тако је, на пример, Хебранг средином маја 1943. године примио помоћ од Британаца, а да о томе није разговарао са Брозом. Овај му је 23. маја кратко одговорио: „Delegata za Kairo ćemo mi odrediti i kad bude moguće. Vi ne možete slati svoga posebnog delegata. Imajte to na umu. Bez našeg znanja nemojte praviti nikakve aranžmane."[87]

***

Наглашено хрватство међу руководиоцима партизанских јединица и њихов однос према српском страдању изазивало је незадовољство код Срба партизана. У партијском и партизанском врху избегавана је тема о злочинима над српским народом. Хебранг је казао да Срби у будућој Хрватској могу добити статус националне мањине која ће им гарантовати основна права. Бакарић је био изричит па је све оне наоружане Србе који нису желели да се ставе под партизанску команду назвао четницима са кој-

85 Ј. Пирјевец, *Тито и*..., стр. 136–137.

86 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XVI, стр. 53–54.

87 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XV, стр. 149.

ма треба поступати без милости: „Naš stav znači da nema i ne smije danas biti nikakvog liberalizma u odnosu spram tih bandi, nego sam rat, do istrebljenja kao prema svakom okupatorskom sluzi“.[88]

***

Слабе везе и одређена непослушност партијско-партизанског руководства Хрватске према Врховном штабу навеле су Јосипа Броза да почетком августа 1943. године у Главни штаб Хрватске пошаље Велимира Терзића да тамо преузме дужност начелника штаба.[89] Истовремено у Хрватску је отишао и Милован Ђилас да упозна тамошње прилике. Други разлог упућивања двојице високих функционера у Хрватску биле су вести о иступима Андрије Хебранга и понашању Ивана Рукавине, који није предузимао готово никакве војне акције на тим просторима.

У Мартин Броду Ђиласа је дочекао Владимир Бакарић. База им је била у Оточцу. Ђилас је увидео да партизанске јединице углавном чине српски сељаци а командни кадар Хрвати из градских насеља. Чланови Главног штаба, нарочито Хебранг, уздигли су се у националном смислу: све је било у хрватском духу! (Ђилас и Хебранг су, подсећам, у исто време били на робији, али су припадали различитим струјама: Хебранг десној а Ђилас левој!)

Хебрангов луксуз сметао је борцима. И надменост Хрвата из врха била је примећена међу борцима. Све то употпуњавало је стварну слику. Ђиласу је подршку дао Едвард Кардељ који им се придружио док се враћао из Словеније.[90]

Тих дана Ђилас је видео и право лице Владимира Назора: он је своју репрезентативну улогу схватио као наредбодавну и тако се и понашао према околини. Тих дана из Славоније су пристигли телеграми од вођа Хрватске сељачке странке са понудом за сарадњу: формирање бригаде „Браћа Радић“ у којој ће поред комесара комунисте бити и комесар из поменуте странке. Предложено је да та бригада не ратује против домобрана! Ђилас је крајем августа продужио ка Славонији.[91]

---

88 Распис Владимира Бакарића, политичког комесара Главног штаба Хрватске од 6. августа 1943. политичким комесарима за борбу против четника – *Зборник НОР-а*, IX–4, стр. 83–84.

89 М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 316.

90 М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 318–323.

91 М. Ђилас, *Револуционарни рат,* стр. 323–333.

***

На известан број приговора кад је реч о збивањима у Хрватској, нарочито да се ЗАВНОХ поставио изнад АВНОЈ-а и форсирао крути однос према Србима, упозоравајући да се српско питање мора решавати у Хрватској а не на нивоу Југославије, како је Брозу писао Иван Рибар 14. септембра 1943. године, није било никаквих реакција. Јаз се још више продубио приливом домобрана и присталица Хрватске сељачке странке у партизанске јединице након капитулације Италије 9. септембра 1943. године, као и услед одређеног замора међу Србима и помањкања воље да се прикључују партизанима.[92]

***

На другом заседању ЗАВНОХ-а од 12. до 15. октобра 1943. године у Плашком усвојена је декларација у којој је, поред осталог, одато признање Србима на дотадашњој борби и њиховим жртвама што су доказ њихове велике љубави за „заједничку домовину Хрватску": „Nema, ne smije i neće biti Hrvatske u kojoj Srbima ne bi bila zajemčena puna ravnopravnost i jednakost".[93]

О извештају Ивана Рибара о приликама на слободној територији где се сместио Главни штаб Хрватске расправљано је крајем октобра 1943. на седници Централног комитета Комунистичке партије Југославије па је одлучено да се при ЗАВНОХ-у формира „Српски ослободилачки клуб". Хебранг се морао покорити тој одлуци и о томе је говорио Станку Ћаници Опачићу. На крају му је нагласио да је он најпре Хрват па тек онда комуниста.[94]

***

Андрија Хебранг се није слагао с Јосипом Брозом и другим члановима југословенског комунистичког вођства у више ствари. Посебно место заузимао је однос према нехрватском становништву, нарочито Србима који су још чинили већину у партизан-

92 Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 125; Ц. Ирвин, *Тито, Хебранг и*..., стр. 25–26.

93 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata, 1943, Zagreb, 1964, str. 215–223. Видети и: И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 267.

94 С. Опачић Ћаница, *Србин у Хрватској*..., стр. 74. И Милован Ђилас је сматрао да Хебранг жели да наметне хрватство комунистима – *Револуционарни*..., стр. 320.

ском покрету, али не и међу руководиоцима. Његова намера да промени однос Срба и Хрвата у партизанима и појачано истицање хрватског у односу на српско, навели су поједине Србе да се јавно запитају о својој судбини и месту у новој Хрватској, а нарочито о политичкој и социјалној једнакости које им је комунистичко-партизански покрет обећао у првим месецима рата. Занимао их је и будући однос према српској култури, језику и писму. Било је то време када су угледни Срби партизани јавно приговарали да се хрватско превише уздиже тако да то постаје раздражујуће и унеколико претеће.[95]

У тим околностима Хебранг је морао мало да застане и започне другу форму политике – почео је истицати националну једнакост у сваком погледу. Тако је, на пример, у октобру 1943. на другом заседању ЗАВНОХ-а казао: „Srbi u Hrvatskoj, koji su lili svoj u krv i podnosili velike žrtve, pokazali su i ogromnu ljubav za svoju hrvatsku domovinu. Zločin bi bio prema srpskom narodu, prema njegovim podne senim žrtvama kad bi se samo i mislilo na to da se Srbima uskrate ona ista prava koja će imati Hrvati. Srbi u Hrvatskoj zaslužili su da budu potpuno slobodni i ravnopravni s Hrvatima.“[96]

Хебрангов однос према Србима био је предмет малобројних историографских истраживања. Тако је Нада Кисић Колановић писала: „Uzaludno bi u ZAVNOH-ovim aktima ili Hebrangovim političkim nastupima tragali za bilo kakvim znakom antisrpstva. Da nije uvažavao sposobnosti srpskih suboraca Hebrang zacijelo ne bi na visoke funkcije postavio dvojicu Srba, Radu Žigića i Dušana Brkića. Brkić je u srpnju 1943. kooptiran u Politbiro, a Žigić je u studenome postao politički komesar GŠ Hrvatske. Hebrangovi osobni oružani pratioci također su odreda bili srpske nacionalnosti.“[97]

Насупрот наведеним тврдњама Наде Кисић Колановић, Момчило Диклић је преписао изворни извештај о раду Трећег заседања у коме Хебранг изједначава четнике и усташе али не помиње Јасеновац: „Fašistički okupatori i ustaše počeli su da pale hrvatska sela i klati hrvatsko stanovništvo, četnici su klali Hrvate, i palili njihove domove i pljačkali njihovu imovinu, a ta su se gospoda povezivala sa novim narodnim neprijateljima i dalje propovijedali čekanje“.[98]

95 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 311–315.

96 Ц. Ирвин, *Тито, Хебранг и*..., стр. 31.

97 Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 126.

98 М. Диклић, *Српско питање*..., стр.175–176.

***

Једна од форми нове политике хрватских комуниста остваривање кроз давање мањих уступака Србима било је и покретање часописа *Српска ријеч*. Часопис је, у ствари, био само паралела гласилу Хрватске сељачке странке *Slobodni dom*.

Српски клуб основан је јануара 1944. године и требало је да заступа интересе српског народа у Хрватској. То је значило и бригу за политичка права, српску културу, право на ћирилицу и заставу... Посебан задатак добили су Срби чланови ЗАВНОХ-а да се супротставе усташкој пропаганди која је поручивала да је и партизански покрет окренут хрватству и да ће после победе прогонити Србе.

***

Поменута политика није успела да код Срба, нарочито на Кордуну, умањи страх због наглашеног хрватства у комунистичком врху око Андрије Хебранга. Страх је појачан после јавног испољавања небриге Окружног комитета Комунистичке партије Хрватске из Карловца кад је реч о тешким приликама Срба на Кордуну. Знатно озбиљније схваћен је случај који се десио маја 1944. године када је неколико група Срба регрута из партизана (предвођени Јоцом Еремићем и Стевом Косановићем Јабучаром[99]) пребегло у четнике.

Уследило је формирање комисије која је истраживала одакле потиче раширено незадовољство међу кордунашким партизанима. Они су се жалили на потискивање ћирилице и забрану разговора о страдању, а посебно због малог броја Срба у ЗАВНОХ-у и Централном комитету Комунистичке партије Хрватске.

Уследила су хапшења и сурове пресуде партизанских судова незадовољницима: вишегодишњи затвор и смртна казна. Сав процес од хапшења до стрељања био је „поверен“ Србима.[100]

Све то се одразило на опште прилике на Кордуну па су поједини чланови Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије изразили забринутост тврдећи да је то последица политике Андрије Хебранга.[101]

---

99 Мане М. Пешут, *Револуција у Лици 1941–1945,* ауторово издање, Западна Немачка, 1966 (у даљем тексту: М. М. Пешут, *Револуција у*...); Н. Плећаш Нитоња, *Пожар у*...; Чедомир Вишњић, *Кордунашки процес – Фрагмент из хисторије нестајања*, Београд, 2019 (у даљем тексту: Ч. Вишњић, *Кордунашки процес*...).

100 Нада Кисић Колановић описала је те догађаје веома тенденциозно – *Хебранг*..., стр. 124.

101 Ц. Ирвин, *Тито, Хебранг и*..., стр. 31. Видети и: Ч. Вишњић, *Кордуна-*

***

Крајем 1943. и током 1944. године текао је дискретан процес прикључивања присталица Хрватске сељачке странке партизанским редовима и њиховим локалним органима ЗАВНОХ-а. У том процесу странка је организовала своју структуру на територији под партизанском контролом. Током прве половине 1944. године приметно постаје прелажење домобрана у партизане, уз долазак појединих школованих људи из градова.[102]

***

Андрија Хебранг је неспорно био прва партијска и војна личност у Хрватској – „хрватски Тито", како је сматрао Милован Ђилас. Своју снагу је исказао и у критици реферата Јосипа Броза на заседању АВНОЈ-а у Јајцу 28–29. новембра 1943. године.[103]

Брозова реакција на одлуке ЗАВНОХ-а и намеру да се формира Национални комитет ослобођења Хрватске – у суштини млака – уследила је тек 7. априла 1944. када је позвао Хебранга, Павла Грегорића и Марка Белинића у Дрвар, у Врховни штаб. Састали су се средином месеца. На седници Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије (Броз, Кардељ, Ранковић, Милутиновић, Ђилас, Бакарић) 19. априла била су и поменута тројица.[104]

Броз је могао само да критикује Хебрангово понашање (великохрватско националистичко деловање, слабљење веза са Врховним штабом и Централним комитетом Комунистичке партије Југославије, прецењивање улоге Хрватске сељачке странке). Хебранг је одбио да поднесе извештај о приликама у Хрватској па је то учинио Белинић. Броз је укорио Хебранга, а од Белинића и Грегорића затражио да сазову седницу хрватског Централног комитета и расправљају о Хебрангу. На крају је захтевао да се стално наглашава политика братства и јединства и заједништво у борби против окупатора и усташа.[105]

шки процес..., разне стране.

102 Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999, str. 177–178.

103 И. Јелић, *Комунистичка партија...*, стр. 268–272; М. Ђилас, *Револуционарни...*, стр. 320–322; К. Николић, *Мит о...*, стр. 286; Н. Кисић Колановић, *Хебранг...*, стр. 80–81.

104 И. Јелић, *Комунистичка партија...*, стр. 312.

105 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XIX, стр. 335.

Тих дана састали су се само Броз и Хебранг. О садржају разговора двојице Хрвата, без присуства трећег, нема никаквих белешки.[106] Зна се да је Хебранг по повратку у Хрватску (Топуско) наставио своју политику која је укључивала и посебан однос према српском народу.[107]

***

У оквирима своје, хрватске политике, Хебранг је покренуо проблем ширења будуће Хрватске, у првом реду то се односило на Далмацију и Истру. У том контексту треба посматрати покушаје да се Покрајински комитет за Далмацију (од октобра 1943. променио је име у Обласни комитет) стави под контролу Комунистичке партије Хрватске. Хебранг је Брозово осујећивање тих замисли доживљавао као политику спутавања хрватског уједињења и намерно помагање далматинског сепаратизма. У тим околностима Александар Ранковић исказао је противљење политици руководства Обласног комитета за Далмацију замерајући им аутономаштво према ЗАВНОХ-у. Проблем је постао још сложенији када се јавио и Едвард Кардељ критиком на рачун Хебранга.[108]

***

Хебранг је иницирао одлуку ЗАВНОХ-а о веронауци као обавезном предмету у школи.[109] Броз је реаговао 15. септембра 1944. док је боравио на Вису уствrдивши: „Nijedna demokratska zemlja nema vjeronauku kao obavezan predmet po školama. Nastojte na svaki način povući ovu naredbu. Vatikan je ionako vrlo neprijateljski raspoložen prema nama i radi punom parom da nam što više napakosti okupljajući i podupirući protivnarodne elemente u Jugoslaviji."[110]

Два дана касније (17. септембра) Броз је затражио од Хебранга да одустане од формирања Телеграфске агенције Хрватске (ТАХ) и од веронауке у школама.[111] Хебранг је одговорио да је оснива-

106 Ц. Ирвин, *Тито, Хебранг и*..., стр. 36–37. Ауторка наводи своје изворе: Marko Belinić, *Put kroz život*, Zagreb, 1985, str. 130–133; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XIX, 335.

107 Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 81–90.

108 Ц. Ирвин, *Тито, Хебранг и*..., стр. 29–31.

109 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 313.

110 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXIII, стр. 146; *Зборник НОР-а*, II–14, стр. 113.

111 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXIII, стр. 162; *Зборник НОР-а*, II–14, стр.

ње хрватске агенције у складу са документима о оснивању Танјуга (Телеграфска агенција нове Југославије – ТАНЈУГ).[112]

У међувремену, схвативши да су неке ствари у Хрватској отишле предалеко, Броз је наложио Кардељу да хитно оде у Хрватску јер „tamo prave nevjerovatne gluposti". Броз је мислио на веронауку и телеграфску агенцију па је закључио: „Sve to dokazuje da su separatističke tendencije vrlo jake, i to izgleda kod naših drugova. Time se ne treba šaliti jer ćemo morati preduzeti najoštrije mjere. Smatram Andriju odgovornim za sve to. Ispitaj stvar i ako se Andrije bude držao takvih gledišta, moraćemo ga skinuti kao sekretara CK KP Hrvatske."[113]

Кардељ је стигао у Главни штаб Хрватске и потом продужио ка Барију (Италија), где су се налазили чланови виших инстанци. Тек 30. септембра известио је Броза о ономе што је видео и шта је урадио у Хрватској. Поменуо је да је чуо Хебрангове сепаратистичке ставове, видео његово аутократско понашање и шовинизам (али није навео према коме па се може претпоставити да се радило о односу према српском народу). Кардељ је предложио смену Хебранга и постављање Владимира Бакарића и, уз њега, у нови Централни комитет Вицка Крстуловића, Душана Бркића, Ивана Крајачића (уз напомену да је он под Хебранговим утицајем) Марка Белинића. Броз се сложио с тим предлозима.[114]

***

У данима боравка у Крајови у Румунији, у штабу совјетске Црвене армије, Јосип Броз је 2. октобра 1944. затражио од Александра Ранковића да пренесе поруку Андрији Хебрангу да мора спречити контакте Јураја Кошутића (изасланик Владимира Мачека за преговоре са партизанским руководством Хрватске): „Košutića stavite pod nadzor. Izolujte ga od Čerčila."[115]

124; И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 313.

112 Одговор Андрије Хебранга Јосипу Брозу – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXIII, стр. 286.

113 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXIII, стр. 180. Упоредити: Ц. Ирвин, *Тито, Хебранг и*..., стр. 39–42.

114 Ово је напомена приређивача сабраних дела, али није наведено где је објављен Кардељев одговор – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXIII, стр. 289. Упоредити: И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 314–315; Ц. Ирвин, *Тито, Хебранг и*..., стр. 43.

115 Тих недеља у Главном штабу Хрватске боравио је Рандолф Черчил, син председника британске владе Винстона; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXIII, стр. 220.

Три дана касније, такође из Крајове, Броз је наредио Ђиласу, Кардељу и Бакарићу да оду у Хрватску и тамо саставе нови секретаријат Комунистичке партије Хрватске и исправе све грешке које је починио Хебранг. На крају је наложио да Хебранг крене са Ђиласом и Кардељем ка Врховном штабу у Србији.[116]

Хебрангова судбина је разрешена 14. октобра када је од Милована Ђиласа и Владимира Бакарића чуо да мора напустити Хрватску и поћи са њима у Врховни штаб. У Аранђеловац су стигли 22. октобра а нешто касније и у Београд. Хебранг је смењен са функције генералног секретара Комунистичке партије Хрватске, а наследио га је Владимир Бакарић![117]

Хебранг је смењен, поред осталог, и због националистичких и антисрпских ставова.[118] У међувремену до Броза су стизали гласови о његовом слабом држању у усташком затвору и логору али им није придавао велику пажњу. Хебранг је добио задужење у Београду и ту је дочекао крај рата.[119] Почетком 1945. године отпутовао је заједно са генералом Арсом Јовановићем у Москву ради договора о економској и војној помоћи.[120]

***

После разговора Јосифа Висарионовича Џугашвилија Стаљина и Јосипа Броза Тита 30. септембра 1944, када је крајем те

116 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXIII, стр. 236; *Зборник НОР-а*, II–14, стр. 210. Видети и: М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 399.

117 *Зборник НОР-а*, II–14, стр. 310; Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 130–131; Видети и: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, Beograd, 1988, str. 300–301; М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 401–402.

118 У извештају Истражне комисије формиране да разјасни политичке Хебрангове ставове 1948. године било је наведено, поред осталог, и да је он 1944 године смењен с дужности секретара Централног комитета Комунистичке партије Хрватске због шовинистичких испада у односу на Србе у Хрватској, због погрешне политике по питању Народног фронта, због погрешне политике према масама које су биле под утицајем Хрватске сељачке странке и због отупљивања борбе против усташа! – М. Милатовић, *Случај*..., стр. 14.

119 Конкретне чињенице о Хебранговој издаји допрле су почетком 1946. године до Централног комитета Комунистичке партије Југославије, па је уследило његово одстрањивање. Две године касније случај је окончан: искључен је из комунистичких редова а априла месеца исте године бива ухапшен. Према службеним саопштењима 1949. године извршио је самоубиство – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, том XV, стр. 334; том XXIII, стр. 337.

120 М. Ђилас, *Револуцинарни рат*..., стр. 415.

године због сепаратизма смењен Андрија Хебранг са функције секретара Централног комитета Комунистичке партије Хрватске, а Иван Крајачић Стево добио је опомену. Смењивање Хебранга било је повод Владимиру Бакарићу и Ивану Крајачићу да, у име Централног комитета Комунистичке партије Хрватске, смене 12. јануара 1945. године Србина Душана Чалића са функције секретара Обласног комитета за Славонију.

Смењивање Хебранга са највиших партијских и војних позиција у Хрватској није ублажило проблем српског народа већ га је само одложило за друга времена.[121] Срби су у међувремену добили привидну равноправност кроз ситне политичке уступке док се њихова апсолутна већина у партизанским редовима истопила и на крају су постали мањина у односу на новопридошле Хрвате (домобране).

Хебрангов хрватски национализам са примесама антисрпства очит је кад је реч о националном саставу у ЗАВНОХ-у у периоду између два заседања (1943. и 1944): на свим руководећим местима били су Хрвати. Изузетак је била Ката Пејновић на челу Антифашистичког фронта жена![122]

***

Постоји реална основа за тврђење да је Андрија Хебранг стопирао предлоге о нападу на концентрациони логор Јасеновац што су иницирали партизански команданти из Славоније и Босанске Крајине.[123] Последњу реч у таквим приликама имали су Централни комитет Комунистичке партије Хрватске и Главни штаб Хрватске, у којима је најважнија личност био Хебранг!

***

После хапшења 7. маја 1948. године у Београду, уследиле су

121 „Истовремено је Тито веома рано одбацио предлоге да се у новој хрватској републици направи једна област или, можда, више аутономних српских региона. И сама не превише популарна у хрватском народу, КПЈ није смела ни да размишља о стварању посебних српских целина" – Коста Николић, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, друго допуњено издање, Београд, 2017, стр. 125. Упоредити: Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 354.

122 Momčilo Diklić, *Srpski narod u Avnojevskoj Hrvatskoj*, Beograd, 2019, str. 54–56.

123 Славко Одић, Славко Комарица, *Зашто Јасеновац није ослобођен*, Београд, 2008, стр. 304–307.

оптужбе да је још у данима заточења у Јасеновцу пристао на сарадњу са усташама. У разговору са Александром Ранковићем, Јосип Броз га је упитао зашто Хебранг није саслушан по доласку у партизане после размене. Ранковић му је одговорио да је мислио да је то он, Броз, обавио у Бихаћу.[124]

(На другом конгресу Комунистичке партије Хрватске одржаном 21–25. новембра 1948. године, Едвард Кардељ је навео неколико примера Хебранговог антисрпства: спречавање популаризације Српског клуба већника ЗАВНОХ-а, занемаривање учења ћирилице у школама у селима настањеним Србима. „On je svojim utjecajem na različite načine pokušavao nametnuti partijskim organizacijama politiku koja je zapostavljala Srbe, kočila im nesmetani nacionalni i kulturni razvoj. Na terenu su iz agitacionog i prosvjetnog rada iščezavali nacionalni momenti. U školama, i u svim srpskim krajevima zanemarivalo se učenje ćirilice, srpske historije itd. Na selu se čak govorkalo da nije sasvim sigurno smije li se sada slobodno govoriti o Kraljeviću Marku i slično. Tu su situaciju koristili neprijateljski agenti i imali u tome uspjeha. Od Partije se zbog te politike otpadali neki kolebljivi elementi i prelazili na stranu četnika.“[125])

Према службеним објашњењима, Хебранг је 11. јуна 1949. године извршио самоубиство у затвору.[126] Нема трагова када је и где сахрањен.

Неколико хрватских историчара и политиколога истиче Хебрангово хрватство. Тако, на пример, Павле Калинић је изричит: „Njegova odanost hrvatskoj ideji i protivljenje staljinističkoj koncepciji ekonomije stajali su ga života, ali su iza njega ostali potencijalni temelji suvremene hrvatske države“.[127]

***

Историјска наука се заснива на непрестаном преиспитивању тумачења. У случају политичког деловања Андрије Хебранга, са посебним освртом на време од хапшења до размене, преиспитивање може да почне претпоставком: Да ли је Хебранг знао за контак-

124 М. Ђилас, *Револуционарни рат,* стр. 210.

125 И. Јелић, *Комунистичка партија*..., стр. 314.

126 М. Милатовић, *Случај*..., стр. 266. Павле Калинић је спорио Милатовићу ауторство поменуте књиге и устврдио да су је написали Милован Ђилас и Добрица Ћосић – *Андрија Хебранг и*..., стр. 291.

127 П. Калинић, *Андрија Хебранг и*..., стр. 292.

те Броза са Павелићем и то му неком приликом узгред и казао?[128]

Занимљиво тумачење ликвидације Андрије Хебранга изнео је Вјекослав Макс Лубурић 1967. године уствrдивши да је у питању директна телефонска веза са Москвом: „Zato je ubijen Hebrang jer ga je imao, ali Bakarić ne, jer je uvijek bio oportunista, pametan itd. Međutim, povijest ne stvaraju pametni, iako pišu povijest. Povijest stvaraju ljudi koji uzimaju odgovornost, koji trče pred rudu!“[129]

6.4-3. Кордунашки процес

На Банији и Кордуну и у Лици било је 1.114 комуниста (који су били чланови Комунистичке партије Хрватске). Нема података о њиховој националној припадности.[130]

***

Обрачун комуниста Хрвата са комунистима Србима на Кордуну 1944. године није помињан деценијама, па и није довољно разјашњен. Уосталом, тога нема у студији Ивана Јелића *Komunistička partija Hrvatske 1937–1945*, II, Zagreb, 1981!

Тешко је утврдити када је дошло до првог неспоразума и сукоба чланова високих структура Комунистичке партије Хрватске и вођа партизанских јединица у којима су Срби чинили апсолутну већину бораца. Постоји довољно доказа за тврдњу да је (национална) политика Андрије Хебранга ту имала кључну улогу.

Почело је банално: један од чиновника Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Хрватске (ЗАВНОХ) требало је да посети неколико насеља на Кордуну. До тада је био обичај да се за таква путовања обезбеде запрежна кола за превоз и прат-

128 Бранко Петрановић је сматрао да је један од најважнијих разлога Хебрангове смене био Брозов страх: „Тито Жујовићу (Сретен Црни – *примедба аутора*) није веровао, а Хебранга се бојао, јер је био стари кадар, с њим је победио на Осмој загребачкој конференцији, на име Хебранга долазиле су поруке из Москве 1945. године...“ – *Историчар и савремена епоха*, Београд, 1997, стр. 215.

129 Mate Meštrović, *U vrtlogu hrvatske politike: Kazivanje Pari Zlataru*, Zagreb, 2003, str. 162.

130 Чедомир Вишњић, *Кордунашки процес – Фрагмент из хисторије постојања*, Београд, 2019, стр. 24 (у даљем тексту: Ч. Вишњић, *Кордунашки процес...*).

ња. Тих дана Осма (кордунашка) дивизија започела је опширну акцију на простору Војнића и Слуња, па су мобилисани коњи који су могли да вуку кола. То је био разлог што је чиновник ЗАВНОХ-а морао пешице да обилази насеља. У свом извештају негативним речима је описао прилике у локалним народноослободилачким одборима оптуживши њихове чланове да га бојкотују. Накнадно се сазнало да је младић миљеник Андрије Хебранга![131]

„Хебрангови људи на разним пунктовима имали су опет своје људе, распоређене по позадинским установама војним и цивилним, по стражама око команди мјеста, подручја и нижих установа, и то оне који извршавају и најпрљавије послове не питајући. Како сам, на примјер, на Кордуну познавао готово све људе и одраслији подмладак, зачудио бих се кад сретнем на озбиљној дужности неке потенцијалне шпекуланте и дезертере, које сам као командант са патролама извлачио из рупа, никад их успјео довести да омиришу барут. Они су сад на дужностима ђе је довољно да им његов старјешина упре у неког прстом, па да тај остане без главе без суда и закона.“[132]

Хебрангова политика била је јасна јер је то нагласио у говору на Трећој партијској конференцији 20–23. новембра 1943. године: „Другови, онога ко нама смета, ми ћемо знати да уклонимо, ако он ради против интереса НОБ, не пита се колико је стар, ми ћемо њега знати уклонити и не можемо ником дозволити да ради против интереса НОБ“.[133]

Тешко је побројати шта је на терену сметало партијским структурама. На пример: учитељ у једном селу код Војнића, иначе угледан и поштован у народу, гуслао је пред својим ђацима српску песму о јунацима. Надзорник из локалног Народноослободилачког одбора затекао га је са гуслама и сменио![134]

Животни проблеми у малим насељима су се умножавали, па је са врха уместо тражења решења покренута нова пропаганда о четничким утицајима на народ и опасностима које то доноси.

Прехрана народа подразумевала је и реквизиције у хрватским насељима. Те планове покушао је крајем 1943. године да осу-

131 Станко Опачић Ћаница, *Србин у Хрватској*, Београд, 1989, стр. 65–66 (у даљем тексту: С. Опачић Ћаница, *Србин у...*).

132 С. Опачић Ћаница, *Србин у...*, стр. 66–67.

133 С. Опачић Ћаница, *Србин у...*, стр. 67.

134 С. Опачић Ћаница, *Србин у...*, стр. 69.

јети Марко Белинић, члан Централног комитета Комунистичке партије Хрватске тврдећи да је то озакоњење пљачке. Већина је прихватила предлог па су о томе обавештене команде јединица. На седници ЗАВНОХ-а поједини Срби су оптужени за четништво. Ускоро су започете закулисне радње ради сламања српског отпора.[135]

***

После проглашења амнестије у пролеће 1943. године, известан број четника из Плашчанске и Гацке долине предао се партизанима, али су ускоро били похапшени. Проблем је разрешен јер су Срби, предвођени Јоцом Еремићем, командантом подручја, били против кажњавања. Нови сукоб појавио се после понуде Хуске Миљковића, вође муслиманске милиције која је, као део усташке војнице, починила бројне злочине над Србима: Миљковић је све договарао са Андријом Хебрангом и Вјећеславом Хољевцем.

У пролеће 1944. године чланови Централног комитета Комунистичке партије Хрватске и ЗАВНОХ-а вратили су се на Кордун. Андрија Хебранг у разговору са Станком Опачићем је казивао о једном четничком летку који се шири по Кордуну и у коме су написане оштре речи на рачун комуниста и њиховог односа према српском народу. Мада Хебранг још није знао све детаље око настанка летка, он му је послужио за знатно веће планове и то је најавио Опачићу.[136]

После дугих разговора о приликама, група партизана незадовољника сачинила је план деловања. Закључили су да би поводом рођендана краља Петра II Карађорђевића требало у народу проширити летак против Комунистичке партије Хрватске, потписати га четничким именом, али уместо пропагандног антикомунизма навести тачне податке, искористити сопствено познавање ситуације на партизанском подручју и тако остварити пожељан ефекат. С обзиром на то да нису смели штампати летак у партизанској техници, то су им одрадили четници у Јосипдолу. Летак је био насловљен са „Срби Лике, Кордуна и Баније".[137]

Хебранг је наложио Ферду Чулиновићу да сачини оптужни-

135 М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 198.

136 С. Опачић Ћаница, *Србин у*..., стр. 70.

137 Садржај летка је објавио Чедомир Вишњић – *Кордунашки процес*..., стр. 139–142.

цу против групе Срба (Вељко Кораћ, Илија Жегарац и Љубо Вујичић). У разговору Чулиновића и Опачића, Опачић је схватио да летак који му је дао Чулиновић није онај што му је недавно показао Хебранг: „Из овога је нестало свега онога што се односи на ЦК КПХ. Друго је све исто па и папир исти!“[138]

Хебранг је удесио процес тако да су Срби судили Србима! „У публици су били ради пљескања сви секретари партијских организација и комитета. По завршетку поступка смо Богдан (Орешчанин – *примедба аутора*), Душко (Бркић – *примедба аутора*) и ја отишли код Хебранга и он је прекрижио кога стријељати, кога на друге казне судити, па је то Богдан само прочитао и то је било неопозиво.“[139]

Према пресуди, дванаесторо оптужених је проглашено кривим: смртна казна стрељањем изречена је за петорицу (Вељко Кораћ, Илија Жегарац, Љубо Вујичић, Милан Момчиловић и Мркић Марко), седморо је осуђено на временске казне, док је четворо ослобођено свих оптужби.[140]

138 С. Опачић Ћаница, *Србин у...*, стр. 72–73.

139 С. Опачић Ћаница, *Србин у...*, стр. 73.

140 Пресуда и образложење пресуде објављени су у: Ч. Вишњић, *Кордунашки процес...*, стр. 377–441.

6.5. Партизански злочини над припадницима српског народа

Једно од незгодних питања могло би да буде следеће: Да ли су партизани чинили злочине?

Тешко се определити између више примера тенденциозних реинтерпретација појединих догађаја из времена Независне Државе Хрватске.[1] Један од њих може бити следећа тврдња америчког историчара хрватског порекла Јере Јареба, пошто представља класичан пример новог тумачења: „Tokom rata komunisti nisu, uglavnom, provodili masovna klanja u Hrvatskoj, nego su se ograničili na ubijanje istaknutih hrvatskih ličnosti s bilo kojeg područja javnog života. Dapače, kod tih ubijanja veću su pažnju posvećivali svojim mogućim budućim političkim protivnicima nego tadašnjim."[2]

***

Једну од табу тема кад је реч о истраживању рата у Југославији 1941–1945. године представљају партизански злочини и репресија над српским становништвом у крајевима где су оперисале њихове јаче снаге. Мада је комунистички систем нестао са историјске позорнице, поменута тема и данас је једна од изазовнијих за историчаре.

Ниједна страна у било ком рату није невина јер је свака чинила мање или веће злочине над локалним становништвом, у борбама или непосредно после њих. Стара мудрост каже да се о одређеним темама из прошлости слободније прича тек када оду савременици. Нестанком савременика и починилаца ратних злочина почиње доба мирнијег истраживања прошлости, а то значи и злочина које су починили победници. Истраживање злочина и репресије победничке стране над пораженима у рату не значи жаловање за губитницима, који су и сами чинили злочине. Оно треба да упозори на неке друге чињенице, а тичу се појединачних и колективних казни.

Историографија мора да прође свим спорним питањима из

1 Ivo Goldstein, *Povijesni revizionizam i neoustaštvo – Hrvatska 1989.–2022.*, Zagreb, 2023, str. 58–60.

2 Ј. Јареб, *Пола стољећа*..., стр. 123.

прошлости са потпуном објективношћу и без идеолошких погледа на рат између партизана и четника. Истраживање злочина комуниста над идеолошким противницима или неистомишљеницима, не значи негирање великих жртава српског народа, уосталом из тог народа су били у апсолутној већини припадници партизанских јединица до краја 1943. године. Ни комунистичко-партизански покрет није изишао невин из „народноослободилачког рата и револуције", пошто су његови припадници чинили појединачне, групне и масовне злочине и то у различитим формама и над припадницима свих народа.

Званична историографија, с обзиром на то да је била под знатним идеолошким утицајем, није се бавила неугодним ратним епизодама. Како су припадници комунистичког покрета у свом дводеценијском илегалном раду мало тога остављали у писаној форми, нарочито оно што би, по природи ствари, било доступно појединцима из партијских врхова, јасно је зашто нема сачуване и доступне архивске грађе из ратних година нити више објављених текстова.

То наводи на закључак да је веома тешко обрадити задату тему, у овом случају злочине што су их починили припадници комунистичко-партизанског покрета у свом ангажовању по свим крајевима Независне Државе Хрватске (па и у остатку Југославије). Уосталом, задату тему могуће је истражити и обрадити тек у вишегодишњем научноистраживачком пројекту! Дотле се треба задовољити реконструкцијама разних облика трагичних догађаја на одређеним просторима.

***

Одбрана мита о партизанској невиности у ратним злочинима је малтене стално подупирана оптужбама о сарадњи четника са Италијанима, Немцима и Хрватима усташама.

Четници, у ствари Југословенска војска у отаџбини која нема континуитет са оном што је капитулирала у Априлском рату 1941. године, били су, после пропасти устанка у Србији, готово у сваком виду на супротној страни од партизанске. То је битан разлог зашто се истрајавало на примерима сарадње четника са окупаторским снагама док је истовремено свесно заобилажена стратешка сарадња са припадницима немачког Вермахта од августа 1942. године па све до краја рата. Контакти и договори партизана и Немаца обухватају

више етапа и различитих нивоа. Један од најсудбоноснијих договора је онај из марта 1943. године – такозвани Мартовски преговори.[3]

Мит о херојству и јунаштву партизана одржан је и константним истицањем колаборације четника са италијанском војском, а касније и немачком. Зато је питање стварних разлога политике италијанских војних команди према српском народу и четницима остало изван интересовања истраживача. У том контексту јасно је зашто ни преживљавање и страдање тог народа није било захвална тема, па је сва одговорност пребацивана на окупаторе. Италија и Независна Држава Хрватска били и су ратни савезници. Свака страна је, међутим, имала своје дугорочне и стратешке интересе у којима је посебно место припадало српском народу. Има основа за претпоставку да је та веза за Хрвате била опасна. У том контексту требало би посматрати и италијанску политику заштите Срба. Комунистичко квалификовање заштите најчешће се потенцирало синтагмом која је сугерисала да је ту реч о „великосрпским елементима" који желе да сачувају своје интересе.[4] У првом реду то се односило на све српске националне вође који су у италијанској војсци видели јединог заштитника од усташког погрома што је попримао облике затирања. Потом су следиле тврдње да су управо они били носиоци издаје. Све се завршавало наглашавањем да је крајњи циљ српско-италијанске сарадње распиривање мржње према Хрватима и муслиманима и претварање устанка против окупатора у братоубилачки рат. Истовремено се свесно превиђало да у затирању српског народа Италијани нису имали већег удела у односу на Хрвате односно усташе. Напори Хрвата комуниста да поврате Далмацију од Италије оцењивани су веома позитивно н у складу с правом на решавање хрватских националних интереса.[5]

***

Брига високих комунистичких руководилаца о хрватском

3 О преговорима и сарадњи припадника немачке и партизанске војске видети у посебном поглављу.

4 „Срби који су избегли усташки нож, захваљујући милосрђу италијанских војника, проглашени су од стране појединих партизанских јединица за 'издајнике' и 'сараднике окупатора'. Њихова кривица била је што су остали у животу. Многи од њих, по повратку на територију под контролом партизана, били су стрељани." – С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*..., стр. 412.

5 Коста Николић, *Италијанска војска и четници у Другом светском рату у Југославији 1941–1945*, Београд, 2008, стр. 8–9.

питању може се видети и у односу према Далмацији. У том контексту треба посматрати и нападе на четнике. Тако је Иво Рибар у чланку „Далмација у пламену“ објављеном у *Borbi* октобра 1942. године истакао: „Zajedno sa talijanskim crnim košuljama četničke bande kojima komanduju vojvode nedavno odlikovane od Jugoslavenske vlade u Londonu istrebljuju danas – ne partizane koji odgovaraju oružjem u ruci – već goloruk hrvatski živalj Dalmacije“.[6]

У исти контекст спада и извештај Владимира Поповића Централном комитету Комунистичке партије Југославије у коме је нагласио: „U gotovo svim krajevima Hrvatske vlada strah od četnika, naročito nakon zločina koje su te bande počinile u Dalmaciji“.[7]

***

И даље је на снази тврдња настала сходно идеолошким и политичким потребама да је вођа Југословенске војске у отаџбини генерал Драгољуб Михаиловић 1946. године осуђен и због злочина почињених над припадницима југословенских народа, Хрвата и Муслимана у првом реду. То је мала манипулација, јер је познато да је Михаиловић био оптужен да је „вршио истребљења Хрвата и Муслимана под изговором да је то одмазда за покоље Срба које су вршиле усташе“.[8] Познато је и да се од тога одустало на крају судског процеса, па је он у овом делу осуђен због „распиривања националне и верске мржње и раздора међу народима Југославије“.[9]

***

Вјекослав Вранчић, потпредседник владе, известио је Главни стожер домобранства о збивањима у устаничким крајевима и том приликом навео: „Postoji pravilo da se svako ono selo gdje se dogodi odmetnički ispad, nesmišljeno i kolektivno kazni. Te kazne, naročito ako je u pitanju pravoslavno selo, sprovode se s apsolutnom bezobzirnošću, i time stradaju tisuće nedužnog naroda. To pravilo znaju i partizani. Oni će neko selo, gdje smatraju da ima priličan broj ljudi sposobnih za njihovu akciju, svakojako snubiti da im se priključe, pa ako to ne ide nikako (kakav je slučaj bio sa mnogim selima), oni će jednostavno

6 Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 124.

7 *Исто*.

8 *Не осећам се кривим, Стенограмске белешке са суђења вођи Четничког покрета*, Београд, 1990, стр. 41 (у даљем тексту: *Не осећам се кривим*...).

9 *Не осећам се кривим*..., стр. 745.

kod tog sela izazvati neki incident, i potom se povući. Sad narod zna šta dolazi i imajući do tada brojne primjere, čim osjete bilo kakvo gibanje vojske, razbjeći će se glavom bez obzira. Ako to selo bude popaljeno i njegova imovina razvučena, partizani su postigli svoj cilj: sve što je zdravo i sposobno ide k njima. eto tako, i na taj način, nastalo je dosta odmetništva u selima."[10]

А. Револуционарни терор

Кордун, Банија, Лика и Босанска Крајина су представљали територије са већинским српским становништвом које је у усташким (државним) плановима требало затрти кроз разне форме. Један од детаља тог генералног плана говорио је да ће Бањалука бити будућа престоница Независне Државе Хрватске па је на околном простору по неколико десетина километара од тог града требало променити етнички састав становништва!

Први велики злочини на Кордуну, Банији, Лици и Босанској Крајини приморали су српско становништво да се организује ради одбране голог живота и имовине. Самоорганизовање је било спонтано, мада су се већ у првим данима издвојиле личности у које је народ имао поверења.[11]

Када су устаничке формације толико нарасле да су постале озбиљан проблем за хрватску државу, реаговали су и припадници врхова Комунистичке партије Југославије и Хрватске. Убрзо су у појединим местима наметали своју политику. Притом су сламали отпоре оних који се нису уклапали у комунистичко-партизанску идеологију и политику, не презајући од сурових казни и убистава и у својим редовима али и кажњавања појединаца и група локалног становништва.

***

Револуционарни или превентивни терор, који су спроводили комунисти и партизани још у данима такозване Ужичке републике, настављен је у Црној Гори, Херцеговини, источној Босни, Далмацији, Лици, Кордуну, Банији и Босанској Крајини. Страдали су они који нису прихватали комунистичку политику. Страдање је

10 ВА, НДХ, 76–13/4-2. Цитирано према: С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*..., стр. 406.

11 Gojko Polovina, *Svjedočenja o ustanku u Lici*, Beograd, 1986.

појачано после разлаза устаника и поделе на партизане и четнике. Терор је погодио чак и угледне устаничке вође, док су су њихове присталице доживљавале разне врсте репресије што се огледала у паљевини кућа, отимању стоке, појединачним убиствима чланова њихових породица...

Тешко је утврдити када су започели комунистичко-партизанска репресија и терор. Још није разјашњено да ли је све то кренуло у време када су у устаничким групама покушали да се наметну некадашњи учесници грађанског рата у Шпанији, запамћени под надимком Шпанци. Познато је, међутим, да је већина њих из рата стигла у Загреб у лето 1941. године и одатле су се разишли на разне стране: Марко Орешковић Крнтија, Коста Нађ, Владимир Владо Ћетковић. Неколицина комуниста који су се на почетку рата затекли у крајевима где су рођени или радили (Лика), и били међу устаницима а нису ратовали у Шпанији, углавном су трајно или привремено нестали са водећих позиција: били су то Раде Кончар, Гојко Половина, Ђоко Јованић,....

***

На простору тромеђе Далмације, Лике и Босанске Крајине из народа су се као вође наметнули угледни и познати људи: Стојан Матић (поручник Југословенске краљевске војске), Бошко Рашета (мајор Југословенске краљевске војске), Момчило Ђујић (свештеник) и Живко Брковић (поручник Југословенске краљевске војске и командант Герилског одреда Дрварске бригаде). Они су појмили обим злочина над српским народом, али се нису бавили стратешким циљем устаничке масе осим борбе за голи опстанак.

На просторима тромеђе Далмације, Лике и Босанске Крајине Комунистичка партија Хрватске није имала значајнијег утицаја у народу. Када су комунисти покушавали да се натуре народу за вође и комесаре, настајали су проблеми. Комунисти би на то реаговали убијајући од народа изабране старешине, угледне људе и домаћине. Поводи за терор су били различити и неубедљиви у датим околностима.

Отрићки споразум (11. август 1941), то јест договор Италијана и устаничких вођа у Лици о ненападању, послужио је комунисти Владимиру Ћетковићу (Црногорац, учесник рата у Шпанији па отуда и надимак Мали Шпанац) да јавно запрети Момчилу Ђујићу и Живку Брковићу. Ђоки Јованићу (који је био један од потписни-

ка споразума) запретио је Партијом! Следећих месеци под чудним околностима убијени су Брковић и Матић, док је Рашета нетрагом нестао.

Стојан Матић је погинуо у нападу на Кулен Вакуф 28. фебруара 1942. године. Причало се да га је убио извесни Дмитар Заклан по налогу Партије. Ђоко Јованић био је само рањен.[12] Обичај да име страдалог борца добије јединица у којој је ратовао започео је са Марком Орешковићем Крнтијом, наставио се са Стојаном Матићем...

У међувремену, са комунистичке стране уследиле су оптужбе против дојучерашњих сабораца у устанку: „Сваким даном су одржавани зборови и састанци против четника. Они су били криви за распад Југославије, долазак усташа, усташки покољ, убиство Орешковића, и за све наше претрпљене и долазеће недаће. Укључујући ту и смрт Стојана Матића, све смрти пре његове и све које ће нас задесити убудуће, углавном – *с леђа*."[13]

***

Родољуб Чолаковић тврдио је да је у рату партизана и четника „пало са обе стране више бораца него у борби против окупатора и усташа". Грађански рат, који је по тврђењу британског историчара српског порекла Ивана Авакумовића, започео Јосип Броз Тито, олакшао је окупатору да савлада народни устанак у Србији 1941. године.[14]

***

У источној Босни устаничке вође партизанског и четничког покрета сагласили су се 1. октобра 1941. у Дрињачи да формирају заједнички штаб и започну борбу против усташа и Немаца. Са четничке стране били су мајор Јездимир Дангић, Перо Ђукановић и капетан Сергије Михаиловић, а са партизанске Родољуб Чолаковић Гојко, Слободан Принцип Сељо и Светозар Вукмановић Темпо. Када је о договору информисан Јосип Броз Тито (који је тада

12 Симо Ш. Дубајић, *Живот, грех и кајање – Исповедна ауторска хроника у пет књиге* (рукопис), I део, Београд, 1998, стр. 205 (у даљем тексту: С. Ш. Дубајић, *Живот, грех и кајање*...).

13 С. Ш. Дубајић, *Живот, грех и кајање*..., стр. 205-206.

14 Иван Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, Београд, 2006, стр. 74–75.

био у Ужицу), реаговао је захтевом да се прекине свака сарадња.[15] Брозово наређење значило је наставак партизанско-четничког сукоба започетог у Србији.

Борба против четника у Источној Босни почетком 1942. године имала је и своју специфичност јер су се на том простору и по истом задатку нашле и усташке јединице под командом пуковника Јураја Јуре Францетића.[16] Ускоро су тамошње четничке јединице биле обезглављене и поражене тако да до краја рата нису представљале опасног противника.

***

Директива Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Црну Гору, Боку и Санџак од 10. новембра 1941. године била је упутство које је требало применити у процесу револуције. Истовремено, то је значило и склањање борбе против окупатора у други план! Партизанском руководству било је потребно елиминисање свих оних који ће им се испречити на револуционарном путу. У том контексту прокламовани су, осим осталог, бројни изрази које често ни онима који су их изговарали нису били јасни. Најчешће се чуло „народни издајници"! У суштини, то се односило на све који не прихватају комунистичку доктрину и њих је требало приказати као издајнике који сарађују са окупаторима. Тако је пут комунистичког и партизанског руководства са пратећим формација био обележен убијањем четника.[17]

На саветовању у Главном штабу за Црну Гору и Боку 15. новембра 1941. закључено је, поред осталог, и следеће: „Најоштрије сузбити и спријечити покушаје који иду за тим да створе посебну војничку организацију, паралелну партизанској, као петоколонашку и разбијачку работу саботера и непријатеља Народно-ослобо-

15 Проглас Главног штаба НОП одреда Босне и Херцеговине и Команде војно-четничких одреда од 1. X 1941 године о заједничкој борби против окупатора и усташа – *Зборник НОР-а...)*, IV–2, стр. 7–9; Наређење Врховног штаба с краја дванаестог мјесеца 1941. штабу Прве пролетерске бригаде – *Исто*, стр. 218–220.

16 Наређење Врховног штаба од 3. марта 1942. штабу Друге пролетерске бригаде – *Зборник НОР-а*, II–3, стр. 20–24; Обавештење Врховног штаба од 4. марта Оперативном штабу за Источну Босну – *Исто*, стр. 35–36.

17 Писмо Централног комитета Комунистичке партије Југославије, од 10. новембра 1941, Покрајинском комитету за Црну Гору, Боку и Санџак – *Зборник НОР-а*, III–1, стр. 227–231.

дилачке борбе. Носилац општенародног устанка у Црној Гори могу бити само партизани.“[18]

Приликом бежања из Србије на територију Независне Државе Хрватске, партизанско руководство застало је у селу Нова Дренова код Нове Вароши. Тада је закључено, на предлог Едварда Кардеља, да треба почети реализацију другу етапу револуције кроз сукоб са четницима.[19]

Партизанско вођство стационирало се у Фочи и ту остало извесно време. Броз је у Рудом 21. децембра формирао Прву пролетерску бригаду и наговестио нападе на четнике. Кардељ је 8. јануара 1942. године на састанку у Иванчићима код Олова био конкретан: „Данас се поставља пред нас питање ко ће кога: или ми четнике или четници нас“![20] Броз је тих дана упутио командантима и политичким комесарима наредбу да „четничке банде треба ликвидирати“, а 14. фебруара наредио штабу Црногорско-санџачког одреда да треба прибећи репресалијама. То је био наставак Кардељевог наређења из августа 1941. године да се у рату не треба плашити и паљевине читавих села.[21]

Тешко је утврдити када је издата прва наредба о тешким репресалијама над родбином идеолошких противника. Зна се да је Броз 1. марта 1942. године у Чајничу приликом формирања Друге пролетерске бригаде дао директиву: „Ми ћемо пуцати и на рођеног оца – ако иде против народа“![22]

***

У међувремену, у Црној Гори, Херцеговини и источној Босни увелико је текла посебна врста ратних операција у којима је страдао онај део српског становништва за који су комунисти проценили да им у будућности могли бити велики непријатељи. Било је то време које су комунистички историчари именовали као „лева скретања“. У ствари, реч је о такозваном превентивном терору спровођеном

18 Записник о савјетовању Главном штаба НОП одреда за Црну Гору, Боку и Санџак са командантима и политичким комесарима одреда од 15. 11. 1941 године – *Зборник НОР-а*, III–1, стр. 146–153.

19 Ј. Б. Тито, *Сабрана дела*, VIII, стр. 10–15.

20 Rasim Hurem, *Kriza Narodno-oslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1972, str. 149.

21 Извештај Едварда Кардеља, од 2. августа 1941. Јосипу Брозу о ситуацији у Словенији и Хрватској – *Зборник НОР-а*, II–2, стр. 31.

22 В. Дедијер, *Дневник*, I, стр. 109.

на одређеном простору! Подстрек партизанским акцијама дао је 3. марта Броз налогом упућеним Главном штабу за Црну Гору и Боку: „Ви морате прибјећи репресалијама против четника. Морате палити извјесне куће окорјелих зликоваца и разбојника, а обавезно све куће вођа и коловођа."[23] Следећих месеци из партизанског Врховног штаба упућиване су бројне наредбе сличног садржаја.

Тим наређењима Јосип Броз је као комунистички генерални секретар и партизански врховни командант преузео политичку и командну одговорност за све оно што ће уследити у односу према цивилном становништву, ратним заробљеницима, што је укључивало убијање и нељудско иживљавање над немоћним, у првом реду српским жртвама. Ни остали комунистички руководиоци нису заостајали за врховним командантом, при чему су се истицали они из партијског врха који су на тај начин стицали све веће заслуге.

Реакција четничких јединица у Црној Гори била је жестока, па је уследило протеривање већине партизанских јединица са тих територија које је окончано почетком јуна 1942. године. То, међутим, није значило да је терор престао – настављан је у другим крајевима!

Б. Босанска Крајина

Комунистичко вођство било је принуђено да тежиште партизанског покрета пребаци на запад, у крајеве где је устанак против усташке политике, спровођене нарочито кроз групне и масовне злочине, резултирао стварањем бројних формација.

Српски народни устанак у Босанској Крајини био је спонтан. Један од вођа био је лекар Младен Стојановић, из угледне свештеничке породице, комуниста од 1940. године.[24] Био је свестан комплексних прилика међу устаницима. Лично је био у расцепу између народне традиције и оног шта тражи Партија. Однос према српској традицији може се видјети и кроз следећи случај: када је један од локалних команданата предложио да заклетву бораца обаве на празник Светог Саве 27. јануара 1942. године, ускоро је ликвидиран под оптужбом да је био прикривени четник.[25]

23 Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, 2, Пале–Београд, 2000, стр. 12.

24 Rade Bašić, *Mladen Stojanović*, Gornji Milanovac, 1983.

25 Записник са конференције војних и политичких руководилаца Првог крајишког одреда, 22. јануара 1942. године – *Зборник НОР-а*, IV–3, стр. 71–79.

Поред Младена Стојановића, у вођству су се наметнули комунисти Јосип Мажар Шоша (Хрват) и Осман Карабеговић (муслиман) који су форсирали партијску организацију као водећу снагу устаника.

Вође су тражиле беспоштедну борбу не обазирући се на жртве чак и у сопственим редовима међу људима из угледних породица који су им били наклоњени. Ликвидације су правдали потребом застрашивања.[26]

Слаба сарадња међу четничким јединицама у Босанској Крајини довела је до продора партизана у крајеве где су четници били утицајнији. С обзиром на директиве о непрестаној борби против четника и оних који има помажу, партизански команданти су наредили да се за казну попали неколико српских села.[27]

***

На конференцији војних и партијских руководилаца у Првом крајишком одреду 22. јануара 1942. закључено је, осим осталог, следеће: „У почетку устанка било је свега и свачега, било је доста самовоље и пљачке, али то све постепено опада. Било је прилично грешака. Било је људи који су тражили да све буде комунистичко. Та скретања улијево била су претјерана и штетна по Народно-ослободилачку борбу. Било је и људи који нијесу хтјели борбе са Италијанима. То су десни капитуланти, то је претварање живе револуционарне снаге народа у смрдљиву мочвару.“[28]

***

Још су присутна оспоравања кад је реч о томе да ли је устанак против усташких злочина у Независној Држави Хрватској био српски устанак, као и да ли су Срби чинили већински део партизанских јединица до краја 1941. године.[29]

Успостављање комунистичке контроле над устаничким јединицама у Босанској Крајини није ишло глатко. Избегнута су

26 Жарко Згоњанин, „Борбе на козарском подручју“, у: *Козара у Народно-ослободилачком рату – Записи и сјећања,* I, Београд, 1971, стр. 393-395.

27 Записник са састанка четничких вођа Босанске Крајине одржаног 1. и 2. маја 1942. године у селу Кулаши код Прњавора – Зборник НОР-а, XIV–2, str. 676–677.

28 Записник са конференције војних и политичких руководилаца Првог крајишког одреда, 22. И 1942. године – *Зборник НОР-а*, IV–3, стр. 71-79.

29 Видети предговор у: *Banjalučki ilegalac Sjećanja Žarka Lastrića* (priredili Vladan Vukliš i Marijana Todorović Bilić), Banjaluka, 2020, str. 9–38.

искуства из Херцеговине када су комунисти несрпског порекла страдали од устаника у времену усташко-муслиманских злочина. У Крајини су комунисти Хрвати и муслимани користили српске или руске надимке и имена да би сакрили своју националност.

***

После такозване Друге непријатељске офанзиве у источној Босни против партизанских јединица и Врховног штаба, одлучено је да се у Босанску Крајину упуте способни и проверени партијски кадрови. Сматрајући да је тамошња ситуација комплексна због надмоћности четничких јединица, Јосип Броз, који је тада још боравио у околини Фоче, посредством Светозара Вукмановића Темпа послао је двоје искусних комуниста да помогну у рашчишћавању.[30]

Одлуком Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Босну и Херцеговину, у Босанску Крајину упућени су 9. фебруара 1942. године Лепосава Лепа Перовић, по партијској и Коста Нађ, по војној линији, за команданта Оперативног штаба.[31] Упутства су добили у Фочи од Јосипа Броза у присуству Александра Ранковића. Босанска Крајина је у то време имала јак устанички покрет али он није био под тоталном комунистичком контролом.[32]

Броз им је нагласио да ће им главни проблем бити четници: „Potrebno je samo da im se na jednom mjestu zada žestok udarac i oni će se potpuno razbjeći".[33]

Броз је Нађу дао опширне и конкретне инструкције у којима ја знатно више захтева упућено против четника него усташа:

„3/ Sve ostale partizanske i dobrovoljačke jedinice učvrstite i očistite od petokolonaških i kolebljivih elemenata. Ti elementi ruše red i

30 „Тито је сматрао да ће се политичко-војна ситуација развијати још изразитије повољно за нашу борбу у Босни и Херцеговини, јер – говорио је Лепој и мени 10. фебруара, а Темпу писао 20. фебруара – народ је осудио издајнички и разорни рад четничких елемената." – Kosta Nađ, *Ratne upomene Četrdesetdruga*, Zagreb, 1979, str. 22–23.

31 В. Дедијер, *Дневник*..., I, стр. 93–94.

32 Записник са обласне конференције Комунистичке партије Југославије за Босанску Крајину, одржане од 21. до 23. фебруара 1942. године, којој су присуствовали припадници виших партијских организација – Д. Ђургуз, М. Вигњевић, *Други крајишки народноослободилачки партизански (козарски) одред Младен Стојановић*, Приједор, 1982, стр. 475–478.

33 Kosta Nađ, *Ratne uspomene – Četrdesetdruga*, Beograd, 1980, str. 22–23.

disciplinu po jedinicama. Oni se vješto maskiraju, da bi se pojavili u najkritičnijim časovima, kada se ispoljava njihov izdajnički rad. Dakle, bolje su male ali čvrste i disciplinovane čete nego mnogobrojnije sa kolebljivim elementima...

4/ četničke formacije na vašoj teritoriji ne smiju postojati. Njihova izdajnička uloga dovoljno se otkrila u narodnim masama, pa ih treba likvidirati. Tamo gdje ima uslova, možete formirati jedinice dobrovoljačke vojske. Kada stvorite jake udarne bataljone, likvidirajte četničke bande oko Lapca i Srba, uspostavljajući neposrednu vezu sa partizanima u Lici."[34]

Нађ и Перовићева су кренули из Фоче, накратко се задржали у Сарајеву, продужили до Босанске Градишке и стигли до одредишта, до Бањалуке. Перовићева је у партизанима пронашла своје три сестре: Даницу Дану, која је донедавно радила као хирург у бањалучкој болници, Јелену Јелу, некадашњу учитељицу у Хашанима испод Грмеча, и Душанку, скојевку, девојку од 17 година.[35]

На првом састанку у партизанима, Нађ и Перовићева су пренели налоге: формирање покретних јединица и борба против непријатеља. Најважнија порука од Броза и Врховног штаба односила се на прекид било каквих контаката са четницима с објашњењем да су они „постали сарадници окупатора".

Почетком 1942. године у Босанској Крајини постојало је пет крајишких партизанских одреда: Први у Подгрмечу, Други на Козари, Трећи на Јањи и око Јајца, Четврти у централној Босни и Пети у Дрвару. Већина бораца била је за останак на својој територији.

Нађ и Перовићева пренели су домаћинима смисао партизанске тактике и борбе, онако како су им казали у Фочи: „Teško su pristajali i na to da im neko postavlja komandire, jer je najveći broj njihovih ustaničkih četa i komandira bataljona bila izabrala ustanička masa.

34 Kosta Nađ, *Ratne uspomene. Četrdesetdruga*, Zagreb, 1979, str. 184–185. Читањем Нађевих сећања уочава се његова опседнутост четницима: тако је око 800 пута поменуо реч четници и придеве изведене од ње док је за усташе то учинио око 500 пута!

35 Родитељи Лепе Перовић и два брата су претходног лета (1941) одселили у Србију – Лепосава Перовић, „Sedam meseci sa Krajišnicima", 1941/1942, knjiga 13, Beograd, 1975, str. 164–188 (у даљем тексту: Л. Перовић, *Седам месеци*...). Вредно је напоменути да се ауторка не сећа ниједног датума! Тек после реченице да су она и Нађ упућени ради учествовања на планираној партијској конференција за Босанску Крајину, може се закључити да је реч о јануару 1942. године. – Л. Перовић, *Седам месеци*... стр. 170.

Teško im je bilo i da uvide preku potrebu uvođenja političkih komesara, da shvate širinu borbe, da samoodbrana srpskog naroda protiv istrebljenja, koje mu je pripremljeno od strane okupatora i ustaša, treba da bude povezana sa borbom radničke klase svih naroda Jugoslavije, i da jedino u toj saradnji i u tom jedinstvu postoji perspektiva nacionalnog samoodržanja srpskog i ostalih naroda u Bosanskoj krajini."[36]

Drugi zadatak se tičao nemilosrdne borbe protiv četnika: „Četnici u Bosanskoj krajini, uostalom, od početka ustanka, nisu imali iole značajniju masovnu bazu. Njih je u početku ustanka kao organizovane snage nije ni bilo. Oni su se okupljali docnije, organizovanom akcijom ubacivanja svojih borbenih emisara u partizanske ustaničke čete, u partizanske odrede".[37]

Комунистичке директиве биле су новост за устанике, па се појавио отпор који је прерастао у раздвајање и стварање четничких јединица – крајем новембра 1941. у данима напада на Мркоњић Град. То је највидљивије у случају Трећег крајишког одреда: један батаљон са командантом, предратним учитељем, Урошем Дреновићем, издвојио се од главнине која је остала комунистичка. Нешто слично десило се и у Четвртом одреду којим је командовао Симо Шолаја (погинуо 28. августа 1942. године код Купреса).[38]

У том превирању, комунистичко руководство је сматрало да ситуацију у Босанској Крајини треба каналисати и тај крај ставити под контролу. Ради тога организована је партијска конференција Обласног комитета у Скендер-Вакуфу (21–23. фебруар 1942).[39]

После поменуте конференције започета су нова превирања

36 Л. Перовић, *Седам месеци*..., стр. 171.

37 *Исто*. Лепосава Перовић у овом случају не говори истину. Наиме, устанички покрет је настајао спонтано, па су угледни појединци постајали вође. Расцеп међу устаницима покренули су комунисти који су дошли из других крајева и са директивама. Уосталом, то најбоље потврђују збивања у Трећем крајишком одреду.

38 Партизанске неуспехе Лепа Перовић описује следећим речима: „Mislim da je glavni uzrok naših neuspeha bili i objektivne i subjektivne prirode. Pre svega, pre rata je u tim krajevima bio relativno jak politički uticaj velikosrpske reakcije koja se oslanjala na seoske trgovce i druge seoske gazde i pojedine reakcionarne sveštenike." – Л. Перовић, *Седам месеци*..., стр. 172.

39 Записник са конференције објављен је као прилог раду: Dragan M. Davidović, „Osvrt na neke arhivske i druge izvore za Oblasnu konferenciju KPJ za Bosansku krajinu februara 1942. godine u Skender-Vakufu", *Zbornik radova sa Naučnog skupa „Oblasna konferencija KPJ zaBosansku Krajinu 21–23. februara 1942. godine u Skender-Vakufu*, Banja Luka, 1982, str. 35–72.

у устаничким јединицама из састава Четвртог крајишког одреда. Наиме, Оперативни штаб и Обласни комитет налазили су се у селу Јошавка, обезбеђивала их је локална чета. Када се сазнало о закључцима конференције, започела су превирања међу устаницима. Предводили су их новопримљени партијци на челу са Радославом Радом Радићем, који је одраније био комуниста, иначе помоћником политичког комесара једног батаљона. У том превирању страдао је и један од најугледнијих устаничких вођа, лекар Младен Стојановић, заменик команданта Оперативног штаба Босанске Крајине.[40]

***

Самовоља комунистичких првака изродила се у форму такозваних преких судова. Тако је на Козари током 1941. године био формиран и партизански суд. На челу суда налазили су се Јосип Мажар Шоша, Симо Ивановић и Бошко Башкот.[41] Већина стрељаних била је осуђена од поменутог суда. У народу је познат локалитет Шошин јарак, недалеко од бука речице Мљечанице на Козари, где се, према причању локалног становништва, налази масовна гробница оних што су их стрељали партизани. У грех стрељанима приписивано је све што се није подударало са комунистичком политиком на Козари, од отвореног противљења комунистима, до подршке монархији и продаје ракије усташама. У мемоарима Бошка Југовића, јасеновачког логораша, пише да је у Шошином јарку убијен Мићо Самарџија из села Пуцара, кога су због „подршке краљу скинули голог и стријељали". Сестре Љубица и Роса Вучен су, наводно зато што су продале усташама ракију, убијене на поменутом локалитету.[42]

У прогласу преког суда на територији 2. крајишког одреда, од 6. фебруара 1942. године, наведено је 31 име стрељаних цивила и партизана, оптужених по разним основама – 30 су били Срби и један муслиман. Тако су брачни пар из Међувођа (Босанска Дубица) Михајло и Стана Аћимовић са ћерком Маром ликвидирани

40 Л. Перовић, *Седам месеци са*..., стр. 173.

41 Бошко Башкот, „У штабу 2. крајишког НОП козарског одреда", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, II, Београд 1971, стр. 50. Видети и: *Mensur Seferović, Josip Mažar Šoša – Komandant crvene Kozare*, Gornji Milanovac, 1974, стр. 34. (Наслов књиге на корици и трећој страни није исти: уместо командант стоји војник!)

42 Марко Јанковић, *Дубички 20. вијек*, Бања Лука, 2018, стр. 46 (у даљем тексту: М. Јанковић, *Дубички*...).

зато што су током немачке офанзиве у фебруар 1942. године на своју кућу окачили заставу са кукастим крстом. Тим чином су преживели долазак Немаца и усташа, али не и партизански преки суд. Четири сељака из села Комленац (Босанска Дубица), стрељани су због наводне четничке пропаганде. Александар Вребац убијен је због наводног непријатељског става према партизанској борби, а његов син Милош због тога што није казао у којем правцу је побјегао његов отац. Роса и Љубица Вученовић из Кнежице (Босанска Дубица) ликвидиране су због тога што ни на који начин нису помагале партизански покрет.[43] Мирко Јанковић из Међувођа стрељан је зато што је слао своју супругу у Дубицу иако су партизани били забранили одлазак у град: „Као примјер другима који још не схватају важност слушања наредаба водства народно-ослободилачке војске и народне власти по општинама". Са Мирковом супругом отишла је у град и Роса, супруга Милована Јанковића, али по повратку на њих је запуцала усташка патрола и Роса је смртно погођена: „Обзиром на то да је Милован кажњен већ тим што му је погинула жена ослобађа се смртне казне јер је он у том послу једнако крив као и Мирко".[44]

Мирко Лајић, Јово Грубан, Симеун Бранковић, Јован Рачић и Љубан Грујић, партизани Прве чете IV батаљона, и Миле Шева, партизан Друге чете истог батаљона, убијени су због преласка на страну четника.[45]

У Козарцу је због самовољног прикупљања хране стрељано неколико партизана, међу њима и први командант ослобођеног поменутог села Обрад Давидовић.[46]

Најчешће оптужбе које су окончане стрељањима биле су оне о сарадњи са четницима.[47] После такве оптужбе стрељана је и једна девојка из Пискавице. Није јој помогло ни то што се прикључила

43 „Проглас покретног пријеког војног суда на терену II К.Н.О.П. Одреда 'Младен Стојановић'" – Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/302.

44 „Проглас пријеког војно-цивилног суда II Кр. Нар. Осл. Парт. Одреда" – ВА, НОВЈ, 1703-3/1-3.

45 „Проглас покретног пријеког војног суда на терену II К.Н.О.П Одреда 'Младен Стојановић'" – Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/302.

46 Драгутин Станић, „У нападу на Приједор", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, Београд 1971, II, стр. 461–462.

47 Бранко Бране Ковачевић, „Са Младеном у Козари", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, II, Београд, 1971, стр. 309–310.

партизанима.[48] Оптуживани су и поједини повратници из избеглиштва из Србије.[49]

У околностима осипања и слабљења партизанских јединица 16. фебруара 1942. формирана је Козарачка пролетерска чета ради разоружавања или уништења четника.[50]

Неколико сачуваних партизанских докумената говоре да је било и отпуштених партизана према којима се требало односити са подозрењем и проверавати их на сваком кораку: „Ставити под контролу све отпуштене партизане и о истима водити строго рачуна. Све отпуштене партизане свући и изути и обући партизане у чети.“[51]

Посебан случај представља кажњавање бившег команданта једног батаљона Прве ударне бригаде Душка Јовића по наредби Ивице Марушића Ратка од 8. јуна 1942. упућене политкомесару 4. батаљона, уочи велике офанзиве на Козару: „Бившег команданта батаљона Јовић Душка, непримјетно ставити под стражу. Одредити 2 друга партијца, који ће пратити његов покрет и недати му да се удаљи из амбуланте у Ламовитој до даљнег наређења овог или Оперативног штаба. Када се буде хапсио, његов револвер као и све остале ствари доставити у штаб ове бригаде... Одијело и веш, послије стрељања, предати руководиоцу магацина у Талиће. ОВО ВАЖИ КАО СТРОГО ПОВЕРЉИВО, ВАЖИ САМО ЗА ДРУГА ПОЛ.[ИТИЧКОГ] КОМЕСАРА И ДРУГОВЕ КОЈИ СУ УПОЗНАТИ С ТИМ.“[52]

---

48 Радоја Батоз, „У штабу одреда“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања,* II, Београд, 1971, стр. 74.

49 Милан Будимир, „Са козарским партизанима“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања,* II, Београд, 1971, стр. 405.

50 „Уз Оперативни штаб налази се данас једна пролетерска чета из Козаре, састављена из десетина које су дале поједине козарачке чете. Ови борци извршиће свако наређење и спремни су за борбу против четника. У циљу формирања народно-ослободилачког пролетерског ударног батаљона стићи ће ускоро нашем штабу још једна чета са Дрварског подручја. Са снагама овога батаљона очисти ћемо прво Босанску Крајину од четничких банди, и чим се покаже могућност пребацивања овога батаљона у састав I народно-ослободилачке ударне пролетерске бригаде, ми ћемо га послати.“ – *Зборник НОР-а*, IV–3, стр. 291.

51 „Другарским штабовима чета 1, 2, 3, 4 и 5, амбулантама 1, 2, и болници, командама општина - Штаб IV бата. II К.Н.О.П.О. ‘Младен Стојановић’“ – ВА, НОВЈ, 1703-13/1-9.

52 Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, фонд „Архив Института за

***

После конференције војних и партијских руководилаца у Скендер Вакуфу, одржане 21, 22. и 23. фебруара 1942, појачан је комунистички терор.[53] Том приликом Младен Стојановић је изабран за начелника Оперативног штаба за Босанску Крајину, то јест постао је командант свих партизанских снага на том подручју.

Стојановић је био превише идеалиста што је некима у његовој околини сметало. Тако је једном приликом критиковао Османа Карабеговића, који је иначе био на високој партијској функцији, због непријатних речи које је изговорио на рачун кувара једне партизанске чете![54]

Коначна подела устаника догодила се 22. фебруара код школе у селу Јаворанима. Ударене су двије заставе: једна српска четничка и друга комунистичка са српом и чекићем. Под четничку заставу су стали командант бригаде Лазар Тешановић, команданти батаљона Симеун Обрадовић, Бранко Бранковић и Крсто Верета и готово сви припадници њихових јединица. На комунистичкој страни нашло се свега десетак бораца.

На терену гдје је Стојановић командовао није било сукоба међу некадашњим саборцима у устанку, то јест између четника и партизана.

Кад је за поделу у Јаворанима међу устаницима сазнао Младен Стојановић, упутио се са својим одредом ка Лазару Тешановићу у село Липовац.[55] Намера му је била да убеди Тешановића да подела неће добро донети народу. Успут је Стојановић свратио у Челинац где су се налазили партизански руководиоци Осман Карабеговић, Драго Мажар, Коста Нађ и Данко Митров. Говорио им је да треба покушати убедити Тешановића да се настави заједничка борба. Том приликом Карабеговић и Мажар су казали да је то узалудно па су Стојановића одвраћали од пута.

У село Липовац партизани су стигли у колони, а не у борбеном поретку. У изненадном нападу убијено је 14 бораца, а сам

историју радничког покрета", нерегистровано (копија у поседу аутора).

53 Проглас са конференције у Скендер Вакуфу – *Зборник НОР-а*, IV–3, стр. 258–261.

54 *Исто*.

55 Тешановићи су старином из села Липовац. Лазарева мајка се, после смрти супруга, преселила код брата Душана Млађеновића, свештеника у Јаворанима. Млађеновић је после рата ухапшен и осуђен на дугогодишњу робију због помагања четника.

Стојановић је био рањен.[56]

Када је Тешановић сазнао да су то партизани са Козаре зауставио је пуцњаву, али је било касно. Стојановића су пребацили у село Јошавку и тамо у једној кући сместили рањенике о којима је бринула докторка Даница Перовић. О ономе што се дешавало наредних дана постоји више сведочења то јест верзија. Једно је сигурно: Младен Стојановић је убијен под неразјашњеним околностима: убили су га четници или је био жртвован од својих из виших команди због контаката са четницима.[57]

Комунисти су као налогодавца убиства Стојановића оптужили Раду Радића, вођу устаника у Јошавци, али неки извори упућују да то није било дело Радића него других четничких кругова.[58]

Убиство Младена Стојановића може се посматрати и као крај процеса подвођења српског устаничког покрета под комунистичку револуционарну команду, што је истовремено довело до почетка суровог грађанског рата унутар српског народа у Босанској Крајини.

Једна партизанска јединица са Козаре добила је име по Младену Стојановићу! Смрт Младена Стојановића послужила је комунистима за нови талас убистава. Истовремено то је почетак појачане пропаганде против четника препуне оптужби за саучесништво са усташама у депортовању народа у Јасеновац! Четници су оптуживани да су фашисти и српске усташе![59]

---

56 М. Јанковић, *Дубички...*, стр. 56.

57 Писмо Обрада Стишовића Младену Стојановићу, од од 17. марта 1942. године – *Зборник НОР-а*, IV–3, стр. 330–332; Саопштење штаба Четвртог крајишког одреда од 4. априла 1942. године о смрти Младена Стојановића – *Зборник НОР-а*, IV–4, стр. 140–142. Видети и текст Бориса Радаковића „Прилог истраживању погибије Младена Стојановића" објављен на његовом блогу на интернету.

58 М. Спасојевић, Б. Максимовић, *Раде Радић – истине и лажи...*, стр. 69. Проглас Окружног комитета Комунистичке партије Југославије и штаба Другог крајишког одреда од 16. априла 1942. године о погибији Младена Стојановића – *Зборник НОР-а*, IV–4, стр. 212–214.

59 „Ти најновији издајници наше борбе, четници – српски фашисти у том свом разбојничком и издајничком послу не презају ни од најгрознијих злочина. У том свом огавном послу везали су се не само са мрским окупаторима и хрватском војском већ чак и са усташама. Када су видјели да се не могу зауставити и скршити народну борбу, да је не могу скренути с њеног јединог и правог пута којим га је повела и води славна Комунистичка партија, када су их наше пролетерске чете, батаљони и бригаде разбили и скоро уништили – онда још

***

Један од устаничких вођа на простору око Шипова био је Симо Шолаја. Његова судбина била је, по свему судећи, одлучена на конференцији у селу Агићи одржаној 6. фебруара 1942. године. Тада се разговарало о стању у Петом крајишком одреду и сукобу са четницима Уроша Дреновића. Том приликом је закључено: „Требало је уједно изабрати на овој конференцији и нови штаб одреда, јер је Трећи одред требало подијелити на два одреда. На овој конференцији могло се видјети, према држању појединих командира чета, да је Дреновић успио да поколеба многе људе у Шолајином батаљону. Сам Шолаја, који је иначе нама одан човјек, борац првог реда, јунак онога краја, који је први у овоме крају пуцао на талијанске окупаторе, на конференцији држао се колебљиво и стрепио да не настане сукоб између четника и партизана. Усљед кризе која је настала у Шолајину батаљону, он је чинио уступке талијанашима и говорио на конференцији да ће он још једанпут покушати да Дреновићеве људе увуче у борбу против Талијана у напад у на Мркоњић.“[60]

Симо Шолаја је погинуо у ноћи с 11. на 12. август 1942. и ускоро проглашен за народног хероја![61]

***

Борба против издајица, петоколонаша и четника била је и предмет писма упућеног партизанима у Славонији: „Напомињемо вам да требате водити најнемилосрднију борбу против издајица наше борбе, петоколонаша-четника. Објаснити партизанима и народу прљаву и издајничку улогу тих бандита који су отворено ступили у службу фашистичких окупатора, па и усташа, који задају нож у леђа Народноослободилачкој борби, који хоће да народу поново наметну оно зло и патње које је народ трпио годинама. Издајници су вјерне слуге југословенске господе који преко њих

појединe групице тих издајника по налогу фашистичких окупатора приступили су терористичким злочинима, нападају ноћу и из засједа убијају наше борце и другове. ОД РУКЕ ТИХ ЗЛИКОВАЦА – СРПСКИХ УСТАША ПАО ЈЕ И НАШ ДРУГ МЛАДЕН!“ – *Зборник НОР*-а, IV–4, стр. 212–214.

60 Извјештај Оперативног штаба НОП одреда за Босанску Крајину од 5. марта 1942. године Главном штабу Народноослободилачког покрета и Добровољачке војске за Босну и Херцеговину у развоју устанка у Босанској Крајини – *Зборник НОР-а*, IV–3, стр. 279.

61 Gojko Marčeta, *Komandant Šolaja – Životni put narodnog heroja Sime Šolaje*, Gornji Milanovac, 1976.

желе да се поново врате у нашу земљу да би продужили пљачку, насиље и наметнули нашим народима ропство, глад и биједу. Све појаве четничке дјелатности, све издајничке елементе без разлике вјере и народности темељито и немилосрдно уништавајте у самоме зачетку."[62]

***

Партизанске формације у својим акцијама против четника у Босанској Крајини чиниле су злочине. Тако је Команда босанских четничких одреда 6. априла 1942. године известила команданта одреда „Кочић" о ситуацији на свом терену. У писму је, између осталог, било наведено и следеће: „U svom gnjevu ovi komunisti nemilice napadaju, pljačkaju, pale, kolju i ubijaju misleći da će na taj način stvoriti u Srpskom narodu i četničkoj vojsci paniku i pronaći kako da umaknu iz ove klopke. Ovom prilikom pored mnogih drugih imanja uništena je i celokupna imovina oca Laze Tešanovića. Neki politički komesari interesovali su se da li je tu Lažima porodica i hvalili su se kako bi najvoljeli da mu zakolju dete. Ovakav rad stvorio je veliko nezadovoljstvo protiv komunista i diglo se sve listam da ih uništi."[63]

***

Партизанске команде у Босанској Крајини више су посвећивале пажње борбама са четницима него супростављању усташама. О томе сведоче преписка команди мањих јединица и Штаба за Босанску Крајину и Врховног штаба. Тако, примера ради, 4. септембра 1942. године Оперативни штаб за Босанску Крајину извештава о бомбардовању положаја Прве крајишке бригаде. Потом додаје: „Mi smo došli do zaključka da je za uspješnu borbu protiv četničkih bandi potrebno da im zadamo jedan snažan udarac i time izazovemo kod njih demoralizaciju, a isto tako, da moramo preduzeti oštrije represalije prema četiri četnička sela koja se nalaze usred šume Manjače i služe četničkim bandama kao ekonomska baza. Stoga je izdato naređenje svim brigadama da danas pređu u opšti napad na svim sektorima. Ta akcija mora biti brza tako, da možemo uskoro preduzeti predviđenu akciju."[64]

62 Писмо штаба Другог крајишког одреда од 26. марта 1942. године штабу Првог славонског одреда о борби против четника – *Зборник НОР-а*, IV–3, стр. 359–360.

63 *Зборник НОР-а*, XIV–2, стр. 576–578.

64 *Зборник НОР-а*, IV–7, стр. 19–22.

Коста Нађ, командант Оперативног штаба за Босанску Крајину 6. септембра 1942. информисао је Врховни штаб о борбама и чишћењу Мањаче од четника. У писму је било наглашено: „Izdao sam naređenje svim jedinicama da se pooštre represalije protiv svih onih sela iz kojih se bude pucalo na partizanske jedinice, a isto tako, da se konfiskuje imovina od četnika koji se bore protiv nas".[65]

***

Два месеца после офанзиве здружених немачко-хрватских формација на Козару, у којој је страдао велики део становништва, што у борбама, логорима и депортацијама, комунисти су организовали састанке 20. и 21. септембра 1942. године ради анализе протеклих догађаја. Највише речи и времена посвећено је оптуживању четника те је закључено да они представљају главног сарадника окупатора и да је то био повод прикључивању припадника хрватског народа партизанској борби. Знатно мање времена је потрошено на сумњичења појединаца да су прочетнички настројени а закључено је да је њих требало у ранијим борбама ликвидирати.[66]

Ускоро је Обласни комитет Комунистичке партије Југославије за Босанску Крајину јасно обзнанио своје ставове: „Важно је објаснити и саучесништво избјегличке владе и у јасеновачким злочинима не само по томе што четници сарађују са усташама и служе истог газду окупатора, него и по томе што четници либерују српско месо за усташку клаоницу у Јасеновцу, што они својим издајама и злочинима омогућавају окупатору и усташама да истребљују читаве срезове и што, најзад, и сами тјерају голоруки народ под усташке ножеве и маљеве".[67]

Мада четници нису учествовали у операцији на Козари, то није сметало партизанској пропаганди да фалсификује одређене чињенице.[68]

---

65 *Зборник НОР-а*, IV–7, стр. 38–40.

66 „Izvod iz zapisnika sa partijskog savetovanja Okružnog komiteta KPJ za Kozaru održanog 20. i 21. septembra 1942. godine" – *Зборник НОР-а*, IX–2, str. 75–105.

67 „Свим партијским јединицама", Меморијални музеј на Мраковици, Ф5/42. Видети и текст Бориса Радаковића „О комунистичкој репресији под Козаром према неистомишљеницима и четничким елементима међу устаницима 1941-1942." објављен на интернет порталу academia.edu.

68 Vlatka Vukelić, Vladimir Šumanović, *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2021.

***

(Појединачне судбине некадашњих устаничких вођа а касније четничких команданата на простору Босанске Крајине указују да је већина убијена по завршетку ратних операција 1945. године.

Урош Дреновић, командант Мањачког четничког корпуса: погинуо приликом англоамеричких бомбардовања 1944. године;

Милан Малић, командант Бањалучког среза: ликвидиран 1944. године;

Јово Мишић, командант бригаде Мањачког четничког корпуса: ухваћен 1945. и осуђен у Војном суду у Бањој Луци на смрт;

Лазар Тешановић, командант четничког корпуса: ликвидиран 10. јануара 1947. на терену Чемернице;

Раде Малешевић, командант бригаде: ликвидиран 1945. године;

Илија Малић, командант бригаде код Раде Радића: ликвидиран марта 1945. код Прњавора;

Гостимир Станковић, командант батаљона код Раде Радића: ликвидиран у Јошаници 1946. године;

Вукашин Марчетић, заменик команданта корпуса: непозната судбина;

Митар Тривунчић, командант бригаде: преживио рат, избегао у иностранство...)

В. Жртвовање рањеника

Посебна врста свесно почињених злочина тиче се судбине рањеника припадника партизанских јединица. Нема трагова о томе када се први пут десило да буде остављена група рањеника како би се већина спасла. Зна се за неколико случајева са веома трагичним последицама.

Одлуке комунистичко-партизанског руководства о остављању својих рањеника на милост и немилост непријатељима нису биле теме у југословенској историографији. То је на разне начине прикривано кроз стварање митова о саможртвовању, „епопеји рањеника", „узвишеној бризи за рањене другове".

Почело је у борбама око Ужица 1941. године, међу којима је најпознатија она вођена 29. новембра на Кадињачи када је напросто жртвовано око 250 партизана.[69]

69 Према немачким подацима, страдало је 572, рањено 85 и заробље-

Јосип Броз је признао више случајева у рату када су жртвовали рањенике (партизанских јединица у којима су Срби били најбројнији борци) препуштајући их немилој судбини пред надирућим немачким формацијама. „Najteže mi je uvijek bilo kad se u toku neprijateljskih ofanziva i teških borbi radilo o spasavanju ranjenika. Težak mi je trenutak bio 1941. godine na Zlatiboru, kad smo morali ostaviti tri stotine ranjenike, koje su Nijemci poslije pobili. Mi tada nismo mogli sve da evakuišemo. Nismo zato imali mogućnosti, ni vremena ni sredstava. Isto tako, teško mi je bilo i u četvrtoj ofanzivi, kad sam gledao kako ljudi prosto umiru na putu od iscrpljenosti. Teško mi je bilo u petoj ofanzivi, naročito u momentima kad sam vidio da nećemo moći da spasimo sve ranjenike. To su teški trenuci koji su se najdublje urezali u moje pamćenje... Tu je onda prva ofanziva kada smo, poslije borbi više od mjesec dana oko Valjeva, Kraljeva itd. morali da se povlačimo. Dramatičnost povlačenja bila je takva da je svima koji smo ostali živi ta epizoda duboko ostala u sjećanju. Naime, nismo mogli spasiti sve ranjenike. Nijemci su nam tamo pobili više od dvije stotine ranjenika.“[70]

Трагично жртвовање збило се и у великој операцији „Шварц“ јуна 1943. године. У часу када се Врховни штаб нашао у окружењу, Броз је одлучио да се рањеници оставе како би се он и главнина партизанских снага лакше пробијали из обруча. О томе је знатно касније сведочио Милован Ђилас, један од најближих Брозових сарадника тврдећи да је то било 9. јуна 1943. године.[71]

Према извештају генерала Рудолфа Литерса упућеном десетак дана касније Врховној команди Вермахта, немачки губици у операцији „Шварц“ били су: 583 погинула, 1.760 рањених и 425 несталих војника; партизани су имали 7.489 погинулих (избројаних), 3.000 процењених према исказима заробљеника и до 2.000 умрлих од болести или глади. Укупни партизански губици са рањенима износили су између 12.000 и 13.000 бораца.[72]

но 224 партизана а притом су страдала само двојица и рањена такође двојица немачких војника – *Зборник НОР–а*, XII–1, стр. 684–686. Немачки подаци о страдалим партизанима су оспорени и они су знатно мањи.

70 Josip Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, II, Beograd–Cetinje–Skoplje–Ljubljana, 1982, str. 178–179 (у даљем тексту: Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*).

71 Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Београд 1990, стр. 275–276 (у даљем тексту: М. Ђилас, *Револуционарни...*)..

72 *Зборник НОР-а*, XII–3, стр. 394.

Г. Жртвовање избеглица

Постоје разне врсте кривице у ратним околностима. Познато је неколико случајева масакра становника српских села које су починиле усташе као одмазду за то што су у њима партизани провели извесно време. О једном таквом догађају писао је Милован Ђилас.[73] У току такозваног дугог марша, то јест повлачења испред надмоћнијег непријатеља из Босанске Крајине ка Херцеговини, партизани су успевали да освоје неколико варошица и села. После заузимања околине Бугојна средином јула 1942. године, партизани су се сместили у селу Прусци иако су их сељани молили да продуже даље упозоравајући их на могућност усташке освете. После неколико дана, припадници Црне легије под командом Јураја Јуре Францетића масакрирали су све живо што су похватали.[74]

***

Једну од неистражених и необјашњених епизода о активностима партизанског Врховног штаба у Босанској Крајини представља судбина рањеника и локалног српског становништва у данима повлачења ка Херцеговини и даље ка Црној Гори односно Србији. Било је то време уочи и током операције „Вајс“ (Четврта непријатељска офанзива која је започела на Банији 16. а на Кордуну 20. јануара 1943. године). Око Бихаћа било је неколико партизанских болница са око 4.000 рањеника. Броз је одлучио да их евакуише са главнином својих снага. Тиме је успорио кретање партизана и умањио могућности маневрисања.[75]

(Неколико партизанских вођа успротивило се наредби и склонило народ из крајева које су контролисали у крајеве који су били под четничком контролом. Нешто касније, тим партизанима је суђено у такозваном Кордунашком процесу.[76])

У међувремену, партизанима се прикључило око 50.000 срп-

73 „Činjenice smo kadkad preuveličavali, kadkad prećutkivali, ali uvek tumačili sa svog gledišta i za svoje delo“ – М. Ђилас, *Револуционарни рат*..., стр. 243.

74 М. Ђилас, *Револуционарни рат*..., стр. 211–212; Видети и: Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, 1, peto izdanje, Rijeka, 1981, prilozi između 234 i 235 strane (у даљем тексту: В. Дедијер, *Дневник*...).

75 М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 231–232.

76 *Гацка долина на предстражи Српства и православља*, Торонто, 1991, разне стране. Видети и: М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 197–199; Чедомир Вишњић, *Кордунашки процес*, Београд, 2019.

ских становника Баније и Кордуна и кренуло са њима. Постоје две верзије тих догађаја: прва, Броз је народ узео као заштитницу која би могла успорити непријатељску офанзиву; и друга, народ је добровољно кренуо.[77] Стигли су до Прозора!

Фебруара и марта 1943. године део народа враћао се преко Лике ка свом опустошеном крају. Нема, међутим, података колико их је страдало претходних неколико месеци. Зна се да је само мањи део мушкараца приступио Седмој банијској дивизији.[78]

„Poslije ostvarivanja kakvih-takvih uslova, ove izmorene i izgladnjele izbjegličke mase počele su se, u toku februara i marta, preko Like vraćati u svoja opustjela sela, na zgarišta. Danonoćno povlačenje pod dejstvom neprijateljeve avijacije, po tami, bespuću i uz krajnje oskudnu ishranu – uticalo je da su mnogi izginuli, da su se mnoge porodice razbježale, da se do kraja rata nikada nisu našli. Goli, bosi, umorni, bez krova nad glavom – mnogi nisu izdržali ni pošto su se vratili svojim razorenim domovima. Kosili su ih glad, iznemoglost i zima. Dosta ih je nestalo kada su na povratku zašli u Kapelu, na putu od Plitvičkih jezera do Korduna, gdje su ih ustaše iz Saborskog, u zasjedama, sačekivali i ubijali...“[79]

И Јосип Броз је помињао народ са Баније, Кордуна, Лике и Босанске крајине који је ишао са партизанима и доспео до Неретве: „Pored borbe za ranjenike, u četvrtoj ofanzivi došla je do izražaja i borba za narod, za spasavanje ljudi. Sa nama su tada bile desetine hiljada ljudi koji su krenuli sa Korduna, Like, Banije i Bosanske krajine. Neprijateljska avijacija je neprekidno bombardovala duge kolone u kojima je bilo dosta staraca, žena i djece. I dok smo mi na jednoj strani brinuli o njima, na drugoj strani smo morali da vodimo borbu s neprijateljem. Koliko puta su ove nemoćne kolone izbjeglica bile masakrirane od neprijateljskih aviona, koliko je samo djece stradalo!“[80]

***

Током септембра 1943. године међу појединим четничким командантима Далмације и Лике проширило се уверење о ско-

77 Dušan Baić, *Kotar Vrginmost u NOB 1941–1945*, Beograd, 1980, str. 189 (у даљем тексту: Д. Баић, *Котар Вргинмост у*...); Ј. Пирјевец, *Тито и*..., стр. 140; Видети и: М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 233–234.

78 Д. Баић, *Котар Вргинмост у*..., стр. 189.

79 Д. Баић, *Котар Вргинмост у*..., стр. 189–190.

80 Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 359.

ром искрцавању англоамеричких снага на јадранској обали па су правили планове о свом ангажовању у заједничким борбама. У тим временима партизани су заробили десетине избеглих цивила (Срба) и непознат број четника и све их стрељали. Наређење је 16. септембра стигло из Главног штаба Хрватске, то јест од Владимира Бакарића и генерала Ивана Гошњака (обојица Хрвати): „Zbog opasnosti od četnika u ovoj fazi borbe nisu nam potrebni nikakvi zarobljenici. Sve zarobljenike u borbi odmah likvidirati. To činiti i u buduće." У поменутој наредби није казано на који начин треба спроводити ликвидације, па се десило да су партизани на острву Мали Лошињ заробили групу младих четника, међу њима и известан број дечака у доби 15-16 година, и побили их на усташки начин – клањем, а њихова тела су бацили у море. Међу заробљеницима било је и четника Хрвата – њих су партизани стрељали![81]

Е. Случај логора Јасеновац

У посебну врсту неразјашњених околности и збивања спадају комунистичко-партизански однос према комплексу концентрационог логора Јасеновац. Наиме, постоје индиције да је отприлике у време здружене немачко-хрватске офанзиве на Козару и Поткозарје у лето 1942. године, неколицина партизанских команданата разматрала могућност напада на тај логор. О томе, међутим, нема сачуване документације али има извора другога реда.

Станко Опачић Ћаница, партизански првоборац са Кордуна, у песми „Јасеновац" наговестио је сукоб међу вишим партијским и војним командама поводом евентуалног напада на тај концлогор. Опачић је тврдио да се један командант залагао за напад а потом је страдао под чудним околностима.[82]

Павле Јакшић, један од партизанских команданата, родом са Баније, у својим сећањима објавио је и следеће: „U međuvremenu sam saznao preko autentičnih svedoka da su napad na Jasenovac bili zaplanirali sredinom 1942. godine Krajišnici Josip Mažar-Šoša, M.[irko] Pekić i braća Šiljegović, a sredinom 1943. slavonski vojnopolitički ruko-

81 Velimir Ivetić, „Srbi u antifašističkoj borbi na područjima Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945. godine", *Vojnoistorijski glasnik*, 1, Beograd, 1995, 163. Иветић наводи следећу сигнатуру: А ВИИ, НОВЈ, к. 100, ф. 7, док. 13.

82 Песма Станка Опачића објављена је у *Књижевној речи*, гласилу Књижевне омладине Србије, 10. мај 1985, стр. 256; Станко Опачић Даница, *Србин у Хрватској*, Београд, 1989, стр. 77.

vodioci – Drapšin, Demonja, Marinković, Stanivuković. Da je te akcije autoritativno sprečio tadašnji politički komesar Glavnog štaba Hrvatske Vladimir Bakarić, dok su gotovo svi planeri ovog više političkog nego vojnog poduhvata tokom vremena završili život na misteriozan način, ili doživeli neobične političke i moralne lomove."[83]

Да је партизански генерал Јакшић имао прилично поуздане информације о разматрању напада на Јасеновац потврђује писмо Јосипа Мажара Шоше, команданта Пете Крајишке козарске бригаде од 19. октобра 1942. године упућено Штабу Треће оперативне зоне Хрватске о ситуацији на Козари и у њеној околини. Мажар је том приликом два пута нагласио потребу напада на концлогор: „Mi ponovo predlažemo napade na Dubicu, Jasenovac i Gradišku. Politički bi najkorisnije za nas bilo likvidirati Jasenovac, a vojnički Dubicu. Najhitnije nam po ovom odgovorite."[84]

***

Нема трагова из ратних година о томе шта је Јосип Броз мислио о Јасеновцу и нападу на логор ради ослобађања заточеника. Он никада у писаној форми није директно захтевао од својих подређених напад на Јасеновац. Учинио је то, међутим, на крају наређења Оперативном штабу за Босанску Крајину 31. марта 1942. године у коме је затражио стварање ударних батаљона и омладинских чета, извођење акција и повезивање са околним одредима. На дну наређења, испод потписа Броз је руком дописао: „P.S. Ispitajte mogućnost eventualnog napada na koncentracioni logor u Jasenovcu, gdje je bilo oko 10.000 naših zatvorenika a sada je ostalo svega još oko 1.500 živih drugova. Sve ostalo su poubijali ustaški banditi. Taj napad trebalo bi organizovati zajedno sa štabom iz Hrvatske, ali tako da sigurno uspije."[85]

Постоје докази да је Јосип Броз знао довољно чињеница о збивањима у логору. Уосталом, о томе му је могао да казује и сам Андрија Хебранг, некадашњи заточеник Јасеновца и Старе Градишке.

***

Историчари су избегавали да се баве истраживањем тога зашто није било партизанских операција које би спречавале дово-

83 Pavle Jakšić, *Nad uspomenama*, I, Beograd, 1990, str. 523.

84 *Зборник НОР-а*, IV–7, стр. 294–297.

85 *Зборник НОР-а*,, II–3, стр. 300.

ђење заточеника у логоре или напада ради уништења комплекса логора. Посебно је вредно пажње истраживање зашто јединице Југословенске армије после пробоја Сремског фронта 12/13. априла 1945. године нису кренуле ка Јасеновцу већ су спроводиле друге операције. У свему томе без одговора остаје и питање зашто фронт није раније пробијен!

Јосип Броз је, као Хрват, вероватно претпостављао шта би победоносни занос партизанских јединица, у којима су Срби чинили већину бораца, могао да учини као освету на просторима где је још било трагова затирања њихових сународника.[86]

86 Веселин Ђуретић, *Употреба Русије и Запада – Обмане Савезника зарад великохрватске политике*, Београд, 1997, стр. 390–391.

СЕДМО ПОГЛАВЉЕ
(Не)вољни савезници

7.1-1. Анте Павелић и Јосип Броз

Логично је што се Хрвати већ деценијама споре око две личности које су, свака на свој начин, обележиле готово један век њихове повести, али - мора се и то имати у виду - у великој мери и српске историје! Реч је о усташком поглавнику Анти Павелићу и партизанском маршалу Јосипу Брозу Титу.

Шта им је заједничко а шта дијаметрално супротно? Одговор на то питање могу понудити следеће чињенице које је историографија потврдила.

Датум рођења и смрти Јосипа Броза нису познати, за Анту Павелића постоје поуздани подаци.

Нема превише података када је и где као аустроугарски војник ратовао Павелић, за Броза се добро зна на којим је ратиштима био!

Обојица су похађали политичке и друге врсте курсева: Павелић као италијански штићеник (о чему сведоче сусрети са министром полиције Ерколеом Контеом и његовим сарадницима), а Броз најпре као аустроугарски војник и потом као „војник Коминтерне".

Обојица су предводили револуционарне покрете. Анте Павелић је предводио Усташу – Хрватску револуционарну организацију, а Јосип Броз Комунистичку партију Југославије.

Брозов надређени био је генералисимус Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин, Павелићев беше СС-пуковник Зигфрид Каше (у име фирера Адолфа Хитлера).

У ратним годинама и Броз и Павелић су били у вези са представницима високих службеника немачких обавештајних служби – свако из свог интереса. Додуше, Павелић није могао да одбије сарадњу, Броз је пристајао у мери у којој му је то требало.

И Броз и Павелић волели су униформе!

Усташе и комунисти спровели су револуције. Истина, Павелићева држава је нестала у сукобу са Брозовом војском.

Заједничко је Брозу и Павелићу што су обојица настојали да све држе под контролом!

Њихови најближи сарадници већином су били знатно млађи. Павелић је своје првоборце окупљао у емиграцији после 1931;

Броз је то чинио по именовању за генералног секретара Комунистичке партије Југославије 1938. године. То се осетило и у њиховој директној комуникацији с подређеним: само је по пет-шест блиских сарадника смело да им се обраћа са „ти".

Кад је реч о њиховом окружењу, обојица су, додуше свако на свој начин, били склони томе да ликвидирају неподобне: код Павелића сменом са функције (Славко и Еуген Дидо Кватерник) или убиством под чудним околностима (Владимир Сингер, Младен Лорковић, Анте Вокић). Код Броза је страдало знатно више припадника ближе или даље околине (већина из групе оних што су проглашени народним херојима), а многима ће политичка каријера присилно бити окончана на различите начине (Андрија Хебранг 1949, Милован Ђилас 1954, Александар Ранковић 1966. године)!

И Павелић је имао своје послератне противнике, као што су били Вјекослав Макс Лубурић и Еуген Дидо Кватерник, али их из више разлога није смео ликвидирати.

Анте Павелић био је до детаља информисан од Младена Лорковића и Анте Вокића о разговорима са присталицама Владимира Мачека и Хрватске сељачке странке и посредно са Британцима око промене ратне стране. Уз подршку Зигфрида Кашеа, осујетио је такозвану заверу Вокић-Лорковић хапшењем и ликвидацијама завереника.[1] Уз Вокића и Лорковића стајао је немачки генерал Едмунд Глез фон Хорстенау, који је у намери издвајања Аустрије из Немачке и стварања нове аустријске државе у којој би значајно место имала Хрватска, настојао да добије подршку и у Ватикану и Загребу. Премештањем Хорстенауа из Загреба нестао је и план.[2]

Обрачун Броза са непослушним личностима из партијског врха био је тема разговора Милована Ђиласа са појединим Хрватима у емиграцији. Посебно место било је посвећено судбини Андрије Хебранга.[3]

Јосип Броз био је на време упозорен о контактима Андрије Хебранга са усташким главарима (па и самим Павелићем који је о Хебрангу znao готово све). Није се осврtao на притужбе против Хебранга већ му је давао подршку. Тек када је проценио да би му

1 Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, 2, Zagreb, 1983, str. 78–139. Вјекослав Макс Лубурић је казао да није ликвидирао Вокића и Лорковића – Mate Meštrović, *U vrtlogu hrvatske politike: Kazivanje Pari Zlataru*, Zagreb, 2003, str. 157 (у даљем тексту: М. Мештровић, *У вртлогу хрватске политике*...).

2 Slavko Odić, *Neostvareni planovi*, Zagreb, 1961.

3 М. Мештровић, *У вртлогу хрватске политике*..., стр. 97.

Хебранг могао засметати, наложио је ликвидацију.[4]

Андрија Хебранг је помогао Јосипу Брозу у смиривању противника окупљених око Петка Милетића, потенцијалног генералног секретара Комунистичке партије Југославије, у затвору у Сремској Митровици. Броз је добро знао Хебрангов однос према хрватству па му је дозвољавао да спроводи франковачко-правашку политику Анте Старчевића о Хрватској до Дрине и Дунава (то јест до Земуна)! Хебранг је био заштићен и са друге стране: у Главном штабу Хрватске месецима је боравио Рандолф Черчил, син Винстона, председника британске краљевске владе.

Уосталом, Броз је поставио Хебранга на место секретара Централног комитета Комунистичке партије Хрватске и члана Главног штаба Хрватске у оквиру планова о федерализацији Југославије. Хебранг је самостално одлучивао о разним питањима, а о својим активностима није превише извештавао Броза, јер је био свестан да му секретар и командант у ратним околностима не може такорећи ништа.

Павелић и Броз су имали истог савезника – Британце. Додуше, Павелић индиректно и дубински до смрти, а Броз од почетка 1944. године, као пробритански играч у пројекту Југославије у којој ће Хрвати бити најважнији политички фактор. Павелић је послат у историју!

И Броз и Павелић имали су директне контакте са Британцима, свако из својих разлога. Има индиција да су Британци нешто раније, пре његовог одласка у емиграцију 1929. године, успоставили везе са Павелићем а нарочито са Андријом Артуковићем.[5] Уосталом, зна се да се после атентата на краља Александра Карађорђевића у Марсељу, 9. октобра 1934. године, Артуковић склонио у Велику Британију, исто то је учинио и после 1945. године пре него што ће уз здушну помоћ фрањеваца из Римокатоличке цркве продужити у Америку.[6]

Поглавник Анте Павелић је остао веран фиреру Адолфу Хитлеру до краја живота; маршал Јосип Броз Тито је одбегао од генералисимуса Јосифа Висарионовича Џугашвилија Стаљина.

4 Mile Milatović, *Slučaj Andrije Hebranga*, Beograd, 1952.

5 Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд, 1992.

6 Mirjana Cupek Hamill, „Irska godina Andrije Artukovića", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 2014, str. 265–275.

Архивска грађа о Павелићу и Брозу налази се у процесу „чишћења“. Чак и они документи који су се наводе у регистрима архива у Београду, рецимо Архива Министарства за иностране послове, нестали су у међувремену! Нестала је, на пример, грађа о боравку Јосипа Броза у затворима Краљевине Југославије, нестала је и поверљива архива југословенских дипломата из Аргентине!

***

На самом почетку револуције зачетници се труде да за своје програме придобију познате и угледне личности. Тако су радили и Павелић и Броз. Заједничко им је и то што су поред себе желели, да им буду на услузи, уметнике, књижевнике и спортисте: кипар Антун Аугустинчић урадио им је бисте, песник Владимир Назор писао им је оде, диригент Ловро Матачић дириговао је усташким оркестром у Загребу и партизанским у Београду, Мирослав Крлежа као противник за шаховском таблом био је радо виђен у Загребу (са поглавником) и Београду (са маршалом)!

О Назору, Мештровићу и Аугустинчићу било је ласкавих текстова у недељнику *Spremnost*, гласилу усташке организације! Било је то од обостране користи: уредници су мислили да су придобили идеолошке неистомишљенике, а ови други да су на тај начин заштићени.

Павелић је знао за песму („Ода Поглавнику“) коју му је посветио Владимир Назор, објављену 4. јуна 1944. године у дневним новинама *Hrvatski narod*. Назор је 1943. променио ратну страну и дошао Брозу међу партизане: Хебранг га је поставио за председника ЗАВНОХ-а и касније и за председника Федералне Републике Хрватске. Са тих позиција Назор је исказивао свој франковлук, антисрбијанство и антисрпство! А Назор је, будући свестан Брозове моћи и политике, још у рату спевао оду „Титов напријед“!

А. О контактима Јосипа Броза и Анте Павелића

У југословенској (комунистичкој) историографији готово и да није било радова о контактима зараћених страна. То је и разумљиво јер је требало чувати невиност револуције. Нешто више текстова било је о такозваним мартовским преговорима 1943. године представника немачких и партизанских формација. У тој литератури било је помена и понуда с немачке стране (СС-пуковник Зиг-

фрид Каше) за сусрет са Јосипом Брозом.

Међу хрватском и усташком емиграцијом публиковани су бројни часописи, новине и друга периодика. Посебно су биле заступљене теме о ратним збивањима. Наравно, помињани су и односи Јосипа Броза и Анте Павелића. Познати су текстови у којима има тврдњи да су поменута двојица имали посредне контакте. Један од тих посредника био је пуковник Виктор Пребег.[7] Нажалост, ни хрватска публицистика ни историографија немају ништа конкретније о томе. Те везе нису биле у склопу совјетско-хрватских преговора с краја 1944. и почетка 1945. године.

Према једној од неколико верзија о контактима поглавника и маршала, за њих је чуо и Мухамед Алајбеговић, последњи министар иностраних послова Независне Државе Хрватске. Када се тим поводом обратио Анти Павелићу, доживео је критику. О контактима је знала и поглавникова млађа ћерка Мирјана, удата за Срећка Пшеничника. По тим тврдњама, контакти су ишли посредством Виктора Пребега, некадашњег учесника Велебитског устанка 1932, робијаша који је у Сремској Митровици променио идеолошку страну и постао комуниста, у рату служио на високим положајима у усташкој хијерархији, после слома Независне Државе Хрватске су га Британци испоручили Југословенима али је ослобођен оптужби. Умро је у Загребу.[8]

Познато је много тога о последњим данима генерала Драгољуба Михаиловића и Милана Недића: Михаиловић је стрељан, али му се гроб не зна; Недићев крај још није разјашњен – убиство или самоубиство – ни њему се гроб не зна!

Има индиција да је Јосип Броз знао за послератно склониште Анте Павелића у Аустрији. Зна се да није интервенисао посредством партизанске војне мисије код Англоамериканаца који су окупирали одређене делове некадашњег Трећег рајха! Павелићу није суђено у одсуству – зна се да је 28. децембра 1959. године умро од последица атентата и да је сахрањен у Мадриду![9]

Нажалост, ни хрватска публицистика ни историографија немају ништа конкретније о томе. Те везе нису биле у склопу совјет-

7 „Prebeg, Viktor“, *Tko je tko u...*, str. 330.

8 Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja 1925–1945. Prilozi za hrvatsku povijest* (priredio Jere Jareb), Zagreb, 1995, str. 288–289. Видети и: Ј. Јареб, *Совјетски додири...*, стр. 23–25.

9 Jere Jareb, „Sovjetski dodiri s dr. Antom Pavelićem od rujna 1944. do veljače 1945.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, Zagreb, 1995, str. 23–25.

ско-хрватских преговора с краја 1944. и почетка 1945. године.

Занимљиво је да су Британци изручили Југославији Цихлара и Пребега. Цихлар је стрељан крајем маја 1945. а Пребега су осудили на вишегодишњу робију![10]

На крају остаје питање: Зашто из совјетских архива никада није „процурио" ниједан вреднији документ о поглавнику Анти Павелићу?

***

Историчари са простора некадашње Југославије нису се превише занимали за контакте високих вођа усташке организације и комунистичко-партизанског покрета у ратним годинама. Прве тврдње, додуше без проверљивих доказа, појавиле су се у српској ратној емиграцији.

Први помен преписке поглавника Анте Павелића и маршала Јосипа Броза Тита налази се у књизи Марка Ручнова *Zašto Jasenovac*. Аутор је тврдио да му је 25. априла 1999. године у Београду Смиља Аврамов, истакнути стручњак за међународно право са богатим истраживачким искуством и ауторка више запажених књига, казивала да су Павелићеве кћерке Вишња и Мирјана (удата за Срећка Пшеничника) имале комплетну преписку поглавника и маршала и „da je samo pitanje dana kada će ona biti obelodanjena"![11]

Једина реакција на поменуту тврдњу дошла је из Загреба 2023. године: „Naposljetku, Ručnov citira kao nepobitnu istinu besmislenu izmišljotinu profesorice beogradskog Pravnog fakulteta Smilje Avramov koja mu je 1999. navodno rekla da 'Pavelićeve kćeri Višnja i Mirjana posjeduju kompletnu ratnu korespodenciju Pavelić – Broz i kako je samo pitanje dana kad će ona biti objelodanjena'."[12]

***

Прекретница у српској историографији о усташко-пар-

10 У биографији Виктора Пребега, објављеној у *Tko je tko u NDH*, стр. 330, пише да га је Војни суд у Загребу осудио на смрт! Еуген Дидо Кватерник је тврдио да је Пребег био један од учесника такозваног Велебитског устанка 1932. године, и због тога био осуђен и на робији се приклонио комунистима – Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja 1925-1945. Prilozi za hrvatsku povijest* (priredio Jere Jareb), Zagreb, 1995, str. 288–289.

11 Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd, 2001, str. 13 и 19.

12 Ivo Goldstein, *Povijesni revizionizam i neoustaštvo – Hrvatska 1989–2022*, Zagreb, 2023, str. 391.

тизанским преговорима настала је објављивањем доступне преписке партизанског Врховног штаба, штаба Четврте оперативне зоне Хрватске и високих представника хрватско-усташке власти с почетка јануара 1943. године.[13]

Наведена преписка потврђује дуготрајност процеса који је започет у врху Независне Државе Хрватске септембра 1942. године: усташком логорнику Иванку Пољаку (и његовом сараднику Николи Лозовини) дато је овлашћење Министарства унутрашњих послова да на територији која је део италијанске зоне (средња Далмација и Босна), покуша што више да сазна о партизанским снагама и њиховој организацији. Пољак о томе говори у писму од 8. октобра Главном стожеру Министарства хрватског домобранства. Навео је да је разговарао са једном Хрватом, који му се представио именом Тито, партизанским врховним командантом.[14]

Пољакова мисија била је основа за потоњу преписку започету крајем треће недеље јануара 1943. године. Нема доступне архивске грађе која би показала даљи ток преговора.[15] Већ 20. јануара започела је здружена немачко-италијанско-хрватска офанзива „Вајс“ против против оба покрета – партизанског и четничког, на простору Баније, Кордуна, Лике и Босанске Крајине што је приморало главнину партизанских снага и Врховни штаб да крену ка Херцеговини. То је довело и до прекида преписке. Ту, међутим, није био крај усташко-партизанских преговора: било их је готово до првих дана маја 1945. године!

Поменута преписка била је у функцији припреме преговоре партизанског Врховног штаба и хрватске владе. Преговоре је партизанска страна, као и у сусретима са Немцима, правдала потребом размене заробљеника, док је хрватска делегација наводила политичке разлоге.[16]

---

13 Мирјана Зорић, „Документи о партизанско-усташким преговорима 1943. године“, *Војно дело*, лето 2013, стр. 283–291 (у даљем тексту: М. Зорић, *Документи о*...).

14 ВА, НДХ, 65–5-36. Наведено према: М. Зорић, *Документи о*..., стр. 286.

15 Мирјана Зорић је навела да се заоставштина Вицка Крстуловића чува у Историјском архиву Београда али да није доступна истраживачима што отежава процес разјашњења усташко-партизанских преговора и других важних тема – *Документи о*..., стр. 286. Почетком јуна 2024. године прегледао сам регистар личног фонда Вицка Крстуловића али нисам нашао ништа о поменутој теми што наводи на закључак да је спроведено „чишћење“!

16 Видети и: Velimir Ivetić, „Srbi u antifašističkoj borbi na područjima Neza-

Нема трагова ко је предложио разговоре. Зна се да је са усташке стране поглавник Анте Павелић одредио преговарача и дао му конкретна задужења. Павелићеви разлози сигурно су били дубоке политичке природе чим је слао групу преговарача високог ранга и са широким овлашћењима.

Доступна документа не дају одговор на питања како је све почело. Зна се да је Јосип Броз 17. јануара прилично детаљно објаснио своје виђење случаја: у Ливно је дошла група усташких преговарача (Броз их назива парламентарцима) са својим захтевима. Први усташки предлог који се тицао разоружања партизана и други о размени Јураја Јуре Францетића и групе усташа, Броз је одбио.[17]

Трећи предлог односио се на заједничку борбу против италијанских јединица – Броз је то прихватио: „Против таквих хрватских јединица, које ће се борити против Италијана, односно против окупатора, ма где то било, ми ћемо обуставити непријатељства, јер наша борба има само један циљ а то је – ослобођење наше земље од италијанских, њемачких и других окупаторских освајача и њихових унутрашњих савезника".[18]

У поруци Штаба Четврте оперативне зоне Хрватске Врховном штабу од 18. јануара изнети су настанак и разлози преговора: Иво Смолић[19], адвокат из Сиња, разговарао је са Антом Луетићем, великим жупаном Велике жупе Цетина из Омиша, и Иванком Пољаком, логорником, Ивом Баленом[20], министром за пре-

visne Države Hrvatske 1941–1945. godine (II) – Formiranje i dejstva jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije sa srpskim sastavom ili srpskom većinom iz Hrvatske 1941–1845", *Glasnik Vojnoistorijskog instituta*, 2-3, Beograd, 1995, 29–50.

17 Проблем Јураја Францетића је комплексан: по више извора он је преминуо 27. децембра 1942. године. Броз је видео Францетића у Слуњу живог што значи да је сазнао и за време смрти. – Ж. Караула, *Прилози за биографију заповједника*..., стр. 103-132.

18 ВА, НОВЈ, 1491-5-16. Документи који се цитирају потичу из верзија које је објавила Мирјана Зорић – *Документи о*..., стр. 287–288.

19 Смолић је био адвокат – бранио је на Преком суду у Сињу средином августа 1941. заробљене партизане. У групама Хрвата који су 1943. године пристигли у партизане био је и он. Наредне године, међутим, прешао је у усташку војску – *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941–1945. – Dokumenti*, knjiga 1, Split, 1981, str. 174 и 873!

20 Иво Бален није био рођак пуковника Шиме Балена, који је тада био члан Главног штаба Хрватске, касније је унапређен у чин генерала, а после рата је објавио књижицу под насловом *Pavelić* (Zagreb, 1952).

храну, који је дошао специјално из Загреб у Сињ ради успостављања везе са партизанима. Министар је затражио да партизанима поручи да следи напад здружених немачких, италијанских и хрватских снага.

Смолић је, као стари знанац Вицка Крстуловића детаљно образложио разлоге: у разговору су изразили страх од тога да ће и после рата Срби преузети све полуге власти, то јест да ће се наставити њихова хегемонија. Бален је истакао да га је Павелић послао у Далмацију да успостави контакт са партизанима како би им пренео информације о скорашњој офанзиви и спречавању сукоба Хрвата домобрана и Хрвата партизана! Бален је истакао да преговори морају бити тајни и да о њима не треба известити Италијане и Немце. То је био основни разлог Смолићева писма Крстуловићу с молбом за хитан састанак.[21]

Вицко Крстуловић, начелник Штаба Четврте оперативне зоне, подржао је Смолићеву молбу да се директни разговори наставе и у прилогу доставио Смолићево писмо упућено Милићу (Максимилијан Баће), секретару Покрајинског комитета Комунистичке партије Хрватске за Далмацију.[22]

Броз је одговорио Штабу Четврте оперативне зоне наводећи да ће састанак бити одржан 23. јануара на Вагну (место на путу између Триља и Аржана у Далмацији – *примедба аутора*). Додао је да ће чланове хрватске делегације дочекати поуздани борци: „Овим друговима ставите до знања да се ради о размени али да о томе не говоре ништа". На крају је поменуо и преговараче из Врховног штаба: „Наши делегати Ђидо[23] и Влатко[24] стижу кроз три дана".[25]

Није могуће утврдити ко је послао поруку Смолићу – Максимилијан Баће или Вицко Крстуловић! У поруци је предложено да се састану 23. јануара: „Будући да се ради о важној размени, коју смо ми озбиљно схватили, било би потребно да са господином Иванком Пољак дођу и она лица са којима сте Ви о размени

21 ВА, НОВЈ, 1491-5-21. Наведено према: М. Зорић, *Документи о*..., стр. 289.

22 ВА, НОВЈ/ВШ, 12-1-6. Наведено према: М. Зорић, *Документи о*..., стр. 288.

23 Милован Ђилас. Ђилас у својим сећањима не помиње припрему преговора!

24 Владимир Велебит. Ни Велебит не помиње припрему преговора!

25 ВА, НОВЈ, 1491-23/7-1. Наведено према: М. Зорић, *Документи о*..., стр. 290.

разговарали. Схватите да ми овакве састанке нећемо моћи често уговарати."[26]

Наведена документа нуде занимљиве закључке: усташама и Павелићу је било стало да се одређени простор пацификује и да се хрватски народ заштити без обзира на то којој политичкој и војној опцији припада (усташама, домобранима или партизанима). А све то требало је да послужи у осујећивању поновне српске превласти у новој Југославији. Зато је Павелићев специјални изасланик боравио у Загребу. То даје основу за сумњу да је несуђени преговарач носио и писану поруку за високе партизанске команданте! Следећи догађај иде у прилог тој сумњи али је и проширује на потоња времена.

Једна од реакција у хрватском врху на преговоре са партизанима 1943. године, како је то тврдио амерички историчар хрватског порекла Јере Јареб, био је сукоб Анте Павелић и Еугена Диде Кватерника који је партизане сматрао за најважнијег непријатеља. Јареб. међутим, није навео ма какав аргумент у прилог својој тврдњи.[27]

***

Према истраживањима Смиље Аврамов, Јосип Броз је разговарао и са још једним високим функционером Независне Државе Хрватске – био је то Никола Рушиновић[28], некадашњи саветник у посланству у Риму и посланик у Ватикану. (Наследио га је кнез Ервин Лобковиц[29], за кога је Зигфрид Каше тврдио да је веома близак папи Пију XII – говорило се да је „тајни папски коморник, коме су била отворена сва врата и који је имао приступ свим ватиканским круговима".[30]) Рушиновић је дужност обављао до јуна 1942. када је враћен у Загреб, у Министарство спољних послова. Ускоро је именован за опуномоћеника код Заповедништва Друге италијанске армије на Сушаку и на тој послу остао до фебруара 1943.

26 ВА, НОВЈ, 1491-5-21. Наведено према: М. Зорић, *Документи о*..., стр. 290.

27 Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Zagreb, 1995, str. 90 i 94 (у даљем тексту: Ј. Јареб, *Пола стољећа*...). Вреди нагласити да о преговорима нема ни једне једине речи у записима Павелића и Кватерника!

28 „Rušinović, Nikola", *Tko je tko u*..., str. 352.

29 „Lobkowitz, Erwien", *Tko je tko u*..., str. 234–235.

30 Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд, 1992, стр. 259. (у даљем тексту: С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*...)

године. Јула исте године именован је за конзула у Минхену. У међувремену бавио се другим пословима – разговорима са Јосипом Брозом! Остаје, међутим, нејасно у ком својству је разговарао са Брозом: као високи дужносник Независне Државе Хрватске или у корист Ватикана. Може се поставити и питање да ли је Броз играо двоструку игру у којој му је Рушиновић послужио ради контакта прво са хрватским врхом а потом са Ватиканом?

Смиља Аврамов је изразила сумњу да је о свему томе била обавештена Коминтерна у Москви и за то понудила проверљиву тврдњу: Зигфрид Каше је 6. јула 1943. известио своје надлежне у Берлину о информацији из Москве. Наиме, у Москви је саопштено да би после рата требало формирати једну хрватско-словеначку државу која би обухватала Истру и Трст! У том контексту можда би требало посматрати и тврдње да је Броз почетком 9. августа 1944. у Риму разговарао са папом (о чему никада није казао, било по државној или партијској линији, иједну реч у следећим деценијама).[31] Било је то време када се расправљало о неколико варијанти устројства будуће Европе у којој би своје место имала и Подунавска федерација!

7.1-2. Усташе и партизани

Једна од тема које су историчари избегавали била је колаборација у ратним сукобима. Недостатак архивске грађе и сведочења су основни разлози што је тешко утврдити кад су започели контакти и договори усташа и партизана о неколико проблема важних за обе стране (размена заробљеника, заједничке акције...). У том контексту јасно је зашто доступна докумената нису објављена.[32] Сачувани и доступни документи постоје у Војном архиву у Београду, мада има основа за претпоставку да је део ратне архивске грађе намерно склоњен (у приватне збирке) и ко зна кад ће бити могућ увид у та документа.[33]

31 С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*..., стр. 262.

32 Мирјана Зорић, „Документи о партизанско-усташким преговорима 1943. године", *Војно дело*, лето 2013, стр. 283–291 (у даљем тексту: М. Зорић, *Документи о*...)

33 Најбољи пример представља богата збирка коју је деценијама чувао Славко Одић, а после његове смрти је доспела у Архив Војводине. После његове смрти лична архива је доспела у Архив Војводине у Новом Саду. Осим докуме-

Зна се да су усташе већ 13. априла 1941. године ослободиле групу ухапшених комуниста и позвали их да се не противе стварању хрватске државе.[34]

Власти Независне Државе Хрватске биле су извесно време прилично толерантне према комунистима и за то постоји неколико објашњења у којима значајну улогу игра њихова солидарност на робији и мишљење о различитим путевима до истог циља – хрватске државе! О томе је сведочио и Милован Ђилас, који је на Ади Циганлији у Београду робијао са усташама, између осталих и са Јурајем Јуцом Рукавином, који је од средине априла 1941. године заузимао висок положај у усташком систему: „Čujao sam i da je sretao komuniste-robijaše na ulici, a nije ih prijavljivao vlastima".[35]

***

Тешко је утврдити да ли је било усташко-комунистичких разговора о легализацији Комунистичке партије Хрватске. Зна се поуздано да су се познавали Владимир Поповић, личност од великог поверења Јосипа Броза на посебном задатку и овлашћењима у Загребу, и министар Младен Лорковић, па су Поповић и његови блиски сарадници користили службени Лорковићев аутомобил![36]

Првих неколико месеци после 10. априла, поједини комунисти нису крили своја познанства са усташама нити су тајили поједине послове од обостране користи.[37]

ната (165) у заоставштини је било и на десетине фотографија (61) што илуструју усташке злочине у Независној Држави Хрватској, а које су снимали немачки војници и достављали својим обавештајним одељењима (БдС) у Београду а ови прослеђивали у Берлин. Ту грађу је приредио за објављивање историчар Милан Кољанин под насловом *Усташка зверства – Зборник докумената (1941–1942)*, Нови Сад, 2022 (у даљем тексту: *Усташка зверства*...).

34 Коста Николић, *Мит о партизанском југословенству*, Београд, 2015, стр. 269.

35 М. Ђилас, *Идеал и професија*..., стр. 212.

36 Nada Kisić Kolanović, *Hebrang. Iluzije i otrežnjenja*, Zagreb, 1996, str. 55–56 (у даљем тексту: Н. Кисић Колановић, *Хебранг*...).

37 Постоје тврдње о познанству Младена Лорковића и Владимира Поповића и неколико међусобних услуга – Н. Кисић Колановић, *Хебранг*... стр. 55–56. У овом контексту требало би поменути и сарадњу двојице Црногораца Савића Марковића Штедимлије и Владимира Поповића око добијања докумената од Црногорског националног комитета за оне Црногорце који су се борили у грађанском рату у Шпанији и преко Трећег рајха стизали у Загреб а одатле одлазили у разне делове Независне Државе Хрватске.

Прекретница у односу усташа према комунистима уследила је тек после 22. јуна 1941. године, то јест после напада Немачке на Совјетски Савез.

***

Већ у другом броју *Билтена Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије* (19. август 1941), у тексту „Зашто се народни партизани броје", у делу „IV. Терор бесни по читавој земљи", између осталог помињу се злочини над српским становништвом: „У Хрватској Павелићеве издајничке хорде настављају своје злочине по српским селима убијајући мирне житеље. Тако су похватали у селима: Влаховић, Грабовац, Равно Рашће и Дреновац 500 стараца, жена и деце и одвели их у Госпић где су их масакрирали. У тој истој околини, усташе Павелића поклале су 16 жена и 10 стараца. У близини Глине опет је похватано задњих дана 300 житеља које су усташе одвеле у Глину и у једној цркви једноставно поклали..."[38]

У петом броју *Билтена* (8. септембар 1941), почиње да се примењује симетрија између усташа и четника у тексту „Терор фашистичких бандита", између осталог, стоји: „Стотине хиљада Срба: жена, дјеце и стараца погинуло је под ножем Павелићеве усташке банде. Хиљаде српских синова и кћери погинуло је од руке српских изрода љотићеваца и Аћимовићевих агената..."[39]

У двоброју (7–8) *Билтена* од 1. октобра 1941. објављен је извештај са саветовања у Столицама. У ширем опису прилика у Југославији стоје и следеће речи: „Српско становништво све више увиђа да му није непријатељ муслиманско и хрватско становништво, већ усташке Павелићеве банде и да му је главни непријатељ њемачки и италијански окупатор. Све више муслимана и Хрвата свакодневно долази у ослободилачке партизанске одреде. Крваве зулуме над српским становништвом искоришћавале су разне пљачкашке банде да под именом четника пљачкају и убијају недужно хрватско и муслиманско становништво..."

После пет-шест реченица је наведено: „Слабост партизанског покрета у Хрватској лежи у томе што он углавном обухвата српско становништво на Кордуну, у Лици итд..., а међутим врло мали број Хрвата-сељака. Најсвјеснији дио радништва одазвао

38 *Билтен...*, 19. 8. 1941.

39 *Билтен...*, 8. 9. 1941.

се позиву Комунистичке партије и ступио у партизанске одреде. Али ни ти одреди немају довољно потпоре хрватског становништва, које са зебњом очекује посљедице крвавог масакрирања српског становништва од стране усташких хорди Павелићевих. Чак и оне сељачке масе које мрзе окупаторе и Павелићеве усташе боје се одмазде послије побједе над фашистичким окупаторима и усташама. Они се боје да ће за усташке зулуме одговарати читав хрватски народ...“[40]

***

Симетрија је наглашена и у *Билтену Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије* у двоброју 14–15 за фебруар–март 1942. године: Павелић, Недић и Пећанац су у истој равни. Немци су инспиратори злочина: „По налогу њемачких фашистичких зликоваца потекли су у Хрватској потоци недужне крви Срба и најнапреднијих синова хрватских народа. Крвожедне усташке банде Павелићеве бациле су паролу – уништити Србе у Хрватској, у Босни и Херцеговини. Треба уништити Цигане (тако ти новопечени Готи још и данас називају Србе) и створити велику хрватску државу...“[41]

***

Усташка политика затирања српског сељаштва и угледних и богатијих становника вароши и градова створила је услове за комунистичку револуцију. Комунистичка партија Југославије имала је добру организацију која је искоришћена у каналисању српског народног устанка. Свему томе ишла је у прилог усташка злочиначка политика. То је исказао један од комунистичко-партизанских вођа устврдивши да су усташе својом окрутношћу и суровим методама уништења „обавиле посао“ – ликвидацијом српског богатијег и образованијег становништва. Тако је усташка „црна револуција“ разорила дотадашњи поредак и на специфичан начин помогла „црвеној револуцији“.[42]

***

Централни комитет Комунистичке партије Хрватске у сво-

40 *Билтен*..., 1. 10. 1941.

41 *Билтен*..., фебруар–март 1942.

42 А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 170.

јим прогласима и другим пропагандним формама критиковао је грешке својих подређених. Тако је, на пример наглашено: „U nekim mjestima zauzeli su drugovi pogrešan stav i prema ustaškim organizacijama. Oni su iz kukavičluka, da bi se zaštitili od progona, stvarali i ulazili u ustaške organizacije, iako [je] seljaštvo u dotičnim mjestima bilo listom protiv ustaša i njihove banditske organizacije.“[43]

Припадници немачке обавештајне службе при војноуправном команданту Србије тражили су 28. новембра 1941. године од СС-мајора Вилхелма Бајснера, шефа Оперативне групе Полиције безбедности у Независној Држави Хрватској да провери информације да се у усташким органима и постројбама налазе и комунисти.

Одговор је написан недељу дана касније (26. новембра) са мноштвом чињеница о збивањима у околини Пакраца. При крају је истакнуто: „Комунисти, који су у данима хрватског превrата у Пакрацу приступили усташама, и којима су поверене управне функције, у ове формације које су замишљене као народна милиција донели су бољшевичке тенденције и изузетно много су допринели проливању недужне крви. Имена бивших комуниста а садашњих усташких властодржаца су: Грчић[44], Немет[45] и Ковачевић[46]. У Пакрацу се с лакоћом могу наћи фотографски документи, где су именовани пре више година фотографисани са црвеном заставом као припадници КПЈ поводом прославе 1. маја.“[47]

***

Тешко је сачинити хронологију сусрета представника партизанских и усташких формација јер су обе стране избегавале да

43 Окружница број 3 Централног комитета Комунистичке партије Хрватске од 30. септембра 1941. године – *Зборник НОР-а*, V-1, стр. 143–151, 148.

44 Грчић, чешљар, непознатог имена. Сведочење Јанка Сузића из Батињана код Пакраца објављено у: *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем..., II,* стр. 36–42. (Сузић је казао да су усташе стрељале Грчића!)

45 Петар Немет, ременар. Сведочење Јанка Сузића из Батињана код Пакраца и Цвете Јовановић из Кукуњеваца код Пакраца објављено у: *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем...*, II, стр. 36–42, 45–49. Према сведочењу Лазара Орозовића из Пакраца, који је био заточен у Јасеновцу и Старој Градишци, у логору је међу чуварима био и Немет: *Јасеновачки логор...*, стр. 131–136. Немета помиње и Владимир Лончар – *Исто*, стр. 137–145.

46 Вероватно је реч о Ивану Ковачевићу, земљораднику из Вилића Села. Сведочење Љубе Вукојевић и Стојана Владимира из Брђана код Славонске Пожеге објављено у: *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем..., II,* стр. 58–60.

47 *Усташка зверства...,* стр. 111–115.

о томе остављају писане трагове. Да је састанака и договора било од првог до последњег дана Независне Државе Хрватске потврђују следећи примери.

Владимир Владо Сингер, рођен 21. октобра 1908. у Вировитици у јеврејској породици крштен је у Римокатоличкој цркви и као младић одбацио је јеврејство и изјављивао се као Хрват. Као студент ангажовао се у друштву свеучилиштараца „Кватерник" заједно са Еугеном Дидом Кватерником, Бранимиром Јелићем, Младеном Лорковићем.[48] Заједничко им је било мишљење да су дотадашње политичке форме борбе за Хрватство превазиђене па да треба стварати нови бескомпромисни и револуционарни покрет. Као студент Загребачког свеучилишта Сингер се залагао за разговоре са студентима комунистима како би се заједнички борили против државног режим успостављеног 6. јануара 1929. године.[49]

Средином 1933. године Сингер је удаљен са Свеучилишта, па је заједно са Еугеном Дидом Кватерником и Ивом Херенчићем емигрирао у Аустрију. После покушаја атентата на краља Александра у Загребу 16. децембра 1933, Сингер је марта 1934. ухапшен али је након шест месеци пуштен. Из Беча је отишао у Италију у усташке логоре.[50]

Сингер је био уз поглавника Анту Павелића на путу ка Загребу априла 1941. године. С обзиром на високи положај у усташкој емигрантској хијерархији, постављен је за челника Особног одјела Главног усташког стана. Одобравао је револуционарне методе и то нарочито према Србима. Тако је свом познанику комунисти Шими Балену у мају 1941. године на загребачком брду Зрињевац наводно казао: „Svijet je u ratu i još će neko vrijeme biti. Naša se revolucija događa usred velikog rata. U takvim se prilikama dešava svašta, što se inače neće desiti. Može se i svašta poduzeti, što u mirno doba nije moguće. Mi moramo koristiti priliku. Srbi su nam već tri stotine godina najveća smetnja na vratu. S njima, tako namnoženima i takvima kakvi jesu, nikad sreće u našoj hrvatskoj državi. Sad je prilika! Moramo ih trećinu pobiti, trećina će pobjeći, a trećina će se pokatoličiti i postat će Hrvati."[51]

48 „Kvaternik, Eugen Dido", *Tko je tko u*..., str. 223–225.

49 С. Голдштајн, *1941. година*..., стр. 112.

50 „Singer, Vlado (Vladimir)", *Tko je tko u...,* str. 357; „Singer, Vlado (Vladimir)", *Židovski biografski leksikon*, mrežno izdanje; Nada Kisić Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi,* Zagreb, 2001, str. 30.

51 С. Голдштајн, *1941. година*..., стр. 113.

Шиме Бален је као хрватски националиста робијао четири године у затвору. Дружећи се са Андријом Хебрангом пришао је комунистима. У једном сусрету са Сингером, овај му је рекао: „Šime, ti si robijao za Hrvatsku, to svi znamo, i ti se nemaš čega bojati i budi miran dok sam ja tu“.[52]

Сингер је живот окончао у концентрационом логору Стара Градишка.[53] Није разјашњено зашто је ухапшен и убијен мада постоји неколико различитих верзија – по једној, јер му је мајка Јеврејка!

***

Сусрети усташких високих официра и комуниста дешавали су се, наводно, и у самом Загребу.[54] Тако је, на пример, крајем 1942. године Иван Крајачић Стево, истакнути комунистички и обавештајни радник и шеф војнообавештајног пункта Совјетског Савеза за Југославију и Балкан (после хапшења Ивана Сребрењака), дошао у стан пуковника Владимира Галића, команданта Поглавниковог тјелесног здруга и команданта Загреба. Крајачић се састајао и са сатником Срећком Браном.[55]

Крајачић је пре тог сусрета, крајем септембра и почетком октобра, боравио у Врховном штабу. Био је то његов први излазак из Загреба. Био је у друштву оца и сина Рибара – Ивана и Иве.

Крајачић је четири месеца пре разговора са пуковником Галићем, био код адмирала Гатина, у његовом кабинету. Повод је (наводно, према ауторима књиге Лабовићу и Басти) био да спречи употребу речних бродова опремљених топовима у предстојећој офанзиви на Козару.[56]

52 С. Голдштајн, *1941. године*..., стр. 113.

53 Davor Kovačić, „Vlado Singer, Stjepan Rubinić – od visokih policijskih dužnosnika Nezavisne Države Hrvatske do zatočenika koncentracijskih logora“, *Logori, zatvori i prisilan rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945., 1945.–1951.*, Zagreb, 2010, str. 75–91.

54 Đurica Labović, Milan Basta, *Partizani za pregovaračkim stolom 1941–1945.,* Zagreb, 1986 (у даљем тексту: Ђ. Лабовић, М. Баста, *Партизани за*...). Мада поменута књига више припада фикцији која је требало да прикаже комунистичке челнике као хероје „које ни метак неће“, а показали су невероватну храброст да уђу и у само осиње гнездо у Загребу, ипак у њој има и корисних чињеница. Реч о о самим контактима! Оно што су у хришћанству житије светаца, у партизанској публицистици су овакви текстови који служе за улепшавање ратних биографија.

55 В. Дедијер, *Нови прилози за*..., 2, стр. 498.

56 Ово је класичан пример измишљања – *примедба аутора*.

***

У писму Главном штабу Народноослободилачких партизанских одреда за Хрватску од 7. априла 1942. године, Јосип Броз образлаже како треба водити партизански рат што је значило нападе на комуникације, али не и на већа насеља. Броз није употребио термин усташе већ је користио реч „непријатељ". Кад је реч о четницима, ту је изричит: „Četnike likvidirati na cijelom području vašega štaba. Tek kada likvidirate te bande moći ćete uspješnije povesti borbu proziv okupatora. Pred masama otkrivajte izdajničku četničku ulogu."[57]

После тешких пораза четничких јединица, првенствено у Босни и Херцеговини, могло се очекивати да ће главни сукоб бити између усташа и партизана. Потоњи догађаји, међутим, сведоче да великих и одлучујућих битака није било до краја рата!

***

Није било рата у протеклим вековима да се није преговарало око размене заробљеника. Тако је било и на територији Независне Државе Хрватске и о томе постоји неколико корисних радова које су потписали припадници партизанских обавештајних служби.[58]

Тешко је утврдити шта се све дешавало са партизанима које су усташе заробиле. Вјекослав Макс Лубурић је две деценије иза рата казивао да његове постројбе нису имале заробљеника: „Partizani su bez milosti likvidirali svakog ustašu koga su zarobili. A i mi Srbe i komuniste!"[59]

Исто тако је и са судбином усташа који су допали партизанског заробљеништва. Има доказа да су партизани били благи према усташама! Тако је Јосип Броз у прогласу сачињеном почетком априла 1942. године намењеном припадницима Хрватске војнице (домобранима) био изричит: „Vas lažu hrvatske ustaše da mi ubijamo zarobljenike. To je najveća laž, jer svakome je poznato da mi bratski postupamo sa svima koji su zarobljeni ili su se sami predali. Mi čak ne ubijamo

57 Писмо Главном штабу за Хрватску – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, IX, стр. 203–205.

58 Slavko Odić, *Neostvareni planovi*, Zagreb, 1961; Mišo Leković, *Martovski pregovori 1943*, Beograd, 1985; Ђ. Лабовић, М. Баста, *Партизани за...*; У овом контексту корисно је истаћи да Павле Јакшић, један од истакнутих партизанских првобораца и команданата у својим сећањима помиње партизанско-немачке преговоре али не и партизанско-усташке – *Nad uspomenama*, 1–2, Beograd, 1990!

59 Mate Meštrović, *U vrtlogu hrvatske politike: Kazivanje Pari Zlataru*, Zagreb, 2003, str. 157.

ustaše koji se sami predaju i koji su bili zavedeni od Pavelićeve klike."[60]

***

Нема много писаних трагова о томе шта се после борби усташа и партизана збивало са заробљеницима. Вероватно би их после кратких испитивања побили и сахрањивали их где би стигли и без обележја. О једном случају судбине заробљених усташа писао је и Милован Ђилас, припадник највиших органа у Комунистичкој партији Југославије и партизанском Врховном штабу.

После тешких борби и заузећа Ливна почетком августа 1942. године, партизани су заробили неколико Немаца цивила, око 700 домобрана и око 90 усташа. У последњој одбрани једног упоришта усташе су минобацачима убиле десетак партизана из црногорске јединице. После разврставања заробљеника, уследило је испитивање, саслушавао их је Александар Ранковић: „Smestio sam se u manastiru (samostanu – *примедба аутора*), pa sam uzgred posmatrao i ustaše: sve mladići, fizički otresiti, ali mahom iz neperspektivnih profesija – trgovački pomoćnici, brice, kelneri, nedoučeni gimnazijalci, seoski đilkoši... Zar su svi ti mladi ljudi zločinci i izgubljeni za narod, za borbu za budućnost? Zar bar poneki ne može biti izdvojen, prevaspitan i spasen? Zar baš moraju biti strpani u sobu A – za streljanje, umesto u sobu B – za dalje isleđivanje?"

Стрељање су извршили припадници оне јединице чијих је десетак бораца убијено гранатама – стрељање је обављано по групама, у некој удолини, а сахрањивање у плитким јамама!

У наставку Ђилас описује случај једне усташкиње: одбила је одлучно и с пркосом понуду да прије партизанима![61]

Милован Ђилас је описао и случај из борби за Јајце с краја септембра исте године: око 50 усташа је извршило самоубиства да их не заробе партизани. Самоубиства су се десила и приликом заузимања самостана Шћит у Херцеговини почетком августа![62]

***

Успех партизана Друге личке и Прве кордунашке бригаде у

60 Проглас припадницима Хрватске војнице, почетак априла 1942. године – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, IX, стр. 189–190.

61 Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1989, str.213–216 (у даљем тексту: М. Ђилас, *Револуционарни...*).

62 М. Ђилас, *Револуционарни...*, стр. 217.

борби против усташа код Тушиловића почетком новембра 1942. окончан је заробљавањем неколицине усташких подофицира. То је био повод Главном штабу Хрватске да усташама у Загребу понуди замену за одранније заточене комунисте. Размена је обављена после више писама у оба смера 1. децембра 1942. код села Бариловић. Размену је контролисао лично Владимир Бакарић, тада политички комесар Главног штаба Хрватске. Познате су и тврдње да је у преговорима учествовао и Иван Крајачић.[63]

***

Крајем августа 1942. године, на путу од Старе Градишке ка Сирачу, партизани су заробили Карла Вагнера и Мирка Вутуца, припаднике Усташке надзорне службе док су у окршају убили једног СС-официра и двојицу пратилаца. Ускоро су започели преговори око размене. Са партизанске стране, преговоре је водио припадник Штаба Треће оперативне зоне НОПО Хрватске. Мада су се преговори развукли, на крају је размена обављена 23. септембра 1942. године по принципу двојица усташа за 39 комуниста и њихових симпатизера.[64]

***

Јосип Броз извештавао је Извршни комитет Коминтерне о збивањима у Југославији, нарочито о партизанским борбама. Пажљивом анализом лако је уочити преувеличавање губитака на страни непријатеља а прећуткивање сопствених, слично и кад је реч о ратном плену... У намери да истакне партизанске успехе служио се измишљањем. Пример за ову тврдњу може бити хватање усташког пуковника Јуре Францетића, команданта усташке Црне легије.[65]

63 Ђ. Лабовић, М. Баста, *Партизани за...*, стр. 89.

64 Slavko Odić, *Neostvareni planovi*, Zagreb, 1961, str. 67–83. Партизани су после сваке размене истраживали да ли је неко од њих пристао на сарадњу са Немцима или усташама. Тако су у јесен 1942. године једну комисију чинили Андрија Хебранг, Павле Грегорић и Владимир Курт. Од испитиваних двојица су стрељана под оптужбом да се нису добро држали пред непријатељима на саслушањима. Први је признао Стјепан Дасовић Стипе. Олга Кон признала је да је прихватила поменуту сарадњу тек 6. jula 1952. године и била осуђена на 12 година робије – Ђ. Лабовић, М. Баста, *Партизани за...*, стр. 123.

65 „Francetić, Juraj Jure", *Tko je tko u...*, str. 117–118. Љубомир Милош је тврдио да је Францетић са најближим сарадницима долазио у концлогор Јасеновац – Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941.-1945., Dokumenta*,

Француетић је летео малим авионом из Загреба ка Госпићу ради преузимања нове дужности.[66] Авион се покварио изнад Слуња па је пилот био принуђен да слети. У сукобу са мештанима Француетић је рањен у главу. Пребачен је у партизанску болницу u Слуњу.

Јосип Броз је о томе известио 22. децембра 1942. године Извршни комитет Коминтерне, уз друге вести о сукобима са четницима и немачким војницима: „Dvadeset drugog decembra oborena su dva ustaška aviona kod Slunja. U jednom se nalazio poznati ustaški pukovnik Francetić (Juraj), komandant svih operativnih ustaških jedinica u Hrvatskoj. To je najkrvožednija zver; on je naredio da se ubiju desetine hiljada žena, dece i staraca i spalio je stotine sela. On je zarobljen poslije žestokog otpora i bio je teško ranjen. Ako ostane u životu, mi imamo namjeru da mu sudimo javno za sve zločine.“[67]

Приређивач Брозових сабраних дела морао је да исправи и појасни околности с обзиром на то да је у Брозовом писму било неколико нетачних података: „Pošto je zbog kvara aviona bio prisiljen da se spusti padobranom, seljaci su kod sela Močila (kod Slunja) uhvatili komandanta zloglasne ustaške Vrne legije Juraja Francetića i predali ga komandi mjesta. Francetić je prilikom hvatanja pružio otpor i bio teško ranjen. Od toga je kasnije umro.“[68]

Усташки главари у Загребу обзнанили су Француетићеву

knjiga II, Beograd–Jasenovac, 1986, str. 1065.

66 Авион којим је летео Француетић за Госпић био је присиљен да слети код Слуња, на територију коју су партизани контролисали. Према једној верзији, Француетића су том приликом партизани убили, а према другој, они су га, заједно са пилотом, заробили живог, али га нису могли одбранити од сељака који су га изболи вилама и рогуљама. Тешко рањен, Француетић је био пребачен у партизанску болницу, где су хирурзи покушали да му спасу живот али у томе нису успели. Француетић је умро 27. децембра 1942. године.

67 *Vjesnik jedinstvene nacionalno-oslobodilačke fronte Hrvatske*, br. 1, januar 1943; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XIII, стр. 115. У поменутој информацији Броз је навео нетачне податке о броју оборених авиона и броју усташких жртава. Француетић је лечен у партизанској болници, саслушавао га је и Броз у моментима када је долазио к свести. Умро је и сахрањен на непознатом месту у Слуњу. Има индиција да је Броз мислио да изврши замену са усташама тако што би дао Француетића а тражио комунистичке и партизанске борце.

68 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XIII, стр. 287; Videti i: Željko Karaula, „Prilozi za biografiju zapovjednika ustaške Crne legije Jure Francetića (1902–1942) – Između ustaške ideologije i stvarnosti“, *Prilozi*, br. 42, Sarajevo, 2013, str. 103–132 (у даљем тексту: Ж. Караула, *Прилози за биографију заповједника*...).

смрт после непуна три месеца (31. марта), прогласили осмодневну жалост и објавили више хвалоспева.[69] Посебно га је ожалио Божидар Брале, римокатолички свештеник из Сарајева.[70]

Вест о нестанку Јуре Француетића била је важна и за немачке високе представнике у Загребу. Они су знали за информације жупана Велике жупе Цетина Анте Луетића о разговорима са партизанима, али су то брзо одбацили као нетачно.[71] Зна се да је Павелић затражио од генерала Едмунда Глеза фон Хорстенауа помоћ у организовању преговора ради размене заробљеника које би водио инжењер Ханс От, искусан у таквим стварима. Ханс Хелм успоставио је контакте са партизанским активистима у Загребу и понудио размену. Контакти су прекинути после сазнања да је Француетић преминуо.[72]

Историјска наука требало би да разреши неколико недоумица: зна се да су Владимир Бакарић и Јосип Броз саслушавали Француетића у партизанској болници у Слуњу (при Главном штабу Народноослободилачког покрета Хрватске), непосредно пре његове смрти, као и да га је фотографисао Георгије Жорж Владимирович Скригин.[73] Спорне су Брозове информације упућене у Москву и неспоминање Француетићеве смрти у преговорима са усташким емисарима.

***

Из породице Јураја Француетић у усташком покрету били су његов рођени млађи брат Никола, који је био у Павелићевој прат-

69 Nikica Šabić, „Smisao i veličina žrtve – U spomen smrti Jure Francetića", *Hrvatski krugoval*, Zagreb, 1. 4. 1943, str. 4; Ivo Balenović, „Francetić – legendarni junak nove Hrvatske", *Hrvatski krugoval*, Zagreb, 1. 4. 1943, str. 5; „Krajem gdje 'Crna legija' stoji na braniku Domovine", *Hrvatski narod*, Zagreb, 24. 4. 1943, str. 9.

70 „Bosna ga je upamtila, upoznala i zavolila onim danom kada je u svoj vojnički dnevnik upisao povijesni nadnevak osnutka Crne legije. Nema sumnje da ustaštvo predstavlja najintimniju jezgru hrvatske državnosti i da je ono tako usko i nedjeljivo isprepleteno s poviješću prvih revolucionarnih dana, da je postalo njenim bitnim elementom. Stoga i nije čudo što su se protivnici mlade države oborili svom žestinom na ustaštvo i njegove nosioce u Bosni – Crnu legiju." – В. Дедијер, *Ватикан и*..., стр. 237–240.

71 Контакти Анте Луетића и комунистичких и партизанских вођа обављени су пре 20. јануара. О томе видети у наставку овог поглавља и фусноте 31 и даље.

72 Ж. Караула, *Прилози за биографију заповједника*..., стр. 107.

73 Ж. Караула, *Прилози за биографију заповједника*..., стр. 103–132. Видети још и: Вељко Ђурић Мишина, *Нови прилози за биографију војводе Јездимира Дангића*, Београд, 1997.

њи и Усташкој надзорној служби. Отац Јурај (старији) успео је 1943. године да спаси неколико села од партизанске одмазде: имао је директне контакте са партизанским комесаром Јосипом Барковићем и његовим надлежним у Главном штабу Хрватске Андријом Хебрангом и Павлом Пајом Грегорићем. Партизани се нису светили, села су сачувана јер су сељани предали доста оружја партизанима.[74]

Познате су тврдње да је Францетићева легија избегавала сукобе са партизанима у Вргорцу и околини Макарске. То, на пример, наводи Драго Гиздић, добар познавалац ратних збивања у Далмацији.[75]

А. Сарадња партизана и усташа у источној Босни

Операције усташа из Црне легије и партизана првих месеци 1942. године одразиле су се на слом четничког покрета у источној Босни. Постојање споразума потврђују и немачки високи официри у извештајима својим надлежним командама. Сарадња је трајала две недеље до потпуног слома четника. Била је остварена у готово истовременим нападима на четнике и обухватила је и испоруку партизанима одређене количине муниције.[76]

Југословенска историографија избегавала је теме о партизанској колаборацији са супротним странама. Један од истраживача, Иван Авакумовић, у књизи *Михаиловић према немачким документима* (Лондон 1969)[77], објавио је серију докумената који говоре о неколико операција партизанских (делови Прве и Друге пролетерске бригаде) и усташких јединица против четничких снага под командом Јездимира Дангића у Источној Босни у првим месецима 1942. године.[78]

---

74 Ж. Караула, *Прилози за биографију заповједника*..., стр. 113–114.

75 Drago Gizdić, *Dalmacija 1942. Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe*, Zagreb, 1959, str. 258.

76 *Усташка зверства*... стр. 239–243, 369–371, 374–380, 402–403, 408–410, 416–418, 441–448 и тако даље.

77 Ivan Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London, 1969, str. 44–46. Друго издање – *Михаиловић према немачким документима* (приредио Коста Николић), Београд, 2004 (у даљем тексту: И. Авакумовић, *Михаиловић према*...). Видети у истој књизи поглавље „Усташко-партизанска сарадња", стр. 98–100.

78 Документа које је објавио Иван Авакумовић чувао је Славко Одић,

У време немачко-италијанско-хрватске офанзиве на територије на којима су партизани имали знатне снаге (на Банији и Кордуну, и деловима Босне и Херцеговине), која је започела 20. јануара 1942. године, немачки документи, поред осталог откривају да су партизани (делови Прве и Друге пролетерске бригаде) и усташе Црне легије под командом Јураја Јуре Францетића током фебруара, марта и априла 1942. године извели низ напада на четнике под командом Јездимира Дангића у источној Босни. Партизанско-усташка борбена сарадња против четника у источној Босни била је добро позната немачким командантима у Подрињу и они су је забележили у неколико војних извештаја команди у Београду, штабу војноуправног заповедника генерала Паула Бадера. Неке од њих потписао је сам генерал Вадер, главнокомандујући немачких и хрватских (усташких и домобранских) снага у Босни. У десетодневном извештају који је 20. марта 1942. поднео команди Југоистока, Бадер је скренуо пажњу да „између хрватских комуниста, усташа и из Црне Горе наступајућих делова пролетерске бригаде изгледа да је постигнут споразум по коме се ове групе не боре једне против других". Једанаест дана касније, он је јављао да се „усташе, домаћи партизани и на крају наступајуће банде из Црне Горе боре овде (у источној Босни) раме уз раме против борбених српских снага под Дангићевом командом".[79]

Положај четника у источној Босни почетком априла 1942. био је веома тежак: губили су једно за другим упоришта таквом брзином да се и немачки генерал Паул Бадер изненадио. У свом десетодневном извештају, од 31. марта, команданту Групе Југоисток, писао је и ово: „На подручју источне Босне борба између Хрвата и Срба даље се заоштрила. Усташе, домаћи партизани, Муслимани и, на крају, банде [ово је термин који употребљавају Немци за припаднике партизанских јединица – прим. аутора] које су се пробиле из Црне Горе боре се раме уз раме против српских снага под Дангићем". Нешто даље, у детаљном опису стања у Операцијском подручју источна Босна, Бадер је писао: „У рејону јужно од Зворника повећала се активност банди. Нарочито устаници који су продрли из Црне Горе, заједно са домаћим устаницима, а местимично и с припадницима усташких постројби, после потискивања Дангићевих снага, господаре рејоном Дрињача-Братунац-Сребреница-Го-

један од способнијих партизанских стручњака – *Усташка зверства...*

79 И. Авакумовић, *Михаиловић према...*, стр. 99.

домиље-Рогатица-Хан Пијесак-Власеница-Папраћа."[80]

Генерал Бадер је, у свом извештају од 10. априла, навео и следеће: „Четничка група Дангић је јако разбијена у борбама са хрватском војском и усташама у сарадњи са комунистима тако да Дангић сада може да постигне само локалне успехе".[81]

Недељу дана касније, Бадер је јављао да „усташе и партизани" заједно нападају четнике. Следећи Бадеров извештај је потврђивао вести о усташко-партизанској акцији против четника. У извештају од 17. априла стоји да „партизани и усташе заједно иду против Дангића", али да активност „Дангићевих формација" није сломљена! Генерал Бадер 20. априла је известио команду у Солуну да је „стање на српско-хрватској граници и даље нејасно и затегнуто, јер се партизани не боре против усташа него само против Дангићевих присталица..."[82]

А 20. априла је писао свом надређеном команданту у Солуну, осим осталог и о успешном деловању Јураја Францетића и његове Црне легије: „Продор хрватског, усташког потпуковника Францетића до Дрине се претворио у уништавајући ударац против снага Дангићеве групе. Ситуација на српско-хрватској граници је и даље нејасна и напета, јер партизани се боре само против Дангићевих присталица, а не и против усташа. Према расположивим извештајима усташе су се, наводно, с хрватским комунистима борили против Дангића!"[83]

Генерал Бадер је десетак дана касније (30. априла) јављао да су неуспешни напади на Братунац и Сребреницу показали да „остаци" Дангићеве „групе" нису више били у стању да постигну ни локалне успехе. Напротив, известан број Дангићевих људи су

80 ВА, НАВ-Т-501, р-247, с-1067/1070. Објављено у: *Зборник*, XII/2, стр. 266-271; У напомени за ове реченице, приређивач тог тома *Зборника* је писао: „Reč je o borbama Proleterske udarne grupe (2. proleterske NOU brigade i delova 1. proleterske NOU brigade) protiv Dangićevih četnika. Istovremeno su i ustaše Francetićeve Crne legije preduzimale napade na četničku teritoriju oko Vlasenice, te su se, igrom slučaja, četničke snage našle između dve vatre." – *Зборник*, XII–2, стр. 267. Видети и: И. Авакумовић, *Михаиловић према*..., стр. 99.

81 ВА, НАВ-Т-501, р-247, с-1120/1123. Објављено у: *Зборник*, XII–2, 276–280; Видети и: *Зборник*, II–3, док. 94, 104 и 105; *Зборник*, IV–4, стр. 128–132; И. Авакумовић, *Михаиловић према*..., 99–100.

82 И. Авакумовић, *Михаиловић према*..., стр. 99–100.

83 ВА, НАВ-Т-501, р-247, с-1163/1166. Објављено у: *Зборник НОР-а*, XII–2, стр. 306–311. И. Авакумовић, *Михаиловић према*..., стр. 45.

припадници немачких и усташко-домобранских јединица заробили у самој Босни или приликом покушаја да преко Дрине пређу у Србију, други су се повукли у непроходне планине, одакле су наставили спорадичну борбу, док су остали тражили решења у невероватно замршеној војној и политичкој ситуацији када је многима у збеговима и шумама било врло тешко да се снађу у лавиринту усташа и Немаца.[84]

Црна легија је нанела осетне губитке четничким јединицама и потом починила над српским становништвом такве монструозне злочине којих су се и њихови савезници Немци грозили.[85]

Има индиција да су, у једном окршају са усташама, четници заробили самог Француетића. Међутим, он је убрзо био ослобођен, али није познато на који начин. Могуће је да се оружјем ослободио или су четници морали да га пусте по немачком наређењу. Четници су одузели Француетићу архиву. Пронашли су и споразум између њега и једног од партизанских команданата о заједничким акцијама против четника Јездимира Дангића. Како су Немци касније напали и четнике, десило се да су заробили и њихову архиву и тако дошли у посед и Француетићевих папира. Сва документација је однета у Београд, у штаб генерала Бадера.[86] Највећи део те документације је сачуван и може се добити на увид. Међутим, мањи део је недоступан! У сачуваној и доступној архиви немачке Службе безбедности налазе се многа документа, осим осталог, усташке и четничке провенијенције. У неколико докумената сакупљених као досије Јездимира Дангића има потврда о усташко-партизанској сарадњи против четника у априлу 1942. године.[87]

***

Те дане један четнички командант описао је следећим речи-

84 М. Зорић, *Документи о...*, стр. 283–291.

85 „Brza intervencija nemačkih i hrvatskih trupa Borbene grupe General Bader, kojoj je prethodilo zarobljavanje srpskog vođe Dangića, dovela je u istočnoj Bosni do dalekosežnog cepanja ustaničkog pokreta. Udeo vredan priznanja imala je severoistočno od Sarajeva bez sumnje ustaška četa podpukovnika Francetića, koja je, međutim, svoje vojničke uspehe uprljala krvavim nedelima svake vrste“, писало је у извештају генерала Едмунда Глеза фон Хорстенауа Врховној команди Вермахта, од 19. маја 1942. године – BA, HAB-T-501, p-266, c-79/92. Објављено у: *Зборник*, XII–2, стр. 405-419.

86 ИАБ, БдС, Д-254, разне стране.

87 ИАБ, БдС, Д-254, разне стране.

ма: „Кроз сво ово време усташе нису мировали. Припремили су се, по њиховом мишљењу, за коначан обрачун. Од Хрвата усташа и муслимана који су избегли од својих кућа Јуре Францетић образовао је Црну легију са црним униформама. У њих су сакупљени највећи зликовци и чинили су таква зверства да их се гнушају чак и остали делови усташа... Око 8. марта, док смо ми водили борбе око Пијеска и Красма, појавиле су се 2 пролетерске бригаде које су изманевровале наше положаје и напале на штаб на Борикама. Платило је главом око 54 човека а међу њима око 6 официра, наравно, у најстрашнијим мукама. У то време били смо потпуно ангажовани у борби са усташама...“[88]

Б. Партизани и домобрани

Нема поузданих трагова који би указали на прве директне контакте комунистичко-партизанских вођа и домобранских официра.

Током припрема првог заседања АВНОЈ-а у Бихаћу новембра 1942, борци новоформиране Четврте ударене дивизије Првог босанског ударног корпуса, водили су борбе за усташко-домобранским постројбама око рудника корисних за немачку привреду. Том приликом разбили су две усташке и једну домобранску сатнију и заробили на стотине домобрана, међу њима су били и официри Иван Северовић и Теуфик Плетелић, обојица некадашњи југословенски краљевски официри. После испитивања, 2. децембра 1942. Јосип Мажар Шоша и Милинко Кушић из штаба Четврте дивизије предложили су размену за троје партизанских активиста (две активисткиње су биле заточене у Старој Градишци). Размена је обављена 15. јануара 1943. године.[89]

Према сећању једног домобранског официра главна тема контаката била је размена заробљеника: „Početkom 1943. održan je sastanak predstavnika oružanih hrvatskih snaga i partizana u cilju

88 ВА, Ча, 175-28/4. Објављено у: *Зборник*, XIV–1, стр. 329; Текст немачког обавештајног официра о приликама у Независној Држави Хрватској под насловом „Нови поредак у Хрватској“, садржи више чињеница о сарадњи усташа и партизана у Источној Босни – *Усташка зверства...*, стр. 239–243, 369–371, 374–380, 402–403, 408–410, 416–418, 441–448, 458–467. О сарадњи усташа и комуниста видети и: Мане Пешут, „Срби Лике, Кордуна и Баније у борби за свој опстанак“, *Равногорска историја*, Београд, 1992, 106–128.

89 Ђ. Лабовић, М. Баста, *Партизани за...*, стр. 123–126.

pokušaja razmjene zatvorenika i talaca koje su držali partizani. I kasnije je bilo nekih pokušaja da se hrvatski komunisti ujedine s hrvatskim domobranstvom, naročito kada se govorilo da će se saveznici iskrcati na našoj obali". У то време прекидане су борбе. Друга тема у разговорима тицала се сједињења домобранских јединица и партизана у једну војску која би бранила независну Хрватску! „Komunistički vođe su lavirali želeći privući istaknute domobranske pojedince tako da su pregovori propali."[90]

Представници хрватске војнице, на челу са пуковником Иваном Бабићем, понудили су крајем маја 1943. године партизанима размену заробљеника. С обзиром на то да је прва размена била успешна, контакти су настављени и касније.[91]

90 Zvonimir Jelinović, „Hrvatska vojska (domobranstvo) i obrana", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1995, str. 569–583. Аутор је некадашњи домобрански официр па је његов текст улепшавао стварност, издизао хрватство, исказивао антисрпство, антијугословенство и антикомунизам.

91 Peter Brouček, „Uvod", u: Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića*, Novi Sad–Beograd, 2013, str. 25.

7.2. Контакти представника немачког Вермахта и Народноослободилачке војске Југославије

А. Сусрети Јосипа Броза са немачким официрима

Трагајући за одговором на питање шта је у користи Јосипа Броза добро урадио римокатолички свештеник Крунослав Драгановић, који је организовао бекство Анте Павелића у Јужну Америку у оквиру акције „Пацовски канали“ (са знањем британске обавештајне службе), угледни новинар Ратко Дмитровић је казао: „Одговор се и данас налази у Београду. У једној од архива и у главама неколико стараца који, плашим се, никада неће проговорити.“[1]

Да је Дмитровић дубоко у праву и када се тиче разјашњења бројних историјских празнина у биографији Јосипа Броза Тита, иде у прилог и лично искуство аутора ове студије са „неколико стараца“ који, иако дубоко свесни својих година, нису пристајали да кажу или напишу макар делић онога што добро знају! Или да исправе оно што су до сада објавили о појединим личностима и догађајима! На пример, о крају Драгољуба Михаиловића или Андрије Хебранга!

У рату не постоји невина страна: сви су чинили злочине у име остварења свог циља! Проблем настаје када се рат заврши и када победник пожели да се његови злочини насилно припишу другој страни и на крају покрију историјским заборавом.

Непристрасни историчар је дужан да трага за писаним изворима и на основу њих реконструише поједине догађаје. Тај посао је препун препрека и мукотрпан је, па околности, рецимо затвореност архивских фондова, понекада наведу истраживача да одустане од даљег рада.

Слом Југославије и комунистичког система 1991. године изазвао је бројне далекосежне последице. Слом је, међутим, имао и позитивних страна! Тада је за историчаре настало време отварања архивских фондова са грађом одвећ интересантном, а скриваном деценијама.

Познато је да је југословенско Министарство унутрашњих

1 Ратко Дмитровић, „Крунослав Драгановић, велика комунистичка тајна“, *Крст на крижу*, Београд, 2016, стр. 451–455.

послова имало и своје архивске фондове. Тешко је закључити да ли је икада направљен инвентар свега тога. Случајним проналасцима разноразних реверса о позајмици тог материјала могуће су претпоставке о количини грађе.[2]

Отварање забрањених архивских фондова у Словенији и Хрватској у односу на Србију увелико је одмакло. Читањем стручних часописа из, на пример, Загреба, лако се да уочити шта за историчаре значе доступна документарна грађа.

Познаваоци историје Независне Државе Хрватске знају да је један од најутицајнијих Немаца кад је реч о на њеној унутрашњој политици био Зигфрид Каше. (На суђењу 1947. у Загребу Каше је тражио да као сведока у његову корист позову Јосипа Броза Тита! Да ли то значи да су се познавали и сусрели у рату?) Мада југословенска историографија није „знала" за Кашеову послератну судбину, отварањем десетак архивских кутија у Хрватском државном архиву, добијених од Министарства унутрашњих послова, може се доћи до докумената који бацају сасвим другачије светло на поједине процесе, људе и догађаје 1941–1945. године у Независној Држави Хрватској. На пример, представници немачког Вермахта и партизанског покрета састајали су се више од 100 пута, углавном у Писаровини, надомак Загреба![3]

У југословенској публицистици и историографији није објављен податак о сусретима Јосипа Броза Тита са немачким официрима. Додуше, јесте у српској емиграцији: први је то тврдио Вукашин Перовић у тротомној књизи објављеној под насловом *Енциклопедијски и политички коментар „геносида" – Прва четничка енциклопедија*, књига I/3 (Минхен, 1964–1973). Перовић тврди да је адвокат Владимир Велебит, који је био правни заступник једног немачког предузећа у Моравској, испословао Брозу пасош (на име инжењера Томанека) ради лакшег кретања по Европи. Из тог вре-

2 Тако се у Архиву Југославије у фонду „Савезна комисија за верска питања" налази документ од 12. априла 1956. године о примопредаји осам кутија аутентичне, оригиналне и веродостојне грађе Српске православне цркве од обнове Патријаршије 1920. до Априлског рата 1941. године. (Архивску грађу је Савезна комисија за верска питања предала Државном секретаријату унутрашњих послова!) Тај документ објавио сам 2009. у књизи *Варнава – патријарх српски*, страна 235, али никакве реакције није било. Нажалост, ни Патријаршија није била превише заинтересована!

3 Nada Kisić-Kolanović, „Siegfried Kasche: njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 2011, str. 773–800.

мена датира познанство Броза и Јозефа Хрибовшека Бергеа, једног од виших немачких обавештајаца у Београду, иначе пријатеља Владислава Рибникара, власника *Политике*. Када је Броз крајем маја 1941. из Загреба приспео у Београд, дочекали су га Хрибовшек и Рибникар и сместили га на Дедињу... У том контексту требало би трагати за одговором на питање: да ли су Немаци знали за састанак југословенских комуниста 4. јула?

Ниједан немачки виши официр, пуковник и генерал у својим мемоарима не помиње ратне сусрете са партизанским врховним командантом. Додуше, Херман Нојбахер помиње случајан сусрет 1956. године у Адис Абеби, где је он радио као специјални саветник цара Хаила Селасија а Броз био у посети![4]

У покушају реконструкције немачке обавештајне службе у Југославији, комунистичка власт је ангажовала своје стручњаке и они су то одрадили у форми елабората штампаних у девет књига под насловом *Nemačka obaveštajna služba*. Међутим, ни у тим веома вредним књигама нема података о сусретима високих немачких официра са партизанским. (Међутим, постоје наводи о плановима заједничких акција против Британаца!) Додуше, у материјалима којима су се аутори елабората служили у припреми је и кратка белешка о сусрету Броза и Нојбахера 1943! Лист таквог папира, који је написао један од „стараца" помињаних на почетку текста, видео је својевремено и аутор ове студије.

***

Мада је о одласку Јосипа Броза из Београда на слободну територију објављено много тврдњи, посебно место имају оне које је обелоданио Иван Авакумовић.[5] Наиме, Авакумовић је навео да је Брозов идентитет био познат припадницима немачке обавештајне службе и да су о томе оставили писане трагове: водили су га под шифром „Хрват, који не ради за паре". Авакумовић тврди да је Броз имао удела у хапшењу Мустафе Голубића, високог совјетског обавештајца, и у још неколико „провала" у београдске групе комуниста. Посебну пажњу изазива Авакомовићев навод да су Немци (СС официр, који је био одређен за ађутанта дивизије „Принц Еуген") пратили Броза на путу из Београда ка западној Србији. Међутим, Ава-

4 Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2018, str. 527–528.

5 Иван Авакумовић, „Нове приче старог Владе", *Гласник СИКД Његош*, бр. 50, Чикаго, јун 1983, стр. 81–82.

кумовић није дао сигнатуре ма ког документа који би то потврдио!

Б. Преговори представника Вермахта и партизана 1942. године

У савременом добу зараћене стране ипак су међусобно контактирале ради размене заробљеника. То је чињено и у току рата у Југославији 1941–1945. године.

У југословенској (комунистичкој) историографији мало је објављених радова о контактима зараћених страна. Део онога што је објављено углавном није могуће проверити, па је од тога мала корист! То је и разумљиво јер је требало сачувати чистоту и невиност револуције! Нешто више текстова постоји о такозваним Мартовским преговорима 1943. године.

Први текстови о преговорима зараћених страна на територији Југославије објављени су 1958. године у петој књизи серије елабората *Nemačka obaveštajna služba*. Додуше, елаборати су били нумерисани и намењени само за одабране читаоце из виших државних структура. Један од чланова екипе која је припремала поменуте елаборате био је и пуковник Славко Одић. То му је омогућило (и уз политичку подршку високих структура) да већ 1961. објави књигу *Neostvareni planovi* (Zagreb, 1961).

Нема поузданих извора о томе колико је било таквих састанака, постоје само индиције. Тако је, на пример, једна од најважнијих личности у тим пословима, Зигфрид Каше на суђењу у Загребу 1947. године изјавио да је било више од 125 сусрета.[6]

***

Тешко је разјаснити зашто су преговори били тема која је избегавана у Југославији тим пре што је у свету у међувремену било објављено више радова немачких, америчких и британских историчара.[7]

---

6 Nada Kisić Kolanović, „Siegfried Kasche: njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine", Časopis za suvremenu povijest, br. 3, Zagreb, 2011, str. 773–800 (у даљем тексту: Н. Кисић Колановић, *Зигфрид Каше*...).

Преговоре не помињу: Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945*, Zagreb, 2010; Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979, str. 222, bilj. 133; Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Rajh*, 1–2, Globus, Zagreb, 1983 (Ту су споменути само у једној фусноти на страни 220!).

7 Мирјана Зорић, „Документи о партизанско-усташким преговорима

Први који је јавно у Југославији поменуо преговоре са Немцима био је Јосип Броз у Јабланици 1978, на прослави 35-годишњице битке на Неретви и тада је рекао да су тројица преговарача прекршила његову наредбу, малтене водила преговоре на своју руку нудећи прекид непријатељства.[8]

У југословенској историографији преговори специјалних изасланика партизанског Врховног штаба (Константин Коча Поповић, Милован Ђилас и Владимир Велебит) са Едмундом Глезом фон Хорстенауом, немачким опуномоћеним генералом у Независној Држави Хрватској (и Зигфридом Кашеом) марта 1943. године били су једна од „забрањених" тема. Први који је нешто конкретније написао (додуше у фусноти) био је пуковник Војмир Кљаковић, уредник књиге Јозе Томашевића *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, која је објављена у Загребу 1979. године.[9] Знатно више чињеница о преговорима објавио је пуковник Мишо Лековић 1985. године у књизи *Martovski pregovori 1943. godine*, али је уочљиво да није ишао до краја у разјашњењу и анализи!

Лековић и неколицина аутора из времена Југославије нису у праву када тврде да су преговоре 1942. и 1943. године иницирали партизани. Познато је да је предлог о размени дошао од заробљеног Немца Ханса Ота.[10]

Следећа тврдња, нарочито први део реченице, недостојна је ма ког озбиљног аутора: „Nemačka strana je tražila, moglo bi se reći, molila da partizani obustave dejstva u nemačkoj okupacionoj zoni, jer je bila svesna da se vojnom silom ne mogu sprečiti napadi partizana na vitalne vojne i privredne objekte, naročito na železničku prugu Zagreb-

1943. године", *Војно дело*, лето 2013, стр. 283–291; Džasper Ridli, „Martovski pregovori i Sutjeska", *Tito*, Novi Sad, 1998, str. 184–198 (у даљем тексту: Џ. Ридли, *Мартовски преговори и*...). Ридли пише да је генерал Драгољуб Михаиловић пред пуковником Бејлијем напао Британце због неискрености према Србима, у селу Горње Липово на Божић 1942. године. Британци су, тврди Ридли, дешифровали немачке депеше са најавом велике операције против партизана (Четврта офанзива). Када су партизани казали да би се борили против Британаца ако би они покушали да им се наметну после искрцавања, Хорстенау је предложио да објаве раскид са Британијом, САД и Совјетским Савезом. Они су то одбили – Џ. Ридли, *Мартивски преговори и*..., стр. 193.

8 Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ra*tu 1941–1945, Zagreb, 1979, str. 223 (у даљем тексту: Ј. Томашевић, *Четници*...).

9 Ј. Томашевић, Четници..., стр. 13 и 223.

10 М. Лековић, *Мартовски преговори*..., стр. 207.

Beograd i na rudarske i industrijske objekte u Bosni".[11]

Богдан Кризман у делу *Ustaše i Treći Rajh* пише да је преговараче с партизанске стране именовао Врховни штаб, то јест Јосип Броз, а од краја 1943. то је чинио Главни штаб Хрватске (Маријан Стилиновић, Јосип Брнчић и Борис Бакрач). „Između marta 1944. i maja 1945. Bakrač je imao oko četrdeset sastanaka s njemačkim predstavnicima (od toga 25 u Zagrebu, uz salvus conductus) i osigurao je razmjenu nekih 600 do 800 partizana".[12]

Преговори припадника Вермахта и Народноослободилачке војске Југославије били су интересантни неколицини истраживача из западноевропских држава. Први је о тој теми писао Роберт Валтерс у књизи *Tito, Mihailovic and the Allies 1941–1945* (New Brunswick – New Jersey/USA, *1973;* друго издање је објављено 1987).[13]

Некадашњи немачки обавештајни официр Валтер Хаген (под псеудонимом Вилхелм Хетл) објавио је књигу *Тајни фронт* у којој је писао и о немачко-партизанским преговорима. Тврдио је да му је о томе генерал Едмунд Глез фон Хорстенау причао у затвору. (То је Владимиру Велебиту, југословенском амбасадору у Лондону, пренео Исак Дојчер, аутор касније познатих књига о Лаву Давидовичу Бронштајну Троцком).[14]

Херман Нојбахер, изасланик немачког Министарства иностраних послова, у својим мемоарима о преговорима пише у десетак реченица: Нојбахер тврди да се од краја 1943. преговарало са представницима Главног штаба Хрватске. Бранко Петрановић тврди да је то била одлука Јосипа Броза.[15]

***

У нападу на Ливно партизанских снага окупљених око Врховног штаба почетком августа 1942. године заробљено је неко-

11 М. Лековић, *Мартовски преговори*..., стр. 205.

12 Кризман се позива на: Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, 1979, str. 222, фуснота 133. О преговорима видети и: Boris Bakrač, „Razmjena ratnih zarobljenika i uhapšenika na području Pisarovine", Zbornik: *Treća godina Narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka*, Karlovac, 1977, str. 845–863.

13 Друго издање је преведено на српски језик и објављено је 2013. године под насловом *Tito, Mihailović i Saveznici 1941–1945*.

14 М. Шувар, *Владимир Велебит*...,, стр. 279–289.

15 Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Београд, 2018, str. 285. Видети и: Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., II, стр. 271.

лико усташа и немачких војника и стручњака (фолксдојчера) и они су допремљени у Гламоч, где се налазио Врховни штаб. Владимир Велебит тврди да га је Јосип Броз послао да саслуша Немце, јер је добро говорио немачки. Упознао је инжењера Ханса Ота (Hans Ott) који је, поред осталог, истраживао могућности коришћења лигнита у том крају. От је, уверавајући партизане да његовим стрељањем не би ништа постигли, понудио размену. Велебит је о томе реферисао Брозу па је том приликом закључено да би са Немцима требало покушати да се постигне договор. Мада је Броз био скептичан, поменувши случајеве размене заробљеника у претходној години у Србији, ипак се сагласио.[16] Састављањем списка могућих личности за размену бавили су се Александар Ранковић и Маријан Стилиновић.[17] Како су постојале индиције да поједине личности са списка нису у животу, сачињена је друга листа. Тај нови списак От је понео у Загреб, а пратио га је један (неименовани) партизански преговарач.[18] И коначно, размена је обављена 5. септембра 1942. године на локацији Студено врело код Посушја на цести Ливно–Мостар.

Била је то прва немачко-партизанска размена на територији Независне Државе Хрватске.

Прва партизанско-немачка размена заробљеника обављена

16 Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II, Rijeka–Zagreb, 1981, str. 801–852, 803 (у даљем тексту: В. Дедијер, *Нови прилози*...); Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 352; Mišo Leković, *Martovski pregovori 1943*, Beograd, 1985 (у даљем тексту: М. Лековић, *Мартовски преговори*...); И Јосип Броз је разговарао са Хансом Отом – „Sreten Žujović, „Prvi Titov razgovor sa Hansom Ottom", В. Дедијер, *Нови прилози*..., str. 841; М. Лековић, *Мартовски преговори*..., стр. 66; Đurica Labović, Milan Basta, *Partizani za pregovaračkim stolom 1941–1945*, Zagreb, 1986, str. 96 (у даљем тексту: Ђ. Лабовић, М. Баста, *Партизани за*...). Бранко Петрановић пише да је још у августу 1942. у Загребу Маријан Стилиновић преговарао са немачким генералом Едмондом Глезом фон Хорстенауом – Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, Beograd, 1988, стр. 249 (у даљем тексту: Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., II).

17 Први на списку за размену био је по Брозовој жељи Андрија Хебранг. На немачко тражење код усташа да припреме Хебранга, они су одговорили да је раније страдао. Касније је ипак размењен. Видети и: „Kompleks razmene zarobljenika", u: *Nemačka obaveštajna služba – Ustaška NDH*, V, Beograd, 1958, str. 577–589; Slavko Odić, *Neostvareni planovi*, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 67–68 (у даљем тексту: С. Одић, *Неостварени планови*...). Одић је опширно разрадио случај Хебранга и то у контексту усташких и немачких планова о разбијању партизанског покрета на хрватски и југословенски – *Неостварени планови*..., стр. 78–99; Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., II, стр. 248–251.

18 С. Одић, *Неостварени планови*..., стр. 72–73.

је у околини Чачка у јесен 1941. године.[19] Са Италијанима је реализовано неколико размена раније, у Црној Гори и Херцеговини.

***

На основу доступних извора могуће је тврдити да су нови партизанско-немачки преговори на вишем нивоу отпочели 17. новембра 1942. године у близини Ливна, и вођени ради нове размене заробљеника. Са немачке стране учествовали су инжењер Ханс От, капетани Ханс Хејс (Hans Heyss), официри за војну привреду, и Алфред Хајнрих (Alfred Heinrich), специјални референт Ајнзацкоманде полиције и службе безбедности (Einsatz-commando Polizei und Sieherheitsdients) у Сарајеву који се преставио само као Кулих (Kulich), док су партизански преговарачи били Владимир Велебит (под псеудонимом Владимир Петровић) и капетан Миховил Тартаља. Са немачке стране тражени су четворица чланова посаде оборено домобранског авиона, немачки привредни стручњаци из Јајца и официри Независне Државе Хрватске заробљени у Бихаћу.[20]

Поред преговора о размени заробљеника, који нису успешно окончани, на састанку је било речи и о захтеву партизанске стране да се Народноослободилачка војска Југославије призна као зарађена страна, што су Немци од самог почетка устанка одбијали да прихвате, истичући да су борбе партизана, које сматрају банditима, нерегуларне и да се према припадницима Народноослободилачке војске не могу примењивати одредбе међународног ратног права. Како немачки преговарачи нису били овлашћени да о тим питањима разговарају, партизански делегати су им уручили писмо Врховног штаба за немачког опуномоћеног генерала у Хрватској, генерала Едмунда Глеза фон Хорстенауа. Немачки документи из каснијих преговора указују да је, иако поменуто писмо није сачувано, осим предлога о размени заробљеника било речи и о иницијативи партизанске стране за признавањем Народноослободилачке војске Југославије за зарађену страну. На то писмо, међутим, од Немаца није стигао одговор.[21]

19 В. Дедијер, *Нови прилози*..., стр. 803.

20 С. Одић, *Неостварени планови*...,, стр. 77.

21 С. Одић, *Неостварени планови*..., стр. 67–77. Партизанско инсистирање да немачка страна призна статус зарађене стране Народноослободилачкој војсци Југославије је корисно из мноштва разлога. Познато је, међутим, да су Међународни комитет Црвеног крста и Независна Држава Хрватска „успоста-

Б. Преговори представника Вермахта и партизана 1943. године

Крајем 1942. године немачка врховна команда у разматрању могућих потеза западних савезника (искрцавање на Балкан или на неком другом простору), и у жељи да да обезбеди несметано искоришћавање ресурса на територији Независне Државе Хрватске, одлучила је да, заједно са Италијанима, разреши проблеме у Југославији тако што би најпре уништили партизане а потом и четнике. У том контексту 9. јануара 1943. договорена је опсежна операција коју је требало спровести у два дела.[22] По плану, операција „Вајс I" предвиђала је уништење партизанских снага на простору такозване Бихаћке републике (територија Карловца, Огулина, Госпића, Книна, Кључа, Санског Моста, Костајнице и Глине), уз учешће немачких, италијанских и хрватских снага. Друга операција „Вајс II" требало је да се оконча уништењем партизана између Босанског Петровца, Босанског Грахова, Ливна, Јајца и Кључа. Потом би уследило уништење четника.[23]

Партизанско вођство обзнанило је свој ратни план на оснивачкој скупштини званој Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) одржаној 26–27. новембра у Бихаћу 1942. године: рат се није водио само против Сила осовине, већ и за власт у будућој Југославији.[24] План је урађен из нужде јер су њихови противници четници контролисали знатно више територија.

вили" односе 1943. године. Са НОВЈ је то учињено тек после формирања владе Броз–Шубашић 1944. године! О томе видети у: Mario Kevo, „Uspostava veza Međunarodnoga odbora Crvenoga križa i Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije za vrijeme Drugoga svjetskog rata", *Časopis za suvremenu povijest*, 2, Zagreb 2021, 571–609 (у даљем тексту: М. Кево, *Успостава веза*...). Марио Кево тврди да је Јулиус Шмидлин, опуномоћеник Међународног одбора Црвеног крста у Независној Држави Хрватској, почетком 1943. године настојао да се партизанима признају права ратујуће стране – М. Кево, *Успостава веза*..., стр. 578.

22 Иван Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, Београд, 2004, 171–178.

23 О такозваној Четвртој непријатељској офанзиви објављено је мноштво радова различитих обима и квалитета. Занимљиво је да о узроцима и току те операције међу југословенским и страним историчарима нема спорења. Упоредити, на пример: М. Лековић, *Мартовски преговори*...; Valter Roberts, *Tito, Mihailović i saveznici 1941–1945*, Beograd, 2013.

24 Branko Petranović, *AVNOJ revolucionarna smena vlasti*, Beograd, 1976.

Партизански Врховни штаб је одранније планирао кретање ка југу, ка Херцеговини и Црној Гори (италијанска зона) у жељи да се приближи граници Србије, као свом крајњем циљу.

Прва фаза немачко-италијанско-хрватске офанзиве започета 20. јануара, завршена је 8. фебруара. а друга 20. марта 1943. године. Нападачи су припремили више формација са око 120.000 војника, док су партизанске снаге бројале око 20.000 бораца (Први хрватски корпус, Први босански корпус) са више хиљада избеглица са Кордуна, Баније и из Босанске Крајине и више хиљада рањеника. Бихаћ је пао 27. јануара. Партизанске снаге повлачиле су се према Херцеговини.

Главнина партизанских снага дошла је до Неретве и на том путу разбила италијанске јединице. Јосип Броз наредио је извесне противударе ради спречавања сједињења немачких и италијанских снага, као и рушење мостова на реци и разбијање четничких јединица.[25]

У данима кад су партизани срушили велики мост (4. марта), изградили понтонски код Јабланице, продрли на другу страну и разбили четничке јединице, немачке снаге су застале пошто је њихова команда сматрала да је циљ постигнут.[26]

У међувремену, у борбама вођеним 3. марта партизани су заробили немачког мајора Артура Штрекера, команданата једног батаљона 718. дивизије.[27] Мајор је био повод за нове преговоре партизана и Немаца.[28] Први састанак уприличен је 11. марта у Гор-

25 Сасвим супротно виђење од готово свих аутора који су писали о битки на Неретви дао је Павле Јакшић, командант Седме банијске дивизије. Наиме, Јакшић сматра да је Броз погрешном стратегијом довео до непотребних губитака код партизана – Pavle Jakšić, *Nad uspomenama*, I, Beograd, 1988, стр. 360–363.

26 О такозваној Четвртој непријатељској офанзиви – Битка на Неретви – има мноштво текстова, који се, по садржају, у потпуности слажу у опису догађаја. Наравно, да је нагласак на партизанским успесима, уз оправдавање судбине рањенике. Видети, на пример: С. Одић, *Неостварени планови...*, стр. 99 и даље. Знатно комплекснији приступ поменутој теми имала је Мирјана Зорић у тексту „Битке на Неретви и Сутјесци 1943. године – контроверзе и отворена питања", *Војно дело*, 3, Београд, 2013, стр. 189–251.

27 Мајора Штрекера заробили су борци Првог батаљона Друге пролетерске бригаде којом је командовао Љубодраг Ђурић.

28 Ђурица Лабовић је тврдио да су о обнови преговора са Немцима разговарали Јосип Броз, Александар Ранковић, Иван Милутиновић, Милован Ђилас, Сретен Жујовић, Моша Пијаде и Иван Рибар, председник Извршног

њем Вакуфу у штабу команданта 717. дивизије.[29]

Немачку страну заступали су генерал-пуковник Бенигнус Диполд, командант поменуте дивизије, неименовани официр из штаба те дивизије и представник Хитлерјугенда.[30]

Делегацију партизанске стране чинили су др Владимир Велебит (под псеудонимом Владимир Петровић), Милован Ђилас (под псеудонимом Милош Марковић), члан Врховног штаба, и Константин Поповић, командант Прве пролетерске дивизије (под пуним именом – Немци су му у Доњем Вакуфу честитали рођендан, што значи да су знали с ким разговарају). Овлашћење за преговоре потписао је (по наређењу Јосипа Броза) Велимир Терзић, помоћник начелника Врховног штаба.[31]

Приликом пута ка одредишту, немачки војници одузели су партизанским преговарачима лично наоружање и муницију и фотографисали их.

Разговарало се на немачком језику. Један немачки официр (мајор Барт) водио је белешке о току разговора.

Партизанска страна је показала своја пуномоћја. Генерал Диполд нагласио је да он може само да саслуша саговорнике и да о томе извести своје надређене.

У име партизанске стране говорио је Велебит (Поповић) јер је знао немачки језик. Он је изложио предлоге: најпре је нагласио да нису дошли ради капитулације, већ ради размене заробљеника, обостране примене међународног ратног права и наставка разговора који су прекинути још 17. новембра 1942. са капетаном Хансом Отом.

одбора АВНОЈ-а – Ђ. Лабовић, М. Баста, *Партизани за...,* стр. 138**.**

29 М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 82–91. Преговоре помиње и Иван Авакумовић, али не наводи Милована Ђиласа по имену већ описно „један члан највишег форума КПЈ“ – *Михаиловић према немачким документима*, Београд, 2004, стр. 204–206. Видети и: Срђа Трифковић, *Усташе балканско срце таме на европској политичкој сцени*, Београд, 1999, стр. 211–216 (у даљем тексту: С. Трифковић, *Усташе...*).

30 М. Лековић, *мартовски преговори...*, стр. 82: Џаспер Ридли тврди да није било руковања, да су седели за истим столом – Џ. Ридли, *Мартивски преговоро и...*, стр. 192.

31 Срђа Трифковић сматра да су Немци и партизани имали заједничког непријатеља што је Броз сматрао као добар разлог да Немци прихвате партизане као преговарачку страну. „Чак и не чекајући исход преговора у Загребу он је издао наређење партизанским јединицама да обуставе борбе против Немаца, Италијана и усташа.“ – *Усташе...*, стр. 214.

У немачкој белешци са састанка, између осталог, пише: „Delegacija upozorava na to da Narodnooslobodilačka vojska predstavlja organizovanu armiju sa vojnom disciplinom a ne bandu. Oni se bore kao patrioti i sinovi njihove zemlje u cilju njenog oslobođenja. Oni su uvek tretirali zarobljenike prema međunarodnom pravu kao što je na primer bio slučaj novembra 1941. godine kada su zarobljenike kod Užica ostavili pošto tada nisu bili u stanju da ih sa sobom povedu.

„Predlog: Zarobljenike i ranjenike treba obostrano humano tretirati. Delegacija se obavezuje da će intervenisati ukoliko njihove jedinice ne budu poštovale takvo uputstvo“.[32]

Кад је реч о другом предлогу, у поменутом записнику пише да је о томе било помена још 17. новембра 1942. године и то у писму упућеном генералу Едмунду Глезу фон Хорстенауу. С обзиром на то да су на томе инсистирали, партизани су поновили свој став да не виде разлоге сукоба са Немцима јер, „они желе да воде борбу само против четника, и до сада су се само бранили јер су их немачке трупе нападале“. Велебит је нешто опширније говорио о односу према четницима. Када је поменуо да Британци посредством Југословенске краљевске владе у Лондону помажу четнике, нагласио је да би Народноослободилачка војска водила борбу са Британцима уколико би покушали да се искрцају на јадранској обали. На крају излагања Велебит је нагласио да трећу тачку треба сматрати тајном![33]

Генерал Диполд је затражио да се оно о чему се разговарало стави на папир са потписима и преда као документ. Тиме су преливинарни разговори били завршени. Наредног дана партизанска делегација је написала своје предлоге (меморандум, како је записао Коча Поповић) и предала их другој страни.[34]

Немци су истога дана известили своје надређене у Сарaје-

32 В. Дедијер, *Нови прилози*..., 845; М. Лековић, *Мартовски преговори*..., стр. 85. Први који је поменуо и цитирао немачки меморандум о преговорима био је Роберт Валтерс који је то учинио 1973. године у првом издању своје књиге – *Tito, Mihailovic and the Allies 1941–1945,* New Brunswick – New Jersey/USA, *1973,* pp. 136–137.

33 М. Лековић, *Мартовски преговори*..., стр. 87.

34 Текст са предлозима партизанске делегације потписала су сва тројица – В. Дедијер, *Нови прилози*..., 805; М. Лековић, *Мартовски преговори*..., стр. 89–90. Лековић пише: „Dokument (bez signature) nalazi se u Arhivu Vojnoistorijskog instituta. Faksimil je Dedijer objavio u cit. knjizi, na str. 805.“ Документ је објављен и у: Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., II, стр. 603–604.

ву (генерал Рудолф Литерс), Загребу (генерал Глез фон Хорстенау), Бечу (генерал Александар Лер) и Берлину (Врховна команда Вермахта); најпре је извештен генерал Хорстенау.[35]

Да је и италијанска страна знала за преговоре потврђује више докумената. Официр за везу при Команди немачких трупа у Независној Држави Хрватској известио је 10. марта 1943. надређене да је у борбама са партизанима заробљен мајор Штрекер. Он је о својој судбини обавестио генерала Хорстенауа и пренео партизанску понуду о размени заробљеника.[36]

Тешко је утврдити када су и како хрватске власти сазнале за немачко-партизанске проговоре. Тако, на пример, у извештају Пете оружничке пуковније од 26. марта о ситуацији у централној и источној Босни, у делу о борбама око Бугојна и Доњег Вакуфа, поменуто да се преговара.[37]

Три дана касније, Константин Поповић се вратио у Врховни штаб, код Јосипа Броза на реферисање. Владимир Велебит и Милован Ђилас упућени су у Сарајево.

Тих дана завршена је велика операција против партизана („Вајс 1", „Вајс 2" односно Битка на Неретви), партизанска главнина прешла је на италијанску зону и успут разбила јаке четничке снаге. Немачки врх почео је припреме нове операције зване „Шварц" у којој је требало уништити остатке партизанских и четничких снага.

***

Ђилас и Велебит стигли су у Сарајево 14. марта, разговори су настављени сутрадан у штабу 718. дивизије. На немачкој страни били су један обавештајни официр и Ханс От (који је добио наређење од генерала Хорстенауа и пуковника Кашеа). Немац је казао да ће њихова страна пристати на размену заробљеника и затражио да престану партизанске диверзије на прузи кроз Славонију. Друга страна је инсистирала на признавању партизана као зараћене стране. На томе се и завршило. Ђилас се два дана касније (у пратњи једног немачког официра преко Коњица и штаба Пете црногорске

35 Белешка (написана после информација добијених из штаба генерала Литерса) официра у штабу генерала Хорстенауа у Загребу о разговорима: М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 93–94.

36 *Зборник НОР-а*, IV–11, стр. 413.

37 *Зборник НОР-а* IV–11, стр. 670.

бригаде под командом Саве Ковачевића) вратио у Врховни штаб, Велебит је остао у Сарајеву.

Из штаба генерала Хорстенауа затражено је да партизански преговарачи дођу у Загреб. Како су Ђилас и Поповић отишли претходних дана, Велебит је кренуо сам, у пратњи Ханса Ота.

У договору са Хорстенауом, Зигфрид Каше је 17. марта известио Јоакима фон Рибентропа, немачког министра иностраних послова, и том приликом истакао: „Показала се могућност да Тито са својим присталицама обустави борбу против Немачке, Италије и Хрватске, да се повуче у Санџак и тамо се обрачуна са Михаиловићевим четницима. Под одређеним околностима постоје могућности да се Тито демонстративно одрекне Москве и Лондона који су га оставили на цедилу. Жеље партизана су: борба у Санџаку против четника, закључно са повратком у њихова села и смиривање у хрватским и српским областима, повратак њихових сапутника после разоружавања у своја села; уздржавање с наше стране од казнених мера против руководеће групе. Моје је мишљење да ова могућност треба да се прихвати и искористи, јер би било веома значајно ако би они, у светској јавности добро познати борбена група напустила редове наших непријатеља. У ствари, Титови партизани, гледано у целини, нису у току борбе чинили никакве неуобичајене преступе и претераности у свом односу према заробљеницима и становништву. Ја се позивам на раније извештаје и писане реферате код државног секретара Вајсцсекера. Молим за упутство. У разговору са Казертаном и Лорковићем, што је од особитог значаја, утврдио сам да би и они прихватили овакав развој ствари.“[38] Каше је закључио да би разговоре са партизанима требало наставити. Рибентроп је тражио додатна разјашњења замоливши Кашеа да се не упушта дубље у преговоре.[39]

38 М. Лековић, *Мартовски преговори,* стр. 263; Факсимил прве стране извештаја; Видети и: Ладислаус Хори, Мартин Бросцат, *Усташка држава Хрватска*, Београд, 1994, стр. 225.

39 „U odnosu na ostala pitanja iz Vaše radio-poruke on bi želeo da zna sledeće:

„1. Kakvo stanovište zauzimaju nadležni nemački komandanti, naročito u pogledu daljih akcija protiv Mihailovića, koje su Vam poznate;

„2. Kakve garancije nude Titovi saradnici, koje ste Vi pomenuli, u pogledu ozbiljnosti i autentičnosti njihovih predloga. Da li smatrate potpuno isključenim da će Titovi partizani, ako im obezbedimo povlačenje u Sandžak i pošto se tamo oporave, nastupiti protiv nas, ili da će, čak, zajedno, sa četnicima i Mihailovićem, biti protiv nas. Kakva sigurnost se može zagarantovati da ne dođe do takvog razvoja situacije“. – М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 115.

Велебит је најпре (17. марта) разговарао са Хорстенауом. Мада ништа није одлучено, договорено је да се разговори наставе ускоро, када обе стране добију од својих надлежних нове инструкције. Истога дана Велебит је разговарао са италијанским официрима у њиховој војној мисији у Загребу. Шеф мисије генерал Дан Карло Ре сутрадан је детаљно известио своје надлежне о састанку на коме је главна тема била размена заробљеника: „Др Петровић је адвокат из Загреба, хрватске народности, који је отишао пре дуже времена партизанима, чија се породица још увек налази у Загребу. Стар је око 40 година, висок отприлике 1,70 м, финих манира и грађанског изгледа. Носи наочаре, говори врло добро италијански, немачки и француски. Према подацима које смо примили од генерала Глеза, није уверени комуниста, али је пришао партизанима највише због тога што је веран присталица унитаристичке југословенске идеје и противник усташког покрета". Додао је да је др Петровић био смештен у просторијама команде немачког генерала, да је био полуслободан и под дискретном паском, да је посетио рођаке. На састанцима је био и Ханс От. Италијан је закључио да са немачке стране још није ништа окончано али да су тражили престанак напада у славонској зони. Петровић је враћен код партизана с обавезом да се разговори наставе за четири-пет дана. Италијан је истакао да се на састанку, у присуству Ота, разговарало и о размени италијанских војника за партизане. Реч је била о 15-16 официра и око 600 војника стационираних у близини Коњица.[40]

Контакти Зигфрида Кашеа са партизанском страном остваривани су на више равни. У том контексту треба посматрати и предају велике количине лекова и других медицинских потрепштина у 1943. години – Н. Кисић Коларовић, *Зигфрид Каше*..., стр. 791. Каше је на суђењу 1946/47. тражио да сведоче Маријан Стилиновић, Константин Поповић и Владимир Велебит, с којима је више пута преговарао – *Исто*.

40 М. Лековић, *Мартовски преговори*..., стр. 265–266. Хорстенау је добио налог од Хајнриха Химлера, шефа Главне управе за безбедност Рајха, да тих дана разговара са високим челницима Хрватске сељачке странке Аугустом Кошутићем и Иваном Андресом у настојању да се промени власт у Независној Држави Хрватској, то јест да се уклоне екстремне усташе и Павелић а доведу представници Хрватске сељачке странке и умерније усташе, под председништвом Владимира Мачека. У том контексту треба посматрати и преговоре Хорстенауа са Велебитом – П. Јакшић, *Над успоменама*, I, стр. 362.

Генерал Хорстенау у својим белешкама није оставио превише тога о преговорима са партизанима. Написао је следеће реченице: „Sećam se sa nelagodom našeg 'prijatelja Petrovića' koji je nedavno došao iz Titovog štaba da ovde sa nama pregovara oko razmene zarobljenika. Razgovarali smo i o slavonskim partiza-

(С обзиром на то да у каснијим месецима није било размена, може се закључити да су разговори били неуспешни, јер Италијани нису одговорили на понуду). Сутрадан је Велебит авионом враћен у Сарајево. Одатле је послао поруку Јосипу Брозу, а однео му је један немачки официр у пратњи два војника.[41]

Према ранијем плану Милован Ђилас кренуо је ка Коњицу за Сарајево.[42] У то време Броз је наредио да се ослободи известан број заробљених Немаца радника и службеника „Електробосне" из Јајца. Они су ускоро доспели у Сарајево, у команду 718. дивизије где су испричали оно што су доживели у међувремену.

Ђилас је позван код Велебита који му је говорио о даљим плановима у Загребу код генерала Хорстенауа.

Када је Константин Поповић ослободио мајора Штрекера и 20 официра и војника, сви они су доспели у Сарајево, у команду 718. дивизије ради узимања њихових опширних изјава о боравку у заробљеништву. (То је послужило у прављењу планова операције „Шварц".)

После кратког задржавања у Сарајеву, Велебит и Ђилас су

nima. On ima 35 godina, a u civilnom životu je bio advokat u Zagrebu. Napustio je grad samo zato što se bojao da bi, u suprotnom, bio uhapšen. Sada je, eto, partizan, i mora sa njima da deli sve nevolje jedne neizvesne sudbine. On je pravoslavac, ali je dobro govorio austrijski nemački. U toku razgovora saznao sam daje on sin Ljubomira, unuk Dušana, i praunuk austrijskog oficira Ilije. Vladimir Velebit je prvih petnaest godina svog života proveo u Beču. Mecgeru i meni je rekao svoje pravo ime. U Zagrebu smo ga lepo smestili, u komandi grada, a uživao je punu slobodu kretanja, pa je mogao da poseti i svoje roditelje. On nije bio ubeđeni komunista, već Jugosloven. Ne bih sada ulazio podrobno u sve pojedinosti, ali smo sa ljudima kao što je on mogli da vodimo razumnu politiku. Čak bi i Kaše, a to je izuzetak, pristao na saradnju. No, šta da se radi kada mi se sa svih strana, neprestano, neznalice uplićу u posao..." – Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića*, Beograd – Novi Sad, 2013, str. 234–235.

41 М. Лековић тврди да немачки преговарачи нису знали прави идентитет Владимира Велебита („Владимир Петровић") што је делимично тачно – М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 119. Наиме, генерал Хорстенау је познавао његовог оца Љубомира из аустроугарске војске. Упоредити Извештај италијанске Војне мисије у Загребу од 18. марта 1943. године о разговорима са Владимиром Петровићем то јест Владимиром Велебитом – М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 265–266.

42 У време кратког предаха у Коњицу, Ђиласа су видели четници и о томе известили свог команданта Војислава Лукачевића, а он генерала Михаиловића у Колашину. Михаиловић је 25. марта о томе известио Слободана Јовановића, председника Југословенске краљевске владе у Лондону – М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 122.

(највероватније) 20. марта пребачени (аутомобилом до Славонског Брода а одатле возом) у Загреб где су провели пет наредних дана.

Два пута су се састали са немачким саговорницима: најпре са једним пуковником у штабу код генерала Хорстенауа, а други пут са помоћником пуковника Кашеа (у немачком посланству) – тема је била иста: размена заробљеника.

На другим састанцима разговарано је и разним темама. Велебит је казао да су Немци тврдили да ће се после рата повући из Југославије јер немају територијалне претензије, већ само привредне и политичке интересе. Он им је одговорио да партизани немају разлога за наставак сукоба са Немцима и додао: „Mi sa našim narodnooslobodilačkim pokretom težimo da stvorimo slobodnu Jugoslaviju u kojoj će sva slovenska plemena imati sva prava i u kojoj neće vladati samo Srbi. Zbog toga u nacionalnom četničkom pokretu mi vidimo našeg najvećeg i najopasnijeg neprijatelja, pošto oni teže da stvore Veliku Srbiju, a nas da istisnu. Pod takvim okolnostima mi nemamo više nikakvog povoda da se borimo protiv nemačke vojske niti da nanosimo štete nemačkim interesima u celoj zemlji, bilo oni vojne ili privredne prirode, a takođe interesima saobraćaja. Mi ne tražimo nikakvu protivuslugu. Treba nam samo dati priliku da se borimo protiv četnika da bi ih uništili. Vrlo je žalosno što će i Italijani biti u to uvučeni i snositi posledice, ali to je sudbina saveznika.“[43]

Немци су одбили разговор о прекиду борби па је свака расправа о тој теми заустављена.

Поред званичних, вођени су и незванични разговори. Једном приликом, Ђиласу и Велебиту је стављено до знања да би се Каше радо сусрео са Брозом.[44] О томе, међутим, Каше није известио Рибентропа. Он је нагласио да би партизани на територијама северно од реке Саве требало да обуставе борбе. То је, у ствари, била једна од тема разговора Велебита и Кашеа. Ђилас је поменуо усташе и казао да они „ubijaju naše ljude, masakriraju Srbe i sl. i da zbog toga nije moguće obustaviti borbe protiv njih“. Каше се посредством сарадника интересовао за однос партизана према Лондону, Вашингтону и Москви, па му је одговорено да немају контаката са Американцима, да Британци помажу Михаиловића, а да их Москва слабо помаже. Ђилас је казао да би се супротставили Британцима у случају искрцавања на Јадрану.

43 М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 134–135.

44 М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 140.

Кашеов извештај министру Рибентропу није садржавао одговор на питање о гаранцијама, па је закључио да преговоре било које врсте треба прекинути и о томе известити Италијане и Младена Лорковића, министра иностраних послова Независне Државе Хрватске. После дугих објашњења, Каше је затражио дозволу за наставак разговора, истакавши да „нас то ништа не обавезује". На крају тог исцрпног извештаја, поновио је речи што су му упутили генерали Литерс и Хорстенау: први је изјавио да није надлежан за политичка питања, други је сматрао да партизане треба уништити, али и додао да постоје и друга (политичка) решења.[45]

Каше је позвао генерала Литерса и његовог начелника штаба дивизије, генерала Хорстенауа и његовог помоћника у посланство ради договора о даљем раду. Закључили су да је проблем партизана веома сложен али да се морају поштовати Хитлерове и Рибентропове наредбе.[46] Ускоро (25. марта) Велебит и Ђилас су у пратњи кренули возом до Сарајева а потом ка Врховном штабу. У Сарајеву су задржани у штабу 718. дивизије, ради разрешења извесних недоумица око ослобађања заробљених партизана и партизанки. Потом су допремљени до Калиновика где се налазио Врховни штаб. По доласку међу своје известили су Броза о активностима у Загребу и Сарајеву.[47]

Ускоро је одлучено да Велебит поново иде у Загреб, а потом у Славонију. Броз је наложио да проба да набави разне лекове против пегавог тифуса и извесну количину термометара за Централну болницу. Тих дана је Шестој источнобосанској бригади наређено да не напада немачке јединице и да крене ка Санџаку а то је образложено следећим речима: „Najvažniji naš zadatak sada jeste uništiti četnike Draže Mihailovića i razbiti njegov upravni aparat koji predstavlja najveću opasnost po daljni tok narodno-oslobodilačke borbe". Да би наређење било убедљиво, потписали су га Броз, Ранковић и Сретен Жујовић. Слична наредба дата је и Константину Поповићу и Првој пролетерској дивизији.[48]

Генерал Хорстенау и пуковник Каше, свако на свој начин, сматрали су да преговори са партизанима око размене заробљени-

45 М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 140–149.

46 М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 140–149.

47 М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 152–153.

48 М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 162–167; Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., II, стр. 604–605 .

ка могу бити од користи Вермахту и Трећем рајху.[49]

Јоаким фон Рибентроп 29. марта одбацио је предлог и забранио свом посланику Кашеу да контактира са партизанима али је затражио потпунија објашњења о протеклим разговорима.[50] Каше је одговорио 31. марта разјаснивши најпре судбину Ханса Ота, а потом нагласио да је дотадашњи однос према партизанима заснован на погрешкама.[51] Тврдио је да је уништење партизана чисто војничка ствар и додао да би истовремено било корисно предузети све да се партизани усмере на уништење четника. На крају је закључио: „Ако се сада не умешамо у борбе између Тита и Михаиловића, истрошиће се само снаге изазивача и потстрекача немира, па ћемо тако спречити општи подстицај на устанак српског становништва до којег би дошло ако би се они ујединили и заједнички кренули против нас. С обзиром на то да смо ми стално добро обавештени о збивањима у Титовом лагеру, онде једва да постоји нека опасност од заблуде или заваравања."[52]

Како је Хитлер одбацио ма какве разговоре са партизанима, Рибентроп је 17. априла писао Кашеу да им је намера да униште и партизане и четнике.

Каше је сматрао да би партизане требало покушати раздвојити по националној припадности и привући хрватске припаднике ближе усташама. Његови надређени нису ни то прихватали.[53]

Велебит је 30. марта трећи пут кренуо ка Загребу. По доласку у Сарајево морао је у штаб 718. дивизије. Ту је упознао домаћине о преговорима вођеним недељу дана раније у Загребу додајући наредбе Шестој источнобосанској бригади (која је требало да оде из немачке окупационе зоне и пређе на италијанску). Када га је немачки официр запитао зашто се Срби међусобно боре (у партизанима је по тврђењу Велебита, било око 70% Срба), одговорио је следећим речима: „Mi smo Srbe ubedili i oni su uvideli da ovde u

49 Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, 1979, стр. 220–224.

50 М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 279 – факсимил прве стране писма.

51 М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 280 – факсимил прве стране писма.

52 Л. Хори, М. Бросцат, *Усташка држава...*, стр. 227.

53 Л. Хори, М. Бросцат, *Усташка држава...*, стр. 227–228. Те идеје помиње и Веселин Ђуретић у књизи *Савезници и југословенска ратна драма*, 2, Брауншвајг, 1997, стр. 5.

zemlji prevlast Srba nije dobra. Oni su se sada uverili da svi narodi na ovoj teritoriji moraju da budu ravnopravni."[54]

С обзиром на то да је Шеста источнобосанска бригада кренула ка другом одредишту и била у борби са немачким јединицама, Велебит је морао најпре да смири ситуацију посредством Главног штаба за Босну и Херцеговину јер је тако захтевано у немачком штабу. По доласку у штаб поменуте бригаде, Велебит је казао да је партизански главни циљ уништење четника па бригада мора да крене ка Санџаку. Обавивши додељени задатак, вратио се у Сарајево и отпутовао у Загреб.

Тамо је провео више дана (седам или осам). Виђао се једино са Хансом Отом и још неколицином нижих официра. Највише је инсистирао на ослобађању Херте Хас и двадесетак партизана а Немци су обећали да ће то учинити. Поновио је да су партизани обуставили нападе на пругу Београд–Загреб и да ће убудуће ослобађати заробљене немачке војнике. Немци су Велебита једном приликом одвезли до Псуња, 9. априла посетио је Пакрац, дошао до једне партизанске јединице код Бучја. Тамо се налазио штаб Треће хрватске оперативне зоне, командант је био Винко Антић а политички комесар Душко Бркић, био је ту и Маријан Стилиновић. Мада су домаћини у почетку исказивали неповерење, све је на крају лепо договорено: све партизанске диверзантске групе су се повукле и заустављена је и ликвидација заробљених немачких војника. Потом су уследиле провере у вишим инстанцама, размена информација са Врховним штабом. Јосип Броз је 7. маја одговорио Главном штабу Хрватске потврдивши све о Велебиту, поновио је наређење о обустављању напада на пругу и на крају нагласио: „Glavna bitka se vodi sada ovdje radi uništenja Dražine vojske..."[55]

Велебит се на повратку у Загреб састао са генералом Хорстенауом. Једном приликом он је казао да су у усташком затвору про-

54 М. Лековић, *Мартовски преговори...*, стр. 185.

55 М. Лековић, *Матовски прегоори...*, стр. 195–198. Видети и: Б. Петрановић, *Историја Југославије...*, II, стр. 251; Mira Šuvar, *Vladimir Velebit, svjedok historije*, Zagreb, 2001, str. 279–289 (у даљем тексту: М. Шувар, *Владимир Велебит...*)

Павле Јакшић је naglasio: „U vezi s tim, naročitu važnost imaju direktive upućene preko Vlatka Velebita partizanskim snagama u Slavoniji da obustave diverzantske napade na prugu Beograd-Zagreb, i partizanskim snagama u zapadnoj i istočnoj Bosni da izbegavaju borbe s Nemcima i domobranima, da glavni udar usmere na četnike, i da deo svojih snaga upute u Sandžak, tada objekat posebne nemačke pažnje." – П. Јакшић, *Над успоменама...*, стр. 361–362.

нашли Херту Хас, па су је довели и показали Велебиту. Потом су 19. априла њих двоје са пратњом кренули возом ка Сарајеву. Тек 24. априла кренули су ка Калиновику и Фочи, где се налазио Врховни штаб. Испратио их је Ханс От а на растанку је Велебит обећао да ће набавити четничку пропаганду и послати је посредством одређених немачких јединица.[56]

По повратку у Врховни штаб, известио је Броза о свим битним чињеницама из своје мисије. Броз му је рекао да су у међувремену ослобођени бројни немачки војници и прихватио понуду Ханса Ота да се састану. Тај састанак, стицајем разних околности, није одржан. Индиректни договори путем писама о заробљеницима настављени су готово до краја рата. Тада је започела нова здружена офанзива на главнину партизанских снага.[57]

У међувремену, међу немачким високим институцијама вођена је преписка поводом преговора са партизанима. Тако је, на пример, Зигфрид Каше у свом новом писму Јоакиму фон Рибентропу предлагао немешање у партизанско-четнички сукоб. Рибентроп је 21. априла одговорио да се оба покрета морају уништити, што је подразумевало и заборављање на идеју о преговорима.[58]

После нових заробљавања Немаца, уследили су нови преговори уприличени 23. априла код Трнава. Партизани су затражили од Немца да ступи у контакт са Отом, који је у међувремену напредовао у служи – постао је обавештајац у Абверу. Преговарали су стари знанци – От и Велебит.[59]

***

Партизанска страна форсирала је размену заробљеника и хуманији однос према рањеним војницима.[60] Контакти су настављени и после окончања офанзиве јуна 1943. године и продора

56 Поред размене заробљеника, Хорстанау и Велебит су договорили и помоћ у спровођењу Велебитовог оца и мајке на партизанску територију: мајка је стигла али је отац умро на путу – Ђ. Лабовић, М. Баста, *Партизани за*..., стр. 160.

57 М. Лековић, *н. д.*, 199–203.

58 М. Лековић, *н. д.*, 176–177.

59 М. Лековић, *н. д.*., 299 – факсимил прве стране извештаја.

60 Мишо Лековић тврди да су одлуке Јосипа Броза у првим месецима 1943. године, нарочито на Неретви, имале за циљ да спасу рањенике а да су преговори са Немцима били корисни. Међутим, тврдње преговарача о главним непријатељима и разбијање четничких јединица никако се не могу правдати бригом за рањенике. У питању је било нешто сасвим друго: уништење четника!

главнине партизанских снага ка Босанској Крајини.

Немачку страну представљао је Ханс От по пуномоћју генерала Хорстенауа. Новост је била понуда да се преговори о размени организују у Писаровини, насељу удаљеном око 25 километара од Загреба. Партизанска страна је прихватила предлоге. От је у међувремену добио нова задужења, па је генерал Хорстенау именовао другог преговарача у разговорима вођеним децембра исте године. Преговори о размени су проширени па је са немачке стране затражено ослобађање домобрана и усташа по принципу 1:1. Партизанска страна је тражила да се размене обављају и за заробљенике изван територије Независне Државе Хрватске, али је то немачка страна одбила под изговором да Хорстенау има надлежност само за поменуту државу. У међувремену, у процесе се укључио и Херман Нојбахер, специјални опуномоћеник Министарства иностраних послова, који је био задужен за политичко усмеравање односа са партизанима. Нојбахер је поручио генералу Максимилијану фон Вајксу, заповеднику Југоистока, у чијој је надлежности био и генерал Хорстенау, да је став виших инстанци да се и даље преговара о размени заробљеника, а али да се другој страни јасно стави до знања да о било каквим писаним обавезама нема говора. Успех преговора огледао се у бољем односу према заробљеним и рањеним војницима. Наиме, до тада су војници Вермахта убијали заробљенике и рањенике али су с тим престали и започели затварање партизана у заробљеничке логоре и болнице у Загребу (насеље Јанкомир), Сарајеву и Мањој Луци.[61]

В. Преговори представника Вермахта и партизана 1943–1945.године

Петер Броучек, приређивач мемоара Глеза фон Хорстенауа, писао је да су представници две стране (Маријан Стилиновић као заступник Главног штаба Хрватске и Ханс От као заступник генерала Хорстенауа) 27. новембра договорили да Главни штаб купи 10.000 коња од хрватских власти и да не омета њихово транспортовање у Немачку.[62]

Петер Броучек, аустријски историчар и приређивач записа

61 С. Одић, *Неостварени планови*..., стр. 191–194.

62 Peter Brouček, „Uvod", u: Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića*, Beograd, 2013, str. 25.

Хорстенауа, тврди да је генерал покушавао да договори састанак Андрије Хебранга, секретара Комунистичке партије Хрватске, и надбискупа загребачког Алојзија Степинца.[63] Нема, међутим, трагова да је до састанка дошло.

***

После пада Италије септембра 1943. године Немци су имали више ратних обавеза па су трагали за корисним решењима. У том контексту могу се посматрати и идеје Зигфрида Кашеа о одвајању хрватских јединица од партизанског Врховног штаба.[64] О томе је разговарао са Маријаном Стилиновићем крајем новембра 1943. у Загребу. Тих дана усташе су протурале вести да је недавно постигнут договор са „новим" партизанским вођством о сарадњи оног момента када се Немци повуку са Балкана.[65]

Хитлер је до краја рата одбијао да партизански покрет призна за ратујућу страну, што би значило и прихватање Хашке конвенције о заробљеницима. Велебит тврди да у мемоарима Едмунда Глеза фон Хорстенауа пише како је од 1944. године Хитлер укинуо обавезу стрељања партизана и препоручио да се са њима поступа као са ратујућом страном.[66]

***

До краја рата било је више размена заробљеника али на нижем нивоу. Наиме, преговарачи са партизанске стране долазили су из Главног штаба Хрватске, најпре Маријан Стилиновић, потом Јосип Брнчић, а од марта 1944. године Борис Бакрач. Последњи је у периоду март 1944–мај 1945. био на око 40 састанака са немачким представницима, а око 25 их је одржано у Загребу. Према неким непроверљивим тврдњама, размењено је око 700-800 партизана.[67] После сваког разговора он је извештавао Владимира Бакарића.[68]

Немачко-партизански контакти готово да се и нису преки-

63 *Исто*.

64 Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, 2, Брауншвајг, 1997, стр. 5.

65 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II, Beograd, 1988, str. 271.

66 М. Шувар, *Владимир Велебит*..., стр. 94–95, 279–289.

67 „Bakrač, Boris", *Tko je tko u*..., str. 19.

68 Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, 1979, str. 220–224.

дали јер су обе стране имале користи. То је довело до нарочитог договара о одређивању зоне за размену заробљеника – била је то Писаровина. Договорено је давање пропусница за путовање. Са партизанске стране најважнији је био Борис Бакрач („Анте Зуљевић“[69]), потом Маријан Стилиновић и Станко Брнчић („Станко Перовић“). Генерал Хорстенау одобрио је пропусницу и за Андрију Хебранга („Ивица Јуришић“).[70]

Са немачке стране било је више СС-официра, најважнији је био Вилибалд Немечек, личност од поверења генерала Хорстенауа, мада су и Зигфрид Каше и Ханс Хелм имали своје сараднике.

Хорстенау је био свестан да се крај рата полако ближио те је, у разговорима са рођеним Аустријанцима високим дужносницима у Вермахту, разматрао идеју о издвајању Аустрије и проглашењу некакве подунавске заједнице коју би Британци и Ватикан највероватније подржали. У том контексту почео је да размишља и о понуди Главном штабу Хрватске о којој Врховни штаб не би знао ништа. У Хорстенауовој идеји посебно место било је намењено Андрији Хебрангу. Неуспех атентата на Хитлера срушио је и поменуте идеје, па је Хорстенау опозван из Загреба.[71]

***

Тешко је утврдити ко је са партизанске стране утицао на прављење списка личности које је требало разменити. Историчар Бранко Петрановић је тврдио да је после заробљавања генерал-мајора Карла фон Крена Девица 21. септембра 1944. године, лично Јосип Броз, на предлог Едварда Кардеља, тражио да се затражи ослобађање словеначког песника Отоба Жупанчича.[72]

69 Псеудоним Бориса Бакрача на немачкој пропусници је преписиван у литератури у више варијанти: Анте Зуљевић (*Немачка обавештајна служба*, V); Иван Жуљевић (Ђ. Лабовић, М. Баста, *Партизани за*...,)...

70 *Немачка обавештајна служба*, V, стр. 585. Аутори овог елабората устврдили су да су се Едмунд Глез фон Хорстенау и Андрија Хебранг састали неколико пута – *Исто*, стр. 590. (Уосталом, Хебранг је добио специјалну пропусницу од Хорстенауа за Писаровину, неутралну област у којој су обављане размене. Хорстенау је имао планове о коришћењу Хебранга у будућим временима у комбинацији са Хрватском сељачком странком. Генерал је склоњен из Загреба после атентата на Адолфа Хитлера, па су његови планови о будућој Хрватској заборављени.

71 *Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji, V, Ustaška NDH*, Beograd, 1958, str. 577–590.

72 Branko Petranović, „Bitka za Banjaluku i opšti vojno-politički kontekst situ-

***

Нема прецизних података колико је заробљеника размењено. Приређивач мемоара Глеза фон Хорстенау Петер Броучек је писао: „Sama akcija razmene zarobljenika bila je organizovana preko štaba Horstenaua, a glavnu ulogu igrao je inžinjer Vilibald Nemeček. On je u Horstenauovom štabu bio prevodilac, referenta za štampu i šef odeljenja za vojne karte. Prilikom akcije razmene vojnih zarobljenika Nemeček je dva puta bio teško ranjen, kako je saopštio Peteru Broučeku 10. septembra 1981. Na osnovu Nemečekove izjave došlo je do razmene ukupno dve hiljade nemačkih i isto toliko partizanskih zarobljenika.“[73]

acije na Balkanu u septembru 1944.“, *Istorijski zbornik*, Banjaluka, 1985, str. 99–109.

73 Peter Brouček, „Uvod“, u: Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i avelića*, Novi Sad – Beograd, 2013, str. 24.

7.3. Контакти представника Совјетског Савеза и Независне Државе Хрватске 1941–1945. године

Добро је знано да о одређеним неугодним догађајима из ратне прошлости, из више разлога, нема доступне архивске грађе што се може тумачити намером да се то потисне из колективног памћења. А архивска грађа је основ професионалним историчарима за истраживање.

У југословенској историографији нема текстова о контактима Совјетског Савеза и Независне Државе Хрватске 1941–1945. године утемељених на релевантној архивској грађи. Ни руски историчари нису помињали контакте чак и у контексту рада совјетских обавештајних служби у Југославији 1941–1945. године.[1]

***

С обзиром на то да је Загреб био интересантно место за обавештајни рад више службе, може се претпоставити да су Совјети деловали на више „линија", као што су, на пример, Коминтерна (Јосип Копинич Вокшин Ваздух[2]), војнообавештајна служба (Иван Сребрњак Антонов[3]) и служба Комесаријата иностраних послова Совјетског Савеза. О њиховом обавештајном раду готово и да нема сачуване архивске грађе што знатно отежава истраживања.

***

Тешко је поверовати у тврдње Анте Цилиге[4] (истакнутог комунисте, јасеновачког заточеника и потоњег усташе) да је совјетски вођа Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин средином маја 1941. посредством посланства у Берлину предложио Анти Павели-

1 Александар Колпакиди, „Совјетска обавештајна служба у Југославији за време Другог светског рата", *Војноисторијски гласник*, посебно издање, Београд, 2021, стр. 248–278 ((у даљем тексту: А. Колпакиди, *Совјетска обавештајна*...).

2 „Kopinič, Josip", *Tko je tko u NDH*..., str. 196. Видети и: Vjenceslav Cenčić, *Enigma Kopinič*, 1–2, Beograd, 1983; Milenko Doder, *Kopinič bez enigme*, Zagreb, 1986; А. Колпакиди, *Совјетска обавештајна*...

3 „Srebrnjak, Ivan", *Tko je tko u NDH*..., str. 364–365. Видети и: А. Колпакиди, *Совјетска обавештајна*...

4 „Ciliga, Ante", *Tko je tko u NDH*..., str. 70–71.

ћу признање Независне Државе Хрватске, у данима (8. маја) када је Савез Совјетских Социјалистичких Република отказао гостопримство југословенском амбасадору.[5] Извесни догађаји у каснијим годинама, међутим, дају основа за то да је потребно дубље истраживање хрватско-совјетских односа.

Контакти Совјетског Савеза и Независне Државе Хрватске од њеног проглашења до напада Трећег рајха на Совјетски Савез 22. јула 1941. године нису истражени. О другом периоду контаката писао је само Јере Јареб, политички емигрант, некадашњи дужносник усташке државе у пропаганди.[6]

Јареб је тврдио да постоје назнаке да је Павелић посредством поузданих веза у Швајцарској и совјетског посланства у Београду тражио признање државе од Совјетског Савеза. Но, од тога није било ништа. То, међутим, није значило и прекид свих контаката![7]

С обзиром на улогу у усташком покрету, Јареб је био у прилици да чита делове белешки Анте Павелића насталих 1946/47. године, у време његовог боравка у Италији, пред пут из Напуља за Јужну Америку. Реч је о 906 страница, текст је куцан писаћом машином. „Peti dio naslovljen je 'Nezavisna Država Hrvatska u borbi protiv boljševizma', a poglavlje dvanaestog toga dijela ima naslov 'Boljševički priedlozi'." Он, међутим, није читао поменуте белешке јер тврди: „To poglavlje bez sumnje opisuje sovjetske dodire s dr. Pavelićem".[8] Зато је морао да прибави оне текстове који су у међувремену објављени у хрватској емиграцији од некадашњих усташких главара.

Први који је поменуо совјетско-хрватске контакте био је Павле Остовић, личност богате политичке прошлости.[9] Остовић тврди да су се крајем марта 1945. године Павелићу приближили извесни совјетски службеници са понудом да призна Комуни-

5 Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд, 1992, стр. 259–260 (у даљем тексту: С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*...).

6 Jere Jareb, „Sovjetski dodiri s dr. Antom Pavelićem od rujna 1944. do veljače 1945.", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 1995, str. 7–31 (у даљем тексту: J. Јареб, *Совјетски додири*...).

7 J. Јареб, *Совјетски додири*..., str. 7. Видети и: С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*..., стр. 260. Ауторка се позива на писање Анте Цилиге.

8 J. Јареб, *Совјетски додири*..., стр. 8.

9 Pavle Ostović, *The truth about Yugoslavia, New Jork, 1952*. Предговор је написао Иван Мештровић.

стичку партију Хрватске и да обећа да се никада неће придружити антисовјетском савезу, а Совјетски Савез би признао Независну Државу Хрватску. Павелић је одбио понуду, тврди Остовић: „Vjerovatno zato što nije vjerovao sovjetima. Ne znamo koji su bili razlozi ove značajne ponude. Može biti da bi takav sporazum dopustio Rusima napredovanje do obala Jadrana. Možda su se Rusi bojali da bi Britanci mogli okupirati Hrvatsku sve do rijeke Drine i Sloveniju, tako da osiguraju svojih pedeset posto interesa u Jugoslaviji, a na temelju sporazuma između Churchilla i Staljina od listopada 1943.“[10]

Остовић је касније, средином фебруара 1964, у писму редакцији часописа *Hrvatska revija* тврдио да му је о томе причао Стјепо Перић, некадашњи високи усташки дужносник: Павелић је показао понуду Александра Ефремовича Богомолова, совјетског дипломате у Паризу. Перић је казао да је заборавио име доносиоца, додавши да би то могао бити др Звонимир Цихлар[11], службеник у Министарству иностраних послова Независне Државе Хрватске, личност од Павелићева поверења пошто је 1944–1945. преговарао са Совјетима у Швајцарској.[12]

О поменутим преговорима има више текстова заснованих на једностраним причама и то не самих актера већ из такозване друге руке. Извесна прекретница наступила је 1963. када је Иво Богдан, некадашњи главни уредник за пропаганду Независне Државе Хрватске, објавио више података. Он је, поред осталог, споменуо да је сличан пакт Совјетски Савез склопио са румунским краљем како би Црвена армија прешла на румунску територију и наставиле ка западу.[13]

Преговоре Независне Државе Хрватске и Совјетског Савеза о признању од српских историчара први је поменуо Веселин Ђуретић: „Осуда Павелићевог режима показује да је Москва напустила почетну линију признавања НДХ до чега је наводно (према А. Цилиги било дошло у мају 1941. убрзо после прекида Кремља с Југославијом. У тој почетној фази збили су се, по казивању генера-

10 J. Јареб, *Совјетски додири...*, стр. 9.

11 Кратка биографија Звонимира Звонка Цихлара може се видети у: *Tko je tko u NDH...*, str. 69. Видети и: J. Јареб, *Совјетски додири...*, стр. 10. Звонимир Цихлар Нехајев (1918–1945), Рус по оцу, службеник Министарства вањских послова Независне Државе Хрватске. Докторирао право 1943. године у Падови. Заробљен код Шкофје Локе и стрељан 25. маја 1945. године.

12 J. Јареб, *Совјетски додири...*, стр. 8–10.

13 J. Јареб, *Совјетски додири...*, стр. 15–16.

ла Славка Кватерника, 22. априла и преговори између представника КП Хрватске Андрије Хебранга и Владимира Бакарића) и власти НДХ (Миле Будака и Младена Лорковића, у присуству Анте Павелића). Договорено је да се легализује КПХ, независно од КПЈ. (Слободан Кљакић, „О чему не говоре Нешковић и Поповић", *Политика*, 27. април 1997, и „Сведочење Славка Кватерника", *Политика*, 3. мај 1997)."[14]

***

Према тврђењу Јере Јареба, крајем 1944. године, Звонимир Цихлар је, после разговора у совјетском трговинском представништву у Берну, Швајцарска, отпутовао у Париз и дошао до совјетске амбасаде. Совјети су предлагали састанак тројице Хрвата: хрватског бана Ивана Шубашића, хрватског поглавника Анте Павелића и партизанског врховног команданта Јосипа Броза. Предлагали су да то буде у штабу маршала Фјодора Михаиловича Толбухина, команданта Трећег украјинског фронта. Павелић је тражио да га прати вод британских војника. Када су то Британци одбили, Павелић је одустао од одласка код Толбухина. Но, то није значило да су преговори прекинути. Напротив![15]

Маршал Толбухин послао је једног свог официра у Загреб. Совјети су планирали да из Јужне Мађарске прођу Хрватском ка мору. После кратких преговора, Павелић је одбио понуду иако су му обећавали Хрватску већу и од Независне Државе Хрватске! Касније је писао како је, одбијајући совјетску понуду, спасио Европу од бољшевизације!

***

Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин желео је контролу Балкана односно југоисточне Европе посредством Бугарске и Хрватске. Занимљиво је у том контексту поменути две чињенице. Најпре, Броз је разговарао са маршалом Толбухином 17–19. новембра 1944. у Београду. О тим разговорима нема никаквих писаних трагова! Затим, средином новембра 1944. године Џугашвили је

14 В. Ђуретић, *Употреба Русије и Запада...*, стр. 228.

15 Анте Смит Павелић, дипломата Краљевине Југославије, објавио је да је састанак требало да се одржи у Вршцу што је нетачно, јер штаб маршала Толбухина није био у том граду. И Павелићева тврдња да су Британци одбили да дају поглавнику Павелићу пратњу је спорна. – Ј. Јареб, *Совјетски додири...*, стр. 18–20.

позвао Броза и Шубашића у Москву на разговоре и понудио да то буде 20–24. новембра. Међутим, Броз је послао Едварда Кардеља и Владимира Велебита. Остаје питање да ли је Стаљин желео да контактима са Павелићем покаже Брозу како може и са неким другим Хрватом да разговара!

***

У емигрантску усташку причу о совјетској понуди Павелићу укључио се и Мате Ујевић око 1975. године, додуше не директно него кроз речи једног римокатоличког свештеника у форми сећања на њихово дружење. И у овом случају, Павелић је, као и Стјепу Перића, позвао Мату Ујевића на разговор. Према сведочењу Ујевића, Павелић је опширније говорио и ситуацији и понуди. Казао је, уз остало, да би Совјети помогли око уједињења хрватских повијесних територија у целину (Истра, Бока которска, Дрина, Санџак...), али их је одбио.[16]

***

Писања појединих хрватских емиграната о понудама Совјетског Савеза Анти Павелићу с краја 1944. и с почетка 1945. године су непотпуна и донекле невероватна. Као прво, тешко је поверовати да је генералисимус Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин нудио признање Анти Павелићу само да га пропусти до Трста.[17] Као друго, о томе нема доступне било какве архивске грађе. Треће, то је време хладног рата, у коме усташе и њихови симпатизери обнављају старе приче о спасавању Европе (од бољшевизације).

Оно што је битно у овом случају представља чињеница да је Јере Јареб отворио питање контаката Броза и Павелића. То је, међутим, тема за неко друго поглавље.

***

Распредање о совјетској понуди Павелићу и његовом спаса-

16 Ј. Јареб, *Совјетски додири...*, стр. 16–18.

17 „Логично звучи навод Анте Цилиге да је у ово време совјетски вођа из чисто прагматичних разлога објавио и своју стару понуду Павелићу за признавањем граница његове НДХ под условом да Црвена армија добије право да несметано ступи на цело њено подручје. и ако изрази спремност да ће признати КП Хрватске на челу с Андријом Хебрангом. До преговора које је Поглавник прихватио с одушевљењем требало је да дође у штабу маршала Толбухина али они нису одржани.“ – В. Ђуретић, *Употреба Русије и Запада...,* стр. 357.

вању Хрватске од бољшевизације попримило је шире размере.

Партизански борац и високи функционер у Југословенској народној армији, Фрањо Туђман, испричао је неколико реченица о контактима Совјета и усташа. Наиме, он је као припадник штаба Десетог загребачког корпуса, сазнао да су совјетски официри, и поред информација добијених од партизана, сами покушавали да успоставе контакте са усташким врхом.[18]

***

На састанку Черчила и Џугашвилија, 9. октобра 1944. у Москви, домаћин је понудио поделу Југославије на две интересне зоне: британска би обухватала Словенију, Хрватску и део Босне и Херцеговине, док би совјетска обухватала други део Босне и Херцеговине, Србију, Црну Гору и Македонију. Британци су одбили предлог! [19]

***

(Да је крајем и после рата било совјетско-хрватских контаката потврдио је хрватски историчар Иво Голдштајн. Наиме, он је, пишући у убацивању усташких терористичких група (једну је предводио Љубо Милош, другу Божидар Кавран), изразио сумњу да су неке од њих помагали и Совјети![20])

18 J. Јареб, *Совјетски додири...*, стр. 23.

19 Мирјана Зорић, „Српско питање у савезничкој политици према Југославији 1944. године", *Војно дело*, бр. 2, Београд, 2015, стр. 288–326.

20 Ivo Goldstein, *Povijesni revizionizam i neoustaštvo – Hrvatska 1989.–2022.*, Zagreb, 2023, str. 331.

ОСМО ПОГЛАВЉЕ
Кривица

8.1. О кривици и греху у хришћанству и исламу

Једна стара кинеска пословица гласи: „Ако знамо да смо начинили зло, а одбијамо да то признамо, криви смо двоструко"!

Знатан део припадника немачког народа прихватио је националсоцијалистичку идеологију и програме који су, осим осталог, предвиђали уништење неколико националних заједница у свом окружењу. Имали су прилику да признају кривицу и добили су казне. Народ је прошао денацификацију!

Већина починиоца злочина у Независној Држави Хрватској није имала прилику да то јавно призна нити је због тога испаштала. Мањина је имала прилику да сведочи о почињеном злу и за своја недела била кажњена. Хрватски народ, међутим, није прошао деусташизацију!

***

Кривица за почињене злочине у ратним околностима није била предмет мултидисциплинарних истраживачких пројеката. Има неколико текстова из више научних дисциплина који доносе судове: теологије, социологије, психологије, филозофије. Нема, међутим, текстова у историографији!

Грех и кривица су појмови који се помињу у такозваним светим књигама. О њима се расправља у готово свим религијама. То може бити основа за закључак да грех и кривица данас припадају више теологији и донекле социологији него историји.

Теологија каже да је кривица део греха: ако нема осећаја кривице нема ни превазилажења греха.

Однос према кривици и греху разликује се код римокатолика, православних и протестантских хришћана.[1]

Кривица је појам из Старог завета – у Новом завету људима се грех опрашта после страдања Исуса Христа које је у себи садржавало искупљење људског рода од свакога греха.

Исповест пружа прилику да се проговори. Исповедање гре-

1 Радмило В. Кошутић, „Проблем кривице у Аврамовским религијама", *Socijalni problemi krivice* (uredili Zorica Kuburić, Pavle Milenković i Ana Zotova), Novi Sad, 2015, стр. 177–209; Владан Станковић, „Грех и кривица у хришћанству – Догматски узроци и друштвене последице", *Socijalni problemi krivice* (uredili Zorica Kuburić, Pavle Milenković i Ana Zotova), Novi Sad, 2015, стр. 211–219.

ха код православних није конкретизовано узроком. Римокатолици кривицу за почињене грехе прихватају тек уопштено!

Не одређује само религија како њени следбеници треба да се понашају ако су криви – на то утичу традиција и психологија појединаца, група и друштва.

Теолози који су се бавили кривицом наводили су неколико фаза кад је реч о тумачењу процеса: признање, кајање, одрицање од понављања и помирење. Али, има и оних који помињу само покајање и искупљење!

Позив за покајање присутан је у хришћанском Новом завету и у муслиманском Курану.[2]

2 Zorica Kuburić, Tamara Ostojić, „Socijalni problemi krivice između osvete i praštanja", *Socijalni problemi krivice* (uredili Zorica Kuburić, Pavle Milenković i Ana Zotova), Novi Sad, 2015, стр. 85–106.

8.2. Колективна кривица немачког народа

Нема поузданих трагова ко је први поменуо потребу кажњавања поражене стране која је започела рат првих дана септембра 1939. године. Зна се да је на највишем нивоу ратних победника о томе разговарано више пута.

Представници британске и влада петнаестак европских држава које су ратно уточиште нашле у Лондону потписали су 13. јануара 1942. године Међусавезничку декларацију (Inter-Allied Declaration) о кажњавању нацистичких злочинаца по завршетку рата. Сједињене Америчке Државе и Савез Совјетских Социјалистичких Република приступили су тој групацији 11. децембра 1942. године. То су учинили и представници девет окупираних земаља: Белгије, Чехословачке, Француске, Грчке, Луксембурга, Норвешке, Холандије, Пољске и Југославије.[1]

У наредним годинама, на више конференција првака Велике Британије (Винстон Черчил), Сједињених Америчких Држава (Френклин Делано Рузвелт) и Совјетског Савеза (Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин) договорене су методе односа с главним кривцима за Други светски рат 1939–1945. године и форме кажњавања за починиоце ратних злочина и злочина против човечности свих категорија.[2] Претпостављали су да ће после слома Трећег рајха поједини злочинци покушавати да избегну одговорност и да се сакрију у разним државама па су на конференцији министара иностраних послова у Москви 30. октобра 1943. године закључили да се мора прихватити обавеза изручивања ратних злочинаца. За оне који су починили злочине у више држава договорено је оснивање специјалног војног суда који ће судити и највишим нацистичким заповедницима и њиховим сарадницима у окупираним државама.[3]

---

1 С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*..., стр. 60.

2 После покретања питања у британском парламенту о кажњавању злочинаца 7. октобра 1942. године Американци и Совјети су то подржали. Тек 20. октобра 1943. у Уједињеним нацијама је формирана Комисија за истраживање ратних злочина сачињена од представника 17 држава, укључујући и Краљевину Југославију. Поменута комисија је деловала до јесени 1947. године – С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*..., стр. 60–61.

3 Текст декларације: Владимир Дедијер, Антун Милетић, *Против заборава и табуа (Јасеновац 1941–1991)*, Сарајево, 1991, стр. 49–50 (у даљем тексту: В.

С тим у вези, Сједињене Америчке Државе су у току 1944. године представиле конкретне детаље будућег односа према Немачкој после рата: најпре безусловна капитулација, затим окупација њене територије, демилитаризација и тотална денацификација то јест преображавање свих делова немачког друштва ради успостављања демократског система.

На конференцији на Јалти, у Совјетском Савезу, 11–12. фебруара 1945. године, тројица државника (Винстон Черчил, Франклин Делано Рузвелт и Јосиф Висарионович Цугашвили) разговарали су и о томе како да се десетак милиона расељених у рату врати у своје земље и о будућем уређењу света.

На конференцији одржаној 8. августа 1945. у Лондону утврђен је Статут Међународног војног суда (Нирнбершки суд) који је формиран 18. октобра исте године. Тужиоци су биле четири велике силе: Сједињене Америчке Државе, Совјетски Савез, Велика Британија и Француска.[4]

Представници антифашистичке и антинацистичке коалиције закључили су да ће се кажњавањем ратних злочина успоставити нарушена владавина права, да ће се на тај начин побринути за примерено задовољење жртвама и спречити будући напад на правни поредак. Велика Британија је предњачила у стварању међународног суда наводећи да то чини због сећања на страдање Јермена 1915. године у Турској и бројне злочине почињене у Великом рату 1914–1918. године. Британци нису помињали злочине почињене у освајању колонија у Африци и Азији!

На састанцима Генералне скупштине Организације уједињених нација одржаним децембра 1946. и новембра 1947. године утврђене су обавезе што се тичу хапшења ратних злочинаца, као и њихове предаје другим државама у којима су ухапшеници починили зличине. На седници одржаној децембра 1946. дефинисан је нови појам за злочине – геноцид, то јест кованица грчке речи ген = народ и латинске occidere = убити.[5]

Дедијер, А. Милетић, *Против заборава*...).

4 С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*..., стр. 62–63.

5 Појам „геноцид“ смислио је 1944. године (и те године објавио књигу под истим насловом) амерички Јеврејин Рафаел Лемкин (Raphael Lemkin) после сазнања о збивањима у немачком концлогору Аушвиц. Нови појам је прихваћен са значењем „злочин почињен с намером истребљења и потпуног или делимичног уништења националне. етничке, расне или верске групе“. Jelena Lopičić Jančić, „Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine –

Рафаел Лемкин, творац речи геноцид, већ је 1944. године аргументовано доказивао да разарање Европе не би достигло тако високи степен да немачки народ није свесно прихватио нацистичку идеологију и да није добровољно учествовао у реализацији њених програма. Припадници најутицајнијих делова немачког народа подржали су план фирера Адолфа Хитлера о светској доминацији и остали му одани до краја.[6]

Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида усвојена је на заседању Генералне скупштине Уједињених нација 9. децембра 1948. године. Федеративна Народна Републике Југославија ратификовала је 29. августа 195*0*. године ту конвенцију.[7]

У другом члану Конвенције писало је, поред осталог: „Под геноцидом се подразумева било које од ниже наведених дела, почињено у намери да се потпуно или делимично уништи као таква нека национална, етничка, расна или религиозна група: а). убиство чланова групе, б) тешка повреда физичког или менталног интегритета чланова групе, ц) намерно подвргавање групе таквим животним условима који треба да доведу до њеног потпуног или делимичног физичког уништења, д) мере усмерене ка спречавању рађања у оквиру групе, е) принудно премештање деце из једне групе у другу".

У трећем члану Конвенције је наведено: „Биће кажњена следећа дела: а) геноцид, б) споразум о извршењу геноцида, ц) непосредно и јавно подстицање на извршење геноцида, д) покушај геноцида, е) саучесништво у геноциду".[8]

***

Ратни победници су после спроведеног правног процеса (одлуке конференција, Нирнбершки суд) прогласили колективну кривицу немачког народа. Велики део Немаца знао је за злочине које чине њихови сународници, првенствено према Јеврејима. То је Хана Арент исказала следећим речима: „Sasvim je očigledno da masovna podrška totalitarizmu ne dolazi ni iz neznanja niti od ispiranja mozga".[9]

neka sporna pitanja", *Međunarodna politika*, br. 1155–1156, Beograd, 2014, str. 153.

6 С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*..., стр. 93.

7 Текст конвенције: В. Дедијер, А. Милетић, *Против заборава*..., стр. 50–53.

8 *Службени гласник Президијума Народне скупштине ФНРЈ*, Београд, бр. 2, 15. 7. 1951.

9 Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998, str. XXVII (у даљем тексту: Х. Арент, *Извори*...).

Мржња против Јевреја, али и других у немачком народу је последица дуготрајног процеса. Појава првих антисемитских политичких партија датира од осме деценије 19. века. Као најтрагичнија фаза може се означити нацистичко „коначно решење“ спроведено у Трећем рајху.[10] Успех и моћ националсоцијалистичке идеологије почивали су и на подршци интелектуалаца, који су углавном припадали конзервативно настројеном универзитетском миљеу.

Антисемитизам је послужио и у реализацији скривених циљева: „I do toga nije došlo prevashodno zbog vrlo istaknute uloge koju su ova pitanja imala u svetskim zbivanjima, već zato što je sada sam antisemitizam korišćen za skrivene ciljeve, pa je, iako je ispunjenje tih ciljeva na kraju zahtevalo Jevreje kao svoje glavne žrtve, antisemitizam daleko prednjačio u odnosu na sva pitanja od posebnog interesa i za Jevreje i za nejevreje“.[11]

Формирање антисемитских политичких организација у Европи одразило се и на рађање сличних идеја међу Хрватима, а вежу се уз имена Еугена Кватерника и Анте Старчевића: у својој идеологији су уместо Јеврејима посебно место посветили Србима.

***

Непуну годину дана иза Другог светског рата, 1946, штампана су два текста који говоре о кривици због самога рата и догађаја у рату: *Pitanje krivice* (немачки: Schuldfrage) Карла Јасперса[12] (Karl Jaspers) i *Njemačka krivica* (енглески: German Guilt) Хане Арент[13] (Hannah Arendt).

Карл Јасперс (1883–1969), Немац, психијатар по струци, био је професор психологије на Универзитету у Хајделбергу. После објављивања дела *Психологија погледа на свет* (1919) прешао је на предмет филозофије. Није био присталица националсоцијалистичке идеологије па је остао без посла. Рат је провео у Немачкој

10 Х. Арент, *Извори*..., стр. XX.

11 Х. Арент, *Извори*..., стр. XX.

12 Поменути текст Карла Јасперса објављен је под истим насловом, под знаком Фондације Конрад Аденауер, у Београду 2009. године (у даљем тексту: К. Јасперс, *Питање*...). О Јасперсовом тексту објављено је безброј осврта и коментара – Мило Ломпар, „Јасперс и идеологизована кривица“, *Дух самопорицања*, Нови Сад, 2012, стр. 95–106.

13 Поменути текст Хане Арент објављен је под насловом „Organizovana krivica i univerzalna odgovornost“, *R.E.Č.*, Beograd, 2000, str. 29–35 (у даљем тексту: Х. Арент, *Организована кривица*...).

(са супругом Јеврејком). Одселио је 1948. године у Базел, Швајцарска.

Хана Арент (1906–1975), Јеврејка, филозоф по струци, напустила је Немачку 1933. године и преко Француске, Шпаније и Португала стигла у Сједињене Америчке Државе.

Готово до смрти Арентова је била посвећена теми кривице и зла. Јасперс се том темом бавио знатно мање. Њихова комуникација и однос започет као однос професора и студенткиње, промениће се после њеног дипломирања и претворити у релацију посебне врсте. У тим годинама заједничка су им филозофска стајалишта из којих је настала богата преписка корисна за више тема.

„Naša shvatanja događaja razlikuju se do neusaglasivosti: neki su prošli kroz čitavo potresno iskustvo nacionalnog poniženja već 1933, drugi – počev od juna 1934, treći – 1938. tokom pogroma Jevreja, mnogi u godinama nakon 1942, kada je poraz postao verovatan, ili nakon 1943, kada je postao izvestan, a pojedini tek 1945, kada je on odista i nastupio. Za one prve, 1945. bila je oslobađanje novih mogućnosti; za druge, to su bili najteži dani, jer su označili kraj tobožnjeg nacionalnog Rajha. Pojedinci su radikalno sagledali izvor zla i izvukli zaključke. Oni su već 1933. priželjkivali intervenciju i ulazak zapadnih sila, uvidevši da, u trenutku kada su se vrata nemačkog zatvora zatvorila, oslobođenje može doći samo spolja. Od tog oslobođenja zavisio je opstanak nemačke duše. Da uništenje nemačkog bića ne bi bilo dovršeno, ovo oslobođenje bratske zapadne države moraju sprovesti u zajedničkom evropskom interesu. Do njega, međutim, nije došlo, i put je vodio do 1945. godine, do najužasnijeg razaranja svih aspekata naše fizičke i moralne stvarnosti. Ovo shvatanje nipošto nije opšteprihvaćeno. Osim onih koji su u nacionalsocijalizmu videli ili još uvek vide Zlatno doba, postoje protivnici nacionalsocijalizma koji su svejedno bili ubeđeni da pobeda Hitlerove Nemačke ne bi imala za posledicu razaranje nemačkog bića. U takvoj pobedi su pre videli utemeljivanje svetle budućnosti Nemačke, smatrajući da će se pobedonosna Nemačka osloboditi Partije, bilo odmah, bilo Hitlerovom smrću. Nisu verovali staroj misli da se državna sila održava samo pomoću snaga koje su je stvorile; nisu verovali da bi teror, po prirodi stvari, upravo nakon pobede postao nesalomiv, da bi Nemačku, nakon pobede i raspuštanja armije, SS držao u šaci kao ropski narod da bi sprovodio opustošujuću, uništavalačku, represivnu svetsku vlast u kojoj bi sve nemačko bilo ugušeno.“[14]

14 К. Јаспрес, *Питање...*, стр. 21–22.

Јасперс је био конкретан кад је реч о кривици немачког народа: „Bez izuzetka, svi mi Nemci imamo obavezu da jasno sagledavamo pitanje svoje krivice, i da izvučemo zaključke.“[15]

Јасперс је кривицу образлагао кроз четири појма: кривична одговорност, политичка кривица, морална кривица и метафизичка кривица. Потом је говорио о последицама поменутих форми кривице.

Он је имао и подељен став кад је реч о одређеним чињеницама. То показују следећи примери:

„Besmisleno je, međutim, okrivljavati narod kao celinu kao zločinački. Zločinac može biti samo pojedinac. Takođe je besmisleno narod u celini moralno optuživati.“[16]

„Narod kao celina ne može biti ni kriv ni nevin, bilo u zakonskom, u političkom (ovde odgovorni počinioci mogu biti samo građani određene države), ili u moralnom smislu.“[17]

„Kolektivna krivica jednog naroda ili jedne grupe unutar naroda ne može postojati van okvira političke odgovornosti, ni kao krivična odgovornost, ni kao moralna ili metafizička krivica.“[18]

***

После Првог светског рата није се постављало питање кривице Немачке за почињене ратне злочине. Тада није било никаквог међународног суда!

После Другог светског рата, Војни суд у Нирнбергу је имао конкретна објашњења:

„1. Ovde, pred sudom ne stoji nemački narod, već pojedinci Nemci optuženi za zločine, kao i načelno sve vođe nacističkog režima. Ovo razgraničenje na početku podvukao je američki glavni tužilac. Dajući uvodnu reč, Džekson je rekao: ’Želimo da jasno stavimo do znanja da naša namera nije da okrivimo čitav nemački narod‘.“

„2. Osumnjičeni su optuženi za konkretne zločine. Ti zločini jasno su definisani u Statutu Međunarodnog vojnog suda:

„3. Zločin protiv mira: to jest planiranje, pripremanje, započinjanje ili vođenje agresivnog rata, ili rata kojim se krše međunarodni ugovori...

15 К. Јаспрес, *Питање*..., стр. 24.

16 К. Јаспрес, *Питање*..., стр. 32.

17 К. Јаспрес, *Питање*..., стр. 33.

18 К. Јаспрес, *Питање*..., стр. 34.

„4. Ratni zločini: to jest povrede ratnih zakona i ratnih običaja. Takve povrede obuhvataju, ali se na njih ne ograničavaju, ubistvo, zlostavljanje ili odvođenje na prinudni rad ili za koji drugi cilj civilnog stanovništva okupirane teritorije, ili u okupiranu teritoriju, ubistvo ili zlostavljanje ratnih zarobljenika, pljačkanje javne ili privatne imovine, namerno razaranje gradova, varoši ili sela, ili pustošenje neopravdano vojnom potrebom.

„5. Zločin protiv čovečnosti: to jest ubistva, istrebljenje, porobljavanje, deportacija i ostala nečovečna dela izvršena protiv bilo kojeg civilnog stanovništva pre ili za vreme trajanja rata, ili programiranje na političkoj, rasnoj ili verskoj osnovi u izvršenju bilo kojeg zločina koji spada u nadležnost Suda, ili u vezi s nekim od njih. Vođe, organizatori, podstrekivači ili saučesnici koji su učestvovali u sastavljanju ili izvršenju nekog zajedničkog plana ili zavere radi bilo kojeg od pomenutih zločina, odgovorni su za sva dela koja izvrši ma koje od pomenutih lica prilikom izvođenja nekog takvog plana.

„Optužnica traži da Sud proglasi sledeće organizacije zločinačkim: Vođstvo nacističke partije, Gestapo, SP, SS, Vladu Rajha i Generalštab, i Vrhovnu komandu oružanih snaga.“[19]

***

„Nemačka je počinila brojna nedela koja su (izvan svakog viteštva i uz kršenje međunarodnog prava), dovela do istrebljenja stanovništva i drugih nečovečnosti. Hitlerovi potezi, od samog početka, bili su upereni protiv svake mogućnosti izmirenja. Nije postojalo ništa osim pobede ili poraza. Posledice su sada tu. Svako pozivanje na viteštvo – mada su mnogi vojnici, pa i čitave čete sa svoje strane možda postupile viteški i ne moraju nositi krivicu – izgubljeno je onda kad je Vermaht pristao da sprovodi zločinačka naređenja Hitlerovih organizacija. Kada se viteštvo i velikodušnost jednom iznevere, ne mogu se naknadno prizvati u svoju korist. Ovaj rat nije nastao u bezizlaznoj situaciji među ravnopravnim protivnicima koji viteški pristupaju borbi; započela ga je i vodila zločinačka podmuklost i nezahvalna totalitarna volja za uništenjem.“[20]

Једна од важних Јасперсових поука гласи. „Svaki Nemac deli odgovornost pred zločinima počinjenim u ime nemačkog Rajha. Mi kolektivno 'odgovaramo'. Postavlja se pitanje, u kojem smislu je svako

19 К. Јаспрес, *Питање*..., стр. 40–41. Приређивач књиге је истакао да је цитат преузео из: „Nirnberška presud*a*“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd, 1948.

20 Karl Jaspers, *Pitanje krivice*, Beograd, 2009, str. 43.

od nas saodgovoran. Bez sumnje, svaki građanin mora osećati saodgovornost u političkom smislu za postupke države kojoj pripada. No, ne nužno i u moralnom smislu faktičkog ili duhovnog učestvovanja u zločinima. Da li nas Nemce treba načiniti odgovornim za nedela koja su Nemci počinili nad nama samima ili koja su nas kao nekim čudom zaobišla? Da – utoliko što smo dozvolili da kod nas postoji takav režim. Ne – utoliko što su mnogi od nas s najdubljim uverenjem bili protivnici sveg tog zla i nisu počinili ništa zbog čega bi sebi priznali tu moralnu sakrivicu. Utvrditi nečiju odgovornost ne znači utvrditi i njegovu moralnu krivicu. Kolektivna krivica, istina, nužno postoji kao utvrđena politička odgovornost pripadnika države, ali u tom smislu ne postoji kao moralna i metafizička krivica i krivična odgovornost. Preuzeti utvrđenu političku odgovornost sa svim njenim strašnim posledicama teško pada svakom pojedincu. Ona za nas znači potpunu političku nemoć i siromaštvo koje će nas zadugo prisiliti da živimo na ivici gladi i smrzavanja, i u uzaludnom grču. Pa ipak, ova odgovornost kao takva ne dotiče dušu."[21]

***

Јосип Броз поменуо је 27. јула 1955. године у Карловцу, на свечаности поводом годишњице устанка у Хрватској и Босни и Херцеговини, и кривицу немачког народа и ратну одштету: „Њемачка је, она бивша, фашистичка, разумије се, ратовала овдје код нас пушком и ножем. Цијели њемачки народ одговара за то, јер неко мора бити одговоран што је код нас порушено. То треба да буде учињено са њемачке стране, и зато нека тамо не мисле, да ћемо одустати од својих минималних захтјева."[22] Потом је говорио о кривици такозваних домаћих Шваба.

Броз, међутим, није говорио о усташама и Хрватима и тиме их је ослободио кривице и одговорности за почињене злочине!

21 К. Јаспрес, *Питање*..., стр. 48.

22 „Говор претседника Тита – Борба мирољубивог човјечанства за мир и међународну сарадњу мора бити перманентна", *Борба*, 28. 7. 1955, стр. 1–2.

8.3. Комунисти о колективној одговорности и кривици хрватског народа за злочин почињен над припадницима српског народа

Психолози и антрополози могу да допринесу разјашњењу настанка мржње, њеној реализацији у одређеним историјским околностима а нарочито о психи злочинаца. Усташки покрет и усташе су добар пример за ту тему јер их је у злочин управо водила мржња!

Психолози сматрају да је национална мржња отров који настаје из потиснутих осећања понижених, обесправљених и потчињених припадника једне (националне) заједнице. Како тврди антрополог Бојан Јовановић, осећање сопствене кривице може се усмеравати према другом и исказује се као мржња: „Потиснута свест о сопственој кривици и одговорности подстиче тражење кривице у другом, који се оптужује за преступ, одређује као опасан за заједницу и осуђује као жртва“.[1]

Мржња се лако и брзо шири и као опсена захвата групе људи, а може да захвати и целу заједницу. „Када се ослобођена агресија претвори у агресивну слободу која угрожава и усмрћује друге, онда се она отрже контроли и постаје самостална сила, претња за целу заједницу. Такво стање настаје у примитивним друштвима која дају сваком члану право да узме власт у своје руке и спроведе освету.“[2]

Већина у једном народу бива хомогенизована и припремљена да чине злодела над припадницима окривљене мањине. Нетрпељивост и негативан осећај подстичу се кроз приче о националној угрожености и страху од мањине што се окончава њеним агресивним и деструктивним уклањањем кроз испољавање мржње која нема граница. Мржња је уобичајени пратилац наглашеног националистичког осећања које лако прераста у крвави шовинизам. Дотадашње мале разлике се наглашавају и увеличавају, а симпатије претварају у мржњу па уништавање другог постаје доказ сопствене расне и националне чистоте. Зло се испољава кроз спонтане или организоване ритуале које покреће мржња. Главни покретач

1 Бојан Јовановић, *Антропологија зла*, Београд, 2016, стр. 75 (у даљем тексту: Б. Јовановић, *Антропологија*...).

2 Б Јовановић, *Антропологија*..., стр. 79.

поменутог процеса је сложеног порекла, а најчешће настаје кроз групу која тежи одређеном циљу. То може бити и болест која није генетска већ привремена, а стиче се расистичком индоктринацијом. „Усташка грозница која је претходила и пратила геноцид над Србима у Хрватској и Босни и Херцеговини, није, дакле, болест народа, већ болест у народу, када су његови припадници исказали своју мржњу према члановима другог народа организујући и извршавајући њихова масовна и монструозна убиства.“[3]

***

Хрватска мржња према Србима била је видљива у дужем временском распону – од заједничког суживота у аустријској Војној крајини до ратова у распаду комунистичке Југославије. У Војној крајини Срби су имали одређене привилегије и нису били у положају кметова; њихова вера је била другачија; знали су за хрватска злочињења у дугом историјском трајању. Зато је процес националног потврђивања код Хрвата био праћен демонизацијом Срба које су означавали као претњу хрватском стварању сопствене националне заједнице и државе. Демонизација се обично окончава великим злочином: аустроугарска пропаганда против Србије вођена првих петнаестак година на почетку 20. века „крунисана“ је великим и масовним злочинима које су првих недеља рата у западној Србији починили припадници 13. загребачког корпуса односно 42. домобранске дивизије. Војно уништење тог корпуса у бици на Церу августа 1914. године урезало се у свест Хрвата па су то манифестовали у потоњим годинама кроз разне осветољубиве форме. Велика прилика за разрешење српског проблема пружила им се 1941. године, после пораза и растурања прве јужнословенске државе и стварања Независне Државе Хрватске.

***

Амерички историчар хрватског порекла Јере Јареб, у студији *Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945*. бранио је Независну Државу Хрватску тврдећи да је њу желела велика већина хрватског народа мада се знатан део њих није слагао са усташким режимом. Они су, тврди Јареб, инстинктивно осећали да им је место на страни те државе а против партизана и четника.[4]

3 Б. Јовановић, *Антропологија...,* стр. 78.

4 Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945*, Zagreb, 1995, str. 123–124.

Злочин над српским народом у Независној Држави Хрватској приписиван је усташама, то јест припадницима једног покрета, а не хрватском народу!

Колективну одговорност хрватског народа поменуо је и надбискуп загребачки Алојзије Степинац 7. марта 1944. године у писму дипломатским представницима Сједињених Америчких Држава у Ватикану. Надбискуп је скидао одговорност са народа за све што се дешава у Независној Држави Хрватској и поменуо хрватске исељенике као доказ: „У случају да урадите нешто за спас оног што је остало у нашој земљи, читав један народ ће Вам бити захвалан. Не дозволите, Екселенцијо, да један мали народ буде потпуно уништен; народ који у целости није одговоран за оно што се дешава на његовој територији. За то Вам може јамчити 700.000 вредних и поузданих Хрвата који живе у Вашој великој земљи“.[5]

***

Немогуће је утврдити ко је први казао да је за страдање српског народа крив и одговоран хрватски народ.

Још је у току рата, тачније 1944. године, Француз Жан Изар у књизи *Југославија 1939–1944. године*, објављеној најпре на француском језику, устврдио је да „Хрвати не желе да прихвате колективну одговорност за злочине почињене од стране усташа против српске мањине у Хрватској“. „Они не прихватају да им суде Срби већ ће сами судити одговорнима за те злочине“.[6]

Изар је у разматрању могућих форми обнове Југославије на другим принципима (три народа: Словенци, Хрвати и Срби) нагласио да Срби не могу да забораве злочине који су над њиховим народом почињени на територији Хрватске и да су спремни да захтевају колективну одговорност.[7]

***

Немогуће је утврдити ко је први међу комунистима поменуо колективну одговорност и кривицу хрватског народа за почињене злочине у Независној Држави Хрватској. Познато је да је проблем

5 Д. Р. Живојиновић, *Ватикан...*, стр. 74–77. Јуре Кришто негира Живојиновићев коментар о злочинима – *Сукоб симбола...*, стр. 403.

6 Жан Изар, *Југославија 1939–1944. године*, Чачак, 2022, стр. 234 (у даљем тексту: Ж. Изар, *Југославија...*).

7 Ж. Изар, *Југославија...*, стр. 235.

укључивања припадника хрватског народа у устаничке (партизанске) јединице већ крајем лета 1941. године помињао Владимир Поповић, специјални делегат Централног комитета Комунистичке партије Југославије и секретар Оперативног руководства Комунистичке партије Хрватске. После једног Поповићевог извештаја Броз је закључио да хрватски народ треба јасно суочити са чињеницом да ће понети колективну одговорност за усташке злочине ако се не укључи у партизанске редове: „Treba objasniti hrvatskim masama da je došao krajnji čas da se digne na ustanak protiv Pavelićeve i okupatorske tiranije, ako hoće da ukloni od sebe krivnju pred svijetom za strahovita zločinstva koje je zlikovac Pavelić učinio prema Srbima i drugim narodima. Razni petokolonaši u Srbiji i reakcionarni banditi već trpaju sve Hrvate u ustaški koš i bruse svoj nož za pokolj Hrvata".[8]

***

Тешко је казати ко је и када поменуо освету становницима хрватских насеља због учешћа у злочинима над становницима околних српских села. Познато је да је на на конференцији делегата партизанског покрета Кордуна и Баније одржаној 19. и 20. септембра 1941. године било говора о томе, али су команданти и политички комесари успротивили тврдећи да би то уплашило становнике хрватских села и одвратило их од партизанске борбе.[9]

***

Партизанске јединице ширили су простор слободне територије на Кордуну. Обухватала је и села чији су становници одлазили у суседна српска и тамо чинили злочине и пљачку: „Кад се НОП разви и у последњем српском заселку, створи се слободна партизанска територија на којој се нађоше и многа усташка села, а ојађени Срби, и борци и они у позадини, знају и куће и људе који им поклаше породице, па ипак се не догоди ни један случај да неки Србин упадне у кућу крвника, испољи осветнички гнев и убије неког од његових нејачади... кад је у јесен 1942. ослобођен цео слуњски срез. Усташа што није пало, побјегло је у Карловац, а по кршу од Благаја до Цетинграда остала је нејач. Из тих кућа било је и по двојица и више кољача. Могло се десити да неки Србин ту

8 Директива Врховног штаба НОП одреда Југославије од 16. новембра 1941. године Главном штабу НОП одреда Хрватске – *Зборник НОР-а*, V–2, стр. 21–23; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. VII, стр. 193–194.

9 Записник са конференције – *Зборник НОР-а*, V–1, стр. 112.

упане и изврши покољ, а да никад нико не открије ко је то учинио, па ипак се не догоди ниједан такав случај!“[10]

Проблем доласка Хрвата у партизанске јединице био је тема готово у сваком броју *Билтена,* гласила Врховног штаба Народноослободилачких одреда Југославије. С тим у вези наведена је, додуше у увијеним фразама, и колективна одговорност хрватског народа због великих злочина почињених над српским.

Колективна одговорност хрватског народа због страдања српског први пут је поменута 26–27. септембра 1941. године на саветовању у Столицама: „Слабост партизанског покрета у Хрватској лежи у томе што он углавном обухвата српско становништво на Кордуну, у Лици итд., а међутим врло мали број Хрвата-сељака. Најсвјеснији дио радништва одазвао се позиву Комунистичке партије и ступио у партизанске одреде. Али ни ти одреди немају довољно потпоре од хрватског становништва, које са зебњом очекује посљедице крвавог масакрирања српског становништва од стране дивљачких усташких хорди Павелићевих. Чак и оне сељачке масе које мрзе окупаторе и Павелићеве усташе боје се одмазде послије побједе над фашистичким окупаторима и усташама. Они се боје да ће за усташке зулуме одговарати читав хрватски народ. Разумије се, то је неоправдан страх. Све зависи од самог хрватског народа. Зависи од тога да ли ће он толерирати и трпјети Павелићеву страховладу, зависи од тога да ли ће стајати пасивно или ће активно ступити, раме уз раме са српским народом, у борбу против Павелићевих банди и окупатора. Хрватски народ има све могућности да опере срамоту са свог имена, коју му је нанио огавни хрватски издајник. Та се срамота може опрати само с оружјем у руци, уништавањем изрода Павелића и његове крваве руље пљачкашких бандита. Она се може опрати устанком хрватског народа и његовим ступањем у партизанске одреде, она се може опрати борбом против окупатора, вођеном раме уз раме са српским и осталим народима Југославије. Комунисти и партизани у Хрватској дужни су то неминовно објашњавати хрватским сељацима и радницима. Окупаторима гори тло под ногама у Југославији. Њиховом потпуном поразу мора допринијети свој дио и хрватски народ.“[11]

10 С. Опачић Ћаница, *Србин у*..., стр. 39.

11 „Савјетовање претставника штабова и команданата народноослободилачких партизанских одреда“, *Билтен*, бр. 7–8 од 1. 10. 1941.

***

Укључивање Хрвата у партизански покрет била је тема саветовања Главног штаба Хрватске одржаног 30. и 31. јануара 1942. године у селу Збјег код Слуња. На крају је усвојена стратегија сведена на пропаганду коју је требало ширити у хрватском народу, а односила се на тврдњу да ће сви Хрвати бити побијени од „четника", то јест Срба, ако се не прикључе партизанима. Владимир Бакарић је нагласио да хрватски народ, уз борбу против усташа и окупатора, треба усмерити у борбу против „српске издајничке реакције и четничких издајничких елемената, на које се све више ослањају окупатори, а то значи опасност страховитог покоља недужног хрватског становништва". У складу са одлукама са саветовања, хрватски Главни штаб (инструкцију су потписали политички комесар Владимир Бакарић и командант Иван Рукавина) наредио је 2. фебруара свим партизанским јединицама почетак обрачуна са „домаћим издајницима". Приликом издавања те директиве, Рукавина се позвао на Брозово тумачење Михаиловићевог покрета закључивши да Хрвате треба стално подсећати да ће их стићи „четничка освета" ако се не укључе у партизанске редове. Србима је требало објашњавати да то што Италијани спречавају усташе у новим злочинима и што их понекад чак и стрељају, раде само како би „хушкали Србе на Хрвате" и за усташке злочине окривили цео хрватски народ.[12]

Док су се партизани припремали за борбе са четницима, муслимани нису улазили у партизанске јединице. Један од разлога за то понудио је Владимир Поповић 16. јуна 1942. године објашњавајући да муслимани и даље суделују у пљачки и клањима суседног српског становништва.[13] Негативне речи о муслиманима наведене су тих дана (19. јуна) у писму Штаба Народноослободилачких партизанских одреда Баније упућеном Штабу оперативне зоне: усташе муслимани јуришали су на партизане секирама и косама, међу њима је било и жена; пуцали су иза разних заклона и вешто избегавали нападе пошто су добро познавали терен.[14]

12 Писмо Главног штаба НОП одреда Хрватске, од 2. фебруара 1942. године, политичким комесарима одреда – *Зборник НОР*-а, V–3, стр. 117–122.

13 Извештај Владимира Поповића од 16. јуна 1942. године Централном комитету Комунистичке партије Југославије о војно-политичким приликама у Хрватској и Босни и Херцеговини – *Зборник НОР-а*, II–4, стр. 368–386, 371.

14 *Зборник НОР-а*, V–5, стр. 122–125.

***

Колективна кривица хрватског народа помињана је и априла 1945. године у Београду. Наиме, Андрија Хебранг је срео Богдана Радицу, некадашњег југословенског дипломату у Вашингтону, и пожалио му се да се у комунистичком и војном врху разговара и о злочинима у Независној Држави Хрватској: „Ako drugovi učine ono što govore to će zauvijek otuđiti Hrvate od nas komunista! Ovde se brblja o kolektivnoj odgovornosti hrvatskog naroda!“[15]

***

У процесима ислеђивања усташа није било превише исказивања кајања за почињене злочине. Зна се тек за неколико случајева признања кривице. Тако је, на пример, војсковођа Славко Кватерник на суђењу у Загребу наглашавао свој национални (хрватски) понос и истовремено изразио кајање за нечовечност усташког режима: „Iskreno priznajem moju odgovornost i duboko žalim što sam učestvovao u jednom režimu, koji je bio zločinački i donio hrvatskom i srpskom narodu najveću nesreću“.[16]

А. Суђење др Лазару Марковићу 1946. године

Комунистичка идеологија је форсирала, поред осталог, братство и јединство народа. Злочињење припадника једног народа над другим је релативизовано и тумачено као злочин припадника мање политичке групације. Зато је свако помињање колективне кривице Хрвата за велике злочине над Србима проглашавано за издају. Као прилог поменутој тврдњи може да послужи следећи случај.

Комунистичка идеологија била је основа и за правне процесе вођене готово непосредно после уласка припадника совјетске Црвене армије и партизанских јединица у Београд. На појединим процесима било је говора и о колективној кривици. Рецимо, на суђењу правнику др Лазару Марковићу.

Лазар Марковић (Београд, 1882 – Београд, 1955), докторат правних наука одбранио је 1910. године у Берлину, радио је као професор Правног факултета Универзитета у Београду. Био је блиски сарадник Николе Пашића, вође Народне радикалне странке.

15 Н. Кисић Колановић, *Хебранг...*, стр. 146; Bogdan Radica, *Hrvatska 1945*, Zagreb, 1992, str. 177.

16 Nada Misić Kolanović, „Drama vojskovođe Slavka Kvaternika“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1996, str. 379–398.

Марковић је био један од 533 потписника Апела српском народу од 13. августа 1941. године.

Марковић је 1944. године завршио рукописе „Хрвати наспрам Срба 1918–1941“ на француском и „Хрвати против Срба 1941–1944 – Преглед хрватског става током рата 1941–1944“ на енглеском језику, откуцан на 69 стрница.[17]

Суђено му је у групи генерала Драгољуба Драже Михаиловића 1946. године (био је 23. на листи оптужених). чланови Судског већа и тужиоци били су Марковићеви студенти!

Марковић је саслушаван од 23. јуна 1946. године. Као главни аргумент за његову кривицу наведен је његов рад „О Хрватима и о држању Хрвата“ написан у ратним годинама.

Осуђен је на „казну лишења слободе с принудним радом у трајању од шест година, губитак политичких и грађанских права, осим родитељских, у трајању од три године и конфискацију целокупне имовине“.[18] Казну је издржао до краја у Сремској Митровици. Кад је излазио из затвора захтевано је да остави све папире које је исписивао али се изборио да их понесе са собом. Ухапшен је непосредно по изласку са робије из Сремске Митровице због писма ректора париског Универзитета Сорбона који је замолио да му се дозволи одлазак у Париз где би требало да одржи стручна предавања. Спроведен је тада у Централни затвор у Београд где је провео три месеца. Услед погоршања здравља пуштен је на слободу, али је ускоро умро.

***

У судском процесу генералу Драгољубу Михаиловићу и групи сарадника цитиране су речи Лазара Марковића о ратној кривици.

„Познато је, а то Немци и не крију, да они хоће да створе једну нову Европу. Слично стоји ствар и са Титом и његовим усташко-хрватским ослободилачким покретом који се води под бољшевичко-партизанском фирмом, јер се види да Тито и његови Хрвати траже нову Југославију зато да би у таквој Југославији српски народ, искасапљен од усташа, имао да игра подређену улогу

17 Рукописе је приредио Симон Симоновић и објавио под знаком Српске књижевне задруге – Лазар Марковић, *Срби и Хрвати*, Београд, 1993 (стр. 214).

18 Миодраг Зечевић, *Прва књига докумената са суђења Равногорском покрету*, Београд, 2001, стр. 2385 (у даљем тексту: М. Зечевић, *Прва књига докумената*...).

и да служи Хрватима. Разумљиво је да Хрвати траже овакву нову Југославију, али да Срби имају интереса да сами себи одрежу главу, то ниједан нормалан човек неће моћи тврдити."[19]

„Ја сам то написао под утиском једног говора који је држао на лондонском радију Рудолф Бићанић и позивао Хрвате да се сви без разлике сврстају у редове партизана. Ја сам то слушао на радију и Бићанић је објашњавао да је интерес Хрвата да се сврстају у партизане зато што је на челу покрета један Хрват – Јосип Броз Тито. Па је рекао: Многи Хрвати неће да прију томе покрету зато што се уз Јосипа Броза Тита налазе Срби. Међутим ја изјављујем, то каже Бићанић, то нису они Срби који су управљали Југославијом 20 година. То су другачији Срби који имају на Хрвате другачије погледе."[20]

У записнику са судског процеса наведено је и следеће:

„Претседник: Јесте ли се у тој својој брошури бацали блатом на читав хрватски народ и приписивали му оно што није тачно?

„Оптужени: Када сам био под утиском догађаја у Хрватској написао сам у закључку неколико реченица, где се терет за те немиле догађаје баца на цео народ.

„Претседник: Је ли то тврђење изгледа овако: 'Са управо животињским бесом бацили су се Хрвати на незаштићено српско становништво'.

„Оптужени: То се односи на оне усташе који су убијали, а не на Хрвате.

„Тужилац: Зашто нисте написали усташе!

„Оптужени: Усташе су Хрвати.

„Тужилац: И ви сте Србин, али ми вас не признајемо.

„Претседник: Зар се могу идентификовати усташе са хрватским народом?

„Оптужени: Усташе су Хрвати и не могу да се одвоје од свог хрватског квалитета.

„Претседник: По томе мишљењу да ли могу четници кољачи да се одвоје од српског народа?

„Оптужени: Не могу.

„Претседник: Могу да се одвоје.

„Оптужени: Љага пада на народ за сваку такву појаву ако је у великом броју.

19 М. Зечевић, *Прва књига докумената*..., стр. 1176.

20 М. Зечевић, *Прва књига докумената*..., стр. 1177.

„Претседник: Могу да се одвоје кад је мањина, исто тако као што су усташе били мањина. Је ли то изгледа и овако: 'Хрвати су тим својим ниским злочиначким инстинктима изгубили право да се сматрају као народ. Они су пре једна хорда на коју би требало применити посебне мере и посебан поступак.'

„Оптужени: То је једна тешка реч, признајем, казана у једном душевном стању које је опет разумљиво с обзиром на све оно што су Срби претрпели у крајевима НДХ. Само ја тај свој напис нисам нигде објавио. То је само био припремни материјал израђен на основу исказа избеглица и за тај напис не може да се узме да је брошура или дело којим се врши пропаганда или распирује нека мржња, када је све то остало у мојим приватним хартијама. Ја сам о хрватском питању објавио толико брошура и залагао се за српско-хрватски споразум. А такве реченице су написане у афекту који је потпуно разумљив јер су моји најбољи пријатељи у Босни и Херцеговини поубијани од усташа – Хрвата.

„Претседник: Је ли вам познато ко је створио НДХ?"

„Оптужени: Створили су је Немци са хрватским усташама и Павелићем.

„Претседник: А да ли са целим хрватским народом?

„Оптужени: Ја сам ту осудио оне Хрвате који су убијали, који су учинили злочине.

„Претседник: Молим вас да одговорите на ово питање: Да ли су са Немцима усташе и Павелић створили Независну Државу Хрватску, или читав народ Хрватски?

„Оптужени: Не, не. Само усташе и Павелић.

„Претседник: Па добро, одкуда онда да се тај ваш закључак за злочине, који су доиста беспримерни по њиховој крвавости и суровости, извршене од стране усташа над српским народом, преноси на читав хрватски народ и приписују му се ниски злочиначки инстинкти, и да су сви Хрвати, а не само усташе, изгубили право да се сматрају као народ.[21]

(....)

„Бранилац: О држању Хрвата кад сте почели да пишете?

„Оптужени: То сам радио у току 1941 и 1942 године.

„Бранилац: На основу којих података?

„Оптужени: Ја сам казао то, да сам писао на основу података које сам добио од избеглица.

21 М. Зечевић, *Прва књига докумената*..., стр. 1184–1185.

„Бранилац: Скупљали сте и статистичке податке?

„Оптужени: Саслушавао сам избеглице и проверавао исказе. Један мали документат, кад се већ наводе мали документи, у мојој расправи кад се буде прочитало, стоји: колики је број жртава. Избеглице кажу да је страдало милион жртва. По моме мишљењу има око 600.000. Да сам имао намеру да распирујем мржњу ја сам могао ту цифру од милион жртава да задржим, док међутим ја сам сам казао да то није вероватно највише је могло да буде 600.000.

„Претседник: Није у питању квантитет једнога дела но квалитет. Тиме се ниуколико не умањује квалитет списа. Или сматрате да ништа није убити 600.000.

„Оптужени: Ја сам то сам казао да је претерано.

„Претседник: Невиних, наравно, да се разумемо.“[22]

(.....)

„Претседник: Ви сте казали да сте приликом писања ове брошуре, током 1941 и 1942 године проверавали и уверили сте се да су покоље над Србима у Хрватској вршили усташе, а не читав хрватски народ.

„Оптужени: Јесте, добио сам друге податке у току 1942 и 1943 године.

„Претседник: Интересантно би било да ли бисте могли да нам објасните откуда и надаље остаје ова реченица да је ’у тој акцији и посредно и непосредно узео учешће цео хрватски народ...‘

„Оптужени: Ја сам проверавањем дошао до закључка да то није тачно. Проверавањем сам утврдио да не одговара стварном стању и да је потребно много истраживања да би се видело право стање. Зато тај напис нисам сматрао као завршен.“[23]

22 М. Зечевић, *Прва књига докумената*..., стр. 1207–1208.

23 М. Зечевић, *Прва књига докумената*..., стр. 1211–1212. Реч је о књизи Псуњског (Велиша Раичевић) *Хрвати у светлости историске истине* (Београд, 1944).

8.4. Јосип Броз о одговорности и кривици хрватског народа

Национална припадност Јосипа Броза није упитна: био је Хрват по роду и осећању, а хрватство му било основа и у политици! Његово хрватство је очито у односу према злочину почињеном у Независној Држави Хрватској.

Немачки филозоф Карл Јасперс је одавно устврдио да због државног злочина треба да одговара народ! Броз је био добро информисан о злочину Независне Државе Хрватске и припадника хрватског народа. Зато би требало прихватити тврдње да је од тренутка уласка у политички живот до смрти бранио хрватски народ, па и кад је реч о злочинима који су починили 1941–1945. године. За сва злодела у Независној Држави Хрватској окривљавао је „Павелићеве крваве усташе", „Павелићеве банде кољача"... Брозова одбрана хрватства је лако доказива. Уосталом, у његовим *Сабраним дјелима*, нарочито за 1941. годину, има одвећ примера!

***

Нема поузданих података о томе када је пре Априлског рата 1941. године Јосип Броз последњи пут посетио Загреб. Ту се затекао 6. априла, на сам дан почетка напада на Југославију. Могао је видети одушевљење народа приликом уласка припадника немачке војске у Загреб и после проглашења Независне Државе Хрватске 10. априла.

***

Првих дана маја 1941. у Загребу је одржано такозвано Мајско саветовање високих челника Комунистичке партије Југославије.[1]

Има индиција да је већ тада Броз почео да брани хрватски народ због злочина што су их усташе и такозвани обичан свет чинили над Србима. То је исказао средином јуна 1941. године у извештају о саветовању. После понављања стереотипних квалификација о великосрпском хегемонизму и угњетавању других нација, у тексту је, осим осталог, написао: „Preko dvadeset godina vodila se zločinačka nacionalna politika, politika strahovitog ugnjetavanja

1 Текст Јосипа Броза о Мајском саветовању – „Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije", *Proleter*, april–maj 1941, str. 1–8.

i izrabljivanja Makedonaca, Hrvata, Crnogoraca, Slovenaca i drugih nacionalnih manjina od strane velikosrpske vladajuće klike, koja je pod firmom jugoslovenstva htjela da zadrži svoju pljačkašku hegemoniju. I kad joj nije uspijevalo, onda je pravila aranžmane i sporazume sa hrvatskom, slovenačkom i drugim buržoazijama, ali uvijek na štetu naroda. Preko dvadeset godina sijale su srpska, hrvatska i druge buržoazije mržnju i razdor među narodima Jugoslavije, iskorišćavajući to za svoje kapitalističke interese pri diobi pljačke nad narodom. Preko dvadeset godina sprovodio se bjesomučan progon nad avangardom radničke klase – Komunističkom partijom, kao i progon i bezdušno izrabljivanje čitave radničke klase Jugoslavije. Sistem vladavine svih reakcionarnih kapitalističkih klika, kako srpskih tako i ostalih narodnosti, koje su se izredale na vlasti od osnutka Jugoslavije pa do danas, bio je: nacionalno i socijalno izrabljivanje širokih narodnih masa. Evo, to je jedan od glavnih uzroka slabosti i propasti versajske Jugoslavije, unutar koje se najsvjesniji dio naroda – radnička klasa Jugoslavije, na čelu sa Komunističkom partijom – borio da je pretvori u istinsku bratsku zajednicu naroda Jugoslavije, slobodnih i ravnopravnih.... Dalje, za ovu brzu kapitulaciju jugoslovenske vojske srpska vladajuća klika krivi Hrvate. Ona time hoće da skine sa sebe odgovornost za svoj izdajnički rad, ona time hoće da raspiri mržnju srpskog naroda prema hrvatskom narodu isto onako kao što to radi šačica frankovačke izdajničke gospode u Hrvatskoj, gdje svim silama nastoji da raspiri mržnju prema srpskom i slovenačkom narodu. Optužuje se hrvatski narod zbog izdajstva jedne neznatne frankovačke klike, koja je pomoću bajoneta imperijalističkih osvajača zajašila na grbaču hrvatskog naroda. Takva optužba duboko vrijeđa osjećanja potlačenog hrvatskog naroda koji nema ničeg zajedničkog sa izdajom frankovačke gospodske bande, kao što nema ničeg zajedničkog ni srpski narod sa izdajničkom klikom vladajuće srpske gospode. Ali srpski narod predobro zna da je glavni krivac sadašnje njegove tragedije, kao i tragedije svih naroda Jugoslavije, baš srpska reakcionarna vladajuća buržoazija i nju će u prvom redu pozvati narod na odgovornost kada za to kucne čas. Ona je glavni krivac svega zla koje je zadesilo kako srpski tako i ostale narode Jugoslavije."[2]

***

Броз је у првој половини маја 1941. објавио текст „Učvrsti-

2 *Proleter*, mart–april–maj 1941, br. 3–4–5. Објављено и у: Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 26–40.

mo i ojačajmo naše partijske organizacije" у коме је, поред осталог, стајало: „Peto, omasovljenje partijskog rada jest najsigurnije sredstvo da naše snage izbjegnu udarce klasnog neprijatelja. Sada su uvjeti za istinski masovni rad bolji no što su bili ikada ranije. Široke narodne mase, radnici, seljaci, inteligencija i sav čestiti i izrabljivani svijet uvjerili su se na svom vlastitom iskustvu da su gospodski političari svih boja i dlaka zbog svojih prljavih klasnih interesa doveli hrvatski narod u strašno imperijalističko ropstvo i bijedu. Cijeli narod, izuzev šačice izdajnika, traži izlaz iz tog ropstva i interesira se za našu Partiju. Mnogobrojni požrtvovani borci iz redova ustaša, HSS-a i drugih organizacija koji su zavedeni iskreno su mislili da se bore za slobodu hrvatskog naroda; danas uviđaju da su ih njihove vođe podlo prevarile. Zadaća je naše Partije i svakog pojedinog komunista da se usidri u mase i razne masovne organizacije. Naša je zadaća da pružamo ruku svima onima koji su spremni da nastave borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje hrvatskog naroda i da im pomognemo da nađu pravilan put."[3]

***

Нема поузданих података о разговорима усташа (Миле Будак и Младен Лорковић) и комуниста (Андрија Хебранг и Владимир Бакарић) о легализацији Комунистичке партије Хрватске под новим именом. Зна се, међутим, да се известан број хрватских комуниста питао да ли Комунистичка партија Хрватске треба да и даље буде у саставу Комунистичке партије Југославије. То указује на знатан утицај хрватског националистичког покрета међу комунистима. То је био повод Јосипу Брозу да објави чланак „Zašto smo još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije" у партијском гласилу Комунистичке партије Хрватске. У тексту је нагласио: „Otkako je pregažena i okupirana Jugoslavija od imperijalističkih razbojnika, te je stvorena 'nezavisna' država Hrvatska, mnogim našim drugovima nije jasno zašto smo mi komunisti u Hrvatskoj, tj. naša Komunistička partija Hrvatske još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije, zašto još raspačavamo letke sa potpisom CK KPJ. To naročito drugovi iznose, jer kažu da frankovačka i ostala gospoda napadaju nas hrvatske komuniste i našu Partiju da smo jugoslovenski komunisti, jer raspačavamo letke sa potpisom CK KPJ i da smo također protiv slobode i nezavisnosti hrvatskog naroda, a za uspostavu Jugoslavije u ranijem obliku."[4]

3 J. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 8–11.

4 *Srp i čekić*, br. 3– 4–5, jun 1941. Објављено у: J. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII,

***

Јосип Броз и његова љубавница Даворјанка Пауновић напустили су Загреб у другој половини маја 1941. године и дошли у Београд.[5]

Броз је у Београду најпре саставио извештај Извршном комитету Коминтерне у којем је исказао своје виђење прилика у Југославији. Пишући о Хрватској релативизовао је прилике и догађаје поменувши тек узгред и страдање српског народа: „U Hrvatskoj su okupatori doveli na vlast ustaše (frankovce), na čelu sa teroristom Pavelićem. Za protuuslugu Hrvati su izgubili Dalmaciju, i još neke krajeve, a kao kusur dobili su talijanskog princa za kralja. Sve je to izazvalo silno ogorčenje hrvatskog naroda koji zna da je ta nezavisnost države Hrvatske samo jedna komedija. Glavnim krivcem narod smatra Pavelića i ustaše. To nezadovoljstvo je došlo do izražaja u sukobu sa pristalicama Mačekove HSS. Frankovci su zbog pobune razoružali hrvatsku Građansku i Seljačku zaštitu, koja je do sada vršila ulogu pomoćne policije. Ustaše nemaju neku naročitu masovnu podršku među seljaštvom već više među malograđanskim i kulačkim elementima. Uz pomoć okupatora oni su zaveli pravu strahovladu. Samo u Zagrebu je uhapšeno preko 5000 Srba, komunista i Jevreja. Strijelja se u masama. Po selima je strijeljano na stotine Srba, seljaka i radnika bez ikakvog razloga. To je, tobože, osveta za zločine prijašnjih srpskih režima nad Hrvatima. U Hrvatskoj su svega jedna trećina stanovništva – Srbi. Njima su oduzeta sva prava kao i Jevrejima. Većina hrvatskog naroda je takođe ogorčena zbog toga. Zaveden je prijeki sud i strijelja se bez milosrđa svaki onaj koji smeta tim zločincima. Nije isključeno da u Hrvatskoj dođe do otvorenih sukoba između ustaša i naroda. Pavelić je organizovao svoje posebne ustaške čete koje su većim dijelom bile u emigraciji zajedno sa njim. To je ta sila, osim okupatorske, na koju se oslanja Pavelić. Stvorena je i hrvatska vojska iz bivše Jugoslovenske vojske, ali je to sve vrlo nesigurno za te vlastodršce, jer je u toj vojsci uticaj komunista vrlo jak. Ustaše sada silom tjeraju omladinu u radne omladinske jedinice, ali i tu nailaze na oštar otpor, jer je većina omladinaca komunistički opredijeljena. Isto tako jak otpor daju frankovcima i seljaci, tako da je Pavelić zbog svega toga udesio sa Talijanima da u

стр. 17–18.

5 Занимљиво је да приређивачи сабраних дела Јосипа Броза нису утврдили тачан датум доласка у Београд – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 262; О Брозовом доласку у Београд видети и: Вукашин Перовић, *Енциклопедиски и политички коментар „геносида“ – Прва четничка енциклопедија*, књига I, свеска 1, Минхен, 1964, стр. 123.

Hrvatskoj budu stacionirani talijanski garnizoni."[6]

***

Јосип Броз одржао је у Београду неколико важних састанака који су, на посебан начин, обележили комунистичку и југословенску историју. Пет дана после напада Немачке и њених савезника на Совјетски Савез 22. јуна, организовао је састанак Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије и том приликом је формиран Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије (ГШ НОПОЈ).[7] Нешто касније, 4. јула организовао је нови састанак на коме је одлучено да треба подићи устанак против окупатора. Мада је Броз знао да услови за дизање устанка нису исти свугде у Југославији. није му сметало да заједно са сарадницима сачини проглас за почетак борбе против окупатора. Покрајинским партијским руководствима било је дозвољено да се прилагоде постојећем стању. Тако је, на пример, 17. јула писао Централном комитету Комунистичке партије Хрватске и директивно нагласио: „Ne zaboravite da ste vi sada vojnici u ratu, i to vojnici koji treba da predvode. Kukavicama i saboterima ne samo nema mjesta u Partiji već moraju biti satrti."[8]

Није разјашњено у потпуности зашто Централни комитет Комунистичке партије Хрватске није прештампао проглас Комунистичке партије Југославије о одбрани Совјетског Савеза. То је навело Броза да истом приликом приговори хрватским комунистима.[9]

---

6 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 18–25.

7 Редослед промена имена:

а. Главни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (ГШ НОПОЈ): од формирања 27. јуна до 26. септембра (Саветовање у Столицама),

б. Врховни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије (ВШ НОПОЈ): од 26. септембра 1941. до11. јануара 1942,

в. Врховни штаб Народно-ослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије и партизанских одреда (ВШ НОП и ДВЈ): од 11. фебруара до 1. новембра 1942,

г. Врховни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (ВШ НОВ и ПОЈ): од 11. новембра 1942. до 1. марта 1945,

д. Генералштаб Југословенске армије (Генералштаб ЈА): од 1. марта, када је постао орган Повереништва народне одбране у Привременој влади Демократске Федеративне Југославије.

8 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 55–57.

9 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 55–57.

***

У тексту „Борбе и акције", написаном 10. августа 1941, за први број *Билтена* Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије Броз је нагласио да се партизанске борбе морају претворити у „општи народни устанак свих народа Југославије" и понудио решење: „Osnovna slabost narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj jeste u sljedećem: naprednim narodnim borcima u Hrvatskoj još nije uspjelo uvući u tu borbu hrvatsko stanovništvo sela i grada koje mrzi omraženog agenta Pavelića i njegove gospodare. Jaz između hrvatskog i srpskog stanovništva, koji je bandit Pavelić sa svojom ustaškom hordom stvorio svojim zločinima nad srpskim stanovništvom, još uvijek postoji. Taj jaz može i mora biti savladan samo na taj način što će u toj oslobodilačkoj borbi učestvovati i hrvatski seljaci i inteligencija."[10]

***

Релативизација улоге припадника хрватског народа у злочину над Србима видљива је и у следећим Брозовим реченицама: „Kada je osvajačka fašistička čizma pregazila našu zemlju, pomoću domaćih izroda-petokolonaša, u narodu je ostala velika potištenost i bol zbog izgubljene nezavisnosti; no, u isto vrijeme, postojala je kod jednog dijela naroda neka varljiva nada i vjera u velikodušnost osvajača, u njegove tobožnje poštene namjere da pomogne našem narodu da izađe iz bijede u koju je zapao u toku ovog rata. Tu vjeru i nađu kod naroda uporno su širili i još danas šire plaćeni domaći agenti i petokolonaši tipa Ljotić–Aćimović u Srbiji, krvnička nakaza Pavelić sa Artukovićem, Budakom i ostalom bandom u Hrvatskoj. No nije trebalo dugo da se i taj dio naroda uvjeri u to da su fašistički osvajači najveći neprijatelji našeg naroda, koji ne samo do kostiju pljačkaju naš narod već ga i fizički istrebljuju na najzverskiji način. Najprije su počela nezapamćena gonjenja i ubijanja srpskog stanovništva u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini od strane ustaških hordi na čelu sa Pavelićem, najkrvoločnijim i najodvratnijim zločincem kakvog do sada nije rodila nijedna hrvatska majka. Onda je taj isti zločinac počeo u masama ubijati najbolje hrvatske sinove, radnike, inteligenciju i seljake koji su smjelo digli svoj glas protiv svirepog istrebljenja srpskog stanovništва u Hrvatskoj."[11]

10 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, str. 74–77.

11 *Билтен* ГШ НОПОЈ, бр. 2 од 19. августа 1941, стр. 85–86.

***

Броз се трудио да избегне помињање националне припадности жртава у Независној Држави Хрватској (Срби), а за злочинце је користио синтагму „Павелићеве крваве хорде". Сведочења прогнаника и избеглица пружају другачију слику: у масовним злочинима над српским сељанима учествују и Хрвати становници околних насеља: „U Hrvatskoj, Pavelićeve krvničke horde nastavljaju svoje zločine po srpskim selima ubijajući mirne žitelje. Tako su pohvatale u selima: Vlahović, Grabovac, Ravno Rašće i Brenovac 500 staraca, žena i djece i odvele ih u Gospić, gdje su ih masakrirale. U toj istoj okolini ustaše Pavelića poklale su 16 žena i 10 staraca. U okolini Gline opet je pohvatano zadnjih dana 300 žitelja koje su ustaše dovele u Glinu i u jednoj crkvi jednostavno poklale.... U selu Taborištu bilo je na licu mjesta ubijeno 60 seljaka, većinom staraca. U selu Ružine isto tako ubijeno je 60 lica. Kod Vojnića su ustaše pohvatale oko 400 žitelja i sve ih poubijale."[12]

***

Јосип Броз напустио је Београд 16. септембра и отишао на ослобођену територију код Крупња у западној Србији.

Саветовање партизанских вођа у Столицама завршено је усвајањем више закључака. Тако је, на пример, поменуто да хрватски народ не пружа подршку партизанима нити се прикључује борби: „Slabost partizanskog pokreta u Hrvatskoj je u tome što obuhvaća srpsko stanovništvo na Kordunu, u Lici itd., a međutim vrlo mali broj Hrvata-seljaka. Najsvjesniji dio radništva odazvao se pozivu Komunističke partije i stupio u partizanske redove. Ali ni ti odredi nemaju dovoljno potpore od hrvatskog stanovništva, koje sa zebnjom očekuje posljedice krvavog masakriranja srpskog stanovništva od strane divljačkih ustaških hordi Pavelićevih. Čak i one seljačke mase koje mrze okupatore i Pavelićeve ustaše boje se odmazde poslije pobjede nad fašističkim okupatorima i ustašama. One se boje da će za ustaške zulume odgovarati čitav hrvatski narod. Razumije se, to je neopravdan strah. Sve zavisi od samog hrvatskog naroda. Zavisi od toga da li će on tolerisati i trpjeti Pavelićevu strahovladu, zavisi od toga da li će stajati pasivno ili će aktivno stupiti, rame uz rame sa srpskim narodom, u borbu protiv Pavelićevih bandi i okupatora. Hrvatski narod ima sve mogućnosti da opere sramotu sa svog imena, koju mu je nanio ogavni hrvatski izdajnik. Ta se sramota može oprati samo s oružjem u ruci, uništavanjem

12 *Билтен* ГШ НОПОЈ, бр. 2 од 19. августа 1941, стр. 89–90.

izroda Pavelića i njegove krvave rulje pljačkaških bandita. Ona se može oprati ustankom hrvatskog naroda i njegovim stupanjem u partizanske odrede, ona se može oprati borbom protiv okupatora, vođenom rame uz rame sa srpskim i ostalim narodima Jugoslavije. Komunisti i partizani u Hrvatskoj dužni su to neminovno objašnjavati hrvatskim seljacima i radnicima. Okupatorima gori tlo pod nogama u Jugoslaviji. Njihovom potpunom porazu mora doprinijeti svoj dio i hrvatski narod."[13]

***

Јосип Броз писао је из Ужица 16. новембра 1941. године Главном штабу Хрватске и, поред осталог, наговестио кривицу хрватског народа: „Iz vaših nekoliko akcija se vidi da je oslobodilačka borba kod vas još uvijek u uskim okvirima nekoliko partizanskih odreda. Još se ne pokazuju ni simptomi narodnog ustanka kod vas, još se ne pokazuje da hrvatske mase prihvaćaju u širem opsegu našu liniju u pitanju oslobodilačke borbe. Ovo je jedan od najkrupnijih nedostataka kod vas, koji vi morate hitno likvidirati. Treba objasniti hrvatskim masama da je došao krajnji čas da se dignu na ustanak protiv Pavelićeve i okupatorske tiranije, ako hoće da uklone od sebe krivnju pred svijetom za strahovita zločinstva koja je zlikovac Pavelić učinio u odnosu prema Srbima i drugim narodima..."[14]

***

Почетком јануара 1942. године објављен је заједнички проглас Централног комитета Комунистичке партије Југославије, Покрајинског комитета за Босну и Херцеговину, Врховног штаба и Главног штаба за Босну и Херцеговину у коме је, насловљено Хрватима и муслиманима, писало и ово: „Фашистички зликовци успјели су до сада многе од вас затровати против српске браће у Босни и Херцеговини. Потекла је невина крв ваше српске браће. Убијено је на најстрашније начине хиљаде и хиљаде невине дјеце, жена и стараца. Попаљено је на стотине и стотине мирних српских села... Хрвати и Муслимани, дигните се на устанак ако хоћете а спасите своје домове, своје породице, свој национални опстанак. Устајте против усташких крвавих бандита и њихових господара, њемачких и италијанских окупатора."[15]

13 *Билтен* ГШ НОПОЈ, бр. 7–8 од 1. октобра 1941, стр. 136–138.

14 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 193–194.

15 *Зборник НОР-а*, IV–3, стр. 136–139.

ДЕВЕТО ПОГЛАВЉЕ
Релативизација злочина

9.1-1. Партизанска државност

Нема трагова када је у комунистичко-партизанском врху одлучено да почне припремање разних прописа и правила о промени државног система у ратним условима. Могуће је претпоставити да је то урађено већ 4. јула 1941. године приликом доношења одлуке о устанку против окупатора.

Стварање правосудног система мора се посматрати у контексту општих токова комунистичке политике започете позивом на устанак ради ослобађања од окупатора и рушењем старог друштвеног система кроз формирање нових органа власти. С обзиром на то да ни комунистичка револуција у Југославији није била јединствена, јер се одвијала према приликама у појединим крајевима, то ни развој новог система власти није био идентичан. У том контексту могу се издвојити Словенија и Хрватска у односу на друге делове Југославије.[1]

***

Поједини делови Србије били су ослобођени акцијама партизана и четника што је натерало руководство Главног штаба Србије да припреми уже саветовање шта и како даље. Састанак петорице команданата партизанских одреда, двојице комесара, неколико команданата нижих јединица и партијских инструктора одржан је 16. септембра у селу Дулени, на дан када је Броз кренуо из Београда. То значи да Броз није знао са саветовање! Врховно југословенско партијско руководство је прећутало састанак у Дуленима па се и не помиње. Чак су поједини учесници морали касније да пишу објашњења.[2]

Комунистичка партија искористила је рат у Југославији за своју револуцију која је завршена променом друштвеног система заснованом на новом законодавству. Процес обзнањивања правне регулативе започет је 26–27. септембра 1941. године на саветовању политичког и војног руководства у Столицама (западна Србија) закључком о стварању нових органа власти – народноослободи-

1 Dimitrije Kulić, „Nastanak jugoslovenskog pravosudnog sistema", *Zbornik Pravnog fakulteta*, Niš, 1965, str. 29–57.

2 В. Дедијер, *Дневник*, 1, стр. 31–33; Б. Петрановић, *Србија*..., стр. 239–240. Видети и: Бојан Димитријевић, *Србија 1941*, Београд, 2021.

лачких одбора.[3] Јосип Броз је непосредно после састанака написао текст о чему су разговарали и шта су закључили: на почетку је дао приказ стања партизанских јединица у разним крајевима Југославије. Потом је навео бројне задатке и обавезе које предстоје националним и покрајинским руководствима. Броз обзнањује одлуке о националним заставама, националним симболима, међусобном поздрављању, о нападима на непријатеље и одбрани од њих...[4]

Едвард Кардељ објавио је у *Борби* 19. октобра 1941. године чланак „Народноослободилачки одбори морају постати истински, привремени носиоци народне власти". Тих дана Централни комитет Комунистичке партије Хрватске обелоданио је окружницу број 4 која је по садржају појединих директива одударала од закључака из Столица. Зато је Јосип Броз реаговао критиком.[5] Била је то само једна од пролазних несугласица између вођа југословенске и хрватске комунистичке партије!

***

Како се на територијама које су биле под устаничком контролом дешавало много тога по вољи локалних партијских руководилаца, морао је да реагује и Централни комитет Комунистичке партије Хрватске. Тако је, рецимо, ради дисциплиновања појединих припадника партизанских формације, сачињених искључиво од Срба и понеког Хрвата, долазило и до стрељања по одлуци некаквог суда. Стога је Централни комитет Комунистичке партије Хрватске 1. јануара 1942. године у писму Окружном комитету за Лику наложио забрану самовоље: „Nikakav stalni sud ne formirajte. Kaznu nad partizanima izriče sud koji se formira po pojedinom konkretnom slučaju, a ne zadržava stalno tu funkciju. Kazne nad onima koji nisu u odredu izriču članovi narodno-oslobodil.[ačkog] odbora. Tamo gdje se u te odbore ne može pouzdati, nek sudi vojni sud obrazovan za konkretni slučaj. Narodne mase se prethodno moraju pripremiti, tj. svaka likvidacija narod.[nih] izdajica mora naići na odobravanje mase."[6]

3 *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд, 1985, стр. 195; Немања Девић, *За Партију и Тита – Партизански покрет у Србији 1941–1944*, Београд, 2021, стр. 173–174.

4 *Bilten Vrhovnog štaba NOPOJ*, 1. oktobar 1941, br. 7 i 8; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 136–138.

5 Љубица Кандић, „Фочански прописи и пракса НОО до издавања нових прописа", *Анали Правног факултета*, бр. 4, Београд, 1961, стр. 523–537, 525.

6 *Зборник НОР-а*, V–3, стр. 19–21.

***

Друга фаза уследила је почетком фебруара 1942. године објавом такозваних Фочанских прописа. Тада је Врховни штаб Народноослободилачког покрета и Добровољачке војске Југославије обзнанио два значајна (директивна) документа: „Задаци и устројство народних ослободилачких одбора“ и „Објашњења и упутства за рад народноослободилачких одбора у ослобођеним крајевима“.[7] У њима су уопштена искуства из дотадашњег рада и развоја народноослободилачких одбора, па се сматрају првим прописима обликованим у виду закона у којима су формулисани задаци и организација нове власти.[8]

Правник и историчар Бранко Петрановић истакао је: „Fočanski propisi, doneti početkom februara 1942. kao prva kodifikacija odredaba o radu, zadacima i organizaciji narodnooslobodilačkih odbora, i dalje nazivaju ove 'privremenim organima' vlasti. Narodna vlast je, na taj način, relativno rano institucionalizovana. Doneti akti – Zadaci i ustrojstvo NOO i Objašnjenja i uputstva za rad narodnooslobodilačkih odbora u oslobođenim krajevima – predviđali su u deset tačaka način i oblike ostvarivanja revolucionarno-demokratske samouprave u toku rata, izborna načela, izvore snabdevanja vojske i postupak kažnjavanja narodnih neprijatelja, uključujući i konfiskaciju.“[9]

Тешко је разјаснити шта је све подразумевало кажњавање народних непријатеља. Сигурно је да ни у Столицама нити у Фочи није било речи о односу према злочинцима, мада се знало шта се све дешавало у Независној Држави Хрватској. *На* саветовању у Столицама започео је један нови процес у ратним околностима, а то је стварање законодавства које је у Фочи добило почетну форму.

7 *Зборник НОР-а*, II–2, стр. 411-420.

8 *Hronologija Narodno-slobodilačke borbe naroda Jugoslavije*, str. 209; Владимир Дедијер у свом *Дневнику* не помиње Фочанске прописе – *Dnevnik 1941–1944*, 1, Rijeka, 1981; Павле Јакшић је о тим данима записао: „Oslobođenjem Foče i Goražda partizani su udarili u gornjem toku reke Drine temelje svoje nove ustaničke baze – 'Fočanske republike', u koju će posle istorijskog 'igmanskog marša' pristići i glavnina Prve proleterske brigade. Za ovu ustaničku bazu, pored takozvanih Fočanskih propisa, vezuje se i stvaranje 'Dobrovoljačke vojske', to jest nekoliko velikih oružanih odreda pod kontrolom partizana koji se nisu osećali ni kao četnici, ni kao partizani, spremni da se u lokalnim razmerama bore protiv ustaško-domobranske vojske, ali ne i protiv 'velike sile' – Nemačke i Italije.“ – *Nad uspomenama*, 1, Beograd, 1990, str. 223.

9 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knjiga 2, Beograd, str. 210 (у даљем тексту: Б. Петрановић, *Историја Југославије*... 2).

Тако је, на пример, у прописима о задацима и обавезама Народноослободилачких одбора, у делу који се односи за конфискацију наведено: „Kao narodni neprijatelji, čija imovina podleže zapljeni u korist naroda, imaju se smatrati: a) sve aktivne ustaše ili njihovi organizatori i pomagači; b) svi oni koji su služili okupatorima ma u kome vidu kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori; koji [su] natjerivali narod da okupatorima preda oružje; svi koji su izdali narodnu borbu i bili u dosluhu okupatorima; svi koji se odmetnu od narodne vlasti i rade protiv nje. Isto tako smatraju se narodnim neprijateljima i oni koji razaraju Nar.[odno] oslob.[odilačku] vojsku ili dezertiraju. Narodni neprijatelji jesu i oni koji na teritoriji gdje je vlast u rukama naroda vrše ubistva i pljačku. Kod toga treba voditi računa da se ne mogu smatrati narodnim neprijateljima oni seljaci i građani koji su bili zavedeni bilo od okupatora ili ustaša, bilo od izdajničkih četničkih oficira i koji se pridruže Nar.[odno] osl.[obodilačkoj] vojsci. Ali ako su naoružani, pa se vojsci ne pridruže, nego se odmetnu i na poziv partizanskih i dobrovoljačkih komandi neće da se razoružaju, nego produže sa nasiljima, imaju se proglasiti narodnim neprijateljima, i sa njima po ratnom zakonu postupiti.“[10]

***

Комунистичка устаничка активност била је праћена низом преступа и злочина према свим појединцима и групама који су се тој борби супротстављали из било којих разлога. Партија је била стала на гледиште да ко није са њима, он је против њих. На томе је принципу изграђивано и револуционарно правосуђе. Главни идејни творац новог правосуђа био је Моша Пијаде. Он је био, према сведочењима савременика, „први законодавац нове Југославије“, а прокламовао је принцип да је законито само оно што помаже интересе партизанске борбе, а да је незаконито све оно што је томе противно и што томе штети.[11]

А. Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ)

Јосип Броз желео је да великим догађајем прослави 25-годи-

10 *Зборник НОР-а*, II-2, стр. 411–420.

11 Миладин Стефановић, „Како су партизани судили“, *Политика*, 15. 8. 1976. Наведено према: Đoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen, 1978, str. 598.

шњицу Октобарске револуције. После жестоких сукоба са усташама и задобијеног богатог ратног плена, партизански врх се првих дана новембра 1942. године сместио у Бихаћу, градићу у Босанској Крајини.

Поштујући правила о активностима и обавези према Коминтерни, Јосип Броз је наговестио да планира формирање тела налик на владу (Национални комитет ослобођења Југославије). Добивши негативан одговор заказао је партизанску скупштину за 26. и 27. новембар 1942. године у Бихаћу.[12] Скупштина је названа – Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ). Она је именовала Извршни одбор са председником Иваном Рибаром (био је и први председник Привремене скупштине Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца).[13]

На крају заседања усвојена је резолуција. По устаљеном шаблону садржаја прогласа и овом приликом је истакнута симетрија: Павелић – Недић; усташке, четничке и Недићеве банде. Посебно место имао је део о наводном раслојавању међу домобранима: „Изгладњавани и малтретирани хрватски домобрани предају се народно-ослободилачкој војци у масама, која их враћа кућама, јер у њима виде своју будућу браћу којима је оружје силом гурнуто у руке". Уместо помињања српских страдања, одали су пошту „хиљадама палих народних хероја и милионским жртвама фашистичког терора".[14]

Сличног садржаја био је и „Проглас АВНОЈ-а".[15]

***

После капитулације Италије 9. септембра 1943. године, ста-

12 Партизанској скупштини нису присуствовали представници из Македоније, Рашке области, Косова и Метохије и Војводине, док Покрајински комитет за Србију није био у стању да пошаље свој предлог представника.

13 *Prvo i Drugo zasedanje AVNOJ-a, izdanje Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ*, Beograd, 1953, strana 232–235 (Објављено у *Зборнику НОР-а*, II–11, стр. 436–438). Видети и: *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд, 1985, стр. 243–244; Говор Јосипа Броза у Бихаћу – *Зборник НОР-а*, II–6, стр. 450–453; Моша Пијаде, „Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије и Комунистичка партија", *Proleter*, бр. 16 за децембар 1942, стр. 20–24. Упоредити: Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 341–342.

14 *Пет година народне државе*, Београд, 1950, стр. 9–16 (у даљем тексту: *Пет година*...).

15 *Пет година*..., стр. 17–22.

ње на Балкану се знатно изменило. У том времену на Источном фронту немачка ратна срећа се тањила, па су јединице совјетске Црвене армије кренуле у контраофанзиву.

Јосип Броз је схватао да треба начинити корак даље од закључака који су проглашени у Бихаћу крајем новембра 1942. године. Он је већ 5. новембра 1943. обавестио Ивана Рибара о својим намерама да формира Национални комитет ослобођења Југославије и да ће на чело тог органа поставити себе. Закључио је да ће те одлуке бити прихваћене на наредном заседању АВНОЈ-а.

Друго заседање одржано је 29. и 30. новембра 1943. у Јајцу, градићу у Босанској Крајини.[16]

На заседање је било позвано 268 личности: у Јајце их је стигло само 142 од тога 78 у делегацији Хрватске (петину су чинили припадници Хрватске сељачке странке, а шесторица од њих ушли су у састав Председништва АВНОЈ-а).[17]

У име Србије на заседању су, као и у Бихаћу годину дана раније, учествовали делегати изабрани по војној линији из партизанских јединица које су се налазиле на територији Независне Државе Хрватске. Из бројних разлога у Јајце нису дошли представници из Војводине, Македоније, Косова и Метохије и Рашке области. „Била је то једна дубоко промишљена политичка импровизација. Припремљена пропагандним путем више на међународној него на домаћој позорници. Њеним одлукама је пред свршен чин била стављена Југословенска краљевска влада а преко ње и српски национални центар око Михаиловића. Хрватски националистички центри могли су бити погођени само партијско-супарнички али не и национално. Исто тако и словеначки политички кругови. Режирана је била закулисно на бољшевички начин; по договору са Москвом.“[18]

Најважнија одлука тицала се АВНОЈ-а: та скупштина је проглашена за највиши орган власти будуће федерације са ингеренцијама да се бави законодавном и извршном делатношћу и формирањем посебне форме владе назване Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ). Јосип Броз је у уводном реферату поменуо

16 *Историја Савеза...*, стр. 276–178; Видети и: *Пет година...*, стр. 25–50; Ј. Б. Тито, *Аутобиографска казивања...*, стр. 371–376. Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 345–361.

17 И. Јелић, *Комунистичка партија...*, II, стр. 272.

18 Веселин Ђуретић, *Употреба Русије и Запада. Обмане Савезника зарад великохрватске политике*, Београд, 1997, стр. 153.

конференцију високих представника Совјетског Савеза, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава у Москви. Нагласио је да је том приликом поменуто и питање ратних злочинаца.[19]

Србија није добила право на своје тело (Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења) као што је то био случај са другим покрајинама, на пример Хрватском која је формирала ЗАВНОХ. Мада су кадрови у Србији на време започели припреме за формирање, партијски врх то није одобрио.

Национално преуређење југословенске државе (федерализација) одвијало се под притиском става о српској хегемонији као трајној „кривици" српског народа. Представници Хрватске сељачке странке у делегацији Хрватске инсистирали су на конфедерацији тврдећи да не могу „ступити пред свој народ" с идејом да Хрватска више неће бити самостална држава, као што је била у том тренутку, а у територијалном смислу требало је да има обим бар као Бановина Хрватска. Зато је Броз хрватској делегацији јасно пренео да је Хрватска имала посебну улогу „јер су Хрвати и Хрватска били носиоци борбе против великосрпске реакције" што је значило да ће сходно томе бити и награђени.[20]

Насупрот томе, положај Србије у југословенској федерацији није одређен. Србија није имала своју политичку делегацију на заседању, представљали су је искључиво руководећи политички и војни кадрови Комунистичке партије Југославије из српских јединица. Тако је сва политичка решења која су се тицала положаја Србије и српског народа у новој држави наметнуло руководство партизанског покрета, то јест Јосип Броз и његови најближи сарадници.

На заседањима у Јајцу је одлучено да ће Југославија бити федерација од шест јединица међу којима ће бити и Босна и Херцеговина. Мада је кад је реч о тој јединици било различитих предлога, одлука је била обавезујућа.[21]

И промене унутрашњег уређења земље спроведене су у нерегуларним ратним условима. Под плаштом обнове Југославије

19 *Пет година...*, стр. 36.

20 К. Николић, *Ратни циљеви...*, стр. 496; М. Зорић, *Срби у националној политици...*, стр. 128–129.

21 Ivo Goldstein, „Josip Broz Tito, KPJ i Bosna i Hercegovina 1937–1943. godine", *Međunarodna naučna konferencija: 75 godišnjica Prvog zasijedanja ZAVNOBIH-a – povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovina u 20. i 21. stoljeću*, Sarajevo, 2019, str. 93–113.

на делу је била својеврсна стратегија ћутања о српским жртвама. Политика такозване националне равнотеже драстично је изменила предратни положај Србије. АВНОЈ је суштински поништио и последње трагове некадашње српске државности који су 1918. уграђени у државност јужнословенске краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Одузимање законитих права Југословенској краљевској влади потирало је, и формом и садржајем, традицију органа државне управе која се темељила на искуству српске политичке мисли 19. и 20. века. Одлука о забрани повратка у земљу краљу Петру II Карађорђевићу значила је елиминисање династије која је од почетка српске револуције (1804) идентификована с државношћу Србије.[22]

Хрватски представници су инсистирали на проширењу на Истру, на територију са око 250.000 Италијана, што је и Броз прихватио.[23]

***

Хрватско државно и усташко вођство било је свесно значаја партизанских снага у Босанској Крајини и света онога што се дешавало у Бихаћу. Покренули су пропагандну активност у којој су с великом дозом ниподаштавали партизанске планове. У новинама су истицана имена вођника Срба, избегавано је помињање Хрвата, а кад је о њима писано коришћена је синтагма „nekolicina poznatih komunista koji su po porieklu Hrvati". Пропаганда је добијала на замаху јачањем партизанског покрета, а врхунац је досегла по окончању заседања АВНОЈ-а у Бихаћу.[24]

Антипартизанска пропаганда појачана је крајем 1943. године кроз нове форме: почињу да се штампају брошуре. Тако је Матија Ковачић написао *Političko i vojničko vodstvo partizanskih skupina* (1943), а Савић Марковић Штедимлија *Partizani o sebi – izvorni dokumenti o političkom podrietlu partizana i njihovom prebacivanju na područje Nezavisne Države Hrvatske* (1944). У поменутим брошурама истицана су имена Срба партизана, а уз имена неколико Хрвата додавано да је реч о „nesumnjivim izdajnicima".

22 *Пет година...*, стр. 39–50; К. Николић, *Изгубљени век...*, стр. 123–124.

23 К. Николић, *Ратни циљеви...*, стр. 497.

24 Željko Karaula, „Pogledi ustaških medija prema partizanskim zasjedanjima 'srpskog' AVNOJ-a", *Historijska traganja*, br. 12, Zagreb, 2013, str. 141–154 (у даљем тексту: Ж. Караула, *Погледи усташких медија...*).

Ковачићева брошура написана је обичним језиком. Он је, поред осталог, навео да су партизани и „Тито“ у намери да заварају Хрвате „dali jednoj partizanskoj brigadi ime hrvatska brigada iz Like“ па упитао: „Kakva je to Hrvatska brigada vidi se najbolje po tome što je vjerski referent pravoslavni pop Ranko Dimić[25]. To je potpuno u stilu podmukle židovsko-boljševičke propagande.“

Текст Савића Марковића Штедимлије знатно је сложенији јер га је писао на основу материјала заплењеног у Бихаћу после повлачења партизанских јединица из тих крајева. У основи је тврдња да све почиње организацијом „Црна рука“ пуковника Драгутина Димитријевића Аписа с почетка 20. века, из времена Краљевине Србије, и то досеже до партизанског руководства. Марковић је тврдио да политичко руководство партизанског покрета нема ништа с хрватством, да су вође официри некадашње Краљевине Југославије и да се у врху налазе бројни православни свештеници који, као и официри, нису са простора Хрватске! Сваком Хрвату што га је поменуо додавао је дисквалификације па је за Шиму Балена казао да је „комунистички агент“ који је у годинама робијања по југословенским затворима покушавао да преваспита усташке борце. На крају је закључио да су од 70 чланова АВНОЈ-а само 17 Хрвати (од тога четворица муслимани). Нагласио је да су само двојица чисти Хрвати, али су и они „posve beznačajni ljudi, za koje se u hrvatskoj javnosti uobće ne zna“, па је закључио да је пропао читав покушај да се прикаже како у партизанском покрету има Хрвата![26]

***

Већ у другој половини 1944. било је потпуно јасно да је нова Југославија „савез држава“ а не „савезна држава“. То је недвосмислено речено и на првом састанку Председништва АВНОЈ-а у ослобођеном Београду 28. новембра: нова Југославија је савезна демократска држава у којој су уједињени Срби, Хрвати, Словенци, Македонци, а састављена је од шест демократских држава: Србија, Хрватска, Словенија, Босна и Херцеговина, Македонија и Црна Гора.[27]

25 Ж. Караула, *Погледи усташких медија*..., стр. 148–149; Ранко Димић био је ученик богословије а не свештеник па и није могао да служи било које свештене радње – Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945. године*, Београд, 1991, стр. 294.

26 Ж. Караула, *Погледи усташких медија*..., стр. 149.

27 К. Николић, *Изгубљени век*..., стр. 126; К. Николић, *Ратни циљеви*...,

9.1-2. Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Тешко је утврдити ко је и када током рата предложио пописивање и утврђивање броја страдалих. Владимир Дедијер је тврдио да се то десило 1942. године у Врховном штабу: „Prvi i Drugi AVNOJ sankcionisali su te odluke kao i ZAVNOH 1944. godine. Tako je do kraja 1944. godine izvršen detaljan popis žrtava genocida na teritoriji Korduna, Banije i Like. Gde su ti podaci, do sada nije poznato, a verovatno se nalaze u nekom od arhiva u SR Hrvatskoj."[28]

***

На седницама АВНОЈ-а у Бихаћу крајем новембра 1942. године помињано је и стварање новог судског система. Као резултат тог закључка, Јосип Броз је 29. децембра сачинио распис штабовима бригада, одреда, командама места и подручја објашњавајући процес формирања судова.

Основу за образовање војних судова представљао је статут пролетерских народноослободилачких ударних бригада. Одлучено је да судско веће чине комесар, један од команданата батаљона и један борац. „Nadležnost vojnog suda kod NOU brigade prostire se na sva zločinačka djela koja izvrše borci, vojni i politički rukovodioci te brigade... Nadalje se nadležnost stalnog vojnog suda kod NOU brigada proteže sna sva zločinačka djela izvršena od civilnih lica ili neprijatelja ako su ova djela izvršena na položaju ili za vrijeme borbe protiv pripadnika te brigade, ali ako se brigada nalazi odvojeno od oslobođene teritorije."[29]

У наставку расписа следило је образложење поступка: сваки суд мора да има иследника који мора детаљно да анализира при-

---

стр. 499.

28 Vladimir Dedijer, „Problemi genocida u ratnim gubicima stanovništva", *Vatikan i Jasenovac*, Beograd, 1987, str. 622. Дедијерове наводе потврђује и писмо Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Хрватске од 21. новембра 1944. године Председништву ЗАВНОХ-а – *Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске*..., стр. 504–509.

29 Распис штабовима народноослободилачких ударних бригада и одреда, командама места и подручја, 29. децембар 1942. године – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XIII, стр. 128–131.

јављени злочин. „Kod isljeđivanja zločina koji je u vezi s prošlogodišnjim pokoljem nad pravoslavnim stanovništvom (мисли на злочине почињене 1941. године – *примедба аутора*) ili zločina okupatora, ustaša i četnika protiv pripadnika naše vojske ili civilnih lica, dužnost je isljednika da prikupi što potpunije podatke (vrijeme, mjesto, imena lica koja su izvršila zločine, imena i broj žrtava) o tim zločinima, jer su ovi podaci dragocjeni propagandni materijal u našoj narodnooslobodilačkoj borbi, i pored toga, i historijski materijal za kažnjavanje fašističkih krivaca, izazivača svih ovih zvjerstava i zločina prema noti sovjetske vlade".

Потом је наглашено да се сви записници, које су потписали саслушана особа и иследник, морају доставити Војносудском одсеку Врховног штаба. У упутству о форми суђења и извршењу пресуда, распис је конкретан: „Smrtna kazna vrši se strijeljanjem, a u naročito teškim slučajevima vješanjem".[30]

Уредба о војним судовима проглашена је 24. маја 1944. године.[31]

***

Једна од одлука заседања АВНОЈ-а била је оснивање Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.[32] Њена основна обавеза била је прикупљање документације о злочинима које су починили окупатори и њихови помагачи ради њиховог кажњавања на основу одлука надлежних судова. У оквиру тог процеса рађено је и на идентификацији самих жртава рата.

Правилник о раду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача донео је Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ), 8. маја 1944. године. Њим је, осим осталог, било утврђено да ће Државна комисија организовати прикупљање статистичких података о жртвама терора окупатора и његових помагача. Предвиђено је да статистички подаци буду на нивоу места и срезова/котара, а према формулару који је тек требало саставити.[33]

30 *Исто*, стр. 130–131.

31 *Зборник НОР-а*, II–13, стр. 174–185

32 Поменута комисија формирана је у сагласности са Московском декларацијом из октобра 1943. године – Б. Петрановић, *Југословенска владе у*..., стр. 414; Алберт Вајс, „Рад Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача", *Анали Правног факултета*, бр. 1, Београд, 1961 стр. 387–400.

33 АЈ, 110 (Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихо-

До краја 1944. године основане су земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, а за њима и покрајинске, обласне, окружне, среске, општинске, градске и рејонске комисије.

Председништво ЗАВНОХ-а 18. маја 1944. године формирало је земаљску комисију. У другом члану Одлуке стоји: „Zadaća ove Komisije da ustanovi i izvidi, te privede kazni sve krivce za ratne zločine, koje su na području Hrvatske za vrijeme neprijateljske invazije tokom oslobodilačkog rata na bilo koji način počinili okupatori ili njihovi pomagači protiv osnovnih interesa naroda".

У трећем члану наведене су врсте ратних злочина:

„1.– tko je u vrijeme neprijateljske okupacije u Jugoslaviji, na području Hrvatske, bilo kao pripadnik okupatorske vojske, ili po okupatoru ustanovljene vlasti tzv. NDH ili ustanove, bilo kao njihov pomagač radeći za neprijatelja protiv vlastitog naroda na bilo koji način radi progona naroda Hrvatske, bilo to putem suda ili drugih vlasti i ustanova, bilo mimo toga naređivao ili i sam izvršavao masovna ili pojedinačna umorstva, paleže, pljačkanje, zlostavljanje, svakovrsno mučenje, progone, protjerivanje i raseljavanje stanovništva neprijateljski raspoloženog prema okupatoru ili njiho28 vim pomagačima.

„2.– tko je u isto vrijeme predvodio ili bilo kako učestvovao, olakšavao ili pomagao pljačkaške i razbojničke organizirane pohode okupatora protiv stanovništva neprijateljski raspoloženog prema okupatoru ili njihovim pomagačima, bez obzira na to da li je tom prilikom izvršeno koje umorstvo, pljačka i rušenje naselja ili pojedinih kuća ili je takav pohod suzbijen ili onemogućen silom Narodno-oslobodilačke vojske ili drugim kojim načinom,

„3.– koji je u isto vrijeme bilo na koji način prinuđavao, pozivao ili primamljivao narod da stupi u vojsku ili oružane formacije okupatora ili njihovih pomagača, sileći ga da ratuje protiv vlastitog naroda ili savezničke vojske, a naročito onaj, koji je to činio poslije poziva Nacionalnog Komiteta Oslobođenja Jugoslavije za prelaz u redove Narodno-oslobodilačke Vojske i dalje ostao u takvoj službi kod okupatora i njihovih pomagača, predvodeći bojne pohode protiv Narodno-oslobodilačke vojske ili savezničke vojske,

„4.– koji je u isto vrijeme na bilo koji način prinuđavao ili pozivao narod da okupatoru ili njegovim pomagačima dade sredstva za nji-

вих помагача), 1–1–2–3 (Правилник о раду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача).

hove bojne pohode protiv Narodno-oslobodilačke vojske ili saveznika, a naročito onaj, koji je bez osobite opasnosti po sebe i svoje ili i dobrovoljno neprijatelju stavio na raspoloženje ili preuredio svoja industrijska i druga postrojenja za ratne svrhe u korist okupatora i njihovih pomagača,

„5.– koji je u isto vrijeme bilo kao pripadnik okupatorske vojske ili oružanih formacija njihovih pomagača ili izvan toga prikupljao podatke štetne po interese narodne obrane, naročito koji je vršio uhodarstvo u korist neprijatelja, služio kao vodič ili pro kazivač nastambi i boravišta pripadnika Narodno-oslobodilačke vojske ili vlasti ili pojedinih njihovih pripadnika,

„6.– koji je u isto vrijeme radeći za neprijatelja vršio agitaciju ili propagandu riječju, djelom ili pismom, naročito književnošću i umjetnošću ili zloupotrebljujući nauku izobličavajući objektivne činjenice u prilog neprijatelja,

„7.– koji je u isto vrijeme radeći za neprijatelja na bilo koji način raspirivao nacionalnu, vjersku ili rasnu mržnju,

„8.– koji je u isto vrijeme radeći za neprijatelja, na bilo koji način drugoga prinuđivao da što učini ili propusti na svoju štetu ili protiv interesa Narodno-oslobodilačkog pokreta, kao i onaj koji je drugoga prinuđivao da protiv svoje volje pređe u drugu vjeru ili da se protiv svoje volje razvede sa svojim bračnim drugom,

„9.– koji je u isto vrijeme izvršio bilo koje prednje djelo u inozemstvu, naročito onaj, koji je u inozemstvu ili u Hrvatskoj vrbovao i u inozemstvo otpremao radnike radi pojačanja neprijateljske ratne proizvodnje,

„10.– koji je u isto vrijeme i na bilo koji način s neprijateljem stajao u odnosima, koji su grubo kaljali čast i moralne osjećaje naroda.

Zločin protiv interesa naroda opisan u ovom članu kažnjava se smrću, a samo u slučajevima vrijednim naročitog obzira prinudnim radom i gubitkom građanskih prava, proglašenjem za neprijatelja naroda, te konfiskacijom imovine."[34]

Председништво ЗАВНОХ-а именовало је чланове своје комисије за ратне злочине: председник др Анте Мандић, члан Председништва АВНОЈ-а, и чланови Илија Ћук, православни свештеник, правник др Фердо Чулиновић, Симо Ерор, сељак, Станко Опачић, члан Председништва АВНОЈ-а, Стјепан Првчић, сељак

34 *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, Zbornik dokumenata 1944 (od 10. svibnja do 31. prosinca), Zagreb, 1975, str. 28–30 (у даљем тексту: *Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске*...).

из Копривнице, Бранко Сучевић, публициста и Петар Шкарица, („интелектуалац из Далмације“).[35]

***

На основу правилника о раду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, земаљске комисије су обзнаниле своја упутства. Тако је хрватска Комисија то учинила 25. августа 1944. године.[36] Упутства су прецизно утврђивала шта се сматра злочином против основних интереса народа. То је у пракси требало да значи да ће велики број Хрвата одговарати за почињене злочине. Стварност је то, међутим, демантовала![37]

***

Формулар за евидентирање ратних злочинаца састављен је током лета 1944. године, и 20. августа послат земаљским комисијама. У њега је требало унети податке о починиоцу и жртви злочина, месту, времену и начину извршења и материјалној штети насталој извршењем злочина или у вези са њом. Било је предвиђено да за сваког злочинца и за сваку жртву буде попуњен по један формулар. Уколико би било више починилаца и више жртава у једном злочину, попуњавани су формулари за сваког учесника у њему, а сам догађај и учесници би били повезани путем напомене у коју су уношени подаци о осталим особама умешаним у конкретан случај.[38] Земаљске и среске комисије су према добијеним упутствима направиле формуларе за евидентирање злочина, злочинаца и жртава.

***

Једно од питања покренутих на састанку Јосипа Броза и Ивана Шубашића на Вису (18–19. август 1944) односило се на судски поступак према ратним злочинцима. О томе је 21. септембра Брозу писао Владимир Велебит док је боравио у Лондону. Велебит је разговарао са пуковником др Радом Живковићем, који је био члан

35 *Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске...*, стр. 103–104.

36 *Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске...*, стр. 262–267. Видети и: М. Диклић, *Српско питање...*, стр. 411–415.

37 Више података о томе видети у: М. Диклић, *Српско питање...*, стр. 215–220.

38 AJ, 110, 1–2–254–256.

Међусавезничке комисије за ратне злочине, и од њега чуо шта би све требало одрадити у новоформираној Комисији за утврђивање ратних злочина. Живковић је нагласио да за почетак треба сачинити само списак злочинаца страних држављана (немачки официри, припадници Гестапоа) и доставити следеће: име, чин и дужност што ју је дотични обављао, злочин који је почињен, на ком месту и када, околности под којима је почињен злочин и који су били мотиви злочина.[39]

***

Према утврђеним правилима Одјел за информације ЗАВНОХ-а требало је да комисији за ратне злочине доставља релевантну документацију о извршеним злочинима. Како то није учинио, земаљска комисија је 1. октобра 1944. године интервенисала: „Zemaljska Komisija treba sakupiti podatke o svim zločinima, kako bi se pokrenuo kazneni postupak protiv odgovornih činilaca, a isto tako obavijestila naša i svjetska javnost o tim zločinima".[40]

***

После три месеца постојања и рада, хрватска Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача известила је 21. новембра 1944. године Председништво ЗАВНОХ-а о својим активностима.

Писали су о проблемима: „Primijetilo se u izvjesnim krajevima, kao n.[a] pr.[imjer] Banija, Pokuplje, a djelomično i Kordun, da se stanovnici izvjesnih krajeva (hrvatskih sela) ustručavaju davati iskaze i prijave, a izvjestan apatičan stav prema radu Komisije pokazuje se i u srpskim selima Banije.... Komisija se morala boriti sa mnogim poteškoćama. Odmah u početku rada trebalo je razbiti parolu, da sa radom Komisije naše vlasti namjeravaju uvesti tzv. kolektivnu odgovornost za ratne zločine, pa je u tom pogledu na masovnim zborovima, pismenom propagandom i inače objavljen i objašnjen stav naše vlasti i komisija, koji je najbolje objašnjen u paroli: 'Ni djeca najkrvavijeg koljača ne odgovaraju za zločine svoga oca'. S druge strane u radu Komisije zastranilo se počimajući rad i polažući najveću pažnju kod toga na tzv. sitne razgrabljivače imovine onih osoba, koje su kao žrtve okupatora i njiho-

39 Б. Петрановић, *Југословенске владе у*..., стр. 384–390, 389.

40 *Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске*..., стр. 353.

vih pomagača odvedene ili pobijene. Na taj način proširila se fama da će n. pr. u hrvatskim selima za ratne zločine biti odgovorni svi stanovnici toga sela i da će svi biti poubijani. Smišljenom propagandom trebalo je oboriti i raskrinkati ove parole i komisijama ukazati na njihovu osnovnu dužnost, da se prvenstveno posvete najtežim deliktima koljača i obrtimične pljačke slobodoljubivih elemenata, a s druge strane trebalo je izmiriti oštećenike s činjenicom, da za sada nije politički podesno upuštati se u ispitivanje sitnih razgrabljivanja, a zaboraviti pri tome one najteže zločine."

У извештају је наведено неколико примера добро обављеног посла: „Naročito je dokumentovan materijal o zločinima u Baniji, među kojima prvo mjesto zauzima elaborat o pokolju u Glinskoj crkvi dne 30. VII 1941. Treba istaći marljivost i aktivnost rada okružne komisije za Kordun, koja je do sada dostavila ovoj Komisiji veliki broj predmeta."

У извештају нема ближег одређења злочинаца, јер се користи само синтагма „окупатори и њихови помагачи".

Приликом набрајања обављених послова истакнуто је следеће: „Komisija je do sada izdala 17 biltena, od kojih su do sada otštampani samo 11 biltena. Ostalih 6 biltena ne može se umnožiti, jer Odjel Informacija nema crnila. Spremno je za objavljenje daljnjih 7 biltena. Osim toga ova Komisija pripremila je za štampu prvi broj časopisa naše Komisije pod naslovom 'Dokumenta o zločinima okupatora i njihovih pomagača'. Taj prvi broj sadržavat će: 1) dokumenta o odgovornosti talijanske kraljevske vojske za zločine počinjene u našim krajevima, 2) dokumenta o saradnji Njemaca, Talijana, ustaša i četnika, 3) dokumenta o zločinima izvršenim u koncentracionim logorima, 4) dokumenta o pokolju u glinskoj crkvi."[41]

Непун месец дана касније, 17. децембра 1944. године, одржан је састанак Комисије о чему сведочи и уобичајени записник. У њему је наглашено: „Do sada je Komisija zaprimila svega 1079 prijava o ratnim zločinima. Iz tih prijava ustanovljeno je i u listu ratnih zločinaca uvedeno je preko 3000 (tri hiljade) ratnih zločinaca. Lista ratnih zločinaca je stalno u porastu, jer svakodnevno pristižu nove prijave. Gotova je kartoteka ratnih zločinaca i imenik zločinaca i žrtava ratnih zločina (dva imenika)."

У извештају је вреднован рад појединих подручних комисија: „Najbolje rezultate pokazala je okružna komisija sa Korduna. Ona

41 *Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске...*, стр. 504–509.

je do sada razradila ove općine: Krnjak, Vojnić, Tušilović, Krstinja, Utinja, Perjasica, Plaški, Topusko (obe općine), Vrginmost, Bović, Ostrožin, Barilovići, Slunj, Sjeničak, Primišlje.... Okružna komisija na Baniji dovršila je operate za općine: Glina (pokolj u Glinskoj pravoslavnoj srpskoj crkvi), Grabovac i Mali Gradac, a dostavila je i popis jama, gdje su zakopane žrtve ratnih zločina."[42]

***

Активности хрватске Комисије имале су и своју политичку позадину: настојање да радикално буде умањена одговорност припадника хрватског народа и да што више одговорности буде пребачено на Немце, Италијане и четнике. То је чињено на сијасет начина, а основу им је чинила тврдња да је све потицало од Немаца. Прикупљена документација указивала је на другачији историјат злочина! Промена руководства комисије до које је је дошло децембра 1944, после одласка Ферда Чулиновића и Анте Мандића у Београд, уз долазак нових чланова, није се одразила на основни смер рада. Пракса промене челних људи (сви су Хрвати) у наредним месецима утицала је и на обим и на квалитет рада: „Komisija je imala niz tehničkih problema. Nije imala papira, mašine za umnožavanje, foto-aparate." Све то навело је историчара Момчила Диклића да закључи: „Komisija je radila za političke potrebe. Međutim, svoj posao nije obavila. Izostalo je blagovremeno utvrđivanje istine. No, to se nije desilo ni kasnije. Tako je taj posao ostao namerno nedovršen. Zbog toga je i decenijama kasnije dolazilo do nacionalnih sporova."[43]

42 *Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске...*, стр. 543–546.

43 М. Диклић, *Српско питање...*, стр. 220.

9.2. Релативизација и негирање злочина до 1945. године

Релативизација броја усташа у првим месецима Независне Државе Хрватске видљива је у готово свим комунистичким прогласима и другом пропагандном материјалу. На пример, у прогласу са саветовања партијског руководства одржаног маја 1941. године у Загребу у коме је, осим осталог, писало и следеће: „Optužuje se hrvatski narod zbog izdajstva jedne neznatne frankovačke klike, koja je pomoću bajoneta imperijalističkih osvajača zajašila na grbaču hrvatskog naroda".[1]

***

Тешко је утврдити када су до Јосипа Броза стигле прве вести о великим масакрима у којима је страдало по више стотина Срба, без обзира на пол и године старости. Једна од прилика био је разговор са Радом Кончарем, секретаром Комунистичке партије Хрватске у Столицама септембра 1941. године. По устројству Комунистичке партије Југославије и партизанског покрета подразумевало се да нижа инстанца извештава вишу о приликама на свом простору и да на крају известан део тога дође до самог генералног секретара и врховног команданта.

***

Тешко је утврдити када је почела релативизација масовног злочина спровођеног над српским народом у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године. То је учињено и у тексту заклетве сачињене у Главном штабу Хрватске а који је прослеђен командантима партизанских одреда на Кордуну и Приморју. У пропратном писму наглашено је да заклетву морају да положе сви одреди: „Zaklinjem se da iz ruku neću pustiti oružije sve dok posljednji fašistički okupator ne napusti moju zemlju, sve dok posljednji ustaški gad ne bude iskorijenjen. Zaklinjem se da ću se neprijatelju, koji je, pomoću domaćih izdajica i plaćenika, porobio i opljačkao moju zemlju, klao i ubijao moj narod, žene i djecu, otimao moje žito, moj trud i muku i izgonio me sa mog djedovskog ognjišta, zaklinjem se da ću mu se osvetiti nemilo-

1 J. B. Tito, *Sabrana djela*, VII, str. 26–40, 29; *Proleter*, 3–4–5, mart–april–maj 1941.

srdno, da ću mu nanositi udarac, krv za krv, smrt za smrt. Zaklinjem se da ću u nemilosrdnoj borbi protiv ustaških razbojnika čuvati se i kaniti svakog samovoljnog ispada i osvećivanja nad mirnim stanovništvom, ženama i djecom ma kakve vjere i narodnosti bili, zaklinjem se da ću svagdje i uvijek zastupati misao bratstva i zajedničke borbe Srba, Hrvata i muslimana za čišćenje moje zemlje od zajedničkog neprijatelja, protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajica i plaćenika, bili oni iz srpskih, hrvatskih ili muslimanskih redova. Zaklinjem se da ću prije umrijeti nego odati sebe ili svoje drugove i našu svetu borbu, da ću prije umrijeti nego pljačkom ili samovoljnim nasiljem okaljati zastavu pod kojom se borim. Ako prekršim ovu svetu zakletvu, ako pokažem slabost, malodušnost, kukavičluk, nedisciplinovanost ili zlonamjerno izdam interese svog naroda, Neka sramno padnem od ruku svojih drugova! Smrt fašizmu – Sloboda narodu!"[2]

***

Релативизацију злочина у Независној Држави Хрватској Броз је започео средином септембра 1941. године: „Ne treba ni za trenutak prestati pisati o tome kako nemački i italijanski fašisti rade svim silama na tome da se svi Južni Sloveni sami međusobno istrebe, kako huškaju jedne na druge. Najbolji dokaz za to jeste pisanje 'Novog vremena' u B[eogradu] i [Hrvatskog] 'Naroda' u Za[grebu], onda pogromistički govori Pavelića i komp[anije] u Hrvatskoj protiv Srba, a Ljotića i drugih u Srbiji [protiv Hrvata]. Kad se uzme u obzir da ne smije niko ni pisnuti, a kamoli bez cenzure Nemaca, onda je jasno da bratoubilačku mržnju svom silom raspiruju okupatori."[3] Садржај Брозовог писма пружио је путоказ за обавезну примену симетрије која је коришћена у наредним деценијама!

Тако су комунисти односно партизани у свом пропагандном идеолошком деловању често у исту раван стављали усташе и четнике, Анту Павелића и Милана Недића и њихове сараднике. Том симетријом релативизовали су на специфичан начин злочине почињене у име идеологије Независне Државе Хрватске и истовремено су наглашавана и увећавана четничка злодела, иза којих није било ни државе нити идеологије која би се поредила са усташком. Притом су изједначавали две личности (Павелића и Михаилови-

2 *Зборник НОР-а*, V–1, str. 76.

3 Писмо Јосипа Броза Ради Кончару и Владимиру Поповићу од 4. септембра 1941. године – Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, VII, стр. 110.

ћа) које се ни у ком погледу нису могле поредити пошто су деловали у дијаметрално супротним околностима...

***

Партизанска гласила *Новости* (од средине октобра 1941. штампане под руководством Штаба народно-ослободилачког партизанског одреда „Др. Драгиша Мишовић“) и *Билтен* Врховног штаба народно-ослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије доносила су понеку реченицу о страдању српског народа у Независној Држави Хрватској, али уз обавезну симетрију: „Хрвати имају Павелића, ми Недића; Хрвати морају да се боре против усташких банди, исто као што ми морамо да се боримо против банди Недића, Љотића и Косте Пећанца“![4]

Српско страдање објашњавано је и следећим речима: „Истина је да српски живаљ највише страда у Хрватској. Крволочне банде професионалног убице Павелића масакрирајући српски живаљ, верно извршују улогу коју им је наменио фашизам – да својим неделима и распиривањем националне мржње доведу до међусобног истребљења српског, муслиманског и хрватског становништва, и тиме онемогуће ослободилачку борбу.“[5]

Готово да није било гласила које није истицало јединство српског и хрватског народа: „У моћном налету народно-ослободилачке борбе опет се остварује борбено јединство српског и хрватског народа, што је гаранција победе у стварању боље и лепше будућности“.[6]

Билтен Врховног штаба народно-ослободилачких одреда Југославије од 10. августа 1941. године први пут је поменуо страдање српског народа у Независној Држави Хрватској: „Јаз између хрватског и српског становништва, који је бандит Павелић са својом усташком хордом створио својим злочинима над српским становништвом, још увек постоји“.[7]

4 „Срби и Хрвати сад“, *Новости*, бр. 3 од 17. октобра 1941, стр. 1. Вреди нагласити да се у том контексту још нису поменути пуковник Драгољуб Дража Михаиловић и ратници који су били под његовом командом. То је чињено све до средине новембра 1941, то јест до пораза партизанских јединица и њиховог протеривања на територију Независне Државе Хрватске.

5 *Исто*, стр. 1–2.

6 *Исто,* стр. 2.

7 „Борбе и акције“, *Билтен* Врховног штаба народно-ослободилачких одреда Југославије, бр. 2, 10. август 1941 (у даљем тексту: *Билтен*...).

Билтен помиње и велике злочине почињене на Кордуну и Банији: „У Хрватској Павелићеве крвничке хорде настављају своје злочине по српским селима убијајући мирне житеље. Тако су похватали у селима: Влаховић, Грабовац, Равно Рашће и Дреновац 500 стараца, жена и деце и одвели их у Госпић где су их масакрирали. У тој истој околини, усташе Павелића поклали су 16 жена и 10 стараца. У околини Глине опет је похватано задњих дана 300 житеља које су усташе довеле у Глину и у једној цркви једноставно поклали.... Око Цетин Града усташе су поубијале око 2000 српских жена и деце“.[8]

***

Билтен је доносио бројне вести са разних страна. Прве информације о сукобу међу српским устаницима (српском грађанском рату) тичу се догађаја у Босанској Крајини: „Устанак код Костајнице и Дубице започео је у циљу освете Хрватима и муслиманима, али је успело нашим партизанима да зауставе ту братоубилачку борбу (мисли се на Хрвате и Србе – *примедба аутора*) и да је скрену у правом смеру – у смеру борбе против окупатора и њихових агената – Павелићевих усташа. На жалост, код Санског Моста није успело да се спречи страховити покољ до кога је дошло између Срба и Хрвата. Усташе су у овом крају поклали око 1000 српских житеља. Даље, усташе су потпуно истребили становништво двају села Омарске и Пискавице. Поубијано је неколико стотина сељака, жена, деце и стараца. У Омарској су усташе бациле убијене у неке велике јаме, ископане авионским бомбама. По 50 до 100 људи бацано је у једну рупу, а често се чуо јаук рањених међу затрпанима. Исто тако су те усташе-звери поубијали пуна три вагона српских избеглица које су се налазиле на станици чекајући на одлазак. Села у тој околини потпуно су опустела. Ништа се не коси нити жање, јер нема ко. Кроз села пролазе Павелићеви бандити и пљачкају.“[9]

Уз непрестано помињање Павелића и Недића, сваки пут у истој равни, започело је изједначавање злочина припадника локалног хрватског становништва предвођеног усташама и освете појединих српских устаничких јединица (које комунистичко-партизанска пропаганда именује као четнике) за злочине: „Пропао је покушај усташких Павелићевих бандита и окупатора да распиривањем националне мржње и међусобног истребљивања срп-

8 „Терор бесни по читавој земљи“, *Билтен*..., бр. 3, 19. август 1941.

9 „Борбе и акције“, *Билтен*..., 26. август 1941.

ског, муслиманског и хрватског становништва онемогуће ослободилачку борбу народа Босне и Херцеговине. Огромна је заслуга комуниста и партизана што су на вријеме предузели све мјере да се осујети овај паклени план њемачких и италијанских окупатора. Српско становништво све више увиђа да му није непријатељ муслиманско и хрватско становништво, већ усташке Павелићеве банде и да му је главни непријатељ њемачки и италијански окупатор. Све више муслимана и Хрвата свакодневно долази у ослободилачке партизанске одреде. Крваве зулуме над српским становништвом искоришћавале су разне пљачкашке банде да под именом четника пљачкају и убијају недужно хрватско и муслиманско становништво. Овај братоубилачки покољ, на који потстрекавају окупатори, постаје све рјеђа појава у Босни и Херцеговини. У томе је велика заслуга партизанских одреда, па је то и убудуће најважнији задатак комуниста и партизана да потпуно ликвидирају злочиначке планове окупатора и њиховог крвавог слуге Павелића да у борби за ослобођење стварају братство и јединство народа у Босни и Херцеговини, на Кордуну и у Лици."[10]

***

Комунистичко вођство било је свесно да није пожељно истицати националну припадност у партизанским јединицама. Сматрало се да би се навођење једне нације као већинске у покрету отпора могло искористити да њени припадници затраже више за себе и повлашћенији положај у будућој држави. Зато је Партија истицала да су све нације подједнако учествовале у рату и револуцији. Исти принцип примењен је и на злочинце и на сараднике окупатора: сви су исти!

Већ крајем лета 1941. године Јосип Броз је примећивао да у партизанским јединицама готово да и нема Хрвата. Као оправдање за то истицао је опортунистичку политику Хрватске сељачке странке. До краја 1942. године помињао је учешће Срба.

Затирање српског народа у Независној Држави Хрватској у комунистичко-партизанској пропаганди описивано је испрва као истребљење. Што је рат више одмицао, мењала се квалификација злочина: при крају рата почиње да се користи синтагма „злочин против народа Југославије".

10 „Савјетовање претставника штабова и команданата народноослободилачких партизанских одреда Југославије", *Билтен*..., бр. 7–8, 1. октобар 1941.

Комунистичка партија Југославије никада није поистоветила хрватски народ са усташком државом нити га је кривила за злочине. Комунисти су неколико пута у прогласима 1941. и 1942. године признавали да је део хрватског становништва у крајевима где су живели и Срби подржавао усташки режим. Како се рат ближио крају, модификована је и поменута оптужба: уместо усташа помињана је владајућа класа која није патриотска већ експлоататорска. Тако је ратно искуство, то јест случајеви када су припадници хрватског народа учествовали у злочинима над српским, напросто заборављено! Била је то класична реинтерпретација рата и ратних страдања: усташки терор над Србима, Јеврејима, Ромима и противницима режима био је, у ствари, терор над радним народом![11]

***

Посебна форма релативизације појединих трагичних збивања види се у кривотворењу чињеница. Пример за ову тврдњу може бити прича о дечјем логору у Јастребарском и партизански напад на то место и ослобађање заточених малишана.[12] Тај успех, какав није забележен у рату, готово истог дана је кривотворен и мистификован.[13]

Јастребарско је мало место на путу између Загреба и Карловца. У њему је од 12. јула до краја октобра 1942. године био организован логор за српску децу пореклом првенствено са Козаре. Логор је обухватао стари феудални дворац и помоћне зграде код римокатоличког самостана у селу Горња Река. Логор је био под управом Усташке надзорне службе, док су се о унутрашњим проблемима старале римокатоличке монахиње (часне сестре). Нема поузданих података колико је кроз логор прошло заточеника – помињу се

11 А. Ђилас, *Оспоравана земља*, стр. 232–233.

12 „Oslobođeno je iz koncentracionog logora 727 djece (svi koji su u tom logoru bili) rodom iz Bosne, Korduna, i drugih krajeva. Oslobođeno je i 20 odraslih iz zatvora od kojih su 2 Srbina. Djeca su liječnički pregledana, pa je ustanovljeno da je za put sposobno 587 djece, a deset je bilo nesposobnih i ostali su neko vreme na oporavku u Žumberku.“: Извештај Штаба Групе кордунашких одреда од 3. септембра 1942. године штабу Прве оперативне зоне о акцији на Јастребарско – *Зборник НОР-а*, V–7, стр. 19–22. Видети и: М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 197–198.

13 „Хрватски партизани ослобађају српску децу“, *Vjesnik*, 1. 11. 1943! Текст је прештампан у београдским новинама *Борба*, 21. 4. 1961. године. У тексту се наводи да је партизански напад изведен 27. септембра што није тачно – напад на Јастребарско је изведен 26. августа!

бројеви од 3.100 до 3.350 дечака и девојчица старости до 14 година. За нешто више од три месеца, умрло је више од 1.0*00* малих заточеника.[14]

Усташка пропаганда представљала је Јастребарско као прихватилиште за децу која су ослобођена из партизанског заточеништва.

Не тако давно формирана Четврта кордунашка бригада (20. августа 1942) добила је задатак да ослободи децу из логора и спроведе их на територију под партизанком контролом. Партизани су ујутро 26. августа напали усташко-домобранску станицу, покидали железничку пругу и извели 727 малих заточеника из Јастребарског. Знатно већи број интерниране деце налазио се у другом делу логора, у Горњој Реци. Ослобађање тог логора, међутим, није био у плану па су тамошња деца и даље остала заточена.[15]

Релативизацију је започео Коста Нађ 5. октобра када је као командант Оперативног штаба за Босанску Крајину честитао Главном штабу Хрватске нагласивши: „Beskrajna je sreća naroda čitave Krajine da su naša braća – hrvatski partizani – svojim junačkim podvigom oslobodili naše najmlađe iz fašističkog logora. Tim su junaci vaših četa i bataljona najvidnije manifestovali veliku i svetu ideju bratstva Srba i Hrvata, pokazali put kojim treba da idu svi srpski i hrvatski rodoljubi u borbi za oslobođenje naše zemlje od nasilnika i zavojevača. To je ujedno i najbolji odgovor krvožednim njemačkim i italijanskim fašistima i njihovim ustaškim i četničkim plaćenicima da nikada neće uspjeti u svom zločinačkom poslu širenja mržnje među srpskom, hrvatskom i slovenačkom braćom...“[16]

Два месеца касније, гласило Народноослободилачког покрета Хрватске *Vjesnik* (главни уредник је био Маријан Стилиновић) објавило је писмо Оперативног штаба Народноослободилачких партизанских одреда и Добровољачке војске Југославије за Босанску Крајину у коме је писало: „Драги другови, бескрајна је срећа

14 „Djeca u logorima NDH“ – www. jusp-jasenovac.hr; Narcisa Lengel Krizman, „Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941–1942, *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb, 1976, str. 893–894; Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990; Mišo Deverić, Ivan Fumić, *Hrvatska u logorima 1941.–1945.*, Zagreb, 2008, str. 79–80.

15 Драгоје Лукић, *Рат и дјеца Козаре*, Београд, 1979. Међу ослобођеном децом налазио се и Драгоје Лукић, који се, мада је имао тек 14 година, придружио партизанима.

16 *Зборник НОР-а*, IV–7, стр. 202–204.

народа читаве Крајине да су наша браћа хрватски партизани својим јуначким подвигом ослободили наше најмлађе из фашистичког логора. Тим су јунаци наших чета и батаљона манифестовали велику и свету идеју о братству Срба и Хрвата, показали пут којим треба да иду сви српски и хрватски родољуби у борби за ослобођење... То велико јуначко срце партизана Хрватске, који ослободише 900 заробљене српске дјеце у мјесту Јастребарском, остат ће у дивној успомени нашим борцима и читавом народу Крајине, како се бори брат за брата, како се жртвује Хрват за ослобођење поробљене српске омладине.“[17]

Никола Видовић, командант Четврте кордунашке бригаде, оставио је запис о акцији и том приликом навео: „Чим су ти мали измучени сужњи усташке самовласти чули пуцњаву и видјели партизане, неизмјерна радост испунила их је надом да ће бити ослобођени. Касније смо дознали од њих како су се усплахирили сви подједнако од страха због пуцњаве и због узбуђења да би их неко могао ослободити. Ганули су нас повици и чежњиви погледи дјеце начичкане иза решетака закључаног логора. Партизани су брзо отворили врата и дјеца су јурнула на сунце. Од радости су скакала и вјешала се о вратове бораца, својих ослободилаца. Општа врева и граја потрајала је неколико часака. Неколико најисцрпљенијих онесвјестило се на дневном свјетлу и сунцу... Неки борци 4. кордунашке бригаде пронашли су међу заробљеном дјецом своју, неко сина или кћер, или дјецу својих рођака или комшија. То одушевљење ослобођених малих логораша врло је тешко описати...“[18]

Манипулација у овом случају огледа се кривотворењу јасних чињеница: комплетан састав Четврте кордунашке бригаде чинили су Срби осим једног борца (Владо Новаковић) који се изјаснио као Хрват, мада му је отац Србин![19] Логор су контролисали Хрвати усташе, заточеници су били српска деца, ослободиоци су били Срби партизани!

Та манипулација се може схватити у контексту политике коју је водио партизански Врховни штаб – он се тих недеља налазио у

17 *Vjesnik*, 20. новембар 1942. године. Текст је поново штампан: *Borba*, 21. април 1961. Поменути текст је, у ствари, писмо Косте Нађа Главном штабу Хрватске! Видети и: М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 197–199.

18 Текст „Никола Видовић, командант који је ослободио дјечији логор“, објављен је на више мрежних портала.

19 Joco Tarabić, Ignjatije Perić, *Četvrta kordunaška NOU brigada*, Beograd, 1977.

Босанској Крајини! То може бити основа за закључак да је одатле дошло наређење за садржај поменутог писма штаба за Босанску Крајину!

На новински текст било је више реакција. Зна се да је Миле Мартиновић, комесар бригаде, дошао код Владимира Бакарића и казао му шта је чуо од бораца. Бакарић му је објаснио да је текст у интересу партизанске борбе. После извесног времена, Мартиновић је смењен а ускоро и уклоњен из јединице.[20]

20 *Гацка долина на предстражи Српства и православља*, Торонто, 1991, разне стране. Видети и: М. Диклић, *Српско питање*..., стр. 197–199.

9.3. Релативизација и негирање злочина после 1945. године

Страдање српског народа у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године обухватало је више равни: физичку, духовну, релативизацију и предају забораву злочина и страдања. На реализацији тих циљева имали су, свако на свој начин, нарочитог удела четворица Хрвата: усташки поглавник Анте Павелић, комунистички и партизански вођа Јосип Броз, франковац и комуниста Андрија Хебранг и мајстор релативизације и заборава књижевник Мирослав Крлежа. Заједничко им је било великохрватство (и одређени степен антисрпства).

Поменута четворица лично су се познавала. Донекле је само спорно познанство Павелића и Хебранга мада су познате чињенице које потврђују директне разговоре. За индиректне контакте (писма) Броза и Павелића засад постоје индиције које још није могуће, због затворености архива овде у Београду, проверити односно прихватити или одбацити те тврдње!

Павелић је, као адвокат, знао за процесе загребачким комунистима, па и за онај на коме је суђено Брозу и Хебрангу. Броз је добро познавао Хебранга и Крлежу. Крлежа је рат 1941–1945. провео у Загребу под заштитом Миле Будака. Има индиција да је у банским дворима виђао и Павелића, као што су то чинили и Иван Мештровић и Антун Аугустинчић!

Познати су директни контакти усташа и партизана – највише се разговарало о размени заробљеника и заточеника. О томе су веома исцрпно били обавештавани и Броз и Павелић! Уосталом, из усташког заточеништва у концлогору Стара Градишка размењени су Брозова законита супруга Херта Хас, Андрија Хебранг и његова будућа супруга Олга Кон!

***

Наглашавање репресије у Краљевини Југославији према појединцима Хрватима који су починили разне прекршаје против државе, апсолутизовало се и генерализовало превише и у покушајима оправдавања злочина почињених у Независној Држави Хрватској. Тако је, на пример, Душан Биланџић писао: „Međunacionalni

konflikti. stalno akutni i dramatični u Kraljevini Jugoslaviji, rasplamsali su se u međusobna krvava obračunavanja. Hegemoniju velikosrpskih vladajućih snaga smijenio je, u tzv. NDH, ustaški teror i progon srpskog naroda i svih demokratskih i antifašističkih građana. Započeli su bratoubilački krvavi sukobi, kakvi se u Evropi dugo nisu pamtili."[1]

***

Тешко је утврдити када је почело кривотворење чињеница о великим злочинима почињеним у Другом светском рату 1939–1945. године. Посебно место кад је реч о томе припадају разним тумачењима о затирању припадника јеврејског народа на европским просторима.[2] Што се тиче страдања српског народа, зна се да су кратке али конкретне инструкције за релативизацију долазиле из врха Партије и државе!

О злочинима у православној цркви у Глини говорило се и 27. јула 1952. године, на годишњицу устанка. Најконкретнији је био Јосип Броз јер је у свом говору казао да су му домаћи званичници и припадници пратње показали „ruševine jedne zgrade crkve u kojoj je poklano 900 ljudi za jedan dan". „Pozvali su da ih prekrste u katoličku vjeru, a zlikovci su ih poklali." Броз је потом нагласио да они (комунисти) неће дозволити да гробови зарасту и да се на њих заборави.[3]

Велики злочин почињен у Глини имао је и другачија тумачења: поједини хрватски историчари пребацивали су кривицу са усташа на комунисте то јест партизане. Реч је о тексту ратне усташке дужноснице и послератне професионалне историчарке Бенедикте Зелић-Бучан: „Kada se jednom dovrši istraživanje i popisivanje svih žrtava rata, pokazat će se bez sumnje da su žrtve ustaških čistki i pokolja bile brojčano najmanje". После тврдње да су усташке чистке по српским селима често тек биле казнене експедиције у циљу освете за раније партизанске или четничке покоље над Хрватима циви-

1 Dušan Bilandžić, „Riječ urednika", u Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943*, Zagreb, str. 6.

2 Ivo Goldstein, Goran Hutinec, „Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX vijeka – motivi, metode, odjeci", *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Sarajevo, 2007, str. 187–210 (у даљем тексту: И. Голдштајн, Г. Хутинец, *Неки аспекти*...).

3 „Govor maršala Tita", *Vjesnik*, Zagreb, 28. 7. 1952, str. 1; „Устанак у Хрватској највише је допринео да се створи братство и јединство између Срба и Хрвата рекао је маршал Тито на великом митингу у Глини пред 200.000 окупљених Срба, Хрвата и муслимана", *Политика*, Београд, 28. 7. 1952, стр. 1.

лима, ауторка је закључила: „Ima indicija da su i onaj krvavi zločin u Glini, koji se pripisuje ustašama, zapravo izvršili u ustaške uniforme preobučeni ljudi u režiji KP, kako bi kordunaške i banijske Srbe, koji su ranije masovno prelazili u Katoličku crkvu, toliko zaplašili i potakli ih na odlazak u partizane pod vodstvom KP“.[4] Ова тврдња, пак, наводи на закључак да су злочинци у усташким униформама који су масакрирали Србе били Хрвати чланови Комунистичке партије Хрватске, то јест Хрвати!

Историографија је, ипак, разјаснила много тога у вези са поменутим злочином па би требало одбацивати све тврдње налик на претходну. Додуше, треба их имати у виду јер представљају још један делић нарочите релативизације зла!

***

Релативизација је видљива и у сећањима на ратне догађаје. Тако је, на пример, Милован Ђилас, један од високих комунистичких и партизанских руководилаца записао шта се десило у Фочи 1941. године: „Najpre su, u leto 1941. godine, ustaše, među kojima je bilo prilično muslimanske fukare, ubijali Srbe, a zatim su četnici zauzeli gradić i nastavili ubijati muslimane. Upamtio sam, iz pričanja, najstravičnije pojedinosti. U samoj Foči ustaše su odabrale 12 jedinaca iz uglednih srpskih porodica i poubijale ih, a u selu Miljevini su klali Srbe nad badnjem – valjda da ga napune ljudskom krvlju umesto džibre. A četnici su vezane grupe muslimana klali na drinskom mostu, pa ceo lanac bacili u reku.“[5]

Ђилас је о усташама и домаћим муслиманским злочинцима „посветио“ свега неколико реченица, док је четничкој освети, то јест злочинима, посветио целу страницу![6]

***

На скуповима организованим на месту некадашњег концентрационог логора Јасеновац (Циглана) од 1945. године није помињана национална припадност побијених заточеника. Дуго година усташе нису апострофиране као злочинци, већ је коришћена устаљена

4 Б. Зелић-Бучан, *Независна Држава*..., стр. 200. Видети и: Igor Mrkalj, „Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927.–1955.“, *Tragovi*, br. 1, Zagreb, 2018, str. 124–165.

5 М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 163.

6 М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 164.

синтагма „жртве фашистичког терора“ и „слуге окупатора“. Преседан је направљен тек 4. јула 1979. године. Наиме, Младен Вејновић, председник Републичког комитета Савеза социјалистичке омладине Хрватске, био је кратак и конкретан, мада је у то уклопио и уобичајену реторику: „Овдје гдје смо сада, било је једно од најстрашнијих мучилишта недужних, овдје су исписиване странице повијести фашизма, мрачњаштва, и свега оног чега се човјечанство мора стидјети. Овако планско, окрутно мучење и убијање људи какво је било у јасеновачким логорима повијест није забиљежила. Ту је можда пало и 700.000 људи, становника Југославије, Срба, Хрвата, Жидова, Цигана и припадника многих других народа и народности.“[7]

(У контексту релативизације и заборава требало би навести и тврдњу да Јосип Броз никада није посетио Јасеновац![8])

***

Југословенска (комунистичка) историографија имала је јасно постављене идеолошке границе које се нису прелазиле. Тако, рецимо, није се смело писати о партизанским злочинима, великим грешкама и губицима партизана, жртвованим рањеницима и болницама, ликвидацијама неподобних вођа и команданата...

После смрти Јосипа Броза на сцену ступа и другачији поглед на рат и Независну Државу Хрватску. Код Хрвата се то дешавало првенствено из политичких разлога, између осталог, и због утицаја усташке емиграције на поједине процесе у Хрватској („Хрватско прољеће“). При крају велике југословенске кризе, под изговором реинтерпретације прошлости настаје књига генерала Фрање Туђмана *Bespuća povijesne zbiljnosti* (Zagreb, 1989).

По мишљењу двојице савремених хрватских историчара, ако би се правила паралела Хрвати–Срби у реинтерпретацији историјских догађаја у контексту промене односа према Другом светском рату, код Срба то би могла бити двотомна књига Веселина Ђуретића *Савезници и југословенска ратна драма* (Београд, 1985).[9] Паралела Туђман–Ђуретић, међутим, напросто нема никакве основе!

***

Посебну форму релативизације представљало је скривање

7 В. Дедијер, А. Милетић, *Против заборава*..., стр. 345–346.

8 В. Дедијер, А. Милетић, *Против заборава*..., стр. 361–365.

9 И. Голдштајн, Г. Хутинец, *Неки аспекти*..., стр. 190–191.

и прећуткивање чињеница о разним сегментима постојања Независне Државе Хрватске. Наводим један пример који указује на то: после рата у загребачком Архиву за хисторију радничког покрета израђена је публикација под насловом *Bibliografija periodike „NDH" 1941–1945*. Основу за закључак да је тираж тог издања био мали нуди ручно писана белешка: „Pazi! Samo za internu upotrebu!" У публикацији је набројан 281 наслов периодике (листови и часописи), сложених по абецедном реду. Периодика обухвата друштвене и природне науке, књижевност и културу, регионалне и локалне проблеме, сталешка и старосна питања, политичка и војна питања, идеолошка и верска питања, забаву, међународне проблеме, женска питања, филателију, спорт...

Већина периодике доносила је текстове у такозваном кориенском правопису, у знатном броју наслова доминирају придеви „хрватски". Приметно је и истицање припадности усташком покрету, о чему је говорио и сам поглавник Анте Павелић: „Novo pokoljenje Hrvata mora biti ne samo hrvatsko..., nego mora biti u potpunom smislu ustaško. Jer i Hrvata je i prije bilo, ali nije bilo ustaša, a dok nije bilo ustaša, nije bilo ni hrvatske države. Kad ubuduće ne bi bilo ustaša, ne bi bilo ni hrvatske države."[10]

Већина периодике штампана је у Загребу, дистрибуција је зависила од ратних (не)прилика.[11]

***

Релативизација усташког система кроз одвајање усташа од франковачко-правашке основе и идеологије приметна је и код Владимира Мачека, додуше у емиграцији: он је крајем 1955. године у разговору са Богданом Радицом казао: „Fašizma ili nacizma nije pak bilo ni medju inteligencijom. Postojala je frankovština koju treba lučiti od ustaštva. Frankovci su bili hrvatski šovinisti, plod malogradjanske u glavnom zagrebačke sredine, koji su smatrali Srbe jedinim neprijateljem Hrvata, ali se je njihov šovinizam izživljavao u plamenim govorima. Ustaštvo, pak, kao i četništvo je plod naše balkanske nekulture."[12]

---

10 Dr. Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje (priredio Ivo Bogdan), Zagreb, 1942, str. 47.

11 Драго Његован, „Једна библиографија периодике 'Независне Државе Хрватске' (1941–1945)", *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 124, Нови Сад, 2008, стр. 127–137. Његован је користио примерак који се чува у Сремској Митровици!

12 Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945*, Zagreb, 1995, str. 41.

***

Релативизација се види и у броју особа проглашених за ратне злочинце по одлукама Државне комисије за истраживање злочина окупатора и њихових помагача: достављено је најмање 938.828 пријава, донето је 116.239 одлука у којима је било регистровано 66.420 ратних злочинаца и сарадника окупатора (од тога 49.245 домаћих). Државна Комисија је регистровала 25.875 злочинаца. Судским органима предато је у Србији (без Војводине и Косова и Метохије) 11.911 предмета, а у Хрватској и Босни и Херцеговини заједно око 1.000 предмета! Према подацима за територију Независне Државе Хрватске за злочинце је проглашено укупно 8.903 особе од тога 2.011 Хрвата и 39 Хрвата-муслимана, 2.247 Срба и тако даље.[13]

***

У српској емиграцији после 1945. године – у штампи и бројним публикацијама – неминовна тема била је рат у Југославији. Мало је, међутим, било текстова о страдању српског народа, нарочито у Независној Држави Хрватској. Највише је објавио др Лазар (Лазо) М. Костић, некадашњи професор права и извесно време комесар у Савету комесара у Србији 1941. године. Он је у својим текстовима полемисао са ставовима некадашњих политичара (Драгиша Цветковић, Адам Прибићевић, Часлав Никитовић, браћа Живан и Радоје Кнежевић), као и са епископом Николајем Велимировићем. Костићева основна замерка онима које је критиковао односила се на њихово избегавање помињања националне припадности злочинаца. Сматрао је да они то не чине јер сматрају да би то шкодило очувању Југославије и да би свако инсистирање на злочинима било извор непотребних проблема за заједничку државу.[14]

Костић је читао разне емигрантске публикације, готово подједнако српске и хрватске, објављивао коментаре и приказе.[15] Ана-

13 Dokumenti o istoriji Jugoslavije, tom II: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (priredili Miodrag Zečević i Jovan O. Popović), Beograd, 1998, str. 291 i 691; Martina Grahek Ravančić, „Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje", *Historijski zbornik*, br. 1, Zagreb, 2013, str. 139–172.

14 О Костићевим ставовима видети у: Милан Игрутиновић, „Лазар М. Костић као историчар", *Лазо М. Костић: наука, идентитет, родољубље*, Београд, 2020, стр. 118.

15 Видети: Лазо М. Костић, *Иван Мештровић и његови мемоари*, Мел-

лиза српске емигрантске штампе показује да готово и није било полемика. На другој страни, међу Хрватима је било супротстављених ставова, на пример око кривице за пропаст Независне Државе Хрватске (Анте Павелић, Еуген Дидо Кватерник, Вјекослав Макс Лубурић). Међу њима, међутим, није било речи о злочинима над српским народом!

бурн/Аустралија, 1976.

9.4. Релативизација злочина: Ватикан и Римокатоличка црква

Заташкавање геноцида почињеног у Независној Држави Хрватској имало је за циљ, барем за одређено време, да отклони оптужбе на рачун Ватикана то јест врха Римокатоличке цркве за разне форме саучесништва у спровођењу злочина. У том контексту требало би сагледавати улогу врха југословенских политичара у емиграцији, нарочито хрватског дела.

Тешко је разјаснити договоре Јосипа Броза и високих ватиканских чиновника. Прво, нема никаквих писаних трагова. Друго, тешко је поверовати да је о тим стварима Броз разговарао приликом посета Казерти, Риму и Ватикану 6–9. августа 1944. године. Броз је био добар познавалац дипломатије и разумео је одређене историјске околности па је лако могао да своју политику постави у контексту балканске и светске геополитике. Он се у значају Ватикана потом уверио после суђења надбискупу загребачком Алојзију Степинцу, а још више када је из Рима послата подршка осуђенику титулисаном као кардинал, мада је он већ 1946. године био развлашћен од формалне власти на Каптолу.

Броз је морао 1948. да дозволи штампање рукописа Виктора Новака *Magnum Crimen* јер је он био део ширег обрачуна масонских организација и Ватикана. Он је раскинуо дипломатске односе Југославије са Ватиканом, али их је, у времену када је схватио да ће му користити, и обновио. Нарочито је схватио улогу римокатоличког свештеника Крунослава Драгановића и његово место у политици Белике Британије и Сједињених Америчких Држава!

А. Пацовски канали

Иве Миховиловић (1905–1988), хрватски новинар и публициста, био је предавач на Вишој новинарској школи у Загребу. Објавио је неколико књига међу којима се издваја *Vatikan i fašizam (1950).* Мада није потписан као приређивач и аутор пропратног текста књиге *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH* (Друштво новинара Хрватске, Загреб, 1952), највероватније је то његово дело.[1]

1 Нешто више о ауторству поменуте књиге видети у: Stjepan Razum,

У Југославију је 1964. године стигао историчар Карло Фалкони *(Carlo Falconi)* у намери да спроведе истраживање о Ватикану и Римокатоличкој цркви у Независној Држави Хрватској. Међу домаћинима, који су га дочекали и помогли му у прикупљању архивске и друге грађе, био је и Иве Миховиловић, и то по препоруци високих функционера Савезне (Мато Радуловић) и хрватске Комисије за верска питања (Иво Сењановић).

Миховиловић је био личност од високог поверења Управе државне безбедности (УДБ*)* у Загребу па је као такав требало да се нађе Фалконију. Добио је архивску грађу првога реда коју је искористио за књигу *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH,* а Факлонију је дао документацију за коју су у Управи државне безбедности проценили да је довољна. Миховиловићево релативизовање улоге надбискупа загребачког Алојзија Степинца у систему Независне Државе Хрватске и односа према Србима и српском православљу, само је део процеса који је тих година био у току у Загребу! У том контексту треба навести и чињеницу да је у Југославију дошао (милом или силом) Крунослав Драгановић, кључна особа такозваних пацовских канала! Наравно, и да је Савић Марковић био под сигурном заштитом Мирослава Крлеже!

Миховиловић је у неком свом новинском тексту цитирао делове дневника надбискупа загребачког Алојзија Степинца. После извесног времена, вероватно средином новембра 1967. године, Савић Марковић срео је у Загребу Миховиловића и у разговору су поменули дневничке записе.

Марковић је о том сусрету писао Ивану Мужићу, адвокату из Сплита, и том приликом, између осталог, навео: „On (мисли на Миховиловића – *примедба аутора*) nije imao original dnevnika u rukama nego samo fotokopije nekih djelova, koje je dobio radi poslуge od ondašnje UDBe, pa misli da ih je poslije upotrebe vratio. Smatra stoga da se original nalazi u rukama UDBe. On misli da ga je nemoguće otud dobiti ni na uvid, jer tu ima 'svašta', o čemu nije vrijeme da se saopštava javnosti. Naravno, nepoželjeno je davati na uvid ono što je povoljno po autora i tekstove onoga što on kaže u dnevniku da je dobro

„Dugo očekivani odgovor. Uz predstavljanje knjige Jure Krište, „Sukob simbola. Politika, vjera i ideologije u NDH", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2002, str. 949–957. Миховиловић је Савићу Марковићу Штедимлији казао да он није приредио поменуту књигу, већ да је то дело Управе државне безбедности – (Danilo Radojević), „Pisma S. M. Štedimlije dr Mužiću", *Matica*, br. 66, Podgorica, 2016, str. 463–522, 481 (у даљем тексту: Д. Радојевић, *Писма С. М. Штедимлије*...).

učinio. Željelo se da se piše i govori (u svoje vrijeme) samo o onome što se shodnim komentarisanjem može protumačiti u duhu teza, koje su o autoru bile na službenom dnevnom redu. Stoga se pokazivalo samo fotokopije izvjesnih stranica i djelova toga inače opširnog dnevnika.

„Mihovilović inače misli da je dnevnik vrlo slab i da se on čudi što ga sadanji posjednici nisu u cjelosti objavili, jer bi na taj način najbolje prikazali autora kao neozbiljna i nepametna čovjeka. On je pisao u svoje knjižice svašta 'a najviše gluposti' po mišljenju mog prijatelja Mihovilovića. On također vjeruje da ni Kaptol ne bi dao da se objavljuje i bez nadzora koristi integralni tekst čak ako bi se dnevnik nalazio u njegovim rukama. Iz svega razgovora ja sam zaključio da se dnevnik ne može dobiti i da sigurno sada nije vrijeme da se on traži s nadom da bi ga se dobilo. I kad bi se djelimično dobili neki djelovi u fotokopijama veliko je pitanje da li bi se mogli javno koristiti u sadanjim prilikama bez onih komentara, koji bi bili nametnuti. Naročito ne bi bilo moguće koristiti one djelove, u kojima autor priča o svojim otporima svojevremenoj vladi u Hrvatskoj i njenoj politici te o pritiscima, koje je ona na njega kao crkvenog čovjeka činila."[2]

***

Одбрана Независне Државе Хрватске, што подразумева и релативизацију злочина почињених у годинама њеног постојања, спровођена је на разне начине. Тако је, на пример, група римокатоличких свештеника, Хрвата по роду *(141*, углавном фрањевци) и двојица Украјинаца који су служили у Северној Америци, 15. јуна 1954. године упутила меморандум Двајту Ајзенхауеру, председнику Сједињених Америчких Држава, у коме су тражили подршку у осамостаљењу Хрватске из Југославије.

Имајући у виду хијерархијску вертикалу Римокатоличке цркве јасно је да меморандум није могао бити сачињен без знања надлежног бискупа (који је о томе морао да извести одговарајуће службе у Ватикану*)*. То значи да је меморандум требало да подсети Хрвате у расејању на некадашњу Независну Државу Хрватску и потребу да се она обнови издвајањем из Југославије!

У меморандуму је стајало мноштво полуистина и неистина што је навело Року Калеба, некадашњег припадника Југословенског народног покрета „Збор" који је предводио Димитрије Љотић, емигранта и уредника часописа *Hrvatska zora,* да објави коментар

2 Д. Радојевић, „*Писма С. М. Штедимлије...*", стр. 477–478.

разобличивши неистине. А једна од њих била је тврдња да је у међуратном периоду Српска православна црква прекрстила око 200.000 римокатолика Хрвата направивши од њих православне вернике! Калеб је нагласио: „A u samom Vatikanu je predobro poznato da, u 22 godine opstanka Karađorđevske Jugoslavije, nije iz katolicizma u pravoslavlje prešlo ni punih 9.000 katolika, a i to su djevojke, koje su pol*azile za pravoslavce, oficire, žandare i finanse!*"

Посебан део чланка носи наслов „*'Pranje' NDH*": „Centralni i najveći dio svećeničkog memoranduma je posvećen 'pranju' i obrani ustaške NDH, ma da se ime Pavelića i ustaša nigdje ne spominje (valjda je i to iz prevelike revnosti za objektivnošću!). Iznijet ćemo samo kvintesenciju ovog dijela memoranduma, doslovce je citirajući: 'Srbi, četnici i komunistički partizani, upravili su, od samog početka njenog postojanja, zločinačke i planski smišljene napade na no*vu hrvatsku državu', tako da su 'Hrvati, u toku drugog svjetskog rata, bili prisiljeni da se bore protiv fašista (!) i komunista, kako bi obranili ne samo egzistenciju svoje države nego i svoj goli život, jer su se borbe na hrvatskom teritoriju vodine zbog toga što su Srbi provalili u hrvatske zemlje i prisilili Hrvate da vode defanzivni rat*'. Treba li uopće dokazivati da je to u nebo vapijuća neistina."

При крају текста Калеб је цитирао последње речи из меморандума: „Prema tome, mi članovi klera smatramo svojom svetom dužnošću da izvršimo svaki napor, kako bismo pažnju svijeta obratili na ovaj fakat: Hrvatski narod ne želi da bude dio bilo kakve Jugoslavije, u bilo kakvoj formi. Ova deklaracija prava hrvatskog naroda na nacionalnu suverenost ne stvara nikakav međunarodni problem."[3]

***

Посебна врста релативизације учешћа свештенства Римокатоличке цркве у злочинима и прекрштавању православних Срба уочљива је и савременој литератури објављеној под окриљем Римокатоличке цркве. Тако, примера ради, др Велимир фра Блажевић, припадник клера провинције Босне сребрне са службом у Бањалучкој бискупији, свој текст о прекрштавању Срба почиње овим речима: „Hrvati i Srbi, osim po nacionalnoj, razlikuju se i po vjerskoj pripadnosti. Hrvati su u velikoj većini pripadnici Katoličke, a Srbi Pravoslavne crkve. Vlasti Nezavisne Države Hrvatske (NDH) su išle za tim da se Srbi, kao nepoželjni u hrvatskoj državi, isele u Srbiju. A ako se

3 Roko Kaleb, „Vatikanu na razmišljanje – Povodom jednog memoranduma Predsjedniku Eisenhower-u", *Hrvatske dileme*, Minhen, 1982, str. 29–35.

to ne bi postiglo, držale su da se vjerska suprostavljenost može ukloniti prelaskom Srba s pravoslavne na katoličku vjeru i pristupanjem u Katoličku crkvu. U tu srhu je poglavnik dr. Ante Pavelić 3. svibnja 1941. donio Zakonsku odredbu o prijelazima s jedne vjere na drugu... Katolička crkva, odnosno biskupi i svećenici, po sili zakona i naravi stvari, morali su biti uključeni u provedbu Zakonske odredbe i Uputa, jer se radilo o primanju u Katoličku crkvu pravoslavnih i drugih vjernika koji su to tražili."[4]

4 Velimir Blažević, „Prelasci pravoslavnih vjernika u Katoličku crkvu u vrijeme NDH, s osobitim osvrtom na događanja u Bosanskoj Krajini", *Bosna franciscana*, br. 31, Sarajevo, 2009, str. 201–222.

9.5. Релативизација улоге Анте Павелића

Објављено је неколико кратких биографија усташког поглавника Анте Павелића. Протеклих година публикована су у Загребу његова сећања на прошлост и то у неколико варијанти. Ти текстови, међутим, не омогућавају истраживачима трагање за новим детаљима корисним за проучавање његовог психолошког, социолошког и духовног профила и карактера. У њима нема превише података о његовим прецима.[1] Павелићи су старином Личани; Антин отац био је радник на жељезници који је мењао место живљења, па му је син рођен у Брадини у Херцеговини. Посматрано антрополошки, Павелићи припадају Буњевцима.

***

Павелићеви преци су знали српске епске песме како оне из ранијих времена тако и савремене (19. век). Уосталом, Анте Павелић је прерадио једну од српских песама насталих у времену босанскохерцеговачких устанака 1876–1978. године.[2]

Корачница Усташе – Хрватске револуционарне организације (УХРО) која је временом постала усташком химном („Ustaška pjesma“[3]) није оригинална већ копија српске песме посвећене

1 Упоредити биографске податке у: „Pavelić, Ante“, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje; Vlado Šakić, Ljiljana Dobrovšak (ur.), „Pavelić, Ante“, *Leksikon hrvatskog iseljeništva i manjina*, Zagreb, 2020, str. 818–819; (Slaven Ravlić), „Pavelić, Ante“, *Tko je tko u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.*, Zagreb, 1997, str. 306–310.

У биографији објављеној на мрежном издању *Hrvatske enciklopedije* има известан број корисних и тачних података који могу да допринесу да се постојећа слика о Павелићу прошири, нарочито кад је реч о његовом карактеру и моралу.

Приређивачи *Сабраних дјела* Јосипа Броза Тита писали су скраћене биографије личности које су помињу у документима и другим материјалима. Тако су написали и кратку биографију Анте Павелића и прештампавали је у више томова – Josip Broz Tito, *Sabrana djela* (Objašnjenje fusnota): VIII, стр. 326–327; IX, стр. 326; X, стр. 337 и тако даље.

2 Mate Lajos, „'Ustaška pjesma' kao ustaška himna“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2022, str. 139–168 (у даљем тексту: М. Лајос, Усташка пјесма као...).

3 У поменутој песми има следећа строфа:
„Puška puca,

устаницима против турске власти у Босанској Крајини 1875–1876. године.[4] У потоњим деценијама, песма се певала на окупљањима српског православног народа, најчешће на прославама посвећеним Светом Сави, на пример у Грачаници, Бугојну, Коњицу, Соколцу и другим местима.[5]

Анте Павелић је, међутим, тврдио да је поменута песма настала после битке побуњених муслимана и аустроугарских војника код места Борци код Јајца 1878. године.[6] С обзиром на то да је већ 1876. године објављена песма готово идентичне садржине младог песника Србина Ђуре Јанковића („Рањеник“[7], написана 1867), Павелићева тврдња је нетачна! Значи, није реч о побуњеним муслиманима већ о Србима!

„Istovjetnost pjesme i dvaju oblika ustaške himne dokazuju tekst, struktura i note, koji nisu potpuno isti, ali imaju dovoljno sličnosti. Tekstovi sadržavaju slične elemente poput borbe, puške, topa, smrti, a očito je da je Pavelić parafrazirao nekoliko dijelova izvorne pjesme u svojim tekstovima. Što se stihova tiče, izmjenjuju se pravilno osmerci i peterci te se ponavljaju zadnja dva stiha u svakoj kitici, dakle struktura je ista. Iako u notama ima manjih razlika, melodija svih varijanata temelji se na durskom tonskom rodu.“[8]

Питање зашто је Павелић узео српску песму за основу усташке корачнице остаје без одговора. Уосталом, ни појам „усташа“

---

a top riče, barut miriše,
sad Ustaša na bojištu
ranjen izdiše!“

4 „Najvažnija je od tih pjesama bila ’Ustaška pjesma‘, „koja je kasnije postala ustaškom himnom, a koju je Poglavnik u to vrijeme ispjevao i također joj sam odredio milozvuk (melodiju).“ – Mijo Bzik, *Ustaška borba od prvih dana ustaškog rada do Poglavnikova odlaska u emigraciju. Počeci i bit ustaškog pokreta*. Zagreb, 1942, str. 18.

5 Ђорђе Перић, „Песме српских песника у мелографским записима познатих и мање познатих хрватских мелографа (2)“, *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. XII, Београд, 2019, стр. 135–178, 168.

6 Упоредити: Ante Pavelić, Doživljaji, Zagreb, 2015, str. 84 и М. Јареб, *Усташко-домобрански*..., стр. 112–113.

7 У Јанковићевој песми последња строфа гласи:
„Пушка пуче, а топ риче,
барут мирише.
А рањеник на бојишту
мирно издише.“

8 М. Лајос, *Усташка пјесма као*..., стр. 139–168.

није хрватска реч већ српска „усташ“ (множина: „усташи“) коју су Хрвати присвојили!

Мијо Бзик, блиски сарадник Анте Павелића, објавио је само две поглавникове песме: „Ustaška pjesma“ (1931) и „Ustaška koračnica“ (без године).[9] Да ли то значи да је он знао праве ауторе изворне песме којој је Павелић изменио само неколико речи?

***

Пут Анте Павелића и његове пратње од Трста ка Загребу априла 1941. године био је неколико пута закратко прекидан: „Od sela do sela slika se je ponavljala. Glas je ubrzo pukao i kod ulaza u pojedino mjesto već bi sve mlado i staro, muško i žensko, oduševljeno dočekivalo Poglavnika i pozdravljalo ga...“[10]

Немци и Италијани нису дозволили Павелићу да из Трста, преко Сушака и Ријеке продужи ка Загребу, већ су га зауставили у Карловцу ради још неких договора. Павелић је 15. априла око четири сата ујутро стигао у Загреб и сместио се у Банске дворе.[11] Његово прво обраћање преко радио-станице било је 15. априла 1941. године у вечерњим сатима када се захвалио Хитлеру и Мусолинију за помоћ.[12] Када су се крајем априла Анте Павелић и Едмунд Глез фон Хорстенау возили у аутомобилу нико их није поздравио од оних који су се том приликом затекли на тротоарима.[13] Прво јавно обраћање Загрепчанима збило се тек 21. маја на Марковом тргу!

***

Јосип Броз је са сарадницима у својим писмима и другим врстама комуникације са подређеним командантима релативизовао масовност злочина: „Њемачки и италијански фашистички окупатори довели су у вашу мирну Босну и Херцеговину шачицу усташких бандита, које су они годинама, заједно са криминалним злочинцем Павелићем, одгајали у Њемачкој и Италији за своје крвничке слуге, који данас по налогу својих зликовачких господара

9 Mijo Bzik, *Ustaška pobjeda*, Zagreb, 1942, str. 7 i 91 (у даљем тексту: М. Бзик, *Усташка побједа*...).

10 М. Бзик, *Усташка побједа*..., стр. 103–110.

11 М. Бзик, *Усташка побједа*..., стр. 109.

12 Б. Кризман, *Анте Павелић и*..., стр. 427–428.

13 Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića*, Novi Sad, 2013, str. 55.

чине нечувена злочинства не само над српским народом у Босни, Херцеговини и Хрватској већ и над самим хрватским народом.“[14]

У истом прогласу видљива је симетрија: „Већ 6 мјесеци ви се херојски борите против окупатора и усташа. Ви сте били присиљени да ступите у ту борбу да би спасли своје живот е и живот е својих породица. У редовима партизана и борбених босанских четника, ви сте постигли до данас велике успјехе, очистили сте велики дио Босне и Херцеговине од омраженог окупатора и његових усташких слугу. Али подли фашистички окупатор који је ставио усташким бандитима оружје у руке да кољу вас и ваше породице, да пале ваше домове, нашао је исто тако у српском народу издајице којима даје оружје у руке да кољу недужне Муслимане и Хрвате, да пале њихове домове. Павелићевим усташама њемачки и италијански окупатори дали су оружје да кољу Србе, а издајницима Недићу, Пећанцу, Љотићу, Дангићу, Каменку и неким другим четничким вођама тај исти окупатор дао је оружје у руке да убијају не само Хрвате и Муслимане већ и праве српске и црногорске родољубе, херојске партизане, који су већ дали хиљаде и хиљаде жртава за слободу свога народа.“[15]

***

Јосип Броз је често користио симетрију у својим говорима на обележавањима разних ратних догађаја. Тако је, на пример, поводом обележавања Дана устанка народа Хрватске и Босне и Херцеговине (27. јула 1941) на свечаности у Карловцу 1955. године изговорио и ове речи: „Непријатељи који су упали у нашу земљу, ослањајући се на домаће издајнике типа Павелића, Недића, Рупника и других њима сличних, као што је Дражa Михаиловић итд, надали су се да ће свој посао уништења наше земље и нашег народа брзо свршити...“[16]

***

Усташки дужносник а касније амерички историчар Јере Јареб је истицао Павелићеву апсолутистичку владавину. На тај

14 Заједнички проглас Централног комитета Комунистичке партије Југославије, Врховног штаба и партијског и војног руководства за Босну и Херцеговину, јануар 1942. године – *Зборник НОР-а*, IV–3, стр. 136–139.

15 *Исто*.

16 „Говор председника Тита“, *Борба*, Београд, 28. јул 1955, стр. 1–2.

начин је, индиректно, њега представио као јединог кривца за сва злодела почињена у Независној Држави Хрватској.[17]

Истовремено, непрестана симетрија и релативизација злочина које је често користио Јосип Броз доприносили су стварању другачије то јест искривљене слике о Анти Павелићу и његовој улози у свему ономе што се догађало у Независној Држави Хрватској!

***

Да би боље разумели активности и дело Анте Павелића у годинама постојања Независне Државе Хрватске, требало би погледати шта су о њему писали у комунистичко-партизанским гласилима.

Партизанско гласило *Вести*, које је припремано и штампано у Ужицу 1941. године, у центру слободне територије, доносило је разне прилоге о актуелним збивањима. Једна од тема у првим бројевима била је сарадња партизана и четника. Посебно место у гласилу имали су текстови о Милану Недићу у којима нису биране речи зарад његовог дисквалификовања у сваком погледу. Тако је, на пример, у броју 9 од 11. октобра 1941. године, Недић изједначен са Антом Павелићем: „Ова два имена, ове две најцрње и најгнусније мрље на образима хрватског и српског народа, један су исти злочин према не само Југославији, већ и према читавом Словенству, па и према свеколиком напредном, родољубивом и слободољубивом човечанству...“[18]

У поменутим новинама Недићу је посвећено много више текстова него Павелићу: текстови обилују негативним квалификацијама знатно више на рачун Недића, а приметно мање на рачун Павелића.

Однос према Недићу и Павелићу видљив је и у текстовима гласила *Новости*, које је од средине октобра 1941. штампано под руководством Штаба народноослободилачког партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“, као и у *Билтену* Врховног штаба народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије.[19]

17 Ј. Јареб, *Хрватски народ у...*, стр. 410–414.

18 „Павелић и Недић“, *Вести*, бр. 9 од 11. октобра 1941, стр. 1.

19 „Јединство народних изрода“, *Билтен Врховног штаба народноослободилачких партизанских и добровољачких одреда Југославије*, бр. 14–15, фебруар–март 1942, стр. 1.

***

Тешко је утврдити ко и када је први употребио синтагму „српске усташе“. Познато је да је то учињено и у прогласу Врховног штаба објављеном марта 1942. године у коме позива домобране да пређу на партизанску страну: „Njemački i talijanski fašistički zlikovci izmirili su hrvatske ustaše Pavelića sa srpskim ustašama Nedića, Pećanca i drugih, koji treba zajednički da tamane, po nalogu Njemaca, prave hrvatske i srpske rodoljube. Srpske ustaše treba da kolju hrvatski i muslimanski živalj, a hrvatske ustaše treba da ubijaju srpski živalj i pale srpska sela. Zar ne vidite ovu perfidnu igru okupatora, koji ide samo za tim da uništi i Srbe i Hrvate i Muslimane?“[20]

***

Нема потребе доказивати зашто је комплетна усташка и државна пропаганда истицала улогу Анте Павелића. То је, уосталом, одлика тоталитарних режима. Истовремено би требало знати да је у његовим рукама било апсолутно све: био је поглавник, председник владе, врховни командант....[21]

Нема сачуваног ниједног записника са било ког састанка у Главном усташком стану, у групи која је владала Независном Државом Хрватском. Међутим, сачувана је добро позната обимна законодавна регулатива. Њен обим је лако објаснити: неколицина усташких главара били су правници по образовању (Анте Павелић, Андрија Артуковић и други)!

***

Имајући у виду непрестано стављање у исту раван Павелића и Недића и помињање директних разговора њихових сарадника, требало би размотрити могући сусрет поглавника Павелића и генерала Недића.

У литератури, без обзира на провенијенцију, нема помена да су се Павелић и Недић састајали. Тешко је, због недоступности извесне количине архивске грађе, утврдити да ли је до њиховог сусрета икада дошло. Једини помен директног разговора налази се у саслушању Вилхелма Фукса, високог припадника немачке обавештајне службе у Београду до краја 1941. године: „Od Turnera sam

20 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, IX, стр. 189–190; *Зборник НОР-а*, II–3, стр. 343.

21 Ј. Јареб, *Пола стољећа...*, стр. 94.

čuo da je došlo do sastanka Nedić-Pavelić u avgustu ili septembru 41 god.[ine] u Zemunu. Razgovaralo se prvenstveno o pitanju naseljenja."[22]

22 Саслушања Вилхелма Фукса обављена 8, 14. и 21 септембра 1945. године у заробљеничком логору у Нојгаму – Архив Југославије, 110, Инв. бр. 12.597). (Поменути документ цитиран је у: Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945. године*, Београд, 1997, стр. 99.)

9.6. Култура сећања на жртве и злочинце

Словеначки правник Изсток Симонити (Izstok Simoniti) написао је предговор за књигу Анте Цилиге *Jasenovac: ljudi pred licem smrti. Uspomene iz logora* под насловом „Kako bih se ja ponašao u Jasenovcu?". Говорећи о кривици уопштено Симонити је нагласио: „Golema nasilnička ubojstva posljedica su totalitarnih projekata i građanskih ratova. Zlo nije nešto što samo zauvijek obilježi čovjeka, nego je nešto što se vraća u još gorem obliku. Zlo se duboko ureže u društveno tkivo i nije ga moguće zaboraviti i krivcima oprostiti. Nerasvijetljeni problemi u vezi s prošlim zločinima desetljećima blokiraju osobni i narodni duhovni razvoj. Razdiru identitet i integritet svih nas. Stoga se pitanje odgovornosti, krivice, kazne neizbježno prenosi s naraštaja na naraštaj, a pomirba se tumači kao ponovno uspostavljanje poništene pravičnosti."[1]

Сличне речи је спреман да изговори или напише мало који Хрват, припадник народа који је починио велики злочин у годинама Независне Државе Хрватске. Комунистичка политика братства и јединства народа и народности навела је знатан део српског народа да потисне сазнања о злочинима које су починили припадници хрватског народа. Истовремено, може се тврдити да усташка идеологија није замрла, већ јер је свој циљ постигла ратом у распаду Југославије 1991–1995. године: Срби су сведени на „зло сећање".

***

Познато је да од нестанка Независне Државе Хрватске 15. маја 1945. године у Југославији није објављен ниједан књижевни текст чији би аутор припадао усташком покрету. Тога је, додуше, било у разним формама у хрватској емиграцији.

Литература којој у основи лежи партизанско виђење ратних збивања говори о Немцима, Италијанима, домобранима и четницима, али је мало радова који говоре о усташама!

Литерарне радове о усташким злоделима написали су књижевници родом из Босне и Херцеговине и понеки из Србије: Младен Ољача (*Козара*), Бранко Ћопић (*Пролом*), Ћамил Сијарић

1 Ante Ciliga, *Jasenovac: ljudi pred licem smrti. Uspomene iz logora*, Zagreb, 2011, str. 19.

(*Ослобођени Јасеновац*), Милан Мучибабић (*Камен и пепео*), Љубо Јандрић (*Јасеновац*).[2]

***

Ратни победник диктирао је стварање слике о скорашњој прошлости. Тако су учинили и комунисти. Кад је реч о српском страдању у Независној Држави Хрватској, објављивање књижевних радова било је у политичкој функцији. У том контексту треба посматрати нарочито радове Бранка Ћопића, комунисте и партизана.

Мада је Ћопић свесно измислио много тога, ипак је дао исцрпну слику времена страдања и српског грађанског рата: „Морао сам да измислим читаву територију на којој се радња дешава, да створим партизански одред, све његове батаљоне и чете, читаво командно особље, варош с усташким вођама и, на крају, све борбе и акције тог одреда. Тај мој одред и моје усташе требало је да даду карактеристични слику четрдесет прве у ма којем крају Босанске Крајине и, у главним линијама, и сусједне Лике, Баније и Кордуна слику масовног устанка у претежно српским крајевима бивше НДХ.“[3]

Анализирајући Ћопићев роман *Пролом*, историчар Немања Девић закључује: „Нетипично за 1950-те године, када ово дело настаје, Ћопић указује да усташки злочини геноцида немају идеолошку, већ националну и верску позадину, са коренима дубље у прошлости и у сложеним односима међу конфесијама“.

Ћопићево литерарно виђење злочина исказано је следећим речима: „Кад је камион успорио, отвори се за тренутак непробојна шума и удесно, у близини, указа се већа чистина на којој су се, сасвим удну, бијелиле гомиле разбацана камења. Све што се послије одвијало пред њим личило је на грозничав, збркан и промашен сан. Дубоко у планини потјераше их из камиона, постројише двојицу по двојицу како су већ били повезани, опколише усташама и потјераше једно десетак метара удесно од цесте, на каменит заравњак између ријетких кврговитих букава. При крају те заравни, обасјана аветињском свјетлошћу фарова, видјела се мала удољица,

2 Немања Девић, „Партизански роман и историјска свест: Слика непријатеља у романима српских партизанских књижевника 1950-их година“, *Геноцид на Србима у НДХ и устанак – Козара 1942–2022*, Бања Лука, 2023, стр. 223–255 (у даљем тексту: Н. Девић, *Партизански роман...*).

3 Н. Девић, *Партизански роман...*, стр. 226–277.

обрасла ситним жбуњем и планинском травом. У томе замршеном сплету траве и бодљикавих грана налазио се дубок понор, познат свим чобанима, ћумурџијама и ловцима из околних села. Тамо су већ чекале усташе засуканих рукава, ослоњени на четвртасте чекиће за лупање камена, насађене на дуге држалице. Поред њих је, мирно пушећи, стајао високи Капетановић са аутоматом обješеним о раме. Двојица усташа емиграната, прописно униформисани и опасани, одвојише из реда предњи пар сељака и гурајући их бајонетима потјераше према понору. Кад их изгураше на саму обраслу ивицу, она двојица засуканих рукава брзо измахнуше чекићима и пуном снагом звизнуше сељаке по главама. Необичан звук ударца што ломи лобању, звук који дотад није слушало човјеково уво, потресе и следи све људе у колони. Двојица ударених ишчезоше у скривеној рупи као привиђења. У муклој тишини чуло се само љуљање и све слабије лупкање ситног камена. – Ух, браћо! – самртнички мукло оте се неком у колони. Примичући се све ближе страшној удолини, дрвена корака као по туђој команди, људи су били чисто опчињени невероватним и језивим призором... Укочени и одузети, замрле крви, осуђеници нису били у стању да мисле ма о чему било на свијету; све је већ престало да постоји: и слобода, и кућа, и породица и све зашто се досад живјело и о чему се мислило. Пред њима је само постојала страшна ивица, измахнути чекићи и последњи грозан звук од кога се мрзне све у човјеку и с којим заједно нестаје.“[4]

***

Књижевни историчар Миливоје Марковић закључује да је хрватска књижевна историја, посебно школска литература, прећутала све што носи ознаку усташтва. Он сматра да је то учињено на више нивоа: готово као да усташки покрет и Независна Држава Хрватска и нису постојали; дела која су изричито говорила о патологији усташког зла или нису помињана, или су третирана као остварења мање уметничке вредности, или као неуспеле метафоре фашистичког зла. То је случај прећуткивања песама Ивана Горана Ковачића, Владимира Поповића и других.

Марковић је истакао: „Бројни хрватски писци заобилазили су усташка злодела јер по њиховом уверењу то нису злодела

4 Бранко Ћопић, *Пролом*, Београд, 1975, стр. 143–144. Наведено према: Н. Девић, *Партизански роман...*, стр. 232.

хрватског народа већ усташког фашизма, као да усташе нису били припадници хрватског народа и као да та идеологија није никла у њиховим радовима. И ето, неки писци и историчари књижевности (др Иво Франгеш), као и водећи политичари из редова комуниста (Владимир Бакарић, Стево Крајачић, Јосип Врховец), ту тамну и срамну чињеницу која је дело једног малог дела хрватског народа, желе да забашуре, да хрватски народ заштите од историјске и моралне одговорности, која се, ни са ког становишта гледано, не може избећи, нити избрисати из историје. Нема теорије која то може превести на метафизички план и најсвирепији злочин овога века прогласити као ирационалну категорију, као неко отуђење људског разума, као нешто што се догодило изван људске воље и свести."[5]

***

Комунистичка партија Југославије држала се оквира о националном питању што их је одавно поставила Коминтерна: Октобарска револуција је успела јер су велику улогу одиграле мањине у царској Русији! Сходно том тумачењу, југословенска револуција је успела јер су сви народи и народности, а највише Хрвати, помогли у уништењу великосрпске државе, то јест Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца касније Југославије. У том контексту треба посматрати и улогу хрватске културне елите у поратном периоду па готово до краја Југославије 1991. године. Јосипу Брозу није сметало ни то што је у тој хрватској елити било много оних који су сарађивали са усташком влашћу или чак били њен део.

Послератна политика спроводила се посредством оних који су беспоговорно слушали оно што је Партија тражила. Док су по Србији стрељани бројни уметници и они који су у ранијим годинама јавно говорили против комуниста, по Хрватској тога малтене и није било! Изузетак су били новинари из Независне Државе Хрватске. Мирослав Крлежа је мењао поједине одлуке у случајевима неколицине књижевника и њиховог ангажмана у ратним годинама. Рецимо Густава Крклеца, уредника усташких новина *Граничар* у Земуну. Крклец је, осим Крлеже, добро познавао и Марка Ристића, па је сачувао углед (и главу) и добијао високе функције у Загребу – председник Матице хрватске, па Друштва књижевника

5 Milivoje Marković, *Sami protiv sebe – Ustaštvo u književnosti*, Gornji Milanovac, 1991, str. 11.

Хрватске и Савеза књижевника Југославије.

***

Јосип Броз водио је својствену политику у којој је посебно место заузимало окупљање Хрвата што су били познати и признати као уметници. У том контексту треба схватити и његово залагање да се из емиграције врати у Хрватску Иван Мештровић и настави са својим радом у областима које су га учиниле познатим.[6] Броз је имао удела и око Мештровићеве сахране у родном селу Отавице код Дрниша у Далматинској загори.[7]

***

Распад комунистичке Југославије 1991–1995. и рат који је вођен на територијама Хрватске и Босне и Херцеговине, то јест на просторима некадашње Независне Државе Хрватске, у коме је уништавано много онога што је како-тако подсећало на страдања, може се посматрати и као затирање трагова. Илустративан је пример стратишта у Глини на Банији: крајем јула 1941. године у православној цркви посвећеној Рођењу Пресвете Богородице убијено је више од 1.560 Срба; после рата ту је подигнут Спомен-дом а испред њега постављене табле са именима жртава; септембра 1995. године плоче су уништене, а зграда добила ново име – „Хрватски дом“!

6 Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969, str. 350–353.

7 Радмила Радић, „Сахрана Ивана Мештровића“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 2–3, Београд, 1997, стр. 225–232.

9.7. Мирослав Крлежа: модератор и контролор културе сећања

Историја казује да су владари волели да уз себе имају угледна имена из уметности. „Zgodno je podsjetiti se kako su vladari na ovim našim nemirnim i zaostalim prostorima osjećali potrebu da se priklone nekome svome izabranom umjetniku: kralj Aleksandar Karađorđević mome ocu Ivanu Meštroviću, Josip Broz Tito Miroslavu Krleži, a Franjo Tuđman Ivanu Aralici".[1]

„Drugarstvo, dakle, između Tita i Krleže temeljeno je na na bliskosti koja nema karakter samo neposredno drugarskog i prijateljskog odnosa, već ima univerzalnije značenje u identičnosti shvatanja smisla angažovanja i revolucinarne borbe."[2]

***

Да су Броз и Крлежа мислили исто о одређеним проблемима, нрецимо и о српском народу, указују следећи примери.

У једном разговору 1968. године, високих партијских и државних функционера, Јована Веселинова и Родољуба Чолаковића, Веселинов је пренео саговорнику оно што му је недавно казао Крлежа: „Za Hrvate je fatalno što žive izmešani sa Srbima u Hrvatskoj, jer se ovi osećaju integralnim delom srpske nacije".[3]

Богдан Радица, угледни хрватски интелектуалац, записао је неколико редака о Мирославу Крлежи: „Питам Крлежу како он објашњава покоље? Његов је одговор: Двадесет и пет година Срби су псовали мајку мајчину Хрватима. Кад се овима пружила прилика да им врате мило за драго, учинили су!"[4]

---

1 Mate Meštrović, *U vrtlogu hrvatske politike – Kazivanje Peri Zlataru*, Zagreb, 2003, str. 333.

2 Branko Mikulić, „Predgovor", *Krleža o Titu* (priredio Anđelko Malinar), Sarajevo–Zagreb, 1980, str. 9–11.

3 Radovan Popović, *Krleža i Srbi*, Beograd, 2012, str. 160 (у даљем тексту: Р. Поповић, *Крлежа и...*).

4 Bogdan Radica, *Kako prešutjeti hrvatstvo (izvaci iz knjige „Hrvatska 1945")*, Zagreb, 1993; *Večernji list*, Zagreb, 7. 2. 1993. Цитат је објављен у: Владимир Димитријевић, *Мала књига велике мржње*, Горњи Милановац, 2010, стр. 14.

***

Мирослав Крлежа обележио је своје време кроз књижевност и политику.[5] Био је аустроугарски војник 1915. на фронту у Галицији против Русије, комуниста од стварања Комунистичке партије 1919. године до смрти, хрватски националиста у политичком смислу и донекле антисрбин![6]

По убеђењу био је искрени присталица политичког учења Антуна Анте Старчевића („отац Домовине“).[7] Крлежино величање Старчевића кроз књижевност (*Balade Petrice Kerempuha*, 1935/36) признали су и поштовали, осим осталих, и уредници усташког гласила *Spremnost* од 10. априла 1942. године.

Крлежа је за Старчевића писао и ове речи: „I koliko god to paradoksalno izgledalo, ipak je istina najlucidnija naša glava, koja je našu stvarnosti dala slike za čitavo stoljeće književno i najplastičnije, jeste glava staroga Anta Starčevića“.[8]

И Анте Павелић писао је слично о Старчевићу: „Tragedija naše zemlje, mir u njenoj utrobi jeste srpstvo. Ono je uvijek služilo protiv hrvatskom narodu i u Austro-Ugarskoj monarhiji kao i sada partizanima i četnicima, Talijanima i Nijemcima. Samo je Starčevićanstvo nosilac Hrvatstva i prema tome proti Srpstvu. Starčevićanstvo je rasna stvar, i samo ono nosi Hrvatstvo i državnu misao.“[9]

---

5 Биографије Мирослава Крлеже објављене су у: *Tko je tko u* ..., str. 213–214; „Krleža, Miroslav“, *Hrvatski biografski leksikon*, mrežno izdanje; „Krleža, Miroslav“, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje; „Životopis“, *Krležijana*, mrežno izdanje.

6 Goran Miloradović, „Miroslav Krleža i pravaštvo. Prilog istoriji ideja i ideologija“, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 2019, str. 29–64 (у даљем тексту: Г. Милорадовић, *Мирослав Крлежа и*...). Видети и: Џ. П. Њумен, *Југославија у сенци рата*..., стр. 286–288. Видети и: „Мирослав Крлежа – Хрватски бог Маркс“, *Историјски додатак (приредио Иван Миладиновић), Новости*, Београд, 29. 5. 2023, стр. 21–28.

7 Ante Starčević, *Bi li slavstvu ili ka hrvatstvu*, Zagreb, 1867; Ante Starčević, *Ime Serb*, Zagreb, 1868; Ante Starčević, *Pasmina slavoserbska po Hrvatskoj*, Zagreb, 1876!

8 Davor Balić, „Iskazi Miroslava Krleže o Anti Starčeviću“, *Kroatologija*, br. 2–3, Zagreb, 2021, str. 143–160, 145. Колико је Крлежа ценио Старчевића говори и податак да га је помињао у 90 а старчевићевце и старчевићанство у 50 библиографских јединица – *Исто*, стр. 153.

9 Jere Jareb, „Bilješke sa sjednica poglavničkog vijeća 1943–1945. Iz zaostavštine dra Lovre Sušića“, *Hrvatska revija*, Jubilarni zbornik, Barcelona, 1976, str. 153–196, 161.

***

Мирослав Крлежа стицао је углед међу посленицима писане речи после Великог рата 1914–1918. године мењајући личне ставове о актуелним темама, али му је главна преокупација била судбина Хрвата и Хрватске. Тако је, рецимо, у тексту „Deset krvavih godina", објављеном 1924. у часопису *Književna republika*, суштински говорио о судбини Хрватске у Великом рату и првих шест година у јужнословенској краљевини – главни лик био је Стјепан Радић.[10]

***

Вођен пропагандистичком жељом да неки познати књижевник напише корисне текстове које би комунисти пласирали у више гласила у Европи и Совјетском Савезу под својом контролом, Јосип Чижински (Милан Горкић), као челник Комунистичке партије Југославије, предложио је да Мирослав Крлежа напише текст који би истовремено послужио сређивању прилика у партији. Крлежа је за то тражио новац.[11]

Крлежа је уређивао загребачки часопис *Danas*. У то време је излазио и часопис *Književnik*, који је уређивао Милан Дурман. Два уредника била су на супротним позицијама већ од 1932. године, када је међу такозваним прокомунистичким (социјалним) књижевницима започела расправа о смислу уметности и користи коју би могли имати од ње. Угледнији комунисти су сматрали да сукоб штети Партији, па је Јосипу Брозу речено да покуша да смири ситуацију. Броз у томе није успео пошто је Крлежа остао при својим ставовима.[12]

Однос комуниста и Мирослава Крлеже био је вишеслојан – од сукоба до сарадње! У свему томе Крлежин лични однос са комунистичким првацима био је одлучујући. Милован Ђилас написао је о Крлежи и следеће речи: „Krleža je u predgovoru crtežima Hegedušića (Krste – *примедба аутора*) *Podravski motivi* ustao protivu socijalne književnosti. Bio je napadnut od levičara, s kojima se obračunavao s visine i prezrivo, ali i ubedljivo."[13] Ђилас је схватио Крлежу после

10 Вукашин Зорић, „Од комичног хапшења до скупштинске трагедије: Слика Стјепана Радића у београдској грађанској штампи", *Годишњак за друштвену историју*, бр. 3, Београд, 2022, стр. 32–46, 32–33.

11 Nada Jovanović, „Milan Gorkić", *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd, 1983, str. 40.

12 Ј. Б. Т., *Аутобиографска казивања*..., 1, стр. 109–111.

13 М. Ђилас, *Идеал и професија*..., стр. 520.

два разговора, први је био у Београду а други у Загребу: „Kao da je umoran i iz drugog sveta, nekomunističkog. On je već bio rešio da ide svojim putem, samo je ćutao o tome.“[14]

***

Мирослав Крлежа је пре Другог светског рата припадао кругу критичара, углавном левичара из Загреба, који су хушкали против Милоша Црњанског, угледног књижевника. Један од повода за нападе представљало је подсећање на српске ратнике.[15] Крлежа није заборавио полемику, само ју је наставио на други начин: Марко Ристић написао је за *Енциклопедију Југославије* (Загреб, 1956, том 2, стр. 50) одредницу о Црњанском у којој га је окарактерисао као писца са фашистичким уверењима.[16] Хајка је настављена и утицала је на то да се Црњански из избеглиштва врати у Београд тек 1965. године.

***

Мирослав Крлежа дочекао је у Загребу повратак усташа из емиграције 10. травња 1941. али и улазак партизана 9. маја 1945. године. Није стрепео од Анте Павелића јер је добро познавао Милу Будака.[17]

Крлежа је био ухапшен у већој групи угледних Хрвата, једног Србина и митрополита загребачког Доситеја Васића.[18]

---

14 М. Ђилас, *Идеал и професија*..., стр. 524.

15 У зборнику текстова *О национализму и српском становништву* (Београд, 2012) Милоша Црњанског објављени су следећи чланци: „Оклеветани рат“, стр. 69–74 (*Идеје*, Београд, 16. 3. 1934) и „Мирослав Крлежа као пацифиста“, стр. 75–85 (*Време*, 22. 5. 1934).

16 Мило Ломпар, „Крлежина енциклопедијска арбитража“, *Дух самопорицања*, Нови Сад, 2012, стр.145–240 (у даљем тексту: М. Ломпар, *Крлежина енциклопедијска*...); Зоран Аврамовић, „Зашто је оклеветан Црњански“, *Црњански – Политичке и друге асоцијације*, Београд, 2023, стр. 35–55.

17 Новинар Ратко Дмитровић написао је кратак есеј о Крлежи у коме је његовим ратним годинама у Независној Држави Хрватској посветио половину текста. Имајући у виду стил аутора и бројне неутемељене тврдње (Крлежини преци били су Цинцари са Дојранског језера), тај текст није од битнијег значаја за историографију – „Мирослав Крлежа“, *Крст на крижу*, Београд, 2016, стр. 435–440 (у даљем тексту: Р. Дмитровић, *Мирослав Крлежа*...).

18 То су били: бан Дринске бановине Станоје Михалџић, последњи славонско-хрватско-далматински бан Антун Михаловић, др Иво Крбек, др Аугуст Кошутић, Мирослав Крлежа и супруга му Лепосава, неколико загребачких

„U ustaškom zatvoru Krleža je bio veoma malo. Izvadio ga je Mile Budak, Pavelićev doglavnik, takođe književnik i najveći ideolog ustaštva. Krleža je tada posetio i Pavelića – ne znam na čiju inicijativu. Budak ga je pred Pavelićem pljesnuo po ramenima i rekao mu: Ništa, Fric, ne brini, sve će biti u redu. Šta je tu razgovarano – Krleža nije pričao, a meni je bilo neugodno da ga ikada pitam o tome, kao i Augustinčića (Антуна – *примедба аутора*) o onoj skulpturi Pavelićevoj.“[19]

Није разјашњено зашто је Крлежа пређуткивао сусрете са поглавником. Можда је то чинио због (наводних) Павелићевих речи: „Господине Крлежа, Ви се никад нисте огрешили о Хрватство“!

***

Нема правих одговора на питање зашто Мирослав Крлежа није дошао у партизане чак и после прикључивања овом покрету Ивана Горана Ковачића и Владимира Назора, који нису били чланови Партије нити симпатизери комунистичке идеологије. О томе су једном приликом (после пробоја на Сутјесци 1943) разговарали Јосип Броз, Милован Ђилас и Владимир Назор. Назор је срео Крлежу у Загребу у годинама грађанског рата у Шпанији и питао га шта мисли. Крлежа му је одговорио да му је доста рата и свега шта је преживео у Галицији 1914/15. године.[20]

Док су се јединице совјетске Црвене армије приближавале Балкану, у Загребу се појављују идеје другачије од усташких – треба тражити помоћ од Англоамериканаца и њихових савезника! У тим комбинацијама помињано је и име Мирослава Крлеже у контексту да би њега, као старог комунисту, требало упутити у Москву.[21]

***

Крлежа се забринуо за свој живот маја 1945. стрепећи од могуће казне Јосипа Броза. Није се лагодно осећао када су га 18.

адвоката, Србин Тома Максимовић, директор компаније „Бата“ из Борова и други: Сведочење адвоката др Анте Шумановића из Загреба – *Хрватска–Далмација–Славонија–Срем...*, I, стр. 167.

19 М. Ђилас, *Идеал и професија*..., стр. 525–526. Видети и претходну фусноту.

20 М. Ђилас, *Револуционарни рат*..., стр. 311–312; М. Ђилас, *Идеал и професија*..., стр. 525–526. Видети и: Р. Дмитровић, *Мирослав Крлежа*..., стр. 436–438.

21 В. Ђуретић, *Употреба Русије и Запада*..., стр. 300. Аутор, међутим, за своју тврдњу не наводи никакав извор!

маја партизански официри посетили у стану и спровели у Београд. Тек код Славонског Брода чуо је да га воде Брозу, то јест генералима Миловану Ђиласу и Радовану Зоговићу, старим познаницима из „сукоба на књижевној левици“! Нема службених белешки о разговору Броза и Крлеже. Зна се да је овај други добио необично задужење у Загребу: требало је формирати Лексикографски завод који ће бити у обавези да будно контролише да се ни на који начин не упрљају комунистичка идеологија и партизанска борба. То је подразумевало и релативизацију злочина у Независној Држави Хрватској и лагано предавање свега тога забораву.[22]

Крлежа је најпре обновио уговоре са некадашњим сарадницима који су припремали такозвану хрватску односно усташку енциклопедију! Једна од форми релативизације злочина било је наметање лажних дилема српском народу о броју страдалих у концентрационом логору Јасеновац, наводећи га да деценијама расправља и никад не дође до краја те приче а све са намером да отклоне питање колективне одговорности и кривице хрватског народа. Уосталом, Броз и Крлежа су добро знали шта је очекивало немачки народ у процесу денацификације због служења нацистичком режиму. Зато се и дан-данас непрестано цитира да је за злочин почињен над Србима крива тек група усташа што су у два-три камиона пристигли из Италије![23]

***

На свечаној седници поводом 80-годишњице оснивања Југославенске академије знаности и умјетности, 28. децембра 1947, њен потпредседник Мирослав Крлежа читао је предлог о пријему Јосипа Броза у редове почасних академика и том приликом споменуо и Србе. Те Крлежине речи могле би се схватити и као одбрана од оптужби за колективну одговорност за злочине почињене над српским народом у Независној Држави Хрватској: „Tisućljetnji vjerski raskol između hrvatskog i srpskog naroda, to ukleto naslijeđe najmračnijeg Srednjeg vijeka, po stranim i trajno opasnim silama raspirivao do delirija uzajamnog istrebljenja, političko ludilo, koje se pred našim očima

22 Мило Ломпар, „Крлежа и Magnum Crimen“, *Канонизација Алојзија Степинца – изазови и одговори*, Београд – Стари Бановци, 2016, стр. 115–123 (у даљем тексту: М. Ломпар, *Крлежа и*...).

23 М. Ломпар, *Крлежа и*..., стр. 118; М. Ломпар, *Крлежина енциклопедијска*..., стр. 145–220; Упоредити однос Милована Ђиласа према Мирославу Крлежи после 1945. године – Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991, str. 85–89.

bilo rasplamtjelo do zločinačkih razmjera, moglo je da zauzme samoubilačke omjere, upravo zbog malograđanske nerazvijenosti naše društvene strukture. Da se to nije desilo, imamo da zahvalimo dalekovidoj i mudroj politici i pokretu što ga je Tito organizirao na uzvišenim principima slobodarstva i pravednosti, i na koncu njegovoj hladnokrvnoj i smionoj strategiji koja će u historiji našoj i međunarodnoj ostati kao jedna od najsmionijih epopeja ljudskog samoprijegora i junaštva."[24]

***

Крлежа се поново појавио на књижевној позорници већ у лето 1945. године и то као уредник новог часописа *Република*! Он је одмах у првом броју обзнанио програмске смернице за будућу хрватску књижевност.

Крлежа је 1915. године написао хвалоспев Конраду фон Хетцендорфу, начелнику аустроугарског Генералштаба – било је то време здружене немачко-аустроугарско-бугарске офанзиве на Србију!

Крлежа је 1946. године у *Борби* објавио текст „Стаљинова победа испред Москве", а на почетку сукоба Јосифа Висарионовича Џугашвилија Стаљина и Јосипа Броза Тита сврстао се уз другог.

Када је Милован Ђилас, први комунистички пропагандиста, на партијском форуму напао Крлежу због одређених застрањивања у предратним годинама, овај је то прећутао али је добио подршку од Броза: тај Ђиласов говор нигде није био објављен!

Прво велико задужење Крлежа је добио крајем 1948: постао је Брозов саветник! У том контексту треба посматрати и његов ангажман на надгледању изложбе средњевековне уметности на тлу Југославије, која је припремљана 1950. за Паризу, а потом пренета у Загреб! Крлежа је био аутор предговора у каталогу поставке.

***

Хрватски комунисти искористили су прве поратне године да на разне начине релативизују активности одређених личности из времена Независне Државе Хрватске. Најједноставније им је било да се усмере на културу у којој су владали Мирослав Крлежа и његови сарадници.[25]

24 *Krleža o Titu* (priredio Anđelko Malinar), Sarajevo–Zagreb, 1980, str. 106–107.

25 „Рехабилитација блиских Павелићевих сарадника", *Трговач српских политичких и културних бунара, Историјски додатак (*приредио Иван Мила-

Познато је да су бројни музички, ликовни, позоришни, филмски и други уметници, књижевници и спортисти присутни на јавној сцени у доба Независне Државе Хрватске, наставили несметано да раде у новој комунистичкој држави. Део њих градио је даље каријеру, неки чак и у Београду: диригент Ловро Матачић[26] (имао је чин домобранског потпуковника), што је дириговао усташким оркестром у Загребу и партизанским у Београду, пијанисти Мелита Лорковић[27] (снаха министра Младена Лорковића) и Зденко Марасовић, диригент Крешимир Барановић, глумица Марија Црнобори, ногометаш Стјепан Бобек који је играо у репрезентацијама Независне Државе Хрватске и Федеративне Народне Републике Југославије...

***

Југославенска влада основала је 5. октобра 1950. године Лексикографски завод ФНРЈ са седиштем у Загребу (од 1962. године Југославенски лексикографски завод, а данас, 2025. носи име Лексикографски завод „Мирослав Крлежа“) – Крлежа је био постављен за равнатеља и на тој функцији је остао до смрти 1981. године! Директор је поставио главног и одговорног уредника – био је то Мате Ујевић, некадашњи главни и одговорни уредник *Хрватске енциклопедије* (такозвана усташка енциклопедија), која је припремана у Бановини Хрватској а штампана (пет томова) у Независној Држави Хрватској. Ускоро су се јавили протести у партијским гласилима. Тако је 11. априла 1952. године у листу *Naprijed* објављен текст непотписаног аутора који оптужује Крлежу да је у заводу упослио „познате франковце и клерофашистичке интелектуалце“. Крлежа је бранио Ујевића и његово дело нагласивши да је *Хрватска енциклопедија* започета пре 1941. године. Ускоро је престало

диновић*), Новости*, Београд, 2023, стр. 25.

26 „Matačić Lovro“, *Tko je tko u*..., str. 259. Ловро Матачић написао је музику за стихове песме „Пјесма хрватске побједе“ Јерка Скрачића. Последњи стихови гласе: „Poglavniče, Vođo, čežnjo svih Hrvata! Nek te živi dugo providnosti moć./ Čvrsta tvoja ruka neka nama vlada/ Sveta Volja Tvoja nek nam bude Vođ.“ Песма са музиком емитована је пре доласка Анте Павелића у Загреб – Мило Ломпар, *Дух самопорицања*, Нови Сад, 2012, стр. 226–227!

27 „Lorković Mladen“, *Tko je tko u*..., str. 237; „Lorković, Melita“, *Hrvatski biografski rječnik*, mrežno izdanje. Мелита Лорковић није била удата за Младена Лорковића већ за његовог брата – Вукашин Р. Перовић, *Енциклопедијски и политички коментар „геносида“ – Прва четничка енциклопедија*, I–2, Минхен, 1969, стр. 105–106.

свако помињање Ујевића, а прави разлог може се наслутити: иза Мирослава Крлеже стајао је Јосип Броз!

Србин из Хрватске, партизански првоборац и генерал Раде Жигић страдао је на Голом отоку 1954. године. Замерено му је што је говорио о остацима усташких кадрова у Југославенској академији наука и умјетности.

***

Пола века Крлежа је словио за стожера идеологизације јавне свести, подупрте из врха државног и партијског апарата и нико није смео да оспори његову књижевну вредност.

Он је давао одлучујући идеолошки печат у *Енциклопедији Југославије*, најзначајнијем пројекту Лексикографског завода. Многи уредници из Србију давали су оставке пошто су његови захтеви били у сукобу са историјским садржајима!

Крлежино схватање српско-хрватских односа, којим је прожет дух *Енциклопедије Југославије*, проистиче из франкофилских корена преобучених у марксизам, како је то још 1924. уочио Станислав Винавер, ратник и књижевник, недвосмислено указујући на малограђанштину у свему томе.

Основна Крлежина перцепција хрватског национализма је да је он реактиван и дефанзиван, то јест проста последица великосрпског национализма и хегемонизма који се упирао да опстане и у комунистичкој Југославији.[28]

Заогрнут правом партијског повереника у енциклопедијским пословима, Крлежа ће Коминтернине, а потом титоистичке ставове, усмеравати у правцу што ће наводити на идеју о српској кривици.

Православље и српска ратничка и ослободилачка традиција су још у међуратном периоду били његова омиљена мета у текстовима и пародијама, што је покривао апстрактним и патетичним пацифизмом!

***

Мирослав Крлежа је доспео педесетих година у жижу југословенске јавности када је поново штампана његова прича настала 1919. године. Реч је о „Smjena na Jasenovačkoj stanici“, поново обја-

28 Мило Ломпар, „Крлежина енциклопедијска арбитража“, *Дух самопорицања*, Нови Сад, 2012, стр. 145–220.

вљеној априла 1954. у загребачком часопису *Republika*, у којој је писало и ово: „Beč gladuje. Austrije nama. Rulja je zavladala svijetom, rat su dobili balkanski cigani. Kakva li sramota.... A tko nas je pobijedio? Ovi ušljivi balkanski cigani koji čitava dana žvaću luk i pljuckaju po apsanama, ova nepismena bagra za vješala. Toj danas Europa vjeruje i dala joj je u ruke nekakve barjake."

На поменути текст реаговао је Антоније Тодоровић, ратник из балканских ратова и Великог рата (1912–1918), потом официр Југословенске краљевске војске пуковник: написао је писмо које је потом било умножено у више примерака и читало се у пробраном друштву. Тодоровић је бранио част српских војника питајући Крлежу да ли је тешке речи написао као лично осећање или је то слушао у својој средини. Ускоро је пуковник ухапшен и без суђења упућен на робију у Сремску Митровицу.[29]

Годину дана од објављивања, 30. марта 1955, на пленуму Удружења писаца Србије, глумац Милан Пузић прочитао је Крлежин запис. Том приликом Милан Богдановић је оценио да је Тодоровићево писмо пример шовинизма, а потом је наводио примере када је Крлежа позитивно говори о Србима и Београду. Очито да је и овом приликом одлука о судбини пуковника Тодоровића била донета на највишем државном нивоу, јер је била реч о заштити Крлеже. Тодоровић је ослобођен на интервенцију Војина Лукића, једног од челника Савезног секретаријата унутрашњих послова.[30]

---

29 Антоније Тодоровић је, осим осталог, питао да ли су те речи израз његовог мишљења о српској војсци, односно о српском народу уопште, да ли се сматра побеђеним као Хрват или као фелдвебел аустријске војске, и зашто своје записе о рату није штампао пре шестојануарског режима, него тек 35 година касније. Уз подсећање на подухвате српских војника, који су, између осталог, убрзаним маршем стигли од Солуна до Далмације, Тодоровић је отворено писмо завршио речима: „Не заборавите, господине Крлежа, да Вам српски народ неће да заборави ову увреду, јер сте и пре извесног времена пљували по београдском гробљу (Ваша полемика са Левантинцима) – а сада пљујете милион гробова палих хероја српског народа... Хероја Првог светског рата, чији су гробови расејани на три континента."

Интегрална верзија Тодоровићевог писма објављена је у тексту „Писмо које се од јавности крило шест деценија", постављеном на неколико интернет портала, на пример „svetosavlje.org" (2012), „iskra.rs" (2023) итд!

30 Р. Поповић, *Крлежа и*..., стр. 83–84 и 91. Упоредити: „Krležijana – Polemike", Leksikografski zavod Miroslav Krleža, mrežno izdanje. https://krlezijana.lzmk.hr; Видети и: Биљана Вучетић, „Прилог за биографију Антонија Тодоровића (1880–1971)", *Историјски часопис*, бр. 2, Београд, 2007, стр. 265–277, 276.

***

Поучен искуством са причом из 1919. године, Мирослав Крлежа са сарадницима, од 1957. године другачије приступа припремама за прештампавање текстова објављених у годинама иза Великог рата, сарадници на том послу су мењали старе верзије тако што су их ублажавали и избацивали одређене квалификације (углавном антисрпске) и додавали нове прилагођене комунистичкој идеолошкој симетрији (братству и јединству).[31]

***

Какав је утицај Мирослава Крлеже на релативизацију и кривотворење појединих историјских догађаја показује пример трагедије у селу Керестинцу, недалеко код Загреба.

Реч је о следећем: 16. априла 1936, у старом дворцу некадашњег бана Антуна Михаловића у селу Ракитју код Керестинца недалеко од Загреба, убијено је десет особа (већина су били Срби): осморица мушкараца, једна жена и једна девојчица. Масакрирали су их сељаци из тог краја, под оптужбом да су „четници". У масакру је учествовало неколико хиљада Хрвата које су примитивном демагогијом подстакли истакнути чланови Хрватске сељачке странке. Оптужене за убиства су бранила 23 врхунска адвоката (Влатко Мачек, Анте Трумбић, Иво Политео и други из врха Хрватске сељачке странке). Судски процес је постављен као политичко, а не као правно питање и завршио се ослобађањем оптужених услед недостатка доказа. Иначе, сутрадан после злочина провладина и опозициона штампа су потпуно различито известиле о том догађају. Временом су нестајали изрази „покољ" и „крвопролиће" које је заменио нови термин „догађај".[32]

Од маја до јула 1941. у дворцу је био усташки логор за комунисте. Приликом покушаја бекства већина тих логораша је убијена. У *Енциклопедији Југославије*, у одредници „Керестинец", помињу се догађаји из 1941, али не и они из 1936. године. После рата дворац је преуређен у туристички објекат. Михаловићевог имена нема у *Енциклопедији Југославије*. Предлог да оно буде уврштено главни уредник Мирослав Крлежа одбио је речима: „Може се брисати. Посљедњи хрватски бан жалосне успомене. Чувени радикал, роја-

31 Г. Милорадовић, *Мирослав Крлежа и*..., стр. 34–35.

32 Горан Милорадовић, „Хрватски 'Рашомон': Југословенска штампа о покољу у Керестинцу 16. априла 1936. године", *Токови историје*, бр. 1, Београд, 2020, стр. 11–46.

листа, керестиначки властелин, противу кога су сељаци дигли устанак 1936. и побили неколико четника у Керестинцу."[33] То је, у основи, била интерпретација Хрватске сељачке странке из 1936. године поменутог трагичног догађаја, коју су хрватски комунисти озваничили на посебан начин, на инсистирање Мирослава Крлеже!

***

Нада Маринковић, новинар и писац, забележила је 1956. године свој разговор са Исидором Секулић. На помен Мирослава Крлеже, Секулићева је одговорила: „Taj živi uz presto, lako je njemu. Štampa šta hoće i gde hoće... Gleda sa visine, mi smo za njega primitivci, ćevapi i crni luk, ćepenci i popljuvani muvama..."[34]

***

Крлежа је шездесетих година 20. века око себе окупио ондашњу хрватску елиту: књижевници, научници, уметници, политичари и генерали. Огласили су се 1961. часописом *Forum* а 1967. године Декларацијом о хрватском језику. Један од најближих Крлежиних пријатеља и сарадника био је генерал Иван Рукавина, 1941–1943. командант Главног штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Хрватске, удаљен из војске 1967. због националистичког деловања, активни учесник такозваног Хрватског пролећа због чега је искључен из политичког живота (али се вратио 1990. године).[35]

Декларација о хрватском књижевном језику (15. март 1967) најавила је талас догађаја познат као Маспок (Масовни покрет или Хрватско пролеће), који је кулминирао 1971. године. Узрок немира било је незадовољство степеном постојећих националних права Хрвата и статусом Хрватске у југословенској федерацији. Јавно су изношени захтеви да Хрватска буде суверена држава хрватске нације; тражено је да њен суверенитет не буде дељен са другим нацијама (тј. Србима); одбациван је став да је настала у Народноослободилачком рату 1941–1945, јер она, како су тврдили, већ хиљаду година има свој државно-правни континуитет![36]

33 *Исто*, стр. 42.

34 Р. Поповић, *Крлежа и...*, стр. 92.

35 „Rukavina, Ivan", *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje; *Krležijana*, mrežno izdanje.

36 Ф. Туђман, *Беспућа...*, стр. 58–60.

***

После проглашења Декларације о положају хрватског језика, Крлежа је, због критика из врха Савеза комуниста Југославије, поднео оставку на чланство у Централном комитету Савеза комуниста Хрватске, а генерал Фрањо Туђман је избачен из Савеза комуниста Хрватске и смењен са позиције директора Института за хисторију радничког покрета Хрватске.[37]

Неколико година пре поменуте декларације, започело је пријатељство генерала Туђмана и књижевника Крлеже. Крлежа је сасвим другачије гледао на партизанску револуцију и уопште новију историју. Туђман је дошао из Београда у Загреб где је 1961. добио запослење у Институту за хисторију радничког покрета Хрватске. Слични погледи су их зближили и започета је сарадња на дугорочним пројектима. Око њих двојице ускоро се окупио круг истомишљеника – интелектуалци, уметници и понеки партизански борац – који су заступали супротне ставове од званичне комунистичке политике.

Пријатељство Крлеже и Туђмана окончано је после пораза такозваног Хрватског прољећа 1971. године, остало је само међусобно уважавање.[38]

Туђман је Анту Старчевића сматрао „хрватским великаном", „утемељитељем модерне хрватске националне свијести" и „највишим изразом хрватског националног бића". Често га помиње у књизи *Bespuća povijesne zbiljnosti*, у настојању да оспори везу између правашке идеологије и усташке праксе на коју су показивали поједини српски историчари.[39]

***

Добрица Ћосић састајао се са Мирославом Крлежом у разним приликама од 1949. године у Београду и оставио је записе о разговорима.

После прославе партизанске (такозване) Ужичке републике 1961. године, Мирослав Крлежа желео је да посети родно село Драгише Васића, кума са венчања. Сељани, међутим, нису желели

37 Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb, 1990, str. 58–60 (у даљем тексту: Ф. Туђман, *Беспућа*...).

38 Фрањо Туђман је поштовао Мирослава Крлежу као уметника и политичког мислиоца, па је 1990. године устврдио „да је у програм Хрватске демократске заједнице интегрирано и крлежијанство"!

39 Г. Милорадовић, *Мирослав Крлежа и*..., стр. 52–53.

да помогну у организацији посете јер су се бојали Слободана Пенезића и Александра Ранковића. У Београду му је Добрица Ћосић поклонио неколико писама које је Васић писао генералу Драгољубу Михаиловићу. Реч је о писмима која су пронађена у Михаиловићевој архиви приликом хапшења 1946. године. Нема трагова како су писма доспела код Ћосића. Милован Ђилас је писао да је то дато Ћосићу у временима кад је припремао грађу за роман *Деобе*.[40] Потоња судбина Васићевих писама је непозната.[41]

Ћосић и Крлежа су се виђали и каснијих година, о чему сведоче записи. Тако је Ћосић забележио: „Godinama smo se viđali, dugo razgovarali o svemu i svačemu i stekao sam utisak da Krleža nije imao nikakvo poštovanje za Srbe i Srbiju. Na primer, bio sam sekretar Saveznog odbora za proslavu 150-godišnjice Prvog srpskog ustanka 1954. godine (predsednik je bio Aleksandar Ranković, a Krleža jedan od članova, ali nije došao ni na jednu sednicu... Prema Isidori Sekulić je imao ironičan odnos, kao i prema Andriću – po njemu je to poetika 'plavih čarapa'. Crnjanskog je cenio kao pisca ali ga je nipodaštavao kao čoveka. Nas takozvane moderniste nije voleo."[42]

Састанци Ћосића и Крлеже су престали почетком децембра 1964. године, на Осмом конгресу Савеза комуниста Југославије. Партија се на том конгресу определила за конфедерални систем. „Krleža je istrajno branio partijsku orijentaciju a uz to bio je protiv izjednačavanja domobrana i četnika tvrdeći da su domobrani u odnosu na četnike – nevini... A najoštriji sukob izbio je oko Jasenovca i broja srpskih žrtava. Tvrdio je da je u Jasenovcu stradalo između 40.000 i 60.000 Srba a ne 600.000 ili 700.000, kako tvrde naši istoričari."[43]

Добрица Ћосић је записао: „Ideološki konzistorijum srpske kulture, dakle, nije bio u ideološkim komisijama Saveza komunista na

40 Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1989, str. 264 (у даљем тексту: М. Ђилас, *Револуционарни*...).

41 У жељи да помогнем у трагању за садржајем писама, крајем фебруара 2024. године замолио сам једног колегу историчара из Загреба (у кога сам имао поверења) да истражи све архивске фондове за које сам претпостављао да би у њима могла да се чува лична архива Мирослава Крлежа. Нажалост, писма нису пронађена. Једина утеха у том залудном послу јесте тврђење радника запослених у спомен-музеју Мирослава и Лепосаве Крлежа да су припадници Управе државне сигурности Хрватске 1981. године долазили у музеј и однели неколико кутија разне архивске грађе.

42 Р. Поповић, *Крлежа и*..., стр. 158.

43 Р. Поповић, *Крлежа и*..., стр. 158.

Novom Beogradu, nego u centralnoj redakciji *Enciklopedije Jugoslavije* u Zagrebu, kojom je suverenski vladao Miroslav Krleža. Ta Centralna redakcija EJ i Miroslav Krleža, izvršili su ideološko prevrednovanje istorije i kulture srpskog naroda; oni su po svojim kriterijumima odlučivali i odlučili su šta je napredno, jugoslovensko, socijalističko. A u toj centralnoj redakciji LZ sedeli su hrvatski frankovci, ustaški i protoustaški intelektualci, antisrbi i 'Jugosloveni' Titovih svojstava i ciljeva."[44]

Ћосић је забележио и ове речи: „Izuzetnu ulogu u srpskoj kulturi pod vlašću Komunističke partije imao je Miroslav Krleža... On je čitavu srpsku kulturu, osobito duhovnu baštinu srpskog naroda, držao pod svojim ideološkim 'jugoslovenskim' lenjirom i šestarom... Bilo je napredno i socijalističko ono što je Krleža i uzgred, za ručkom i večerom kod Marka Ristića, Oskara Daviča, u Klubu književnika ili 'Mažestiku' proglasio naprednim i socijalističkim..."[45]

Последице партијске политике у култури могу се сажети у следећу реченицу: „Таква је, уосталом, била тоталитарна присила која је владала Југославијом: чизма маршала Тита није газила све 'братске народе' подједнако – њена гвоздена пета била је намењена источној половини земље"![46]

После наведених речи остаје горко питање како прихватити следећу тврдњу: „Miroslav Krleža je, sviđalo se to nekome ili ne – i deo srpskog kulturnog nasleđa. Kakvog i kolikog – o tome će suditi vreme".[47]

Трагање за одговором на питање ко је, осим Јосипа Броза, Србима натурао Мирослава Крлежу, требало би да почне са хвалоспевима које је исписивао Милован Ђилас.[48]

***

(На Крлежиној сахрани 1981. у Загребу говорили су Владимир Бакарић, Јаков Блажевић, Душан Драгосавац и Цвијетин Мијатовић, тада председавајући Председништва Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.)

---

44 Р. Поповић, *Крлежа и*..., стр. 159.

45 Dobrica Ćosić, *Promene*, Нови Сад, 1992, стр. 6; Р. Поповић, *Крлежа и*..., стр. 102.

46 Горан Милорадовић, „Хегемонисти и револуционари: КПЈ и културна елита у Југославији средином 20. века", *Историја 20. века*, бр. 2, Београд, 2007, стр. 371–389, 386.

47 Р. Поповић, *Крлежа и*..., стр. 7.

48 Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991, str. 38–47.

9.8. Хрватски комунисти као настављачи франковачке и хаесесовске политике

Тешко је утврдити ко је први поредио франковачку и комунистичку идеологију и њихов однос према српском националном питању. Зна се да је историчар мр Симо Живковић 1992. године у тексту „Франковачка идеологија – идеологија дезинтеграције Српства" (који се лако може пронаћи на интернету) устврдио да су хрватски комунисти, у ствари, интимно били франковци јер су прихватили њихов пројекат чисте хрватске националне државе.[1]

Идеја о стварању велике Хрватске на основама такозваног државног и историјског права, од Павла Ритера Витезовића, Анте Старчевића, Еугена Кватерника, Јосипа Франка, Стјепана Радића, Иве Пилара, Анте Трумбића, Владимира Мачека, Доминика Мандића, Милана Шуфлаја до Анте Павелића, била је прихваћена и од знатног дела комуниста Хрвата (Андрије Хебранга који је то исказивао отворено и Владимира Бакарића, што се томе приклањао потајно). Наиме, постоји низ чињеница које показују да су припадници врха Комунистичке партије Хрватске у годинама Независне Државе Хрватске спроводили великохрватску политику према српском народу. Та политика – стална, упорна и доследна – настављена је и у годинама по завршетку рата 1945, и окончана 1991, а о томе сведочи више примера.[2]

***

Хрватску мегаломанију према територијама узроковало је више разлога. Један од њих могао би бити намера да се у „новој" (комунистичкој) Хрватској релативизује и преда забораву злочин који су починили припадници хрватског народа над српским у Независној Држави Хрватској. Једна од спорних територија у оквиру Независне

1 По безброј тврдњи, на франковачким позицијама је и књига Душана Биланџића *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999.

2 Тако је, на пример, Мирослав Крлежа у предговору књизи сликара Крсте Хегедушића *Podravski motivi* (Zagreb, 1933) написао о Старчевићу: „Najlucidnija naša glava koja je našu stvarnost promatrala najpreciznijom pronicljivošću i koja je u stvarnosti dala slike za jedno čitavo stoljeće književno i govornički najplastičnije, jest glava staroga Ante Starčevića" – Ante Starčević, *Misli i pogledi* (sastavio Blaž Jurišić), Zagreb, 1971, str. 16.

Државе Хрватске била је Срем.[3] Тај проблем није лако разумети, па је потребно подсетити се одређених чињеница из прошлости.

Друга спорна територија била је Босне и Херцеговине. Хрватске претензије заснивају се на наводном угарско-хрватском договору из 1202. године и чињеници да је средњовековна босанска држава кратко била под угарском влашћу 1137. године. Та владавина није могла да буде основа великог међусобног утицаја непостојеће Хрватске и Босне и Херцеговине.[4] Нема поузданих чињеница да би се закључило да је нешто друго у питању. Хрватска геополитика се темељи на праву наследства некадашњег аустријског царства и тврдњи да су Хрвати наследници њених територија са становништвом римокатоличке вере!

***

Српско национално питање појавило се почетком 19. века на историјској сцени Балкана подстакнуто устанцима против турске владавине, али је своју геополитичку димензију задобило после тајног списа „Начертаније" Илије Гарашанина (1844), намењеног српском кнезу Александру Карађорђевићу и објављене збирке народних песама и програмског текста „Срби, сви и свуда" Вука Стефановића Караџића (1849).

Стицајем историјских околности у расплету такозваног Источног питања, Србија је на Берлинском конгресу (1878) добила независност. У тим временима, међутим, Србија постаје сметња германским претензијама према Истоку. Први озбиљнији сукоб збио се у такозваном Царинском рату 1908. године који је Србији наметнула Аустроугарска.

---

3 Кад је реч о хрватско-српском односу према проблему територијалног припадања области Срема у периоду између два светска рата видети: Mira Radojević, „Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine 1918–1918", *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 1996, str. 39–74 (у даљем тексту: М. Радојевић, *Српско-хрватски спор*...). Видети и: Василије Ђ. Крестић, „Великохрватске претензије на Војводину", *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 11, Београд, 2017, стр. 7–28! Пажљивим упоређивањем два поменута текста уочава се да је Крестић плагирао рад Радојевићеве преписивањем читавих пасуса промениви само понеку реч, а као извор навео је њен текст! Крестић је уз поменути текст, додао један о Босни и Херцеговини („Хрватске претензије на Босну и Херцеговину", *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 9, Београд, 2015, стр. 229–251) и објавио га као посебну књигу: *Великохрватске претензије на Војводину, Босну и Херцеговину / Greater Croatian pretensions to Vojvodina and Bosna and Hercegovina*, Београд, 2017.

4 А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 21.

Српско питање решавано је и балканским ратовима 1912–1913. године. А онда је 1914. уследио напад Аустроугарске на Србију који се ускоро прерастао у светски, Велики рат.

Ратни циљеви Краљевине Србије 1914. године, дефинисани од председника владе Николе Пашића и регента и престолонаследника Александра Карађорђевића, послали су ту државу у историју.

Други део српског националног питања испољио се на територији аустријског царства средином 19. века.

У околностима националних револуција у Европи 1848. године представници српског народа у Угарској, на својој великој Мајској скупштини (15. мај 1948) у Сремским Карловцима прогласили су Српску Војводину која би обухватала Срем с Границом, Барању, Банат с Бечејским диштриктом и Шајкашким батаљоном и Банат с Границом и Диштриктом кикиндским. По плану, Војводина би ступила у политички савез са Хрватском, Славонијом и Далмацијом. Идеју је прихватио и Хрватски сабор, али је инсистирао да Сремска жупанија чини део троједне краљевине. Био је то почетак дугог процеса спорења око мале територије!

Цар Фрањо Јосип II, 18. новембра 1849. године, као својеврсну награду српском народу за лојалност у борби против Угарске, прогласио је Војводство Србије и Тамишког Баната које је обухватало Бачку без Шајкашког батаљона, Банат без тамошњег војног подручја, а од Срема само Илочки и Румски срез; преостали део Срема припао је Троједници, то јест Славонији. То се већим делом уклапало у залагања надбискупа ђаковачког Јосипа Јураја Штросмајера.[5]

Војводство је нестало 27. децембра 1860. године, такође царевим декретом: велики део припојен је Угарској док је Срем спојен са покрајином Славонијом и у њеном саставу остао све до краја 1918. године. Мада су Срби одговорили Благовештенским сабором и захтевом за обновом Војводства, расправе су безуспешно настављене готово све до 1918. године.

***

Прва јужнословенска држава Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевина Југославија није била довршена држава: растурана је двоструко – кроз административно дезинтегрисање српских територија и

5 Славко Гавриловић, „Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века“, *Историја српског народа*, V–2, Београд, стр. 60–99.

решавање такозваног хрватског питања које је задобило посебну форму стварањем Независне Државе Хрватске (кроз усташку револуцију) и комунистичку револуцију 1941–1945. године.

Политика Комунистичке интернационале и њене чланице Комунистичке партије Југославије према српском националном питању могла би се окарактерисати као антисрпска.

Комунистичка Југославија била је по вољи словеначких и хрватских комуниста.[6]

Српству је намењена подела на седам територија (републике и покрајине, без Словеније) и свођење на србијанство.

Будући положај Срба у Хрватској био је очит из следећег примера.

Почетком 1945. године Душан Чалић је казао да је Српски клуб већника мален по броју чланова па би требало основати знатно шире тело које би заступало интересе српског народа у Хрватској. У Шибенику је марта исте године организовано саветовање Срба Далмације и том приликом је изабран Иницијативни одбор који ће се бавити српским питањем. Крајем октобра 1945. године организован је Први конгрес Срба у Хрватској.

Андрија Хебранг је тада био у Београду. Сазнавши за припреме и програм конгреса оценио је то као замах српског национализма. Можда му је основу за такву реакцију пружио пропагандни програм конгреса: сликар Едо Муртић требало је да главни трг у Загребу украси големим платнима високим 20 до 30 метара с ликовним мотивима из српске националне историје (Крунисање цара Душана, Сеоба Србаља и слични мотиви). Идеју за сликарски пројекат дао је Душан Бркић, па је упутио Муртића у Београд да тамо набави сликарски материјал. Муртић је истог момента позвао Хебранга и пренео му каква је замисао пројекта. Хебранг је позвао Бркића захтевајући да „odustane od nakaradnog kićenja Zagreba".[7]

А. Франковци и комунисти о хрватском питању

Последице хрватске политичке пропаганде посебно су биле кобне по југословенску државу, јер је њихове стереотипе прихва-

6 Једну од корисних студија за разумевање српског питања објавио је историчар и правник Бранко Петрановић под насловом *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993.

7 Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 127. Ауторка као извор наводи следеће: Edo Murtić, „Dnevnik o Jugoslaviji", *Vjesnik*, Zagreb, 18. travanj, Zagreb 1990, str. 5.

тила Комунистичка партија Југославије и уградила их у сопствени пропагандно-политички апарат, чије се деструктивно дејство протеже до данашњих дана.

Једна од франковачких тврдњи била је она о српској кривици за све негативно што се догађало у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца касније Југославији. Ту су тврдњу подржавали бројни представници Римокатоличке цркве у погодним приликама.

Комунистичка интернационала (Коминтерна) нападала је Краљевину Југославију као неправедну. У том контексту предлагала је југословенским комунистима да користе франковачке пароле што су се могле чути: „Напоље сви српски окупатори, чиновници и жандарми", „За служење војне обавезе у родном крају".[8]

Настојање председника владе Милана Стојадиновића да сачува јединство државе супроставило га је Владимиру Мачеку, Хрватској сељачкој странци и другим водећим хрватским политичарима који су се залагали за стварање самосталне хрватске државе. Тридесетих година Хрватска сељачка странка је сабирала сва хрватска незадовољства јужнословенском државом и успешно их у разним формама предводила у бојкоту до 10. априла 1941. године.

Хрватска сељачка странка је представљала једну од најмоћнијих сељачких странака у Европи, јер је уз себе имала полувојне формације (налик онима у Мађарској и Румунији), културне и економске организације и у чврсто организовану масу окупљала велики део хрватског становништва Краљевине. Хрватске масе су додатно присиљавале хрватске политичаре на залагање за екстремна решења, као што је било стварање самосталне државе, што је само последица непрестане непријатељске политике према Југославији.

Јачање хрватског сепаратизма у земљи подржала је терористичким акцијама усташка емиграција. Уз хрватска сепаратистичка настојања Милан Стојадиновић се суочио и са другим сепаратистичким тенденцијама као што су биле македонска и шиптарска (албанска).[9]

Сепаратистички фронт у земљи ојачан је кроз непријатељску делатност комуниста према држави и влади. Додатна подршка интензивирана је од времена оснивања Комунистичке пар-

8 Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање 1919–1935*, Београд, 1983, стр. 251.

9 Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Beograd, 2002.

тије Хрватске 1937. године и од тренутка када је доминантна улога у Комунистичкој партији Југославије додељена из Коминтерне Јосипу Брозу.

Уз сву специфичност унутрашње политичке ситуације утицај су имали и догађаји у државама у окружењу, што је допринело додатном јачању позиција разних националних покрета у Југославији. Ватикан је јачао директну подршку хрватском покрету, док су сепаратистичка настојања подстрекивана из Бугарске и Албаније.

Б. Проблем граница Хрватске и Србије

Усташка влада покушала је уз немачку помоћ да задобије већу територију од оне која је била одређена у директиви Адолфа Хитлера о нападу на Краљевину Југославију од 27. марта 1941. и у договору на конференцији у Бечу 19–21. априла о подели освојене државе. Проблем источне границе разрешен је договором 10. октобра 1941: граница је ишла од ушћа Саве у Дунав током те реке у правцу севера до ушћа Драве у Дунав.[10]

Хрватски планови о источној граници на Дунаву одавно су постојали: Стјепан Радић, вођа Хрватске пучке сељачке странке, једног од најутицајнијих политичких чинилаца, тражио је 1900. године да Земун припадне Хрватској, а 1905. године тврдио да Срем мора бити угарски или хрватски а никако српски. Он је тај став заступао и после 1918. године. Мада је добро знао чињенице о националној припадности становника тог простора (Срби 46%, Немци и Мађари 28% и Хрвати 26%) ипак је инсистирао на старом ставу. Од тога није одступао све до смрти 1928. године, негирајући стварне податке о националном саставу становништва (смањујући проценат српског а увеличавајући хрватског).[11]

Радићев наследник на челу Хрватске сељачке странке Владимир Мачек такође је инсистирао да Срем треба да припадне Хрватима. Он је, на пример, у разговору са краљем Александром Карађорђевићем 4. и 5. јануара 1929. године захтевао посебну хрватску јединицу чије би границе ишле линијом „од Земуна до Котора".[12]

10 О проблему разграничења видети и следећа документа – ВА, НДХ, *Исто*, 213-7/1; 235-9/3; *Исто*, 235-38/3; *Исто*, 235-50/2; *Исто*, 236-7/3; *Исто*, 237-7/2.

11 Више о томе у: Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и Хрвати*, Београд, 1995.

12 В. Мачек, *Мемоари*, стр. 83–85. Упоредити: Ј. Јареб, *Пола стољећа...*,

Анте Трумбић је био сагласан с Мачеком да је Србија „колективно одговорна“ за хегемонију, па је помињао да би такозвани пречански Срби требало да раскину са Србијом како би се могло започети прављење санитарне линије на Дрини, Сави и Дунаву.[13]

Мачекови помоћници, Аугуст Кошутић и Јурај Крњевић, били су нешто захтевнији пошто су тражили територију с источне стране Дунава, то јест до Суботице до Илока.[14]

Први Хрват који је одбацио такозвана државна и историјска права Хрвата био је Јосип Смодлака. Он је 1920. године, у свом конципирању устава Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, предлагао 12 самоуправних покрајина, а једна од њих била би Војводина са комплетним Сремом.

Видовдански Устав из 1921. године представљао је основу за нову административну поделу: држава је подељена на 33 области: некадашња Војводина обухватала је четири: Сремску област чинио је Срем до Земуна (седиште у Вуковару); Бачка област се састојала од дела Бачке и Барање (седиште у Новом Саду); Београдска област обухватала је остатак Бачке (седиште у Београду) и већи део Баната док је мањи део Баната припао Подунавској области (седиште у Смедереву). Ново административно организовање је у сваком погледу усмерило Војводину ка некадашњој Србији.

***

Најтеже питање у Краљевини Југославији било је такозвано хрватско питање. С обзиром на то да су се у припреме новог устројства укључили Британци (посредством својих штићеника у Хрватској сељачкој странци) и преко утицаја на кнеза намесника Павла Карађорђевића, проблем је делимично разрешен 26. августа 1939. године проглашењем Бановине Хрватске на основу договора Драгише Цветковића, у својству председника Југословенске краљевске владе, и Владимира Мачека, председника Хрватске сељачке странке. Тако је Југославија федерализована: нова бановина задобила је многе атрибуте државе; територије које никада нису биле у оквирима једне државе сада су се нашле у новој творевини.

44–45. Покрајине које је набројао Мачек поменуте су и у прогласу Комунистичке партије Југославије од 15. априла 1941. године – *Зборник НОР-а*, II–1, стр. 5–7.

13 М. Радојевић, *Српско-хрватски спор*..., стр. 50.

14 М. Радојевић, *Српско-хрватски спор*..., стр. 39–74.

Мачек је, међутим, само три дана касније од потписивања споразума нагласио да он није комплетан, то јест да ће се дорађивати, а то је практично значило додавање нових територија Бановини Хрватској, делова Срема и Бачке! То се уклапало у планове о аутономији Војводине у некаквој будућој реорганизацији Краљевине Југославије. Мачек и руководство странке планирали су да марта 1940. одрже велики скуп на коме би прогласили припајање Барање и Бачке Бановини Хрватској. Краљевска влада је, имајући у виду да је и српска страна заказала супротстављено саборовање, осујетила оба плана због ризика од могућег сукоба и крвопролића.[15]

Посебна пажња у хрватским плановима била је посвећена Буњевцима и Шокцима којима се припремала кроатизација. У истом контексту треба посматрати и хрватско играње на савезништво са Мађарима и Немцима против Срба.

Хрватске претензије на Срем, Барању и делове Бачке остварене су делимично априла 1941. године после напада Немачке и њених савезника на Краљевину Југославију и њеног потоњег распарчавања: Независна Држава Хрватска задобила је читав Срем до Земуна, док су Барања и Бачка припојене Мађарској.

***

Историчар Веселин Ђуретић је сматрао да су од почетка рата у Краљевини Југославији издвојила два концепта решења хрватског проблема. Први је остваривао поглавник Анте Павелић у Независној Држави Хрватској у најекстремнијем антијугословенском и антисрпском смислу. Други је испотиха реализовао маршал Јосип Броз кроз револуционарну борбу у име новог југословенства. Код Броза је крајњи циљ био прикривен, код Павелића је био оличен у српској крви. После капитулације Италије започело је прикључивање Хрвата партизанским јединицама. Схватили су да партизанска војска није великосрпска, већ и да се бори за слободну Хрватску.[16]

***

Други пример настављања франковачке политике кад је реч о комунистима Хрватима оличава проблем границе федералних

15 М. Радојевић, *Српско-хрватски спор*..., стр. 65.

16 Веселин Ђуретић, *Употреба Русије и Запада. Обмане Савезника зарад великохрватске политике*, Београд, 1997, стр. 126–127.

република Хрватске и Србије 1945. године.[17]

Јосип Броз говорио је 14. маја 1945. године о границама и на оснивачком конгресу Комунистичке партије Србије. Казао је да не би требало да буде спора око њих и додао да федералне јединице не треба сматрати самосталним државама.[18]

На митингу у Загребу 21. маја 1945. године Јосип Броз је истакао да границе међу будућим републикама не би требало да деле већ да спајају народе. Мада су те речи биле контрадикторне, била је јасна порука хрватском народу – да се не боји српске хегемоније над другим народима и, посебно, Хрватима.[19]

Поовлачење граничних линија било је у духу комунистичко-партизанских тврдњи о југословенству.

Цртање међурепубличких граница почивало је делом на националном а делом на историјском начелу. Због мешовитог састава становништва није било могуће стварати чисто националне републике. Републике су биле дефинисане као суверене домовине суверених народа: Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Србија и Македонија. Националне мањине имале су иста права и обавезе као и народи. Оне су биле дефинисане као део сопствене нације, на пример, српска мањина у Хрватској била је део суверене српске нације. То је, онда, значило да су Србима дата суверена права у три републике – Србији, Босни и Херцеговини и Хрватској. Иста права важила су и за Хрвате, јер су живели у Хрватској, Босни и Херцеговини и Србији.[20]

***

Почетком 1942. године Врховни штаб наложио је оснивање Треће хрватске оперативне зоне која ће обухватати Славонију и Срем са Земуном (источне границе Независне Државе Хрватске). Ускоро је Никола Груловић, један од вођа партизанског покрета у Срему и члан Покрајинског комитета Војводине Комунистичке

17 О проблему успостављања граница између Србије/Војводине и Хрватске 1945. године постоји знатно више радова међу хрватским историчарима него српским: *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. juli 1945-7. jul 1948)* (priredio Branko Petranović), Beograd 1995; Marina Štambuk Škalić, „Hrvatska istočna granica u dokumentima 1945-1947", *Fontes*, Zagreb, str. 153-329.

18 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, стр. 29–36; Видети и: А. Ђилас, *Оспоравана земља*, стр. 236.

19 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXVIII, стр. 64–72; *Борба*, Београд, 23. 5. 1945.

20 А. Ђилас, *Оспоравана земља*, стр. 230–231.

партије Југославије био именован за члана Иницијативног одбора ЗАВНОХ-а, потом постао његов већник и већник АВНОЈ-а као заступник за Хрватску. У том контексту треба нагласити да је и Окружни Народноослободилачки одбор Срема био у надлежности хрватског комунистичког врха у Загребу.

Знајући да је Централни комитет Комунистичке партије Хрватске иницирао да Срем после рата буде укључен у Хрватску, Покрајински комитет Војводине је 27. јуна 1943. затражио од Јосипа Броза интервенцију ради одбацивања захтева.[21] Централни комитет Комунистичке партије Југославије одредио је јула 1943. године линију разграничења у Срему.

На Првом заседању ЗАВНОХ-а Владимир Назор је тражио да будућој федералној јединици припадне Срем. Нешто касније Андрија Хебранг је чуо од Јосипа Броза да би Сомборски и Суботички округ требало припојити Хрватској, а бити веома обазрив око Барање и Срема. Има индиција да је расправа привремено одложена када је Душан Бркић, већник АВНОЈ-а и ЗАВНОХ-а, рекао Владимиру Бакарићу да ће Срби у Хрватској затражити политичко-територијалну аутономију уколико Хрвати остану при ставу да ће својој федералној јединици припојити Срем.[22]

***

Јосип Броз прогласио је 17. октобра 1944. године Војну управу за Банат, Бачку и Барању која је потрајала до 27. јануара 1945. године. За команданта је именовао Хрвата генерала Ивана Рукавину.[23]

***

Андрија Хебранг је на скупштини Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС) новембра 1944. године у Београду говорио о Хрватској као „једном од најснажнијих стубова нове демократске федеративне Југославије".[24]

У међувремену, Хебранг је тражио да границе Хрватске пре-

21 Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988, tematska zborka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 645.

22 Ратко Дмитровић, *Крст на крижу*, Београд, 2016, стр. 61–93.

23 Упоредити биографије: „Rukavina, Ivan", *Krležijana*, mrežno izdanje; „Rukavina, Ivan", *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje.

24 *Велика антифашистичка народноослободилачка скупштина Србије*, 9–12. новембар 1944, Београд, 1945, стр. 34.

ма Србији буду оне што су биле између Аустроугарске и Србије 1918. године: „Suzdržavao se i umeravao utoliko što nije tražio granicu na Drini. Svakako zbog toga što su Bosna i Hercegovina već bile proglašene federalnom republikom, pa se time pravno izjednačile sa Srbijom i Hrvatskom. Ali na severu, u Vojvodini, razgraničenje izmedju Srbije i Hrvatske je postalo aktuelno sa završetkom rata s ’argumentima‘ neocedjenim od mržnje i krvi. Hebrang je istutnjavao svoju nasrtljivost i nepomirljivost: Zna se granica Hrvatske – do Zemuna! Savom do ušća u Dunav! To je zbunilo Vojvodjane, pogotovu Srbe iz Srema, utoliko žešće što su oni u toku čitavog rata jednodušno, ustankom i žrtvovanjem vezali svoju sudbinu s komunistima, odnosno s uništenjem fašizma i ’hrvatske‘ fašističke ’države‘.“[25]

***

На седници Председништва АВНОЈ-а 24. фебруара 1945. усаглашене су границе међу републикама: Србија у границама које је имала пре балканских ратова и са неколико срезова издвојених Версајским миром од Бугарске; Босна и Херцеговина у границама одређеним на Берлинском конгресу 1878; Хрватска настаје спајањем Савске бановине са 13 котара Приморске и Дубровачким срезом из Зетске бановине и тако даље.[26]

***

Хрвати комунисти наставили су после 1945. године франковачку политику око делова Војводине кроз дугу борбу за границе федералних република Хрватске и Србије.[27]

Главни Народноослободилачки одбор Војводине одлучио је 6. априла 1945. године да се Војводина прикључи федералној Србији. Када је поменуто питање Барање, већина је сматрала да њу тре-

25 Milovan Đilas, *Vlast*, London, 1983, str. 84. Видети и: Ј. Јареб, *Пола стољећа*..., стр. 122–123.

26 Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006, str. 142 (у даљем тексту: З. Раделић, *Хрватска у Југославији*...).

27 О проблему успостављања граница између Србије/Војводине и Хрватске 1945. године знатно је више радова међу хрватским историчарима него српским: (priredio Branko Petranović) *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. juli 1945-7. jul 1948)*, Beograd 1995; Marina Štambuk Škalić, „Hrvatska istočna granica u dokumentima 1945–1947“, *Fontes*, Zagreb, str. 153–329 (у даљем тексту: М. Штамбук Шкалић, *Хрватска источна граница*...).

ба препустити Хрватској.[28] Крајем априла Павле Грегорић, министар за Хрватску у Влади Демократској Федеративној Југославији, покренуо је питање разграничења Хрватске и Војводине.

Најпре је 19. јуна 1945. године Председништво АВНОЈ-а формирало комисију за разграничење: председник Милован Ђилас, министар за Црну Гору, Вицко Крстуловић, министар унутрашњих послова Хрватске, Јован Веселинов, секретар Јединственог народно-ослободилачког фронта Војводине, Милентије Поповић, министар унутрашњих послова Србије и Јерко Златарић, потпредседник Окружног Народноослободилачког одбора у Сомбору.

Хрватима је граница у Срему била приоритет у односу на друга спорна подручја. (То се поклапало готово са источним границама Бановине Хрватске). Најпре је руководство Војводине нудило Барању, а тражило цео Срем. Хрвати су сматрали да би Срби требало да попусте у Срему, а они би у Бачкој.[29]

Божидар Фиршт, аутор елабората „Разграничење Федералне Државе Хрватске према Федералној Држави Србији", предлагао је границу Бановине Хрватске из 1939. године и наводио да би у супротним Хрватска запала у политичке проблеме због реакција припадника Хрватске сељачке странке и усташа који су и даље утицајни у хрватском народу.[30]

Андрија Хебранг је тражио и Суботицу! Он је у међувремену лично именовао посебну комисију и упутио је у Сремску Митровицу ради припреме партијских организација у Срему за прикључивање Комунистичкој партији Хрватској.[31]

Расправе око граница окончане су тиме што је Председништво Народне скупштине Србије 3. септембра 1945. године прогласило Закон о установљењу Аутономне Покрајине Војводине.

Хрватска је озаконила своје границе 26. јуна 1947. године проглашењем Закона о административно-територијалној подјели Народне Републике Хрватске.

---

28 М. Штамбук Шкалић, *Хрватска источна граница*..., стр. 158 (наведено према: Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija, Tematska zbirka dokumenata 1941-1945*, Beograd, 1983, str. 731.

29 Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 149–153; М. Штамбук Шкалић, *Хрватска источна граница*..., стр. 162–165; Зденко Раделић, *Хрватска у Југославији*..., стр. 142.

30 М. Штамбук Шкалић, *Хрватска источна граница*..., стр. 165–166.

31 М. Штамбук Шкалић, *Хрватска источна граница*..., стр. 169; З. Раделић, *Хрватска у Југославији*..., стр. 147.

Припадници Хрватске сељачке странке више су инсистирали на проширењу територија од хрватских комуниста: тражили су промене граница са Босном и Херцеговином и у Боки Которској.[32] Поводом утврђивања граница вођене су дуге расправа, малтене о сваком сеоцету![33]

***

Тешко је закључити о чему је почетком јануара 1945. године Андрија Хебранг разговарао у Москви са својим домаћинима.[34] Има индиција да је уз потпору генерала Арсе Јовановића од Совјетског Савеза тражио подршку да се југословенска граница са Мађарском помери тако да Печуј припадне Хрватској.[35]

***

Настојање српске стране да се што је могуће праведније обави разграничење и помињање националног састава Срема као резултата геноцидне политике Независне Државе Хрватске, савремена хрватска историографија тумачи и овако: „Takve i slične proizvoljna prosudbe u analizi statističkih podataka nisu bile rijetke i zapravo su ocrtavale veliku propagandnu djelatnost u Vojvodini kojoj je bila svrha da se opravda nedostatak povijesnih dokaza za pripadnost Srijema Vojvodini".[36]

***

Комисија за разграничење између Хрватске и Војводине, коју је предводио Милован Ђилас, закључила је да привремена граница између Хрватске и Војводине треба ићи: „од мађарске границе, ријеком Дунавом до међе између села: Бачко Ново Село и Букин (бачко-паланачки срез); одатле преко Дунава између атара села: Опатовац–Мохово, Ловас–Бабска, Товарник–варош Шид, Подграђе–Илинци, Адашевци–Мала Вашица, Липовац–Батровци, Строшинци–Моровић. На тај би начин села садањега шидског среза: Опатовац, Ловас, Товарник, Подграђе, Адашевци,

32 З. Раделић, *Хрватска у Југославији*..., стр. 147.

33 З. Раделић, *Хрватска у Југославији*..., стр. 149–150.

34 Н. Кисић Колановић, *Хебранг*..., стр. 153–156; М. Ђилас, *Револуцинарни рат*..., стр. 415.

35 З. Раделић, *Хрватска у Југославији*..., стр. 141.

36 М. Штамбук Шкалић, *Хрватска источна граница*..., стр. 171.

Липовац, Строшинци (и Јамена) – заједно са својим атарима – припала Хрватској, а села Мохово, Бабска, варош Шид, Илинци, Мала Вашица, Батровци, Моровић – заједно са својим атарима – Војводини".[37]

Ђиласова Комисија је сачинила предлог и 1. јула 1945. предала га Председништву АВНОЈ-а на разматрање. Предлог је 10. јула прослеђен Председништву Министарског савета Демократске Федеративне Југославије на одлуку.[38]

На седници Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије, одржаној 26. јуна, под првом тачком говорило се о извештају Милована Ђиласа о разграничењу, па је одлучено: „Odobrava se izveštaj druga Đide i prihvata predlog Komisije da se izvrši privremeno razgraničenje između Hrvatske i Vojvodine".[39]

Успостављање граница остварено је 3. септембра 1945. године после одлуке Председништва Народне скупштине Србије кроз закон о установљењу и устројству Аутономне Покрајине Војводине на округе и срезове. Потом је Председништво Главног народноослободилачког одбора Војводине донело одлуку према којој је Барања препуштена Хрватској. Остало је, међутим, нерешено питање територије северозападног дела Бачке до Суботице (на коме су већину чинили Хрвати, Буњевци и Шокци). Коначно разграничење озваничено је Уставом ФНРЈ проглашеним 1946. и Уставом Србије из јануара 1947. године. (Разлика између предлога Ђиласове комисије и Устава била је у томе што је организован референдум у Илоку па је потом припојен Хрватској.)[40]

Проблем граница у Бачкој индиректно је утицао на питање националне припадности Буњеваца и Шокаца. То је пресекао Јосип Броз 9. маја у говору на оснивачкој скупштини Комунистичке партије Србије, поменувши „српске шовинисте из Војводине" као реметилачки фактор братства и јединства „који неће да признају Хрвату да је Хрват, већ га зову Буњевац"![41]

37 М. Штамбук Шкалић, *Хрватска источна граница...*, стр. 172.

38 Branko Petranović, Ljiljana Marković, *Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade FNRJ (1943–1945)*, Beograd, 1991, str. 158.

39 М. Штамбук Шкалић, *Хрватска источна граница...*, стр. 173–174. Видети и: *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. juli 1945–7. jul 1948)* (priredio Branko Petranović), Beograd, 1995.

40 М. Штамбук Шкалић, *Хрватска источна граница...*, стр. 175.

41 В. Ђуретић, *Употреба Русије и Запада...,* стр. 204.

***

Проблем контаката (и сарадње) првака Хрватске сељачке странке и комунистичких вођа Хрватске и Југославије може се наслутити кроз следећи случај.

На Париску мировну конференцију Јосип Броз је послао југословенску делегацију на чијем челу је био генерал Иван Рукавина. Нема трагова који би указали на то какве је инструкције Броз дао Рукавини.

Први извештај упућен је 14. јуна 1945. године: „Sutra se sastajem s Mačekom. Traži da mi preda u četiri oka neke poruke za zemlju."

Броз је истога дана реаговао кратко: „Rukavina ne smije da se sastaje s Mačekom! Maček je emigrant koji je pobjegao zajedno sa Nijemcima i ustašama. Materijal o njegovim vezama s nep[rijateljima] naših naroda kako unutarnjem tako i spoljnim jako ga kompromituju, i zbog toga on ne može praviti s našim odobrenjem nikakvih političkih kombinacija u zemlji."[42]

Рукавина је 15. јуна послао депешу следеће садржина: „Maršalu. Vaš telegram na vrijeme primili. Vodimo razgovor s Mačekom. On i dalje insistira na kontaktu s Vama navodno zbog važnih saopštenja. Rado bi izgleda legalizovao svoj boravak u inostranstvu." Броз је поновио претходну депешу додавши: „Zašto si se sastajao s Mačekom?"[43]

Рукавина је одговорио 17. јуна: „Maršalu. Kako sam javio u depeši br. 14, s Mačekom se uopšte nijesam sastajao niti ću se sastati, jer sam Vaš telegram dobro razumio."

Приређивачи Брозових дјела су нагласили да прва депеша генерала Рукавине није пронађена, па је због „zbog toga i dolazilo do nesporazuma, bilo da su se depeše na neki način gubile, ili su pak bile loše dešifrovane."[44]

Тешко је поверовати у Рукавинину самосталну одлуку о сусрету са Мачеком, а још мање да је негирао сусрет! Очито се радило о нечему знатно другачијем проблему: шта је Мачек поручио Брозу из Париза!? О будућности Хрватске? Уосталом, у Београду је поред Броза био Иван Шубашић, блиски Мачков сарадник![45]

42 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXVIII, стр. 101.

43 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXVIII, стр. 102. Приређивачки *Сабраних дјела* нагласили су да је, Брозово наређење погрешно дешифровано па је стога поновљено!

44 Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, XXVIII, стр. 184.

45 Владимир Мачек није помињао сусрет са генералом Иваном Рукавином – *Memoari*, Zagreb, 1992, str. 182–185.

***

Колико је Јосип Броз заслужан за остварење хрватске националне политике показују и речи Мирослава Крлеже што их је изговорио 28. децембра 1947. године на свечаној седници Југославенске академије знаности и умјетности, када је предложио новог члана академије. Крлежа је том приликом, поред осталог, истакао: „Maršal Tito je zamisao našega hrvatskog političkog i kulturnog oslobođenja doveo do potpune pobjede, u punom smislu tog idealnog pojma... On je između naših političkih ličnosti prvi koji je hrvatsku državnu nezavisnost i suverenitet proširio na sve krajeva u kojima naš narod živi, i prvi u našoj povijesti koji je Majci Domovini vratio sve njene otrgnute gradove, otoke i pokrajine...“[46]

***

Андрија Хебранг је обзнанио своје мишљење о границама федералне Хрватске али није стекао ширу подршку. Једна од спорних територија била је Бока Которска, која је постала део Црне Горе. Хебранг је своје залагање образлагао тврдњом да је Бока Которска била део Аустроугарске, односно део њене провинције Далмације.[47]

***

Пред сам крај рата и непосредно после њега било је предлога о аутономији Далмације који су долазили из делова локалних партијских структура. Предлози су образлагани тиме да је Далмација у прошлости имала својеврсну аутономију, уз указивање на приличну меру аутономије тамошњег партизанског покрета у односу на остатак Хрватске. Захтев за аутономијом донекле је подупирала и чињеница да је Далмација традиционално била највише пројугословенска (хрватска) провинција.

Истовремено, у Далмацији је још било свеже сећање на предају тих територија Италији кроз такозване Римске споразуме Анте Павелића и Мусолинија маја 1941. године. Предаја је будила не само одбојност према усташком покрету и подршка партизанима јачала је непрестано. Пред крај рата и у првим послератним годинама многи Далматинци су у Југославији видели јединог гаранта самосталности Далмације од Италије што је истовремено

46 *Krleža o*..., str. 106–107.

47 А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 242–244.

обликовало став према званичном Загребу. Захтеву за аутономију Далмације супротставили су се хрватски комунисти тако да се више никада нису поновили.[48]

48 Н. Кисић-Колановић, *Хебранг*..., стр. 113; А. Ђилас, *Оспоравана земља*..., стр. 242–244.

Извори и литература

1.1. Периодика

Proleter, razna mesta izdanja*, 1929–1942.*
Ново време, Београд, 1941–1944.
Graničar, Zemun,1942–1944.
Hrvatski narod, Zagreb, 1941–1945.
Hrvatska krajina, Banja Luka, 1941–1945.
Политика, Београд, 1919–1945.
Борба, Београд, 1945.

2.1. Необјављени извори

Архив Светог архијерејског синода Српске православне цркве, фонд Записници;

Државни архив Србије, фондови: Недићева влада, Комесаријат за пресељенике и избеглице;

Архив Југославије, фондови: Емигрантска влада, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача;

Војни архив, фондови: НДХ, Недићева архива (Нда);

Историјски архив Београда: фонд БдС.

2.2. Објављени извори

Koncentracioni logori, Vjesnik Jedinstvenog narodno-oslobodilačkog fronta Hrvatske, 1944.

Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb, 1941–1945.

Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško križarskim zločincima i njihovim pomagačima, izdavač Milan Stanić, Zagreb, 1946.

Vladimir Dedijer,*Dnevnik*, 1–3, Beograd,1945.

Izvorni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH, Društvo novinara Hrvatske, Zagreb, 1952.

Nemačka obaveštajna služba, IV, Beograd, 1959.

Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату југословенских народа / Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Београд, разне године издања.

Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 1–30 (priredio: Institut za savremenu istoriju), Izdavački centar „Komunist“ – Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod – Beograd, Izdavačko-knjižarsko poduzeće „Naprijed“ – Zagreb, 1981–1982.

Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943 (priredio Bogdan Krizman), Arhiv Jugoslavije – Globus, Zagreb, 1981.

Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945 (priredio: Branko Petranović), Arhiv Jugoslavije – Globus, Zagreb, 1981.

Izvori za istoriju SKJ, NOR i revolucije (1941–1945), 1–21, Beograd, 1985–1987.

Миодраг Зечевић, *Прва књига докумената са суђења Равногорском покрету*, СУБНОР Југославије, Београд, 2001.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, I–II, Narodna knjiga, Beograd, 1986.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, III, Narodna knjiga, Beograd, 1987.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, IV, Gambit, Jagodina, 2009.

Antun Miletić, *Ubijeni u koncentracionom logoru* Jasenovac, Gambit, Jagodina, 2011.

Злодела и греси (приредио Динко Давидов), Епархија сремска, Сремски Карловци, 1990.

Crnjanski o nacionalsocijalizmu (priredio Zoran Avramović), KUIZ Beletra, Beograd, 1990.

„Српска православна црква у Другом светском рату 1941–1945. године“ (приредио епископ банатски Атанасије), *Сербиа и коментари*, Београд, 1992, стр. 86–162.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata, tom I – Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945., Beograd, 1993.

Nikola Živković, Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – Izabrana dokumenta*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1998.

Ustaša – Dokumenti o ustaškom pokretu (priredio Petar Požar), Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995.

Документа о геноциду над Србима у Босни и Херцеговини од априла до августа 1941 (приредио Здравко Антонић), Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука – Српско Сарајево, 2001.

Zapisnici sa sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941–1945 (priredili Komnen Pijevac i Dušan Jončić), Arhiv Srbije i Crne Gore – Službeni list SCG, Beograd, 2004.

Акција Виктора Томића и Покретни преки суд у Срему 1941–1944, V група масовних злочина у Срему (приредио Драго Његован), Прометеј, Мали историјско друштво, Нови Сад, 2010.

Саво Скоко, Милан Граховац, *Злочини Независне Државе Хрватске и њемачког окупатора у Херцеговини 1941–1945*, књига 2, ИП „Филип Вишњић“, Београд, 2011.

Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944.

године: Почетак окупације и стварање „НДХ“ као и први месеци „државно-правног уређења“ (приредио Драго Његован), Нови Сад, 2013.

Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. године: Политичке власти у „НДХ“ (приредио Драго Његован), Нови Сад, 2016.

Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. године: Логори Сајмиште, Кустодија и Јасеновац, (приредио Драго Његован), Музеј Војводине Нови Сад, ИК Прометеј – Нови Сад, Музеј жртава геноцида – Београд, Мало историјско друштво – Нови Сад, Нови Сад, 2018.

Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. године: Злочини над културно-историјским споменицима и предметима у Срему (приредио Драго Његован), Музеј Војводине Нови Сад, ИК Прометеј – Нови Сад, Музеј жртава геноцида – Београд, Мало историјско друштво – Нови Сад, Нови Сад, 2019.

Зборник одабраних докумената „Злочини Независне Државе хрватске 1941–1945. године – Књига 1 (1941–1942) (приредили Маријана Мраовић и Петар Ђурђев), Војни архив, Историјски архив града Новог Сада, Нови Сад, 2020.

Усташка зверства – Зборник докумената (1941–1942) (приредио Милан Кољанин), Архив Војводине, Епархија бачка, Архив Републике Српске, Нови Сад, 2022.

Босна и Херцеговина – Саслушања српских избеглица из Другог светског рата (приредио Радован М. Пилиповић), Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Републике Српске и Историјски архив Града Новог Сада, Бања Лука, 2022.

Јасеновачки логор – Саслушање српских избеглица (приредио Вељко Ђурић Мишина), Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Војводине, Бања Лука – Нови Сад, 2023.

Акција Римокатоличке цркве – Саслушање српских избеглица (приредио Вељко Ђурић Мишина), Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Војводине, Бања Лука – Нови Сад, 2023.

Лобор Град – Саслушање српских избеглица (приредио Вељко Ђурић Мишина), Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Војводине, Бања Лука – Нови Сад, 2023.

Босна и Херцеговина – Саслушање српских избеглица (приредио Вељко Ђурић Мишина), Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Војводине, Бања Лука – Нови Сад, 2023.

Хрватска–Далмација–Славонија–Срем – Саслушање српских избеглица, (приредио Вељко Ђурић Мишина), 1–2, Архив Републике Српске, Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Војво-

дине, Бања Лука – Нови Сад, 2023.

3. Литература

3.1. Необјављени дипломски, магистарски и мастер радови и докторске дисертације

Dunja Bonačić, *Pitanje krivnje i politička odgovornost. Arendt i Jaspers*, diplomski rad odbranjen 2019. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Josip Juraj Strossmayer u Osijeku.

Zoran Jekić, *Položaj pravoslavne vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, diplomski rad odbranjen 2016. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Josip Juraj Strossmayer u Osijeku.

Marija Vlašić, *Tradicija purizma u hrvatskom jezikoslovlju*, doktorska disertacija odbranjena 2010. godine u Pragu.

Željko Karaula, „Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji", doktorski rad odbranjen 2014. godine na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu.

Ненад Лајбеншпергер, *Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе (1945-1980)*, докторска дисертација одбрањена 2019. године на београдском Филозофском факултету.

Драженко Ж. Ђуровић, *Политички односи у Босни и Херцеговини 1945–1958*, докторска дисертација одбрањена 2022. године на београдском Филозофском факултету.

Иван Ж.Рибаћ, *Политичко насиље радикалне левице у Југославији у периоду између удва светска рата*, докторска дисертација одбрањена 2023. године на београдском Факултету политичких наука.

3.2. Лексикони

Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945. (priredio Darko Stuparić), Minerva, Zagreb, 1997.

Споменица православних свештеника 1941–1945, Савез удружења православног свештенства, Београд, 1960.

Сава епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац, 1996.

3.3. Чланци

Иван Авакумовић, „Нове приче старог Владе", *Гласник* СИКД Његош, св. 50, Чикаго, 1983, стр.75–82.

Dragan Aleksić, „Površina i broj stanovnika na području vojnouprav-

nog komandanta Srbije", *Tokovi istorije*, 1–4, Beograd, 1999, str. 144–150.

Драган Алексић, „Подела Краљевине Југославије 1941. године у светлу међународног права", у: *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2007, стр. 45–60.

Hana Arent, „Organizovana krivica i univerzalna odgovornost", *R.E.Č – Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja*, Beograd, 2000, str. 29–35.

Mark Aarins, John Loftus,P*acovski kanal*i, Glosarijum – Arsvalea, Beograd, 1991.

Stjepan Babić, „Na žalost, Budak je ipak rekao", *Marulić* Hrvatska književna revija, Zagreb, 1997, str. 583–585.

Душан Р. Бајагић, Александар Стојановић, „Југословенске кризе (1918–1941) и Други светски рат на простору Србије у новијој историографији", *Срби и рат у Југославији 1941. године*, ИНИС, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014, стр. 559–631.

Драган Бакић, „Регент Александар и стварање Југославије", *Крај рата, Срби и стварање Југославије* (зборник радова са научног скупа), САНУ, Београд, 2021, стр. 449–468.

Драган Бакић, „Слепа амбиција или британска субверзија? Југословенски официри, британске обавештајне службе и државни удар од 27. марта 1941. године", *Војно-историјски гласник*, бр. 2, Београд, 2021, стр. 53–83.

Nikica Barić, „Položaj Srba u Domobranstvu Nezavisne Države Hrvatske, 1941.–1945.", *Polemos*, br. 1–2, Zagreb, 2002, str. 159–75.

Nikica Barić, „Odnos vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema srpskom stanovništvu u Sjevernoj Dalmaciji od aprila 1941. do septembra 1943. godine", *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука Москва, Београд, 2014, стр. 533-556.

Nevenko Bartulin, „Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945", *Radovi*, br. 39, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 2007, str. 209–242.

Laslo Biro, „Partijske direktive i interpretiranje prošlosti, pristupi i promene gledišta u jugoslovenskoj i srpskoj istoriografiji", *Mađari i Srbi sa dve strane promenjive granice 19141–1948 / Hungarians and Serbs on both sides of the changing boundaries 1941–1948* (tematski zbornik radova), Mađarska akademija nauka, Filozofski istraživački centar, Budimpešta, 2017, str. 39–66.

Velimir Blažević, „Prelasci pravoslavnih vjernika u Katoličku crkvu u vrijeme NDH, s osobitim osvrtom na događanja u Bosanskoj Krajini", *Bosna franciscana*, br. 31, Sarajevo, 2009, str. 201–222.

Milica Bodrožić, „Osvrt na izvore i literaturu o genocidu nad Srbima u

Drugom svetskom ratu", *Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*, Muzej žrtava genocida i Srpska književna zadruga, Beograd, 1995, str. 501–518.

Душан Бојковић, „Национална политика Комунистичке партије Југославије 1935–1937: Формирање комунистичких партија Словеније и Хрватске", *Токови историје*, бр. 3, Београд, 2013, стр. 59–92.

Алберт Вајс, „Рад Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача", *Анали Правног факултета*, бр. 1, Београд, 1961, стр. 387–400.

Milan Vesović, „Komunistička štampa o stvaranju Jugoslavije", *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd, 1994, str. 55–64.

Јелена Вукоичић, „Национално и наднационално – Слабости и заблуде југословенске идеологије", *Политиеа*, бр. 7, Бања Лука, 2014, стр. 81–91.

Милан Гавриловић, „Срби и Југославија", *Гласник* СИКД Његош, бр. 46, Чикаго, јун 1981, стр. 37–70.

Радослав Гаћиновић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца – држава без правног темеља", *Национални интерес*, бр. 3, Београд, 2018, стр. 109–126.

Ранка Гашић, „Pogledi srpske političke elite oko zagrebačkog Srbobrana na probleme spoljne politike (1903–1914), *Dijalog povjesničara-istoričara*, br. 4, Zagreb, 2001, str. 293–308.

Vladimir Geiger, „Ljudski gubici u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači'. Brojitbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi), *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2011, str. 699–748.

Branislav Gligorijević, „Jugoslovenstvo između dva rata", *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–4, Beograd, 1986, str. 71–97.

Matko Globačnik, „Između časnog egzila i ostracizma – Unutarnje i vanjskopolitičke prilike u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca – Kontekst odlaska Ante Pavelića u inozemstvo u siječnju 1929. godine", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 61, Zadar, 2019, str. 455–490.

Андрej Вадимович Городњански, „Стјепан Радић (1871–1928)", *Заробљеници националне идеје – Политички портрети лидера Источне Европе*, ИП „Филип Вишњић", Београд, 1996, стр. 191–204.

Martina Grahek Ravančić, „Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje", *Historijski zbornik*, br. 1, Zagreb, 2013, str. 149–172.

Динко Давидов, „Ђаковачки бискуп Антун Акшамовић и Срби", *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 2, Београд, 1991, стр. 309–326.

Драган Давидовић, „О књижевнојезичкој политици у НДХ", *Зборник о Србима у Хрватској*, 2, Београд, 1991, стр. 259–280.

Немања Девић, „Партизански роман и историјска свест: Слика

непријатеља у романима српских партизанских књижевника 1950-их година“, *Геноцид на Србима у НДХ и устанак – Козара 1942–2022*, Бања Лука, 2023, стр. 223–255.

Далибор Денда, „Британци и војни пуч 27. марта 1941. године“, *Војноисторијски гласник* – посебно издање, Београд, 2022, стр. 54–78.

Zdravko Dizdar, „Brojidbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1–2, Zagreb, 1996, str. 161–197.

Krunoslav Stjepan Draganović, „Kratak životopis“, *Љетопис двије хиљаде девете*, Загреб, 2009, str. 8–48.

Василије Драгосављевић, „Штампана гласила ЈНП Збор о политичко-безбедносној ситуацији у Бановини Хрватској (1939–1940)“, *Лесковачки зборник*, бр. 62, Лесковац, 2022, стр. 231–245.

Чедомир Драшковић, „Жртве свештенства Српске православне цркве у току Другог светског рата“, *Удружење православних свештеника 1989–1969*, Београд, 1969, стр. 241–255.

Vlatka Dugački, Krešimir Regan, „Smjernice srpske ideologije u Banovini Hrvatskoj“, *Zbornik Drage Roksandića*, FF-press, Zagreb, 2019, str. 771–794.

Dejan Djokić, „Vek Jugoslavije: Kako i zašto su Srbi, Hrvati i Slovenci stvorili zajedničku državu”, *Tragovi* Časopis za srpske i hrvatske teme, br. 1, Zagreb, 2018, str. 25–51.

Милосав З. Ђоковић, „Патријарх српски Варнава и апостолски нунције Пелегринети (1930–1937)“, *Црквене студије*, бр. 22, Ниш, 2025, стр. 491–509.

Слободан Ђукић, „Југословенска војска у Априлском рату 1941. године“, *Војно-историјски гласник*, посебно издање, Београд, 2021, стр. 79–98.

Вељко Ђ. Ђурић, „Судбине архијереја и свештеника Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској према објављеним изворима“, *Срби у Хрватској*, 4, САНУ, Београд, 1999, стр. 211–279.

Вељко Ђ. Ђурић, „Хрвати као жртве у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији 1918–1941. године (Неки спорни проблеми), *Dijalog istoričara/povjesničara*, sveska 3, Zagreb 2001, str. 507–524.

Veljko Đ. Đurić, „Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i Hrvati u Srbiji 1941–1944. godine. Viđenje kroz sudbine sveštenoslužitelja“, *Dijalog istoričara/povjesničara*, sveska 6, Zagreb, 2002, str. 153–170.

Вељко Ђ. Ђурић, „Политичке и друге активности Хрватске сељачке странке у Дубровачком срезу у процесу кроатизације“, *Српска слободарска мисао*, бр. 25, Београд, 2004, стр. 98–110.

Вељко Ђурић Мишина, „Милан Стојадиновић и конкордат Ватикана и Краљевине Југославије“, *Милан Стојадиновић. Политика у времен глобалних ломова* (приредио Миша Ђурковић), Завод за уџбенике,

Институт за европске студије, Београд, 2013, стр. 208–242.

Вељко Ђурић Мишина, „Друг Тито и Чича Дража“, *Тито и Срби – Злочинац на челу колоне*, Catena Mundi, Београд, 2013, стр. 68–95.

Вељко Ђурић Мишина, „Да ли је Миле Будак представио програм рада против Срба или је то српска пропаганда“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 11/1, Крагујевац–Београд, 2019, стр. 23–50.

Вељко Ђурић Мишина, „Фотографисање и филмско снимање унутар комплекса хрватских (усташког) концентрационог логора Јасеновац у периоду од његовог организовања 20. августа 1941. до уништења 22. априла 1945. године“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 12/2, Београд–Крагујевац, 2020, стр. 347–264.

Вељко Ђурић Мишина, Милић Милићевић, „Ратне жртве и страдали Краљевине Србије у Великом рату 1914–1918“, *Гласник*, Историјски архив Ваљево, Ваљево, 2022, стр. 23–42.

Милорад Екмечић, „Црква и нација код Хрвата“, *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 4, Београд, 1999, стр. 7–36.

Tomislav Žigmanov, „Jaspersovo razumijevanje krivice i odgovornosti“, *Republika*, Beograd, 1–30. septembar 2003, str. 316–317.

Никола Жутић, „Хрватство Јосипа Броза у Краљевини Југославији 1919–1945“, *Тито и Срби – Злочинац на челу колоне*, Catena Mundi, Београд, 2013, стр. 33–62.

Владимир Владимирович Зеленьин, „Краљ Александар Карађорђевић (1888–1934)“, *Заробљеници националне идеје – Политички портрети лидера Источне Европе*, „Филип Вишњић“, Београд, 1996, стр. 136–159, напомене 210–211.

Benedikta Zelić-Bučan, „Nezavisna Država Hrvatska (1941–1945)“, *Zadarska smotra*, br. 4–5, Zadar, 1993, str. 189–206.

Вукашин Зорић, „Од комичног хапшења до скупштинске трагедије: Слика Стјепана Радића у београдској грађанској штампи“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 3, Београд, 2022, стр. 32–46.

Mirjana Zorić, „Srbi u nacionalnoj politici KPJ između dva rata i u Drugom svetskom ratu“, *Svarog*, Banja Luka, 2010, str. 107–138.

Мирјана Зорић, „Битке на Неретви и Сутјесци 1943. године – контроверзе и отворена питања“, *Војно дело*, 3, Београд, 2013, стр. 189–251.

Мирјана Зорић, „Документи о партизанско-усташким преговорима 1943. године“, *Војно дело*, 2, Београд, 2013, стр. 283–291.

Мирјана Зорић, „Мисија Хермана Нојбахера у Србији 1943. године – немачко трагање за војно-политичким решењима на Балкану“, *Војно дело*, бр. 1, Београд, 2014, стр. 322–355.

Мирјана Зорић, „Српско питање у савезничкој политици према Југославији 1944. године“, *Војно дело*, бр. 2, Београд, 2015, стр. 288–326.

Владимир Ивановић, „Формула за будућност – обештећење југословенских жртава нацистичких прогона“, *Годишњак за друштвену*

историју, бр. 1, Београд, 2009, стр. 83–104.

Velimir Ivetić, „Srbi u antifašističkoj borbi na područjima Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945. godine“ (I), *Glasnik Vojno-istorijskog instituta*, 1, Beograd, 1995, str. 149–169.

Velimir Ivetić, „Srbi u antifašističkoj borbi na područjima Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945. godine“ (II), *Glasnik Vojno-istorijskog instituta*, 2–3, Beograd, 1995, str. 29–50.

Велимир Иветић, „Један пример фалсификовања садржаја документа од стране НДХ о њеном геноциду над Србима и Јеврејима“, *Војноисторијски гласник*, 1–2, Београд, 2002, стр. 90–98.

Милан Игрутиновић, „Лазар М. Костић као историчар“, *Лазо М. Костић: наука, идентитет, родољубље*, Институт за српску културу, Институт за европске студије, Београд, 2020, стр. 94–120.

Гордана Илић Марковић, „Формирање државног идентитета у међуратном периоду у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Републици Аустрији“, *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, САНУ, Београд, 2021, стр. 233–248.

Jill Irvine, „Tito, Hebrang i hrvatsko pitanje, 1943.–1944.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 24, Zagreb, 1992, str. 21–48.

Марко Јанковић, „Губици становништва општине Козарска Дубица током Другог свјетског рата“, *Геноцид над Србима у НДХ и устанак – Козара 1942–2022*, Бања Лука, 2023, стр. 25–33.

Bosiljka Janjatović, „Prilog o progonima hrvatskih političara u Zagrebu za vrijeme karađorđevićevske diktature“, *Radovi*, br. 26, Zagreb, 1993, str. 161–176.

Bosiljka Janjatović, „Hrvatska 1928.–1934.: vrijeme organiziranih političkih ubojstava“, *Povijesni prilozi*, br. 13, Zagreb, 1994, str. 219–244.

Bosiljka Janjatović, „Karađorđevićevska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 1995, str. 55–76.

Bosiljka Janjatović, „Stjepan Radić: progoni, suđenja i ubojstvo 1919.–1928. godine“, *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 1996, str. 217–236.

Bosiljka Janjatović, „Radićevi sukobi s režimima Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Jugoslavije“, *Radovi*, br. 32/33, Zagreb, 1999/2000, str. 241–249.

Jere Jareb, „Hrvatski narod u Drugom svjetskom ratu 1941.–1945“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 1995, str. 403–23.

Ivan Jelić, „Sudski proces Andriji Hebrangu 1929. god. (Prilog biografiji)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1990, str. 1–20.

Fikreta Jelić Butić, „Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1–2, Zagreb, 1969, str. 55–91.

Nada Jovanović, „Milan Gorkić (prilog za biografiju)“, *Istorija 20. veka*, br. 4, Beograd, 1983, str. 26–58.

Tomislav Jonjić, Stjepan Matković, „Novi prilozi za životopis Mile Budaka uoči Drugoga svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 2008, str. 425–453.

Tomislav Jonjić, „Pitanje državnosti Nezavisne Države Hrvatske“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2011, str. 667–698.

Pavle Kalinić, „Andrija Hebrang i hrvatsko pitanje“, *Politička misao*, br. 2–3, Zagreb, 1996, str. 281–296.

Љубица Кандић, „Фочански прописи и пракса НОО до издавања нових прописа“, *Анали Правног факултета*, бр. 4, Београд, 1961, стр. 523–537.

Željko Karaula, „Pogledi ustaških medija prema partizanskim zasjedanjima 'srpskog' AVNOJ-a“, *Historijska traganja*, br. 12, Zagreb, 2013, str. 141–154.

Željko Karaula, „Između ustaške mitologije i stvarnosti. Jure Francetić – heroj, vojnik ili zločinac? – Prilozi za biografiju ustaškog revolucionara-teroriste i zapovjednika ustaške Crne legije Jure Francetića (1912.-1942.)“, *Prilozi*, Sarajevo, 2013, str. 103–133.

Mirjana Kasapović, „Genocid u NDH: Umanjivanje, banaliziranje i poricanje zločina“, *Politička misao*, br. 1, Zagreb, 2018, str. 7–33.

Mirjana Kasapović, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2019, str. 939–960.

Душан Кашић, „Српска црква у тзв. Независној Држави у Хрватској“, *Српска православна црква 1920–1970*, Београд, 1970, стр. 183–204.

Nada Kisić-Kolanović, „ZAVNOH u našoj povijesnoj literaturi“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 1974, str. 115–124.

Nada Kisić-Kolanović, „Andrija Hebrang i hrvatsko lijevo iskustvo (1919–1941)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 1994, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 1994, str. 27–46.

Nada Kisić-Kolanović, „Drama vojskovođe Slavka Kvaternika“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1996, str. 379–398.

Nada Kisić-Kolanović, „Povijest NDH kao predmet istraživanja“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2002, str. 679–712.

Nada Kisić Kolanović, „Siegfried Kasche: njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2011, str. 773–800.

Јелена Ковачевић, „Петко Милетић (1897–1943) – од револуционара до 'фракционаша'“, *Токови историје*, бр. 1, Београд, 2017, стр. 47–73.

Davor Kovačić, „Zapovjednici i dužnosnici jasenovačke skupine logora 1941.–1945.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. Zagreb, 2000, str. 97–112.

Davor Kovačić, „Vlado Singer i Stjepan Rubinić – od visokih policijskih dužnosnika do zatočenika koncentracijskih logora“, *Logori, zatvori i prisilan rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945.*, 1945.–1951., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010, str. 75–91.

Davor Kovačić, „Načini izlaska zatočenika iz logora smrti Jasenovac i Stara Gradiška 1941–1945“, *Istorija 20. veka*, 2, Beograd, 2013, str. 93–117.

Александар Колпакиди, „Совјетска обавештајна служба у Југославији за време Другог светског рата“, *Војно-историјски гласник*, посебно издање, Београд, 2021, стр. 248–278.

Милан Кољанин, „Идеологија и политика уништења Срба у НДХ“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1, Београд, 2011, стр. 66–91.

Mile Konjević, „Gledišta u *Proleteru* o ujedinjenju 1918. godine“, *Стварање југословенске државе 1918. године*, Научна књига, Београд 1989, стр. 355–358.

Bogdan Krizman, „Pitanje priznanja ustaške države 1941. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2, Beograd, 1970, str. 99–121.

Bogdan Krizman, „Razgraničenje ustaške države“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2, Beograd, 1971, str. 107–144.

Dimitrije Kulić, „Nastanak jugoslovenskog pravosudnog sistema“, *Zbornik Pravnog fakulteta*, Niš, 1965, str. 29–57.

Todor Kuljić, „Tito do vlasti 1937–1945. – Strukture, procesi, ličnosti“, *Tokovi*, 1–2, Beograd, 1997, str. 56–79.

Narcisa Lengel–Krizman, „Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941.–1942.“, *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1976, str. 884–898.

Narcisa Lengel–Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH Ženski saborni logori 1941.–1942. godine“, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 1985, str. 1–38.

Andrija Ljubomir Lisac, „Deportacije Srba iz Hrvatske 1941“, *Historijski zbornik*, br. 1–4, Zagreb, 1956, str. 125–145.

Јелена Ковачевић, „Фракцијске борбе међу члановима КПЈ у Сремскомитровачкој казниони 1937–1939“, *Архив*, 1–2, Београд, 2015, стр. 105–116.

Василије Ђ. Крестић, „О генези геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској“, *Књижевне новине*, Београд, 15. септембар 1986, стр. 1–5.

Доброслав С. Крстић, „Бјеловар 1941“, *Гласник* СИКД Његош, св. 23, Чикаго, 1969, стр. 33–41.

Доброслав С. Крстић, „Загреб 1941“, *Гласник* СИКД Његош, св. 24, Чикаго, 1969, стр. 42–48.

Ивана Крстић, Милош Јовановић, „Међународноправни статус Независне Државе Хрватске“, *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, Београд, 2017, стр. 195–231.

Zlatko Matijević, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba“, *Fontes*, br. 1, Zagreb, 2008, str. 35–66.

Petar Macut, „Prilog raspravi o vjerskim prijelazima u Nezavisnoj

Državi Hrvatskoj na primjeru katoličkog tiska", *Croatica Christiana periodica*, br. 77, Zagreb, 2016, str. 181–195.

Branko Mikulić, „Predgovor", *Krleža o Titu* (priredio Anđelko Malinar), „Oslobođenje "– Sarajevo, „Mladost" – Zagreb, 1980, str. 9–11.

Nikola Milovančev, „Milan Žugelj i Andrija Hebrang u dokumentima beogradskog Gestapoa i Udbe", *Zbornik Janković*, br. 4, Ogranak Matice Hrvatske, Daruvar, 2019, str. 307–354.

Goran Miloradović, „Miroslav Krleža i pravaštvo. Prilog istoriji ideja i ideologija", *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 2019, str. 29–64.

Горан Милорадовић, „Хрватски 'Рашомон': југословенска штампа о покољу у Керестинцу 16. априла 1936. године", *Токови историје*, бр. 1, Београд, 2020, стр. 11–46.

Slobodan D. Milošević, „Migracija Srba iz NDH u Srbiju 1941. i stav KPJ o tome pitanju", *Istorija 20. veka*, br. 1–2, Beograd, 1991, str. 150–153.

Александар А. Миљковић, „Професор Михаило Илић о хрватском питању и српско-хрватским споровима уочи пропасти Краљевине Југославије", *Зборник о Србима у Хрватској*, књига 5, Београд, 2004, стр. 189–234.

Јован Мирковић, „Хронологија злочина (април–август 1941. године) – Прилог доказима о геноцидном карактеру НДХ", *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина,* Зборник радова, Музеј жртава геноцида, Београд, 2009, стр. 11–78.

Јован Мирковић, „Идеолошка основа злочина Независне Државе Хрватске 1941. године", *Срби и рат у Југославији 1941*, Зборник радова, Музеј жртава геноцида и Институт за новију историју Србије, Београд, 2013, стр. 365–382.

Pero Morača, „Savjetovanje u Stolicama", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2–3, Zagreb, 1976, str. 5–17.

Маријана Мраовић, „Писање колаборационистичког листа *Ново време* о војној и политичкој ситуацији у НДХ 1941–1944. године", *Војноисторијски гласник*, бр. 2, Београд, 2017, стр. 131–146.

Маријана Т. Мраовић, Огњен Ћалић, „Разграничење Независне Државе Хрватске са Краљевином Мађарском у Краљевином Италијом у другој половини 1941. године", *Годишњак за истраживање геноцида*, бр. 1, Београд, 2023, стр. 67–77.

Igor Mrkalj, „Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927.–1955", *Tragovi*, br. 1, Zagreb, 2018, str. 124–165.

Часлав М. Никитовић, „Споразум Цветковић–Мачек", *Гласник* СИКД Његош, св. 18, Чикаго, децембар 1966, стр. 113–119.

Kosta Nikolić, „O fenomenu naučne regresije u savremenoj srpskoj istoriografiji i publicistici – Primer Drugog svetskog rata", *Istorija 20. veka*, Beograd, 2007, str. 125–138.

Коста Николић, „Срби и стварање Југославије", *Историја 20.*

века, Београд, 2008, стр. 11–22.

Коста Николић, „Ратни циљеви Комунистичке партије Југославије у Другом светском рату“, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Београд, 2013, стр. 479–502.

Miloš Oberknežević, „Razvoj pravoslavlja i Hrvatska pravoslavna crkva“, *Hrvatska revija*, 2, Minhen–Barcelona, 1978, str. 229–262.

Irina Ognynova, „Religion and Church in the Ustasha ideology (1941–1945)“, *Croatica Christiana periodica*, br. 64, Zagreb, 2009, p. 157–190.

Коста Ст. Павловић, „Југословенско-британски односи 1939–1945. – Симовићев пад (према британским изворима)“, *Гласник СИКД Његош*, св. 41, Чикаго/САД, 1978, стр. 34–55.

Петар Павловић, „Анте Старчевић и хрватска геноцидна мисао“, *Гласник* СИКД Његош, бр. 67, Чикаго, јун 1992, стр. 43–53.

Петар Павловић, „Анте Старчевић и хрватска геноцидна мисао“, *Гласник* СИКД Његош, бр. 68, Чикаго, децембар 1992, стр. 52–63.

Neven Pelicarić, „Imenovanje Alojzija Stepinca nadbiskupom koadjutorom Zagrebačke nadbiskupije“, *Arhivski vjesnik*, br. 66, Zagreb, 2023, str. 269–314.

Ђорђе Перић, „Песме српских песника у мелографским записима познатих и мање познатих хрватских мелографа 2“, *Зборник о Србима у Хрватској*, 12, Београд, 2019, стр. 135–178.

Leposava Perović, „Sedam meseci sa Krajišnicima“, *1941/1942*, knjiga 13, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1975, str. 164–188.

Branko Petranović, „Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945 – septembar 1946)“, *Istorija XX veka*, Beograd, 1963, str. 263–313.

Драган Петровић, „Јосип Броз Тито, КПЈ и Коминтерна – Одређење према националном питању и Југославији у међуратном периоду“, *Како сахранити Броза – Тито и Срби*, Catena Mundi, Београд, 2013, стр. 65–90.

Мане Пешут, „Из наше недавне прошлости“, *Гласник* СИКД Његош, св. 50, Чикаго/САД, јун 1983, стр. 59–74.

Мане Пешут, „Српско питање у Хрватској“, *Гласник* СИКД Његош, св. 51, Чикаго/САД, децембар 1983, стр. 88–109.

Ivo Pilar, „Exposé glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S.H.S.“, *Pilar*: časopis za društvene i humanističke studije, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, br. 9, Zagreb, 2010, str. 104–105.

Предраг Протић, „Случај Ивана Шубашића“, *Гласник* СИКД Његош, св. 80, Чикаго/САД, јун 1999, стр. 10–19.

Борис Радаковић, „Национална структура погинулих партизана са подручја Приједора уписних на меморијалном зиду на Мраковици“, *Геноцид над Србима у НДХ и устанак – Козара 1942–2022*, Бања Лука, 2023, стр. 11–24.

Mira Radojević, „Srpsko-hrvatski spor oko Bosne i Hercegovine i Vojvodine u periodu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije“, *Dijalog povjesničara/istoričara*, 2, Zagreb, str. 325–339.

Радмила Радић, „Разговори о конкордату Краљевине СХС и Ватикана 1925. године“, *Анали Правног факултета*, бр. 1, Београд, 1921, стр. 74–116.

Sabrina P. Ramet, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2011, str. 137–154.

Krešimir Regan, „Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 2008, str. 397–424.

Саша М. Ремовић, „Страдање свештенства и цркава Митрополије добробосанске 1941. године“, *Зборник радова са Прве студентске конференције* (Пале, 21. јуни 2014), Пале, 2015, стр. 115–130.

Đuro Stanisavljević, „Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941–1942. godine“, *Istorija 20. veka*, Beograd, 1962, str. 5–137.

Миле Станић, „Римокатолички клер у усташком покрету по белешкама Виктора Новака за Magnum Crimen“, *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 7, Београд, 2009, стр. 493–560.

Миле Станић, „Списак Хрвата и Муслимана који су учествовали у одвођењу и убијању Срба у Мостару и околини“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, бр. 7, Београд, 2012, стр. 383–399.

Михајло Станишић, „Геноцид над Србима“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1–3, Београд, 1992, стр. 117–160.

Александар Стојановић, Растко Ломпар, „Оснивање Хрватске православне цркве у контексту немачке политике и ратних интереса у окупираној Југославији“, *Српска политичка мисао*, 3, Београд, 2017, стр. 35–53.

Todor Stojkov, „O takozvanom Ličkom ustanku“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 1970, str. 167–180.

Иван Субботић, „О завери против живота краља Александра (Марсејски атентат)“, *Гласник* СИКД Његош, бр. 14, Чикаго, 1964, стр. 44–68.

Момчило Суботић, „Југословенство и југословенска држава: идеје и учинци једног геополитичког експеримента“, *Национални интерес*, бр. 3, Београд, 2018, стр. 75–107.

Holm Sundhaussen, „Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u ’Nezavisnoj Državi Hrvatskoj‘ 1941–1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd, 1972, str. 89–133.

Гај Трифковић, „Јачина и квалитет њемачких трупа у Југославији 1943–1945“, *Војно-историјски гласник*, Београд, 2023, стр. 131–161.

Срђа Трифковић, „Милан Стојадиновић, Италија и хрватско питање“, *Милан Стојадиновић: Политика у време глобалних ломова*, Београд, 2013, стр. 75–84.

Срђа Трифковић, „Дипломатија НДХ“, *Политеиа*, бр. 11, Бања Лука, 2016, стр. 27–54.

Srdja Trifković, „Ustaša crimes, Serbian victims, numbers and politics: Toward a rational debate“, *Istorija 20. veka*, br. 1, Beograd, 2020, str. 203–222.

Ivica Hrastović, „Ante Moškov – Uloga u stvaranju i propasti NDH“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 1999, str. 127–150.

Драгиша Цветковић, „Једна неуљудна и клеветничка књига“, *Гласник* СКИД Његош, св. 9, Чикаго, јуни 1962, стр. 103–116.

Драгиша Ј. Цветковић, „Смисао, значај и последице српско-хрватског споразума“, *Гласник* СИКД Његош, св. 10, Чикаго, децембар 1962, стр. 8–27.

Hrvoje Capo, „Broj primljenih časnika bivše austrougarske vojske u vojsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2008, str. 1087–1103.

Mirjana Cupek Hamill, „Irska godina Andrije Artukovića“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 2014, str. 265–275.

Vladimir Šadek, „Logor Janka – Puszta i razvoj ustaške organizacije u Podravini do 1934.“ u: *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Volumen 11, broj 21, Meridijani, Samobor, 2012, 47–56.

Андрej Леонидович Шемјакин, „Никола Пашић (1845–1926)“, *Заробљеници националне идеје – Политички портрети лидера Источне Европе*, ИП „Филип Вишњић“, Београд, 1996, стр. 160–190 и напомене 212–213.

Filip Škiljan, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“, *Stanovništvo*, br. 2, Zagreb, 2012, str. 1–34.

Amy Schmidt, „Vladko Maček i Hrvatska seljačka stranka: prizori iz izbjeglištva“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 2005, str. 407–422.

3.4. Монографије и остало

Jasenovački logor – Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora (za štampu priredio Nikola Pavlić), Dokumenti o zločinima okupatora i njihovih ustaških i četničkih pomagača, Propagandni otsjek Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, 1942.

Dnevnik Diane Budisavljević, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2003.

Иван Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима* (приредио Коста Николић), Институт за савремену историју, Београд, 2004.

Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права,* НИП „Политика“, Београд, 1992.

Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1920–1938*, 1–2, Arhiv Jugoslavije i Globus, Beograd–Zagreb, 1986.

Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*, 3, Arhiv

Jugoslavije i Jugoslovenska knjiga, Beograd, 1996.

Živko Avramovski, *Nemci o Kraljevini Jugoslaviji. Izveštaji nemačkih diplomatskih predstavnika 1920–1941*, tom I, 1920–1929, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2020.

Владимир Адамовић, *Три диктатора – Стаљин, Хитлер, Тито – Психополитичка паралела*, Informatika, Beograd, 2020.

Miroslav Akmadža, *Krunoslav Draganović, Iskazi komunističkim istražiteljima*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010.

Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd, 1998.

Hannah Arendt, *Eichmann u Jerusalemu – Izvještaj o banalnosti zla*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2020.

Dušan Baić, *Kotar Vrginmost u NOB 1941–1945*, Opštinski odbor SUBNOR-a Vrgin Most, Beograd, 1980.

Јово Бајић, *Библиографија о геноциду над српским народом у XX веку*, Удружење за заштиту истине о српском народу „21. новембар", Свет књиге, Београд, 2021.

Jovan Bajford, *Genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na slikama – Fotografije zverstava i sporno sećanje na Drugi svetski rat u Jugoslaviji*, Peščanik, Beograd, 2022.

Šime Balen, *Pavelić*, Društvo novinara Hrvatske, Zagreb, 1952.

Нил Балфур, Сели Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић – Једна закаснела биографија*, Литера, Београд, 1990.

Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji – Porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1988.

Katarina Banić, *Između ustaša i partizana Zagreb 1941–1945*, Savez antifašista i antifašističkih boraca Republike Hrvatske, Zagreb, 2023.

Milan Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, Spektar Zagreb, Forum Novi Sad, Jedinstvo Priština, Književna komuna Mostar, Centar za informacije Zagreb–Opatija, Partizanska knjiga Ljubljana, 1980.

Stjepan Bekavac, Mario Jareb, *Politički plakat u NDH*, Despot infinitus, Zagreb, 2015.

Aleksa Benigar, *Alojzije Stepinac hrvatski kardinal*, Ziral, Rim, 1974.

Mijo Bzik, *Ustaška pobjeda*, Naklada Glavnog ustaškog stana, Zagreb, 1942.

Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.

Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.

Mile Bjelajac, Predrag Trifunović, *Između vojske i politike – Biografija generala Dušana Trifunovića 1880–1942*, INIS – Beograd, Narodni muzej – Kruševac, 1997.

Миодраг Бјелић, *Сабирни усташки логор у Славонској Пожеги*

1941. године, Музеј жртава геноцида, Београд, 2008.

Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1965.

Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941 – Iz povijesti hrvatskog pitanja*, 1–2, Liber, Zagreb, 1974.

Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943*, Globus, Zagreb 1985.

Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb, 1987.

Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, II, Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb, 1989.

Ljubo Boban, *Hrvatske granice od 1918. do 1991. godine*, Školska knjiga – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1992.

Gustave Le Bon, *Psihologija gomile*, Globus, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989.

Густав ле Бон, *Мишљења и веровања*, Алгоритам, Београд, 2014.

Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2008.

Milan Bulajić, *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću* 1986. godine, 1–2, Rad, Beograd, 1988.

Milan Bulajić, *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, 3–4, Rad, Beograd, 1989.

Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, I–II, NIP „Политика“, Beograd, 1992.

Milan Bulajić, *Jasenovac na sudu: Suđenje Dinku Šakiću*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2001.

Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Hubert Butler, *Balkanski eseji*, Fraktura, Zaprešić (Hrvatska), 2016.

Robert R. Walters, *Tito, Mihailovic and the Allies 1941–1945,* New Brunswick – New Jersey/USA, *1973*.

Драгиша Васић, *Карактер и менталитет једног покољења*, Штампарија „Карацић“, Нови Сад, 1919.

Чедомир Вишњић, *Кордунашки процес*, Српска књижевна задруга, Београд, 2019.

Aleksandar Vojinović, *Ante Pavelić*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1988.

Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, P.I.P., Zagreb, 1995.

Владан Вуклиш, *Југословени и шпански грађански рат*, Архив Републике Српске – Чигоја штампа д. о. о. – Удружење архивских радника Републике Српске, Бањалука–Београд, 2024.

Tomislav Vuković, *Mozaik izdaje*, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1991. (Стварни аутор је Љубица Штефан – прим. В. Ђ. М.)

Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, 1–3, Завод за уџбенике, Београд, 2010.

Matko Globočnik, *Vrijeme ideoloških kolebanja*, Plejada-CKHIS, Zagreb, 2019.

Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Židovska općina Zagreb, Novi Liber, Zagreb, 2001.

Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.–2008.*, Europapress holding i Novi Liber, Zagreb, 2008.

Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Fraktura, Zagreb, 2019 (drugo izdanje: Akademska knjiga, Novi Sad, 2019).

Ivo Goldstein, *Povijesni revizionizam i neoustaštvo. Hrvatska 1989.–2022*, Fraktura, Zaprešić, 2023.

Anna Maria Grunfelder, *Denacifikacija kažnjvanjem ratnih zločinaca*, Zagreb, 2021 (mrežno izdanje).

Милан Грол, *Искушење демократије*, Службени гласник, Београд, 2005.

Радослав Грујић, *Политичко верска активност Ватикана на Балкану кроз векове*, Слободна књига, Београд, 1998.

Динко Давидов, *Тотални геноцид – Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Завод за уџбенике, Београд, 2013.

Динко Давидов, *Огрешења*, Хришћанска мисао, Београд, 2016.

Динко Давидов, *Genocidium totale – Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945,* Чигоја штампа, Београд, 2019.

Mišo Deverić, Ivan Fumić, *Hrvatska u logorima 1941.–1945.*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2008.

Немања Девић, *Партизани у Србији 1941. Ослободилачки или револуционарни рат?*, Институт за савремену историју, Београд, 2021.

Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 2, Liburnija Rijeka, Mladost Zagreb, 1981.

Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac – Dokumenti*, IRO Rad, Beograd, 1987.

Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944*, Prosveta, Beograd, 1989.

Владимир Дедијер, Антун Милетић, *Против заборава и табуа*, И.П. Прегрес Сарајево – Удружење за истраживање геноцида и ратних злочина Београд, Сарајево, 1991.

Momčilo Diklić, *Srpsko pitanje u Hrvatskoj 1941–1950.*, Udruženje Srba iz Hrvatske – Srpsko kulturno društvo „Zora", Beograd, 2004.

Momčilo Diklić, *Srpski narod u Avnojevskoj Hrvatskoj – Kako je nestajao jedan narod?*, Institut za evropske studije, Beograd, 2019.

Bojan B. Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2016.

Бојан Димитријевић, *Србија 1941*, Институт за савремену исто-

ију – Catena Mundi, Београд, 2021.

Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*, Institut za savremenu istoriju – Narodna knjiga, Beograd, 1979.

Branislav Dimitrijević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Стубови културе, Београд, 1996.

Љубодраг Димић, *Срби и Југославија*, Стубови културе, Београд, 1998.

Љубодраг Димић, *Историја српске државности – Србија у Југославији*, САНУ – Огранак у Новом Саду, „Беседа" Издавачка установа Православне Епархије бачке, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001.

Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić, *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992.

Ратко Дмитровић, *Крст на крижу – Прилози за боље разумевање српско-хрватских односа*, „Новости", Београд, 2016.

Слободан М. Драшковић, *Српски народ и српска политика*, Српски културни клуб „Свети Сава", Чикаго, 1974.

Јован Дучић, *Спорна питања Краљевине Југославије*, Књижарница Обрадовић, Београд, 1990.

Јован Дучић, *Верујем у Бога и Србство*, Перун, Београд, 1991.

Aleksa Đilas, *Osporavana zemlja*, Književne novine, Beograd, 1990.

Milovan Đilas, *Vlast*, Naša reč, London, 1983.

Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Književne novine, Beograd, 1990.

Milovan Đilas, *Druženje s Titom*, Izdavačko-knjižarsko preduzeće „Zaslon", Beograd, 1990.

Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Književne novine, Beograd, 1991.

Milovan Đilas, *Ideal i profesija. Uspomene revolucionara*, Vukotić medija, Beograd, 2024.

Животије Ђорђевић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, АБЦ Графика, Београд, 1997.

Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću*, Narodna knjiga, Beograd, 1983.

Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, 1–2, издање аутора, Брауншвајг/Немачка, 1987.

Веселин Ђуретић, *Употреба Русије и запада – Обмане Савезника зарад великохрватске политике*, Балканолошки институт САНУ, Издавачко предузеће „Наука", Београд, 1997.

Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и православље – Хрватска православна црква*, Белетра, Београд, 1989.

Вељко Ђ. Ђурић, *Прекрштавање Срба у Независној Држави Хрватској – Прилози за историју верског геноцида*, Алфа, Београд, 1991.

Вељко Ђ. Ђурић, *Нови прилози за биографију војводе Јездимира*

Дангића, Нова Србија, Београд, 1997.

Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, Народна књига – Алфа, Београд, 1997.

Вељко Ђ. Ђурић, *Српска православна црква у Независној Држави Хрватској*, ЛДИЈ, Ветерник, 2002.

Вељко Ђурић Мишина, *Злочин је почео раније – Прилози за историју страдања Срба у бановинама Савској и Приморској 1934–1939. и Бановини Хрватској 1939–1941. године*, ауторово издање, Београд, 2004.

Вељко Ђурић Мишина, *Меморандуми Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. године војно-управним командантима Србије*, Музеј жртава геноцида, Одбор за Јасеновац Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Београд, 2020.

Вељко Ђурић Мишина, *Заборављени праведник*, Удружење „Траг" Скелани–Сребреница и аутор, Београд, 2023.

Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1979.

Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 1–2, Просвета, Београд, 1989.

Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Evro book, Београд, 2019.

Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989.

Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb, 1992.

Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*, Службени лист СРЈ, Београд, 1995.

Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт 1941–1958*, Просвета – Трерсит, Београд, 1994.

Драгољуб Р. Живојиновић, *Надмени савезник и занемарено Српство – британско-српски односи (1875–1941)*, Албатрос плус, Београд, 2011.

Dragoljub R. Živojinović, Dejan V. Lučić. *Varvarstvo u ime Hristovo – Prilozi za Magnum Crimen*, Nova knjiga, Beograd, 1988.

Никола Жутић, *Римокатоличка црква и Хрватство*, Институт за савремену историју, Београд, 1997.

Никола Жутић, *Срби римокатолици такозвани Хрвати*, Српска радикална странка, Београд, 2006.

Nikola Žutić, *Ideologija i vjerska politika nadbiskupa Stepinca u Jugoslaviji 1934–1946*, *Nadbiskup Stepinac*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2017.

Đuro Zatezalo, *„Radio sam svoj seljački i kovački posao" Svjedočanstva genocida*, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta", Zagreb, 2005.

Ђуро Затезало, *Јадовно – комплекс усташких логора 1941*, 1–2, Музеј жртава геноцида, Београд, 2007.

Жан Изар, *Југославија 1939–1944. године*, Алфа-папир д. о. о., Слатина код Чачка, 2022.

Рафаел Израели, *Логори смрти Хрватске – Визије и ревизије, 1941–1945*, Јадовно 1941 – Удружење потомака и поштовалаца жртава логора смрти НДХ, Госпић, Јадовно, Паг 1941, Бања Лука, 2015.

Predrag Ilić, *Vatikan i slom Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Grafomarket, Novi Beograd, 1995.

Predrag Ilić, *Stepinac i Holokaust u NDH*, Albatros plus, Beograd, 2018.

Предраг Илић, *Степинац и геноцид над Србима, у НДХ*, I–III, Архив Војводине, Нови Сад, 2024.

Историја Савеза комуниста Југославије, Издавачки центар Комунист – Народна књига – Рад, Београд, 1985.

Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995.

Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.

Mario Jareb, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2015.

Karl Jaspers, *Pitanje krivice*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2009.

Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937–1945*, I–II, Globus, Zagreb, 1981.

Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.*, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1977.

Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, Globus, Zagreb, 1983.

Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941.–1945.*, Globus, Zagreb, 1986.

Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна, Путни записи јеромонаха Атанасија Јевтића*, Глас Цркве, Београд, 1987.

Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, Глас Цркве, Сфаирос, Ваљево–Београд, 1990.

Александар С. Јовановић, *Броз и Хрвати*, Idij, Ветерник, 1999.

Александар С. Јовановић, *Подофицир вражје дивизије: Броз и Хрвати у Србији 1914–1941*, ауторово издање, Београд, 2010.

Александар С. Јовановић, *Бег из јасеновачког пакла*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2014.

Бојан Јовановић, *Карактерологија Срба*, Научна књига, Београд, 1992.

Бојан Јовановић, *Антропологија зла*, ХЕРАеду, Београд, 2016.

Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi*, autorovo izdanje, Beograd, 1973.

Драгољуб Јовановић, *Људи, људи*, II, ауторово издање, Београд, 1975.

Драгољуб Јовановић, *Људи, људи* (приредила Надежда Јовановић), ИП „Филип Вишњић“, Београд, 2005.

Слободан Јовановић, *Записи о проблемима и људима*, Удружење српских писаца и уметника у изгнанству, Лондон, 1976.

Слободан Јовановић, *Један прилог за проучавање српског националног карактера*, Градац, Чачак, 2017.

Borisav Jović, *Kako su Srbi izgubili vek – Tragična sudbina Srba u zajedničkoj državi*, Službeni glasnik, Beograd, 2016.

Ilija Jukić, *Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda*, Hrvatska politička knjižnica, London, 1965.

Josip Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005.

Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945*, I–IV, Призма, Крагујевац, 1995.

Боривоје М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Друштво Манастир Хиландар, Кливеленд–Ваљево, 2010.

Željko Karaula, *HANAO (Hrvatska nacionalna omladina) Teroristička organizacija mladih u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1921–1925*, Breza, Zagreb, 2011.

Mario Kevo, *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske,* Hrvatski institut za povijest, Hrvatski državni arhiv, JU Spomen-područje „Jasenovac, Slavonski Brod – Zagreb, 2009.

Nada Kisić Kolanović, *Hebrang Iluzije i otrežnjenja*, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1996.

Nada Kisić-Kolanović, *Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika*, Golden marketing, Zagreb, 1997.

Nada Kisić-Kolanović, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Naklada Ljevak d. o. o. i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.

Milan Koljanin, *Nemački logor na Starom sajmištu 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992.

Лазо М. Костић, *Ко је крив за злочине над Србима у НДХ*, ауторово издање, Швајцарска, 1968.

Лазо М. Костић, *Хрватска зверства у Другом светском рату према изјавама њихових савезника*, Српски препород, Мелбурн, 1983.

Никола Костур, *Повратак из мртвих*, Покрет српских четника Равна Гора, Лондон, 1965 (друго издање: Музеј жртава геноцида, Београд, 2015).

Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Naše delo, London, 1985 (Svjetlost, Sarajevo, 1990).

Bogoljub Kočović, *Nauka, nacionalizam i propaganda (Između gubitaka i žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*, Editios du Titre, Paris, 1999.

Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, 1–2, Нова искра, Београд, 2012.

Muharem Kreso, *Nemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944 (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*), Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1979.

Василије Ђ. Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Матица српска – Архив Србије, Београд, 1998.

Bogdan Krizman, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb, 1989.

Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978 (1986).

Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija, Globus, Zagreb, 1980.

Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, 2, Globus, Zagreb, 1983.

Bogdan Krizman, *Pavelić u bjekstvu*, Globus, Zagreb, 1986.

Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska*, I–II, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 1998.

Jure Krišto, *Sukob simbola: politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2001.

Krleža o Titu (priredio Anđelko Malinar), „Oslobođenje" – Sarajevo, Mladost – Zagreb, 1980.

Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.

Ani Lakroa Riz, *Vatikan, Evropa i Rajh od Prvog svetskog rata do hladnog rata*, Službeni glasnik, Beograd 2006.

Горан Латиновић, Никола Ожеговић, *Хрватски злочин над Србима у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарговац и Мотике код Бање Луке 7. фебруара 1942*, Српско сабрање „Баштионик", Бања Лука, 2022.

Mišo Leković, *Martovski pregovori*, Narodna knjiga, Beograd, 1985.

Мило Ломпар, *Дух самопорицања*, Прометеј, Нови Сад, 2012.

Mark Mazover, *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*, Arhipelag, Beograd, 2019.

Mark Mazover, *Hitlerovo carstvo. Nacistička vladavina u okupiranoj Evropi*, Arhipelag, Beograd, 2019.

Вукашин Максић, *Анатомија зла Независна Држава Хрватска*, Креативна радионица Балкан, Београд, 2021.

Лазар Марковић, *Срби и Хрвати*, Српска књижевна задруга, Београд, 1993.

Марко Марковић, *Пола века српске голготе (1941–1991)*, Образ, Београд, 1995.

Milivoje Marković, *Sami protiv sebe – Ustaštvo u književnosti*, НИП „Dečje novine", Gornji Milanovac, 1991.

Sima Marković, *Tragizam malih naroda*, IP „Filip Višnjić", Beograd, 1985.

Nataša Mataušić, *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2013.

Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945.: logor smrti i radni logor*, JUSP Jasenovac, Jasenovac–Zagreb, 2003.

Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević Prešućena heroina Drugog svjetskog rata*, Profil knjiga, Zagreb, 2019 (друго издање: Laguna, Beograd, 2021).

Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije*, Naklada Pavičić, Zagreb 1998.

Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2002.

Hrvoje Matković, *Studije iz novije hrvatske povijesti*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.

Mate Meštrović, *U vrtlogu hrvatske politike: Kazivanje Peri Zlataru*, Golden marketing, Zagreb, 2003, str. 333.

Mile Milatović, *Slučaj Andrije Hebranga*, Kultura, Beograd, 1952.

Александар В. Милетић, *Титов емисар Милован Ђилас. Дипломатско-преговарачке и спољнополитичке активности (1943–1953)*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2021.

Antun Miletić, *Ustaška fabrika smrti 1941–1945*, VINC, Београд, 1988.

Владета Н. Милићевић, *Ustaša Hrvatska revolucionarna organizacija*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2018.

Петар Милосављевић, *Историја, историографија, историологија (Проблеми сагледавања српске историје)*, Институт за политичке студије – Београд, Матица српска у Дубровнику –Београд, Логос – Грачаница и Српски културни крајишки центар „Свети Сава“ – Бања Лука, 2020.

Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, IRO Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1981.

Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Grafomark Laktaši, Muzej žrtava genocida, Banja Luka – Beograd, 2000.

Јован Мирковић, *Злочин над Србима у Независној Држави Хрватској*, Свет књиге, Београд, 2014.

Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској – Фотомонографија*, Свет књиге, Београд, 2016.

Јеремија Д. Митровић, *Великохрватска помама*, Фонд истине о Србима, Београд, 1998.

Mila Mihajlović, *Jugoslavija: april 1941 – septembar 1943*, Čigoja štampa, Beograd, 2020.

Ivan Mužić, *Pavelić i Stepinac*, Logos, Split, 1991.

Ivan Mužić, *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, Marjan tisak, Split, 2003.

Vatroslav Murvar, *Na izvorima srpskih neistina*, Zagreb 1941 (интернет верзија, 1999).

Бранко Надовеза, *Милан Стојадиновић и Хрвати*, Институт за новију историју Србије, Београд 2010.

Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Voj-

noistorijski institut, Beograd, 1999.

Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980)*, drugo, dopunjeno izdanje, Narodna knjiga, Beograd, 1987.

Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919–1929 – Историјске последице*, Институт за савремену историју, Београд, 1994.

Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, 1–2, Завод за уџбенике, Београд, 2014.

Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. Свакодневни живот под окупацијом*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2002.

Коста Николић, *Прошлост без историје – Полемике у југословенској историографији 1961–1991*, Институт за савремену историју, Београд, 2003.

Коста Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, Институт за савремену историју, Београд, 2008.

Коста Николић, *Италијанска војска и четници у Другом светском рату у Југославији 1941–1945*, Институт за савремену историју, Београд, 2008.

Коста Николић, *Мит о партизанском југословенству*, Завод за уџбенике, Београд, 2015.

Коста Николић, *Једна изгубљена историја – Србија у 20. веку*, друго допуњено издање, Службени гласник, Београд, 2017.

Viktor Novak, *Magnum Crimen – Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, RO Nova knjiga, Beograd, 1986.

Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Službeni list SCG, Beograd, 2004.

Драго Његован, *Плакатирање геноцида*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2014.

Џон Пол Њумен, *Југославија у сенци рата – Ратни ветерани и стварање нове државе 1903–1945*, Службени гласник, Београд, 2018.

Slavko Odić, *Neostvareni planovi*, Naprijed, Zagreb, 1961.

Станко Ћаница Опачић, *Србин у Хрватској*, КУИЗ Литера, Београд, 1989.

Vjeran Pavlaković, *Jugoslaveni u španjolskom građanskom ratu*, Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Beograd, 2017.

Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Clio, Београд, 2004.

Edmond Paris, *Genocide in satellite Croatia 1941–1945*, The American Institute for Balkan Affairs, Chicago, 1968.

Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Stvarnost, Zagreb, 1966.

Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Globus, Zagreb, 1990.

Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945*, I–II, Beograd, 1983.

Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 1–3, Nolit, Beograd, 1988.

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945,* Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992.

Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, НИУ Службени лист СРЈ, Београд, 1993.

Бранко Петрановић, *Историчар и савремена епоха*, Стручна књига, Универзитет Црне Горе, Београд, 1997.

Бранко Петрановић, *Историографске контроверзе*, Јавно предузеће Службени лист СРЈ, Београд, 1998.

D. Petrov, *O politici Vatikana* – M. Melnikov, *Vatikan i problemi poslijeratne izgradnje*, Naprijed, Zagreb, 1946.

Мирко Петровић, *Конкордатско питање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Intermex, Београд, 1997.

Rastislav V. Petrović, *Zavera protiv Srba*, Književno-izdavačka zadruga „Dositej", Beograd, 1990.

Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање 1919–1935*, Рад, Београд, 1983.

Мане М. Пешут, *Крајина у рату 1941–1945*, независно издање, Београд, 1995.

Радован Пилиповић, *Ореоли и сенке – Расправе из историје Српске Православне Цркве у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2016.

Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2012.

Никола Плећаш Нитоња, *Пожар у Крајини*, ауторово издање, Чикаго, 1975.

Нђељко Плећаш, *Ратне године*, Институт за савремену историју, Београд, 2004.

Petar Požar, *Ustaša. Dokumenti o Ustaškom pokretu*, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995.

Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i i budućnosti*, P.i.P., Zagreb, 1996.

Gojko Polovina, *Svedočenje: sećanja na događaje iz prve godine ustanka u Lici*, IRO Rad, Beograd, 1988.

Jovo Popović, *Rade Končar Brko*, NIP „Dečije novine", Gornji Milanovac, 1983.

Jovo Popović, Marko Lolić, Branko Latas, *Pop izdaje*, Stvarnost, Zagreb, 1988.

Небојша А. Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Институт за савремену историју, Београд, 2003.

Nikola Popović, *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1989.

Nikola Popović, *Koreni kolaboracionizma*, Vojnoizdavački i novinski

centar, Beograd, 1991.

Radovan Popović, *Krleža i Srbi*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Globus, Zagreb, 1990.

Предраг Протић, *Између самообмана и заблуда – Политички есеји*, Хришћанска мисао, Србиње–Београд–Ваљево, 2003.

Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.

Мира Радојевић, *Милан Грол*, ИР „Филип Вишњић", Београд, 2014.

Јован Радонић, *Римска Курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, САН, Београд, 1950.

Родолф Арчибалд Раје, *Чујте Срби*, Историјски музеј Србије – „Дечије новине", Београд, 1998.

Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, NIRO „Mladost", Beograd, 1981.

Džasper Ridli, *Tito*, Prometej, Novi Sad, 1998.

Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, IKP Nikola Pašić, Beograd, 2001.

Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac – Separat N⁰* 1, IKP Nikola Pašić, Beograd, 2004.

Радован Самарџић, *Идеје за српску историју*, Југославијапублик, Београд, 1989.

Sima Simić, *Jugoslavija i Vatikan*, Grafika, Zagreb, 1937.

Сима Симић, *Прекрштавање Срба за време Другог светског рата*, Култура, Београд, 1990.

Сима Симић, *Туђинске комбинације око НДХ*, Култура, Београд, 1990.

Сима Симић, *Ватикан против Југославије*, Култура, Београд, 1990.

Сима Симић, *Херцеговачки бискупи за време окупације Југославије*, Култура, Београд, 1990.

Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, III, Искра, Келн 1986.

Đoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, autorovo izdanje, Minhen, 1978.

Savo Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba*, Stručna knjiga, Beograd, 1991.

Ђорђе Станковић, *Изазов нове историје*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1992.

Đorđe Stanković, *Srbija i stvaranje Jugoslavije*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.

Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943*, Narodna knjiga, Beograd, 1988.

Милун Стијовић, *Српски глас*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2004.

Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Glas javnosti, Beograd, 2002.

Драгослав Страњаковић, *Највећи злочини садашњости (Патње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945)*, „Дечје новине“ – „Јединство“, Горњи Милановац – Приштина, 1991.

Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, SN Liber, Zagreb, 1979.

Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941.–1945.: okupacija i kolaboracija*, Europapress holding, Novi Liber, Zagreb, 2010.

Срђа Трифковић, *Усташе, Балканско срце таме на европској политичкој сцени*, БИГЗ, Београд, 1999.

Константин Фотић, *Рат који смо изгубили*, Вајат, Београд, 1995.

Erih From, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1978.

Јакоб. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, Искра, Минхен, 1964.

Jože Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, autorsko izdanje, Zagreb, 1946.

Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.

Ладислаус Хори, Мартин Бросцат, *Усташка држава Хрватска 1941–1945*, DBR International Publishing, Београд, 1994.

Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića*, Православна реч Нови Сад – More Beograd, 2013.

Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, 1–2, Завод за уџбенике Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1986.

Ivan Cvitković, *Ko je bio Alojzije Stepinac*, NIŠRO „Oslobođenje“, Sarajevo, 1986.

Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, Delta-pres, Beograd, 1973.

John Cornwell, *Hitlers Pope: The Secret History of Pius XII*, Penguin books, New York, 1999 (Electronic edition: February 2002).

Ante Ciliga, *Jasenovac: ljudi pred licem smrti*, PiP, Zagreb, 2011.

Милош Црњански, *О национализму и српском становништву* (приредио Бошко Обрадовић), Српски сабор Двери – Издавачка кућа Catena mundi, Beograd, 2012.

Jovan Ćirić, *Knjiga o mržnji*, Službeni glasnik, Beograd, 2020.

Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Clio, Београд, 2013.

Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1958.

Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970.

Rodoljub Čolaković, *Borba KPJ za rešenje nacionalnog pitanja*, Kultura, Beograd, 1959.

Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Srpsko narodno vijeće, Zagreb, 2014.

Mira Šuvar, *Vladimir Velebit, svjedok historije*, Razlog d. o. o., Zagreb,

2001.

3.5. Зборници радова

Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine, Naučna knjiga, Beograd, 1989.

Вечан помен Јасеновац мјесто натопљено крвљу невиних, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 1990.

Stepinac ti je ime, I–II (priredio Vinko Nikolić), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991.

Srpsko pitanje (uredio Aleksa Đilas), NIP „Politika", Beograd, 1991.

Геноцид над Србима у II светском рату (приредио Милан Булајић), Музеј жртава геноцида – Српска књижевна задруга, Београд, 1995.

Гацка долина и околина на предстражи Србства и православља, Serbian Chetnicks, Канада, 1991.

Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945. (urednica Sabrina P. Ramet), Alinea, Zagreb, 2009.

Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945., 1945.–1951., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010.

Нацизам и антинацизам – Јуче, данас, сутра (приредио Бранимир Нешић), Издавачка кућа Catena Mundi, Београд, 2012.

Тито и Срби – Злочинац на челу колоне (приредио Владимир Димитријевић), Catena Mundi, Београд, 2013.

Тито и Срби, друга књига – Како сахранити Броза (приредио Владимир Димитријевић), Catena Mundi, Београд, 2013.

Krunoslav Stjepan Draganović. Svećenik, povjesničar i rodoljub, Katolički bogoslovni fakultet – HKD Napredak – Hrvatsko katoličko bogoslovno društvo – Glas koncila, Sarajevo–Zagreb, 2014.

Злочини Независне Државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима 1941–1945. године на простору Херцеговине, Удружење „Јасеновац – Доња Градина", Бања Лука, 2014.

Срби и рат у Југославији 1941. године, Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида, Институт за славистику Руске академије наука, Београд, 2014.

Socijalni problemi krivice (priredili Zorica Kuburić, Pavle Milenković i Ana Zotova), CEIR i Filozofski fakultet Novi Sad, Novi Sad, 2015.

Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskog rata i poraća, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2016.

Правни поредак Независне Државе Хрватске (приредили Борис Беговић и Зоран С. Мирковић), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2017.

Злочини геноцида над Србима у Сребреници у Другом свјетском рату – Зборник докумената, Филозофски факултет Универзитета у

Источном Сарајеву, Центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Владе Републике Српске, Удружење историчара Републике Српске „Милорад Екмечић“, Источно Сарајево – Бања Лука, 2020.

Крај рата, Срби и стварање Југославије (уредник Михаило Војводић), Српска академија наука и уметности, Београд, 2021.

Геноцид над Србима у НДХ и устанак – Козара 1942–2022, Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, Бања Лука, 2023.

Velebitski ustanak (priredili Ante Bežen i Ivan Brlić), Institut društvenih nauka „Ivo Pilar“, Zagreb, 2023.

3.6. Мемоари

Josip Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, 1–2, IRO Narodna knjiga, Beograd – Institut za savremenu istoriju, Beograd – Obod, Cetinje – Partizanska knjiga, Beograd – Ljubljana, 1982.

Митрополит скопски Јосиф, *Мемоари*, Светигора, Цетиње, 2006.

Pavle Jakšić, *Nad uspomenama*, I–II, Izdavačko preduzeće Rad, Beograd, 1990.

Vladko Maček, *Memoari* (priredio ing. Boris Urbić), Hrvatska seljačka stranka, Zagreb, 1992.

Ante Pavelić, *Doživljaji – Kako sam osnovao Nezavisnu Državu Hrvatsku*, Despot infinitus, Zagreb, 2015.

Ante Pavelić, *Doživljaji* (novo, cjelovito izdanje), Despot infinitus, Zagreb, 2015.

Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja 1925–1945.: prilozi za hrvatsku povijest* (priredio Jere Jareb), Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995.

Симо Ш. Дубајић, *Живот, грех и кајање – Исповедна ауторска хроника у пет књиге* (рукопис), I део, Београд, 1998.

3.7. Текстови објављени на интернетским порталима

Слободан Антонић, „Ко је направио Јасеновац – фашисти или Хрвати“ – sveosrpskoj.rs (23. i 25. децембар 2019).

Закључак

10. Закључак

Пре Великог или Првог светског рата (1914–1918) српски народ живео је у краљевинама Србији и Црној Гори и царевинама Аустроугарској и Турској. Проглашењем прве јужнословенске државе 1. децембра 1918. године српске краљевине су, вољом првенствено престолонаследника Александра Карађорђевића и Николе Пашића, председника владе и првака Народне радикалне странке, „отишле" у историју. Утеха је била у томе што су се готово сви Срби нашли у једној држави – Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца. Исто се односило и на већину Словенаца и Хрвата!

Политика регента и краља Александра Карађорђевића била је политика помирења која је подразумевала и својеврсни заборав кад је реч о недавној прошлости када су јужнословенски народи били на различитим ратним странама, када су нападачи што су долазили с западне стране Дрине и у крајевима с источне стране исте реке (по Србији) чинећи злочине какви нису забележени ни у турским временима...

Време је показало да тадашња српска политичка елита није била на висини тог времена и када је желела уједињење са својим ратним непријатељима!

Хрватска политичка елита и апсолутна већина народа нису прихватали јужнословенску државу тражећи своју независну државу.[1] Ради тога циља готово од првог дана покренула је бројне активности кроз које је формирала политику што би се могла подвести под синтагму „хрватско питање"! Зна се, међутим, да је у јужнословенској краљевини најважније било српско питање!

Што се тиче Срба, прилике су биле сасвим супротне: готови сви политички актери међусобно су се укрштали и неутралисали док је држава неминовно ишла своме крају.[2]

Српско нејединство, нарочито изван територија некадашње Краљевине Србије, довело је, стицајем бројних околности, до увећања размера трагедије у Независној Држави Хрватској!

---

1 Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike 1895–1945*, Zagreb, 1995, str. 50 (у даљем тексту: Јареб, *Пола стољећа*...).

2 Ј. Јареб, *Пола стољећа*..., стр. 52.

***

Хрватски национализам нашао је исходишта и уточишта у два тоталитарна политичка система: бољшевичком и фашистичко-националсоцијалистичком и у оба се исказао у негативној форми кад је реч о припадницима других народа.

Усташтво и комунизам су се одликовали свирепим методама у политичком животу – оба су имала извесне дозе бруталности према неистомишљеницима. Антисрбијанство и антисрпство су потхрањивани истовремено верском и идеолошком искључивошћу и црно-белом сликом хрватске прошлости. У оба случаја, најважнија тачка била је наводна опасност од хегемоније православља и Срба.

***

Југословенски комунисти различито су гледали на јужнословенску државу. Пресудни утицај на то имала је Комунистичка интернационала са седиштем у Москви, главном граду Савеза Совјетских Социјалистичких Република. Коминтерна је имала своје стратешке планове које је остваривала на различите начине, на пример, помагањем сепаратистичких и терористичких група и организација.[3] У том контексту треба посматрати и сличности југословенских комуниста и усташа. Комунистичко поимање растурања Југославије може се посматрати и кроз федерализацију Комунистичке партије стварањем најпре партија за Словенију и Хрватску.

Хрвати, без обзира на идеологију што су је заговарали и у ма којој су били форми организовани – Хрватска сељачка странка, Комунистичка партија Хрватске и Усташа Хрватска револуционарна организација – имали су свој крајњи циљ – независну Хрватску!

***

Немачко решење „хрватског питања“, од 10. априла 1941. године, растурило је Краљевину Југославију проглашењем Независне Државе Хрватске. Власт у тој фашистичко-нацистичкој творевини задобила је усташка организација на чијем челу је био поглавник Анте Павелић.

Тешко је набројати форме и масовност жртава на које су

3 Иван Ж. Рибаћ, „Политичко насиље радикалне левице у Југославији у периоду између два светска рата“, докторска дисертација одбрањена 2023. године на Факултету политичких наука Универзитета у Београду.

били спремни усташки фанатици у намери да очисте своју државу од непожељних становника, у првом реду од Срба, потом од Цигана/Рома и Жидова/Јевреја. Мали допринос разјашњењу тог монструозног плана могу понудити речима једног од команданата концентрационог логора Јасеновац који је признао вршење масовних злочина али се правдао да то чинио за Хрватску![4]

***

Независна Хрватска није била ни у једном плану западноевропских демократских држава. Њих није занимало да ли тоталитарни систем има подршку народа, да ли је народ изманипулисан нити у којој је мери политички незрео да схвати контекст и велике злочине над припадницима нехрватског становништва – њих су занимала сопствене зоне глобалних интереса.

Усташка политика била је екстремна у односу на све историјски познате случајеве геноцида. С обзиром на то да је геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима попримио тако драстичне и готово непојмљиве размере, што је неспорно, онда ту чињеницу треба сагледавати и у сучељавању и преплитању две тоталитарне идеологије, на чијем челу су се нашла два Хрвата: Анте Павелић и Јосип Броз.[5]

***

За Југославију су се залагали, додуше свако на свој начин и из својих побуда, Југословенска краљевска влада, генерал Драгољуб Дража Михаиловић и маршал Јосип Броз, за Србију генерал Милан Недић а за Независну Државу Хрватску поглавник Анте Павелић. У том вртлогу страдао је српски народ на више начина: кроз физичко затирање у рату, идеолошко и географско раздвајање пред крај рата и непосредно после њега.

***

Комунистичко вођство нападало је политику Хрватске сељачке странке и Владимира Владка Мачека из више разлога од којих је најважнији био тај што њено чланство и симпатизери нису желели да се прикључе партизанском покрету. Реторика је проме-

4 Vladko Maček, *Memoari*, Zagreb, 1995, str. 168.

5 Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*, Београд, 1992, стр. 442–443.

њена крајем 1943. године, после пада Италије и знатнијег прилива Хрвата у партизанске јединице.

У међувремену, поједини челници Хрватске сељачке странке контактирали су на разне начине са усташким првацима, али без конкретнијих договора. Остало је неразјашњено да ли су ти контакти били познати Британцима које је много тога интересовало у балканској политици. С обзиром на чињеницу да су се ратне прилике промениле у другој половини 1943. године, Британци су желели да у Хрватској помажу обе стране (Хрватску сељачку странку и партизане). Видевши да Мачек нема своје војне јединице, преостало им је да се окрену партизанима (али и у контексту политике према ратном савезнику на истоку, то јест Совјетском Савезу)!

***

Истраживањем и презентовањем резултата о националној припадности партизанских јединица које су оперисале на територији Независне Државе Хрватске уочава се да су Срби око 30 ратних месеци чинили апсолутну већину међу борцима да би се однос смањивао од капитулације Италије септембра 1943. године.

Апсолутну већину командног кадра чинили су све време Хрвати! Такав командни кадар утицао је и на примање домобрана и усташа у партизанске јединице.

И оне јединице у којима су Хрвати били већина оперисале су углавном на територијама са становништвом у коме су Срби били већина.

Почетком 1944. године уочава се лагано смањивање припадника домобранских и усташких постројби и повећање бројности партизанских јединица под Главним штабом Хрватске: крајем априла 1945. године било је више партизана него домобрана и усташа.

Хрватске јединице нису предузимале ратне операције какве су покретале јединице у којима су у већину чинили српски борци.

Највише жртава било је међу Србима: број никада неће ни приближно бити утврђен.

***

Јосип Броз Тито, као Хрват, ратни победник, на првом месту је желео Хрватску у Југославији, додуше, не у границама Независне Државе Хрватске али са целокупном Далмацијом и Истром. У

реализацији те политике нарочито место припадало је релативизацији и забораву злочина хрватског народа почињених над српским народом. Посебну улогу у свему томе играло је идеолошко-пропагандистичко објашњење братства и јединства југословенских народа и народности у сваком погледу.

***

Комунистичка Југославија нестала је у грађанском рату 1991–1995. године, у коме су Срби у Хрватској сведени на оно што је 1941. године прорекао један од усташких министара: „Ono što ostane, biće samo zlo sjećanje na njih"! Тако је остварен хрватски пројекат започет почетком 20. века: Хрватска је независна и без Срба!

Садржај

ШЕСТО ПОГЛАВЉЕ
Комунисти и партизани 5

6.1. Комунистички покрет до 1941. године 7
6.2-1. Ратни циљ Комунистичке партије Југославије 1941. године 44
6.2-2. Југословенски комунисти учесници грађанског рата у Шпанији 66
6.3-1. Срби у партизанским јединицама 71
6.3-2. Хрвати у партизанским јединицама 84
6.3-3. Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Хрватске (ЗАВНОХ) 104
6.3-4. Српски клуб вијећника ЗАВНОХ-а 114
6.3-5. Хрватски комунисти и Хрватска сељачка странка 117
6.3-6. Хрватски комунисти о Хрватима 127
6.3-7. Комунисти о судбини српског народа у Независној Држави Хрватској 134
6.4-1. Јосип Броз Тито према Србима 150
6.4-2. Однос Андрије Хебранга према Србима 165
6.4-3. Кордунашки процес 183
6.5. Партизански злочини над припадницима српског народа 187

СЕДМО ПОГЛАВЉЕ
(Не)вољни савезници 217

7.1-1. Анте Павелић и Јосип Броз 219
7.1-2. Усташе и партизани 229
7.2. Контакти представника немачког Вермахта и партизана на територији Независне Државе Хрватске 247
7.3. Контакти представника Совјетског Савеза и Независне Државе Хрватске 1941–1945. године 272

ОСМО ПОГЛАВЉЕ
Кривица 279

8.1. О кривици и греху у хришћанству и исламу 281
8.2. Колективна кривица немачког народа 283
8.3. Комунисти о колективној одговорности и кривици хрватског народа за злочин почињен над припадницима српског народа 291
8.4. Јосип Броз о одговорности и кривици хрватског народа 302

ДЕВЕТО ПОГЛАВЉЕ
Релативизација злочина..... 311

9.1-1. Партизанска државност..... 313
9.1-2. Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача..... 322
9.2. Релативизација и негирање злочина до 1945. године..... 330
9.3. Релативизација и негирање злочина после 1945. године..... 339
9.4. Релативизација злочина: Ватикан и Римокатоличка црква..... 346
9.5. Релативизација улоге Анте Павелића..... 351
9.6. Култура сећања на жртве и злочинце..... 358
9.7. Мирослав Крлежа: модератор и контролор културе сећања..... 363
9.8. Хрватски комунисти као настављачи франковачке и хаесесовске политике..... 378

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА..... 395

ЗАКЉУЧАК 427

Издавачи
Вељко Ђурић Мишина
Удружење „Мост“, Скелани–Сребреница

За издаваче
др Радомир Павловић

Лектура и коректура
Драгана Јовановић

Графички прелом
Дејан В. Ђурић

Графичко решење
Здравко Мирчета

Штампа
Графопринт, Горњи Милановац

Тираж
200

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

329.15:323.1(497.1)"19"
341.322.5(=163.41)(497.1)"19"
94(497.1)"19"

ЂУРИЋ Мишина, Вељко, 1953-
Српски народ у НДХ : нестајање под крижом, мађом и петокраком. Књ. 2, Комунисти / Вељко Ђурић Мишина. - Београд : В. Ђурић ; Скелани : Удружење Мост, 2025 (Горњи Милановац : Графопринт). - 435 стр. ; 24 cm

Тираж 200. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 397-426.

ISBN 978-86-904586-4-6 (ВЂ)

а) Комунистичка партија Југославије -- Национално питање -- 20в б) Срби -- Прогони -- 20в -- Југославија в) Југославија -- Историја -- 20в

COBISS.SR-ID 167813641